

॥ श्रीः ॥

कोटपत्रसंग्रहस्य

विज्ञापनम् ।

महर्षिणा गोतमेन प्रणीतस्य प्रमाणादिषोडशपदार्थनि-
रूपणपरस्य पञ्चाध्यायात्मकस्य न्यायशास्त्रस्य प्रमाणप्रकर-
णात्मकमेकांशमवलम्ब्य महर्षिकल्पेन श्रीगङ्गेशोपाध्यायेन प्र-
माणाधीना सर्वेषां व्यवस्थितिरिति निश्चित्य प्रमाणतत्त्वावधार-
णार्थं तत्त्वचिन्तामणिग्रन्थो रचितः (१) ॥

अयं च श्लोकद्वादशसाहस्रात्मको निबन्धः श्रीगङ्गेशो-
पाध्यायात्मजश्रीवर्द्धमानोपाध्याय-पक्षधरमिश्रापरपर्यायजयदे-
वमिश्र-रुचिदत्त-प्रगल्भांमिश्रादिभिर्मैत्रिलपाण्डितैः श्रीवासुदेव-
सार्वभौम-रघुनाथतार्किकशिरोमणि-मथुरानाथ-भवानन्द-जग-
दीश-गदाधरभट्टाचार्यप्रभृतिभिर्वद्देशीयैः पण्डितैश्च साक्षात्
परम्परया वा व्याख्यातत्वात् भवानन्द-जगदीश-गदाधरभ-

(१) "अथ जगदेव बु खपट्टमग्रमुद्दिर्धार्पुरादशविद्यास्थाने-
पञ्च्यद्विततमामान्वीक्षिकीं परमकारुणिकीं मुनिः प्रणिनाय तत्र मे-
क्षावत्प्रवृत्त्यर्थं प्रमाणादिपदार्थतत्त्वज्ञानान्निष्ठेवमाधिगम इत्यादा-
वभूवत् । तेष्वपि प्रमाणाधीना सर्वेषां व्यवस्थितिरिति प्रमाणतत्त्व-
मत्र विविच्यते ।" इति तत्त्वचिन्तामणौ प्रत्यक्षखण्डे बह्वदेष्टव्य-पश्चि-
माटिक्सोसाइटीद्वारा मुद्रिते पुस्तके पृ० ११५ द्रष्टव्यम् । अतः च
"अतः सिद्धं चत्वारि प्रमाणाणीत्युपरम्भ्यते ।" पूर्वोक्तमुद्रितपु-
स्तके ४ पार्त २ वाल्यूम् १० कामिकयुलस् ८६५ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ॥

दृष्टार्थकृतानां व्याख्यानानामीष महादेव-कृष्णम्भट्टप्रभृतेभि-
 र्व्याख्यातत्वात् शङ्करदर्शनामीश-हरनारायण-चन्द्रनारायण-
 व्यापणञ्जानन-कालीशङ्करसिद्धान्तवागीश-दुलाल-राधामोहन-
 गोस्वामिप्रभृतेभिर्विरोचितक्रोडपञ्चोपबृंहितत्वात् (१) गोलोक-
 नाथ-पार्वतीकान्त-वलदेवादिभिर्विरोचितत्वात्वेदानीं श्लोकाष्टा-
 विशतिलक्षात्मिकां महतीं विस्तृतिमापन्नो नवीनन्यायशास्त्रत्वेन
 व्यवहृतिर्भाषितोऽनेनैर्भास्त्रवर्षेभ्यः पाश्चात्यैश्च नवीनैर्विद्वाद्भिः (२) ॥

तत्र बहुदेशस्य-एशियाटिकसोसाइटी-सभासमादेशेन
 सम्पूर्णस्तत्त्वचिन्तापणिग्रन्थो 'मयोपलब्धमयुरानाधीपव्या-
 ख्यानसहितो 'मुद्रितो' 'बहुपयोगं विदधाति' छात्राणामध्याप-
 कानां दर्शनानुरागिणामन्येषामपीति नैव तिरोहतमास्त वि-
 दुषाव । अन्यान्यपि जागदीश्याः कानिचित् कानिचित् गा-
 दाधर्माः प्रकरणानि द्वित्रप्रकरणानां क्रोडपञ्चाण्यापि याथातथ्येन
 मुद्रितानि । किन्तुतेषु महत्सु जागदीश्यादिषु निबन्धेषु प्रतिपा-
 दितानां विषयाणां परमतनिराकरणपूर्वकस्वमतव्यवस्थापने ऽधि-
 कतरम्बुल्यचिसम्पादनमभिलषतां 'क्रोडपञ्चाणीतस्ततोऽन्वच्छतां
 छात्राणां सौलभ्यार्थं दुर्लभानि नवीनैः 'कोटीकृतानि 'क्रोडप-
 ञ्चाणि महता यत्नेन सङ्कलय्य मुद्रणेनाहं प्रकाशयितुं प्रवृत्तोऽस्मि ॥

तत्र विवेचनाग्रन्थानामश्लिष्टपदाक्षरविन्यासादिनानतिर्मा-
 दशैलिलिखितत्वादतिविस्तृतत्वात् 'छात्रैश्च-स्वावशोपाय' सा-
 द्वैतिकवर्णिलिखितत्वात् 'तन्मुद्रणमुपेक्ष्य तेष्व' 'उद्धृतमा

(१) क्रोडपञ्चागद्यार्थम्तु 'कोडे उपचारात्मके' 'लिते' 'पत्रम्' ।
 ग्रन्थलक्षणे भूमात् 'मुद्रितस्य' ग्रन्थस्य 'पाठ्यपूराय वा व्याख्याना-
 दिना न्यूननापूरणाय ग्रन्थलपत्रावामेव्य चिह्नविशेषेण 'लिखित्वा
 स्थापितं पत्रम् ॥

(२) सर्वेभिर्द विस्तरेण व्याख्यातैकग्रन्थमिवानि रूपविरच्यभिः ॥

सारांशरूपं 'टिप्पण्या' 'सहितानां' क्रोडपत्राणामिव 'मुद्रणं'
मुद्रुकमंत्रधारितम् । क्रोडपत्रेष्वपि शङ्करतर्कवागीश-हरनारा-
यण-चन्द्रनारायण-कालीशङ्कर-दुलाल-राधामोहनगोस्वामिर-
चितेषु कालीशङ्करकृतानि क्रोडपत्राणि सर्वोत्तमान्वनति-
विस्तीर्णानि विद्वद्भिश्च मामाणिकत्वेनावधार्य पठनपाठनयोः
मयुज्यमानानीति मया तान्येव मुद्रयितुमारब्धानि ॥

अत्र सङ्गत्यनुमितिप्रकरणमारभ्य बाधप्रकरणान्ताया अनु-
मानजागदीश्याः प्रत्यक्षानुमानगादाधर्याः प्रत्यक्षानुमानमाश्रय्य
तथा व्युत्पत्तिवाद-शक्तिवाद-मुक्तिवाद-शब्दशक्तिप्रकाशिका-
कुमुदाहृतप्रन्थानामपि पद्योपलब्धानि क्रोडपत्राणि क्रमशो
मुद्रितानि भविष्यन्ति । तत्रैकैकप्रकरणस्य द्विप्राणि पञ्चपाणि
वा आदर्शपुस्तकानि सम्पादितानि तेषां संवादेन मुद्रणं भवती-
त्यादि-सर्वगुणसंहारे मया विंशत्यधः वर्णनीयम् ॥

नैयायिकप्रवरः श्रीकालीशङ्करसिद्धान्तवागीशश्च वदन्देश-
स्थङ्गाकामण्डलान्तर्गत(१)व्रजयोगिनीशामे, पद्मानद्या-उत्तरे तीरे
जातः(२) १७९१ ईशवीयवर्षे वाराणस्यां राजकीयसंस्कृतविद्या-
मन्दिरे प्रथमन्यायाध्यापकपदमलङ्कुरेतां श्रीचन्द्रनारायणन्या-
यपञ्चाननानां गृहे पाककर्ता आसीत् स च पाकं कुर्व-
न्नाध्यापनं विनैव गुरोरध्यापनं शृण्वन्नेव कतिपयेवैर्षर्येनैकान्
न्यायग्रन्थान् समभ्यस्तवान् । अनन्तरं कदाचिदस्याभ्यासपाठवे
मेधावित्त्वे च श्रीचन्द्रनारायणन्यायपञ्चाननैर्विज्ञातेऽयमध्ययन-
रीत्याध्यापितः समादिष्टश्च न्यायाध्यापनार्थं स्वदेशगमनाय गु-

(१) इदानीन्तनराजकीयप्रबन्धेन 'फरीदपुर(जिला)महामण्ड-
लान्तर्गतमधिकमपुर (परगना) मण्डलान्तर्गतास्ति बोध्यम् ॥

(२) इदानीं कालीशङ्करसिद्धान्तवागीशानां प्रपौत्रः श्रीमन्मध-
नाथशर्मा वाराणस्यां तिष्ठन् शास्त्रमभ्यसन् स्वयमेवेत्येव चरति ॥

रुभिरिति तत्राध्यापयन् क्रोडपत्राणि रचयित्वा । अत एव
सर्वाणि कालीशङ्करकृतानि क्रोडपत्राणि चन्द्रनारायणन्यायप-
ञ्चाननकृतक्रोडपत्राणां विन्दुतिरुपाण्येवेति वदन्त दृढाः ॥

वाराणसीस्थराजकीयमंस्कृतपाठशालायां चन्द्रनारायणन्या-
यपञ्चाननानामनन्तरमस्य कानपुः पुनः कृष्णचरणतर्कालङ्कारो
ऽध्यापयति स्म । तदनन्तरं तत्पदे स्थितः कालीप्रसाद-
शिरोमणिरध्यापयत् यद्य १८८० ईमवीयवर्षे पञ्चत्वं गतः ॥

अपि च तत्त्वाचिन्तामणेरुपमानखण्डस्य व्याख्यानं का-
लीशङ्करेण १७१५ शाकान्दे लिखितमस्मन्निकटे वर्तते ॥

अन्यथास्य क्रोडपत्रसंग्रहस्य द्वितीयशोधको बङ्गदेशस्थ-
फरीदपुरमण्डलान्तर्गतधानुकाग्रामवास्तव्यो न्यायाचार्योपाधि-
कश्रीवामाचरणभट्टाचार्यश्च चन्द्रनारायणन्यायपञ्चाननानां गो-
त्रजभ्रातृणां श्रीभैरवचन्द्रभट्टाचार्याणां प्रपौत्र एवेति । सर्वमिदं
कालीशङ्करसिद्धान्तवागीशानां पूर्वोक्तमेव स्थितिं द्रष्टव्यतीति ॥

अस्य क्रोडपत्रसंग्रहस्य शोधनकार्ये महामहोपाध्यायश्री द-
कैलासचन्द्रभट्टाचार्यशिरोमणिभिरस्मद्गुरुवरैः सम्पन्नकम्पि-
तोऽस्मि विषमस्थलव्याख्यानादिभिः ॥

एतेषां क्रोडपत्राणां दुरधिगमत्वात् मुद्रामपादात् दृष्टिदो-
षाद्वा जाता अशुद्धयो विद्वद्भिः सन्तव्याः शुद्धिपत्रे समावेशाय
महं प्रदर्शनीयाश्च । अत्राल्पे अपि विदुषामादरे निजपरिश्रमे
सकल सफलं मन्ये एतेन व्यापारेण च प्रसीदतु विद्यापतिः
श्रीपतिरिति शम् ॥

गवर्नमेण्टसंस्कृतकालेज
पुस्तकालय
बनारस
३१ मार्च १९०५

विन्ध्येश्वरीप्रसादशर्मा द्विवेदी

ॐ नमः परमात्मने ।

क्रोडपत्रसंग्रहः ।

तत्र

अनुमानखण्डजागदीश्याः

फालीगद्वुरविरचितानि क्रोडपत्राणि ।

नमाम्यान्वीक्षिकीं विद्यामक्षपादमहर्षये ।

जगद्दुःखार्णवे मग्नमुद्धर्तु यः प्रणीतवान् ॥ .

सङ्कल्पश्रुतिप्रकरणम् ।

यद्यपि परमात्मने नम इत्यसङ्गतं सुखादिसमवायिकारणताय-
श्चैदकतया सिद्धत्वात्मत्वस्य परमेश्वरवृत्तित्वे मानाभावात् । तथा-
पि आत्मपदं कृपावदर्थकमिति जगदीशः । अत्रेदं बोध्यम् । गुणार्थं न
जातिः लौकिकप्रत्यक्षविषयमाश्रित्वाभावादिति गुणग्रन्थः ।
आत्मत्वे व्यभिचारः लौकिकप्रत्यक्षविषये परमात्मनि आत्मत्वस्य
वृत्तेस्तादृशहेतोर्व्यभिचारधारणाय हेतोश्चक्षुर्ग्राह्यत्वे सतीति विशेष-
पूर्णं दत्तं दीधितिहता । तादृशग्रन्थो विरुद्धः परमेश्वरस्यात्मत्वा-
भावात् व्यभिचारप्रसक्तः । अत्र केचित् एतदस्वरसेनैव गुण-
ग्रन्थे आत्मत्वादौ व्यभिचारो दर्शितः तत्र आदिपदमाहमनस्त्वस्य
लाभादिति पदन्ति । परे तु कृपावदर्थकमित्यनेन अस्वरसो ज-
गदीशेन कथितः ॥ १ ॥

अथ सफलमेव प्रत्यक्षफलमुपजीवत्यदृष्टजननीं समप्रमत्तकृतं-
व्यत्वादिपरिच्छेदिकामनुमितिमिति दीधितिग्रन्थो न सङ्गच्छते यत्र
प्रत्येक मानसात्मकमेव शक्तिघटकपदार्थज्ञानं तन्मूलकमदृष्ट मन्त्रते
तत्रानुमानापेक्षाभावात् इत्यर्थिका जागदीश्या । इयन्तु न सङ्गच्छते ज-

ग्यमात्रे प्रति अदृष्टस्य हेतुत्वमिति मानसात्मकप्राप्तिज्ञानजनकानुमानस्य परम्परया अपेक्षायाः सत्त्वात् अन्यथा उच्यते अन्ततोऽदृष्टजन-
कानुमानमेवापेक्षते निर्णयलभेयोपमानमिति दीधितिप्रत्येन विरोधा-
पत्तरिति चेत् । न । एतदस्वरसेनैव किञ्चेत्याद्युक्तत्वात् किं वा भवति
तोऽदृष्टजनकेत्यादिप्रत्येन अपि दोषोऽस्त्येवेति ॥ २ ॥

यत् प्रमाणं यत्प्रमाणोपजीवकं तत् तदन्तरनिरूप्यमिति नि-
यमः । अत्र चक्षुराद्यावनुमानोपजीवके अनुमानान्तरमनि-
रूपिते व्यभिचारः इत्यदृष्टाद्वारकमुपजीवकत्वमेव अन्तर-
निरूप्यत्वव्याप्यमिति दीधितिद्वारा उक्तम् । अत्र चक्षुर्धर्मणादि-
जन्यचरमचक्षुषि अदृष्टाद्वारकानुमानोपजीवके व्यभिचारः तत्र ज-
न्यत्वरूपोपजीवकत्वनिवेशे अदृष्टाद्वारकत्ववैधर्म्याभ्यामुक्तं जगदी-
शेन । अत्र केचित् ध्वन्ति अदृष्टाद्वारकोपजीवकत्वं स्वजनकादृष्ट-
जनकानिरूपितोपजीवकत्वम् । एवं च उपादानप्रत्यक्षविधया ईश्वर-
ज्ञानस्य व्याप्तिज्ञानात्मकानुमानस्वोपजीवके चक्षुषि अनुमानान-
न्तरमनिरूपिते व्यभिचारवारणाय अदृष्टाद्वारकत्वसार्थक्यम् । ईश्व-
रज्ञानस्य चक्षुर्जनकादृष्टजनकतया तथैकपितजन्यतायाश्चक्षुषि
सत्त्वादिति । अत्र जगदीशस्याशयः एवं सति अनुमाने अपि न प्रत्य-
क्षस्यादृष्टाद्वारकोपजीवकत्वसम्भवः चक्षुरादेरपि स्वजनकादृष्टजन-
कत्वात् अन्यमात्रं प्रति कालविधया अदृष्टस्य हेतुत्वात् । न च मनो-
रूपप्रत्यक्षप्रमाणस्य नित्यत्वेन कालत्वाभावात् नादृष्टे प्रति हेतुतेति
तादृशप्रत्यक्षनिरूपितैकजन्यताया एवानुमाने सम्भव इति दाक्ष्यम् ।
मनसो जन्यत्वावच्छिन्नं प्रति द्रव्यत्वेन (१) हेतुत्वात् एवं च अदृष्टनिष्ठ-
साधारणजन्यतावारणाय जन्यत्वानवच्छिन्नत्वं देयम् । तथा च क-
थमीश्वरज्ञानमादाय अदृष्टाद्वारकत्वसार्थक्यमिति जन्यत्वावच्छि-
न्नकार्यतानिरूपितकारणतावारणाय जन्यत्वानवच्छिन्नत्वं प्रक्षि-
प्यादृष्टाद्वारकत्वसार्थक्यं क्रियत इति चेत् । गौरवमेवेति ॥ ३ ॥

आनन्तर्येति । यदभिधानानन्तरं यदभिधानप्रयोजिका या जि-
ज्ञासा तज्जनकीभूतज्ञानविषयः तस्य सद्गतिरित्यर्थः । जिज्ञासाज-
नकज्ञानविषयत्वमात्रस्य घटादावतिप्रसक्तत्वेन प्रयोजकान्तं विशे-
षणमिति जगदीशः । अथ घटादौ सद्गतित्वमिष्टमेव अन्यथा कुत्र-
चिदपि सद्गतित्वानुपपत्तेः सद्गतित्वे सति उपोद्घातादिपञ्चक-

मिन्नस्य प्रसङ्गरूपत्वादिति चेत् । न । घटादौ प्रत्यक्षादिनिरूपितसङ्घतित्ववारकत्वात् प्रयोजकान्तोपादानस्य । अथ तथापि प्रत्यक्षनिरूपणानन्तरं कस्यचित् घटवत् किमिति जिज्ञासया घटवन्निरूपितं तादृशनिरूपणप्रयोजकजिज्ञासामादाय घटादौ प्रत्यक्षनिरूपितसङ्घतित्वापत्तिः प्रयोजकान्तमुपादायापि न शक्यते धारयितुमित्यादिकं नट्टाचार्यटीप्पण्यामालोकनीयम् । जागदीत्यास्तु प्रयोजकान्तव्यावृत्तिः प्रत्यक्षकार्याभिधाने अतिव्याप्तिवारणम् । तत्र यद्वयमाणा यद्धर्मविशिष्टविषयकज्ञानधर्मिताकेत्यादिनिष्कृष्टकल्पेनैव धारणसम्भवात् विकलमेवेति चेत् । न । वक्ष्यमाणनिष्कृष्टार्थघटकीभूतजिज्ञासाच्छाभायैव तदुपादानस्य सफलत्वात् । अथ तथापि जिज्ञासापदवैयर्थ्यमिति चेत् । न । जिज्ञासापदसार्थक्यस्याप्रे वक्ष्यमाणत्वात् ॥ ४ ॥

ननु जिज्ञासाप्रयोजकत्वमुपेक्ष्य तज्जनकत्वानुसरणं सुखादावतिव्याप्तिवारणार्थम् तथापि फलेच्छामादाय सुखादावतिव्याप्तिवारणाय ज्ञानपदमित्यर्थकजागदीशी । अथाथ वक्ष्यमाणार्थपदायैव भावेन अतिव्याप्तिवारणसम्भवात् प्रकृतस्थले प्रत्यक्षज्ञानजन्यानुमानविशेष्यकसुखप्रकारकयथार्थस्मृतिप्रकारतापक्षत्वरूपार्थपदार्थत्वाभावात् ज्ञानपदं व्यर्थम् । अत एव पूर्वोक्तजिज्ञासाप्रयोजकत्वमुपेक्ष्य जनकत्वविशेषणमपि व्यर्थमिति चेत् । न । प्रत्यक्षजन्यानुमानविशेष्यकयथार्थस्मृतिजातीयसामानाधिकरण्यकालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारतापक्षत्वसत्त्वेन तयोः तद्वारकत्वेन सार्थक्यात् न च प्रत्यक्षज्ञानस्य सुखप्रकारकस्मृतिजनकत्वाभावात् तथापि तयोर्वैयर्थ्यमिति याच्यम् । सम्बन्धिज्ञानविधया तस्यापि जनकत्वात् अन्यथा अप्रे प्रदर्शनीयदण्डकार्यत्वं चक्रनिरूपिता सङ्घतिरित्यप्यसङ्घतास्यात् । अत एव तादृशविषयो यो धर्मः तन्निष्ठः तस्य सङ्घतिरित्यर्थस्यावश्यकत्वेन तदुपपत्तौ ज्ञानपदं जनकत्वविशेषणं च व्यर्थं सुखादेरनुमाननिष्ठत्वाभावादिति परास्तम् । सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन कालिकेन वा तन्निष्ठत्वात् । न च तत्रेति व्यर्थमिति याच्यम् । प्रत्यक्षकार्यत्वे घटादिनिष्ठसङ्घतित्ववारणाय तन्निष्ठत्वात् । न च तस्येति व्यर्थम् । प्रत्यक्षकार्यत्वस्य घटस्य सङ्घतित्ववारकत्वात् । न च यथार्थपदं व्यर्थम् । गणनादौ दण्डकार्यत्वस्य सङ्घतित्वापत्तिवारकत्वात् । न चेष्टापत्तिः अनुभवविरोधान् ॥ ५ ॥

मिधानप्रयोजकजिज्ञासाजनकज्ञानविययत्पदलं नास्ति तदा को घटः
 किं च द्रव्यमितिसमूहालम्बनजिज्ञासानन्तरं यत्र घटो निरूपितः
 सत्र द्रव्यत्वादेरापि सद्गतित्यापत्तिः यदि तदलमपि वर्तते तदा ए-
 तत्कल्पस्य गड्ढास्पदत्वमपि नास्ति । न चैतत्कल्पे यथाधेपदमेव
 नास्तीत्येव विशेष इति वाच्यम् । यथाधेत्यापेक्षया तदनन्तरं तदभि-
 धेयवृत्तित्वे सति इत्यस्य लघुत्वामावेन गड्ढानास्पदत्वात् । यदि च
 अत एवेत्यस्य को घटः किं च द्रव्यमित्युक्तदोषाद्वैधेयवर्णकत्वमु-
 च्यते तदा यथास्मिन्निवेशे वैयर्थ्याभावादित्यनन्तरं एतेन परास्त्विति
 नियमस्य सन्दर्भविरोध इति ॥ ११ ॥

स्मरते स्मृतिं प्रति ज्ञानत्वेन तत्प्रकारकतद्विशेष्यकसंस्कारं
 प्रति तादृशनिश्चयत्वेन हेतुत्वं निश्चित्यातिव्याप्तिं निराकृत्य अन्येषां
 यन्मतं निश्चयत्वघटकदलद्वयस्य विशेष्यविशेषणभावेन विनिगम-
 नाधिरहेण श्रुतरकार्यकारणद्वयप्रसङ्गेन गौरवमतस्तत्प्रकारक-
 तद्विशेष्यकसंस्कारे तादृशज्ञानत्वेन कारणत्वं तद्विशेष्यकतदभाष-
 प्रकारकज्ञानत्वेन प्रतियन्धकत्वं तन्निष्ठप्रकारत्वान्यप्रकारत्वानिक-
 पितविशेष्यताशालिज्ञानत्वरूपनिश्चयत्वेन कारणत्वे निश्चयत्वघट-
 कदलद्वयस्यैवामावात् इत्युक्ता निराकृत्य एतेनेत्यादिना यत् केवा-
 श्रिन्मतं बहिर्व्याप्यवत्तास्मृतिं प्रति व्याप्यवत्ताज्ञानत्वेन कार-
 णत्वं बहिर्व्याप्याभावस्मृतिं प्रति बहिर्व्याप्याप्रकारकबहिर्व्या-
 प्याभावप्रकारकज्ञानत्वेन कारणत्वं न तु बहिर्व्याप्यवत्तास्मृतिं प्रति-
 बहिर्व्याप्यवत्तानिश्चयत्वेन व्याप्यवत्त्वस्मृतिकारणतावच्छेदककोटौ
 बहिर्व्याप्याभावाप्रकारकत्वापेक्षया बहिर्व्याप्याभावप्रकारकस्मृति-
 कारणतावच्छेदककोटौ व्याप्याप्रकारकत्वनिवेशे लाघवम् । अत एव
 संशयाकारकस्मृतिवारणमिति । तदपि न प्रागुक्तादिना निश्चयत्वघ-
 टकदलद्वयाघटितत्वात् पर्वतो बहिर्व्याप्याभाववाञ्छेति संशया-
 क्षपि तादृशसंशयाकारकस्मृत्यापत्तिभयेन व्याप्याभाववत्तास्मृतिं प्रति
 व्याप्याभावामावाप्रकारकत्वघटितेन व्याप्याभाववत्ताज्ञानत्वेन हे-
 तुताया आवश्यकत्वेन परं गौरवाच्चैति हेतुद्वयमुपन्यस्य दूषितं जग-
 दीयेन । अत्रेयमनुपपत्तिः । व्याप्याभाववाञ्छेति स्मृतेर्व्याप्याभावा-
 भावप्रकारकस्मृतिकारणीभूतव्याप्याभावाप्रकारकव्याप्याभावाभाव-
 प्रकारकज्ञानधिरहेण तादृशापत्तेरभावात् कुतो व्याप्याभावप्रका-
 रकस्मृतिं कारणतावच्छेदककोटौ व्याप्याभावभावप्रकारकत्वनि-

येशः । अत्र समाधानम् । यच्चादौ पर्वतो वह्निव्याप्याभाववाच्येति संशयः ततः पर्वतो वह्निव्याप्याभावाभाववाच्येति संशयान्तरं तत्र वह्निव्याप्याभाववाच्येति संप्रयाकारकस्मृतिरवापत्तिः । तन्नोभयप्रकारकस्मृतेः कारणत्वात् अतस्तद्वारणाय वह्निव्याप्याभावप्रकारकस्मृतिकारणतायच्छेदककोटौ वह्निव्याप्याभावाभावप्रकारकत्वनिवेशनमावश्यकं युक्तमिति । यद्वा पर्वतो वह्निव्याप्यवाच्येति संशयान्तरं पर्वतो वह्निव्याप्यवाच्येति संप्रयाकारकस्मृतिरवापत्तिरतस्तादृशस्मृतिकारणतायच्छेदककोटौ वह्निव्याप्याभावाभावप्रकारकत्वनिवेश इति ॥ १२ ॥

अत्र च घटत्वादिविशिष्टवैशिष्ट्यबुद्धौ न घटत्वादिनिश्चयत्वेन हेतुत्वं किं तु घटत्वादिप्रकारकज्ञानत्वेन निश्चयत्वेन हेतुत्वे इयं घटो न वेति संशयान्तरं तादृशबुद्धयुक्तपादेन तत्र व्यभिचारात् किं तु यत्र विशेषणतायच्छेदकांशे धर्मितायच्छेदकतया किञ्चित् भासते तत्रैव तत्प्रकारकनिश्चयत्वेन हेतुत्वं यथा नीलघटवदित्यादौ घटत्वविशिष्टविशेष्यकनीलत्वनिश्चयत्वेनेत्यावेदयितुमुक्तं तत्तद्वितीति-जगदीशः । अयं घटो न वेति ज्ञानस्य घटभेदकोटिकसंशयत्वे घटोऽत्र घटत्वप्रकारकनिश्चयसत्त्वात् न व्यभिचारः घटत्वाभावकोटिकसंशयत्वे च घटत्वाभावकोट्यंशे प्रतियोगितासम्बन्धेन घटत्वस्याभावे प्रकारत्वेन घटत्वस्य निश्चयसत्त्वात् विशिष्टवैशिष्ट्यबोधमात्रे निश्चयत्वेन हेतुत्वेऽपि घटवदितिनिश्चये न व्यभिचार इति चेत् । न । विशेषणतायच्छेदकप्रकारकविशेषणधर्मिकनिश्चयस्यैव कारणत्वेन तदसत्त्वात् अन्यथा वह्निव्याप्यो भूम आलोक्येति ज्ञानोत्तरं वह्निव्याप्यालोकवान् पर्वत इति ज्ञानं स्यात् किं च समवायेन घटत्वविशिष्टवैशिष्ट्यस्य भूतले भावात् तादृशयोधे घटधर्मिकस्य समवायेन घटत्वप्रकारकनिश्चयस्य कारणत्वेन उक्तञ्चले तदभावादेव व्यभिचारात् । नन्वेवं तथापि घटत्वत्वावच्छिन्नाभावकोटौ घटत्वत्वं घटेतरवृत्तित्वे सति सकलघटवृत्तित्वं एवं च तत्र समवायेन घटत्वविशिष्टवैशिष्ट्यस्य भूतले भावेऽपि घटेतरवृत्तित्वसमानाधिकरणसकलघटवृत्तित्वत्वावच्छिन्नाभावकोटौ घटेतर इत्यर्थस्यापि घटधर्मिकघटत्वप्रकारकनिश्चयत्वावश्यकत्वात् तदंश एव घटत्वनिश्चय इत्यतो न व्यभिचार इति चेत् । न । अयमित्यनेन अन्यघटस्य धर्मत्वेन निर्द्देशात् घटेतर इत्यादौ घटे घटत्वनिश्चयेऽपि इदन्वा-

अथ तज्ज्ञानजन्ये तज्ज्ञाननिष्ठजनकतानिरूपितजन्यत्वाद्यर्थे
इत्यर्थे परित्यज्य ज्ञानत्वावच्छिन्नजनकतानिरूपितजन्यत्वाद्यर्थे इ-
त्यर्थो विप्रक्षरणीयः । तथा च यथार्थपदं पूर्वोक्तं ज्ञानपदं च इयर्थे
सम्बन्धिज्ञानविधया जनकत्वे ऽपि ताद्रूप्येण जन्यत्वासम्भवादिति
चेत् । न । प्रत्यक्षकार्यत्वाद् सद्भितित्याभावात् प्रत्यक्षज्ञानत्वेन ता-
दृशस्मृतिं प्रति हेतुत्वासम्भवात् कथञ्चित् सम्भवेऽपि यथा सप्रिये-
क्षे धैर्यस्यासम्भवाच्च । अथ उद्बोधकस्य स्मृतिं प्रति केन रूपेण हेतुता ।
अत्र केचित् तत्तत्पदार्थविषयकसम्बन्धिज्ञानस्य तत्तत्पदार्थविष-
यकसम्बन्धिज्ञानत्वेन तत्तत्पदार्थविषयकस्मृतिं प्रति अनुगतरूपे-
ण हेतुता इति वदन्ति । तदसमीचीनतया प्रतिभाति तत्तत्पदार्थसं-
बन्धाविषयकान्यपदार्थसम्बन्धविषयकज्ञानस्यापि तत्तत्पदार्थस्मा-
रकत्वात् । परे तु तत्तत्पदार्थसम्बन्धविषयकस्यान्यप-
दार्थविषयकस्यापि ज्ञानस्य अनियतोद्बोधकत्वात् तत्रानुग-
ततत्तद्यक्तित्वादिना हेतुत्वं कल्पनीयम् । तदस्तत् तत्तत्पदा-
र्थसम्बन्धिज्ञानसत्त्वेऽस्तस्यां विरोधिसामग्र्यां ज्ञानसामान्यसा-
मग्रीसत्त्वे नियमतस्तत्तत्पदार्थस्मरणोपगमात् तादृशज्ञानस्या-
नुगतरूपेण हेतुता कल्प्यते लाघवात् न तु तत्तद्यक्तित्वेन अनन्त-
कार्यकारणभावप्रसङ्गात् न च हेतुताद्वयकल्पने स्वभिचारमिवा
सर्वत्र तत्तद्यक्तित्वेन हेतुत्वं कल्पनीयमिति वाच्यम् । अनन्तका-
र्यकारणभावाकल्पनापेक्षया कार्यतावच्छेदकफोटावस्थयहितोत्त-
रत्वसम्बन्धेन कारणयैशिष्ट्यं निवेष्टानुगतरूपेण तादृशसम्बन्धि-
ज्ञानानामेव कारणताकल्पनात् । एवं यादृशधर्मप्रकारकज्ञानसत्त्वे
ऽस्तस्यां विरोधिसामग्र्यां यस्य पुंसो नियमतो यादृशपदार्थस्मरण
तत्पुरुषीयतादृशपदार्थस्मरणे तादृशधर्मप्रकारकज्ञानस्यानुगतरूपेण
हेतुता कल्प्यते न तु तत्तद्यक्तित्वेन गौरवादिति दिक् ॥ ६ ॥

अयैकज्ञानविषयतासम्बन्धेन यथार्थस्मृतिप्रकारतापन्नत्वमादाव
तदोपतादवस्थमिति वाच्यम् । तस्य सम्बन्धत्वे मानाभावात् । अत
एव गगनादिरित्युक्तम् कालिकसम्बन्धेन जन्यादाद्यापत्यसम्भवात् ।
न च कालिकसम्बन्धेन प्रत्यक्षकार्यत्वं अनुमितिनिष्ठा सद्भितिः स्या-
दिति वाच्यम् । तादृशस्मृतिप्रकारतावच्छेदकसम्बन्धेन तस्य तत्र
सद्भितिरित्यस्य विवक्षितत्वात् । यत्र कालिकसम्बन्धः प्रकारतावच्छे-
दकः तदा तस्य तादृशसम्बन्धेन स्रुतित्वमिष्टमेवेति ध्येयम् ॥ ७ ॥

अथैव सति यथार्थपद इवर्थम् तादृशप्रकारतायच्छेत्तत्तन्मन्त्रेण
गमननिष्ठत्वाभावात्तिति चेत् । न । प्रकारतायच्छेदकसम्बन्धेन तस्य
तत्र सङ्कतिरित्यर्थलाभाय यथार्थपदोपादानात् ॥ ८ ॥

यद्यपीत्यादिकल्पे ज्ञानत्वादायतिव्याप्तिवारणार्थं यद्धर्मविशि-
ष्टविषयकज्ञानधर्मिकप्रसाधनताज्ञानत्वेन जिज्ञासाया जनकप्रमि-
त्यादिलिखितमेव यत्र को घट किं च द्रव्यमिति प्र-धोऽनारित
तत्र यद्वा यूपक्षयन्ति तथाहि यद्यपीत्यादिशङ्काया यत्सङ्कति
यथापरवामायेमातिव्याप्यमायसम्भवात् । यदि च प्रत्यक्षज्ञानज-
न्यानुमानविशेषकयथायेस्मृतिनिरूपितसामानाधिकरण्यसम्भवा-
प्रच्छिन्नप्रकारतामादाय यथार्थत्वसम्भवे तदा सङ्कतिरितिप्रमेवेति ।
भनन्तराभिधानप्रयोजकजिज्ञासाजनकस्मृतिविषयत्वे सति उपो-
द्घातादिपक्षकभिन्नस्य प्रसङ्गात् । यद्धर्मविशिष्टत्वादिनिष्कृष्टकल्पे
पूर्वोक्तदण्डकार्यस्य यत्र सङ्कतिरिति स्वादिष्टार्थकरणयोग
इति ध्येयम् ॥ ९ ॥

यत्प्रिकल्पणान्तरं यदभिधानप्रयोजकजिज्ञासाजनकज्ञानादि
पयोऽयंस्तस्य सङ्कतिरिति न च को घट किं च द्रव्यमितिजिज्ञासा
नन्तरनीलघटो निरूपित तत्र नीलघटत्वमिव द्रव्यत्वमपि सङ्कति
स्यादिति वाच्यम् । यदूपेक्ष तादृशजिज्ञासाप्रयोजकस्य तद्रूपायच्छिन्न-
कार्यतानिरूपितकारणत्वस्य विषयिण्यात् । न च यद्धर्मविशिष्ट
विषयकज्ञानेच्छात्वेनाभनन्तराभिधानप्रयोजकप्रमित्येव सम्पन्नं हा
नविषयत्वादिव्येगो व्यर्थ इति तस्य तद्विज्ञानान्तरत्वात् । अत एवा
नन्तराभिधेयवृत्तित्वं सति तज्ज्ञानजन्यस्मृतिप्रकारतापक्षत्वमिति
परास्तम् । एतच्च समीचीनम् । अत एवत्वादिकल्पे को घट किं च
द्रव्यमिति समूहालम्बनजिज्ञासया नीलघटो निरूपित तत्र द्रव्य-
त्वेप्रतिप्रसङ्गवारणसम्भवात् । न च तत्र पूर्ववद्धारणमिति वाच्यम् ।
तथा सत्येतद्वक्तव्यं यथायंघटितत्वेन पूर्वकल्पापक्षया धैलक्षण्येन
शङ्कनीयत्वेऽपि गुरत्वेन शङ्कानास्तद्व्यापने आनन्तर्यघटितत्वात् ।
यदि च भ्रमसामान्याभिप्रकल्पयथार्थशरीरेऽनन्तरमस्य निवरात् इदं
रूपं ह्युच्यते तदा तादृशशङ्का सम्भवतीति वाच्यम् ॥ १० ॥

अत एव तदनन्तरं तद्धर्मधेयवृत्तित्वे सति तद्विशेष्यकस्मृतिप्र-
कारतापक्षो धर्म तन्निरूपिता तन्निष्ठा सङ्कतिरित्यादिकं समाहि-
तमिति जगदीश । स ॥ सन्दर्भशुद्ध । एतच्चकल्पे यदि तदनन्तरा-

मिथानप्रयोजकजिज्ञासाजनकज्ञानविषयत्वमलं प्राप्ति तदा को घटः
किं च द्रव्यमितिसमूहालम्बनजिज्ञासातन्तरं यत्र घटो निरूपितः
तत्र द्रव्यत्वादेरपि सङ्गतित्यापत्तिः यदि तद्वलमपि यतंते तदा ए-
तत्कल्पस्य शङ्कास्पदत्वमपि नास्ति । न चैतत्कल्पे यथाधंपदमेव
नास्तीत्येव विशेष इति धाच्यम् । यथार्थत्वापेक्षया तदनन्तरं तदभि-
धेयवृत्तित्वे सति इत्यस्य लघुत्वाभावेन शङ्कानास्पदत्वात् । यद्वि च
अत एवेत्यस्य को घटः किं च द्रव्यमित्युक्तदोषाद्वेष्यवर्गकारमु-
च्यते तदा यथामश्रियेयो वैधर्म्याभावादित्यनन्तरं एतेन परास्तमिति
नियमस्य सन्दर्भविरोध इति ॥ ११ ॥

स्मरते स्मृतिं प्रति ज्ञानत्वेन तत्प्रकारकतद्विशेष्यकसंस्कारं
प्रति तादृशनिश्चयत्वेन हेतुत्वं निश्चित्यातिव्याप्तिं निराकृत्य अन्येषां
एवमन्तं निश्चयतत्पदकदलद्वयस्य विशेष्यविशेषणभावेन चिनिगम-
नाविरहेण शुद्धतरकार्यकारणद्वयप्रसङ्गेण गौरवमतस्तत्प्रकारक-
तद्विशेष्यकसंस्कारे तादृशज्ञानत्वेन कारणत्वं तद्विशेष्यकतदभाष-
प्रकारकज्ञानत्वेन प्रतिपन्धकार्यं तद्विपुप्रकारत्वान्यप्रकाररयानिरु-
पितविशेष्यताशालिज्ञानत्ववरूपनिश्चयत्वेन कारणत्वे निश्चयतत्पद-
कदलद्वयस्यैवाभावात् इत्युक्ता निराकृत्य एतेनेत्यादिना यत् केया-
श्चिन्मतं बहिर्व्याप्यवत्तास्मृतिं प्रति व्याप्यवत्ताज्ञानत्वेन कार-
णत्वं बहिर्व्याप्याभावस्मृतिं प्रति बहिर्व्याप्याप्रकारकबहिर्व्या-
प्याभावप्रकारकज्ञानत्वेन कारणत्वं न ॥ बहिर्व्याप्यवत्तास्मृतिं प्रति-
बहिर्व्याप्यवत्तानिश्चयत्वेन व्याप्यवत्त्वस्मृतिकारणतत्पदच्छेदकौटौ
बहिर्व्याप्याभावाप्रकारकत्वापेक्षया बहिर्व्याप्याभावप्रकारकस्मृति-
कारणतावच्छेदकौटौ व्याप्याप्रकारकत्वनिवेशे लाघवम् । अत एव
संशयाकारकस्मृतिवारणमिति । तदपि न प्रागुक्तदिशा निश्चयतत्पद-
कदलद्वयाघटितत्वात् पर्वतो बहिर्व्याप्याभाववाप्तवेति संशया-
दपि तादृशसंशयाकारकस्मृत्यापत्तिभयेन व्याप्याभाववत्तास्मृतिं प्रति
व्याप्याभावाभावाप्रकारकत्वघटितेन व्याप्याभाववत्ताज्ञानत्वेन हे-
तुताया आवश्यकत्वेन परं गौरवाच्चैति हेतुद्वयमुपन्यस्य दूषितं जग-
दीयेन । अत्रेयमनुपपत्तिः । व्याप्याभाववान्न चेति स्मृत्यव्याप्याभावा-
भावप्रकारकस्मृतिकारणीभूतव्याप्याभावाप्रकारकव्याप्याभावाभाव-
प्रकारकज्ञानविरहेण तादृशापत्तेरभावात् कुतो व्याप्याभावप्रका-
रकस्मृतिकारणतावच्छेदकौटौ व्याप्याभावाभावप्रकारकत्वनि-

धन्विष्ठे निधयामावात् तथा च घटत्वविशिष्टवैशिष्ट्ययोधे ताद-
 शघटधर्मिकघटत्वप्रकारकनिश्चयस्यैव कारणत्वेन व्यभिचार एव
 भव संप्रदायपि घटयदिति ह्यनोत्पत्तेः । इत्थं च अन्तरा सधर्मिता-
 यच्छेदकविशिष्टवैशिष्ट्ययोधे एव तादृशनिश्चयत्वेन कारणत्वं
 न तु सर्वत्र इत्येतदर्थं तच्चदित्युक्तमिति । न च सामान्यलक्षणया नि-
 रिवलघटमाने बाधकाभावात् कथं व्यभिचार इति धाव्यम् । ताव-
 तापि अथ घटस्यात्र घात संशयोत्तरं घटवत्त्वानितिनिश्चये व्यभिचारा-
 दिति ध्येयम् ॥ १३ ॥

अथ दण्डो रक्तो न वेति संशयोत्तरं रक्तदण्डं सन्देहीति अ-
 नुपपत्ताये व्यभिचार इति चेत् । न । तादृशानुव्यवसायस्य रक्त-
 त्वसंशयविषयकत्वविरहात् रक्तदण्डसंशयानुव्यवसायस्य तथा-
 कारात् न च तथापि रक्तो दण्डो न वेति संशयात् रक्तदण्डवान्न वा
 पुरुष इति हाने व्यभिचार इति धाव्यम् तादृशसंशयोत्तरं तादृश-
 हानानभ्युपगमात् अभ्युपगमे तु विशेष्ये विशेषणमिति न्यायेन तत्त्व-
 स्त्रीकारात् । (१) अथाभाधबुद्धौ प्रतियोग्यंश उपलक्षणतया भाना-
 नभ्युपगमात् कथं रक्तदण्डाभावकोट्यशे रक्तत्वस्य विशिष्टवैशिष्ट्य-
 मयांश परिहाराया इति चेत् । न । तत्रापि रक्तत्वस्य प्रतियोगि-
 तावच्छेदकत्वभान भवत्येव न तूपलक्षणतया भाव परं तु जगदी-
 श्वामने विशेष्यतावच्छेदकताव्यविषयताविशेषानर्ह्यकारात् विशेष्ये
 अपि विशेषणमितिरीत्या प्रकारवायास्तत्र स्त्रीकारात् । यदि च अ-
 भावप्रत्ययो हि विशिष्टवैशिष्ट्ययोधमयांशो नातिशेते इति नियमस्य
 तादृशविशेषणतावच्छेदकताव्यविषयताभ्युप्यो न भवतीत्येवार्थ इति
 मन्येत तदा अनुपपत्तिरस्त्येवेति ॥ १४ ॥

अथ पट्टिव्याप्ययत्नपूर्वत इतिस्मरणे ऽतिध्यासिः तत्र निश्च-
 यत्वेन हेतुत्वात् यच्च व्याप्यवत्त्वज्ञानत्वेन व्याप्यस्मृतिहेतुत्वं व्या-
 प्याभावनिश्चयत्वेन व्याप्याभावस्मृतिहेतुत्वं तावदेव संशयाका-
 रस्मृत्तयोरपि भवतीति व्याप्यस्मृती नातिध्यासिः व्याप्यनिश्चयत्वस्य
 व्याप्याभावाप्रकारकत्ववर्धनतया व्याप्याप्रकारकत्ववर्धितव्याप्या-
 भावनिश्चयत्वस्य लघुतः तस्यैव निवेद्यादिति । तत्र । व्याप्याभाव-
 यात्र घेतिसंशयकाले तादृशसंशयात्स्मृतेर्धोरणाय व्याप्याभावा-
 भावाप्रकारकत्वस्य व्याप्याभावनिश्चये निवेदनीयतया विपरीत-

गौरवात् इत्ययंकजागदीशी । अत्रेदं बोध्यम् । व्याप्याभाववान्न घेति संशयाकारस्मृतेर्नापत्तिसम्भवः तत्र व्याप्याभावाभावस्मृतिकारणीभूतस्य व्याप्याभावाप्रकारकत्वघटितव्याप्याभावाभावनिश्चयस्यासत्त्वात् किं तु व्याप्यवान्न घेतिसंशयोत्तरं व्याप्यनिश्चयात्मकस्मरणापत्तिसम्भवेन व्याप्यस्मरणे व्याप्याभावाप्रकारकत्वघटितनिश्चयत्वेन हेतुताया घक्तव्यायेन उक्तगौरवाभिधानादिति ॥ १५ ॥

इति सङ्ख्यनुमितिजागदीशीकोऽपञ्चमः ।

गौरवात् इत्यर्थकजागदीशी । अत्रेदं बोध्यम् । व्याप्याभाववाग्र वेति संशयाकारस्मृतेर्नापत्तिसम्भवः तत्र व्याप्याभावाभाग्रस्मृतिकार-
णीभूतस्य व्याप्याभावाग्रकारकत्वघटितव्याप्याभावाभावनिश्चय-
स्यासत्त्वान् किं तु व्याप्यवाग्र वेतिसंशयोत्तरं व्याप्यनिश्चयात्मकस्म-
रणापत्तिसम्भवेन व्याप्यस्मरणे व्याप्याभावाग्रकारकत्वघटितनि-
श्चयत्वेन हेतुताया पक्षव्यत्ययेन उक्तगौरवाभिधानादिति ॥ १५ ॥

इति सङ्कल्पमुमितिजागदीशीकोटपञ्चमम् ।

अथ पञ्चलक्षणीजागदीश्याः

कालीशङ्करविरचित कोट्यपत्रम् ।

अध्याप्यवृत्तिसाध्यकसङ्केतविति पियोमणिः । कपिसंयोगी
गगनादित्यादावध्यासिबिरहावृत्तिमर्देतावध्याप्यर्थं सत्पदम् ।
अथैवमपि कपिसंयोगाभावाच्च गुणस्यादित्यादावध्यासिर्न स-
म्भवीतीति कथम् अध्याप्यवृत्तिसाध्यकसङ्केतुव्यायच्छेदेनाध्या-
सिरक्ता । न चाध्याप्यवृत्ति साध्यं यत्रेति व्युत्पत्त्या तत्र सन्
वर्तमानो यो हेतुस्तत्राध्यासिरिति वाच्यम् । तथा सति अ-
ध्याप्यवृत्तिसाध्यके हेतुरिति समासेनैव गगनहेतुनिराकरणं स-
त्पदवैयर्थ्यापत्तः । अपि च संयोगाभावसाध्यकद्रव्यावहेताव-
ध्यासिसम्भवे द्वितीयलक्षणेऽपि तद्वारणायोगात् । तस्मात्
केवलान्वयिभिन्नाध्याप्यवृत्तिसाध्यकसङ्केतुत्वावच्छेदेनाध्यासिवार-
णाय द्वितीयलक्षणमिति युक्तमुपश्यामः ॥ १ ॥

साध्यवद्भिन्नभासौ साध्याभाववाञ्छेति कर्मधारये साध्या-
भावपदवैयर्थ्यापत्ते भूत सप्तमीसमासः कृतः । न च तत्रापि
साध्यवद्भिन्नेऽभाव इत्यास्तां किं साध्यपदेन अधिकरणभेदेनाभा-
वभिन्नत्वमतेनैतदलक्षणकरणात् गगनाभावादिकमादायाध्यासिबि-
रहादिति वाच्यम् । स्वप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन साध्यव-
द्भिन्नवर्तते य समवायसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकयद्ब्रूयभावस्त-
द्वति हेतोर्वृत्तितयाऽध्यासिवारणाय साध्यतावच्छेदकसम्बन्धाव-
च्छिन्नप्रतियोगितालाभाय साध्यपदमिति जगदीशः । अत्रेयमा-
शङ्का । एव सति स्वप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन साध्यवद्भिन्नो
य साध्याभाववानिति कर्मधारयः कथं परित्यक्त इति विभाव-
नीयम् । अत्र केचित् । सप्तमीसमासपक्षे स्वप्रतियोगितावच्छेद-
कसम्बन्धेन साध्यवद्भिन्ने य साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नसा-
ध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्तद्वद्वृत्तित्वमेव वा-

असामानाधिकरण्यसम्बन्धेन साध्यवत्त्वमित्याहुः । तत्र । साध्याभाव
इत्यत्र साध्यपदसार्थकत्वाय स्वप्रतियोगिकव्यवहितसम्यग्धानुष्ठा-
पन प्रक्षालनाङ्गीत्यादिन्यायेनायुक्त सामानाधिकरण्यमात्रसम्ब-
न्धेनैव साध्यवत्त्वविवक्षणे सर्वदोषभावात् विशेषणताविशेष-
सम्बन्धेनाभावाधिकरणत्वं सामानाधिकरण्यघटकवृत्तित्वं च व-
क्तव्यं सर्वत्र गगनघटितोभयाभाय व्यधिकरणसम्बन्धेन साध्या-
भाव विपक्षमात्ररूपभावात् आदायाभ्यासिचारणसम्भवात् अत्रि-
करणभेदेनाभावेभेदवदिति ॥ २ ॥

साकलेति । साकल्यं साध्याभाववति साध्ये च बोध्यमिति
धीधितिप्रदूष । तत्र साध्याभाववति साकल्यविशेषणे दत्त एव साध्यं
साकल्यविशेषणं सार्थकमतं प्रथमतः साध्याभाववति साकल्य-
विशेषणमिति प्राञ्ज । तत्र मनोरमम् । गगनावृत्तिधर्मवान् द्रव्यत्वा-
दित्यादायतिव्यासिविति जगृहीत । अत्रेयमाशङ्क । ननु साकल्य-
विशेषणे वृत्ते अपि गगनत्वसाध्याभावमादायातिव्यासिचिति
येत् । न । इदानीं व्यासव्यवृत्तिधर्मनिरपेक्षकत्वं प्रतियोगितायाम-
स्तौल्यमिमायात् ॥

अत्र तत्त्वम् । साध्ये साकल्यविशेषणस्य यास्तव फलं बहुव्याप्ति-
धारणं तद्वन्न सम्भवतीति प्राच्याप्राशय । न च गगनैतद्वदूयोभयवाद्
एतद्रसादित्यादौ साध्याभाववति साकल्यविशेषणं दत्तं व्यवृत्तिव्या-
प्तिस्तत्र साध्यप्रतियोगिकस्य एतद्रूपभावस्याधिकरणं हेतारभावात्
गगनैतद्रूपानपवायच्छिन्नाभावस्य च प्रतियोगितायच्छिन्नकारण-
प्रत्यधिकरण्यभावात् तद्वत्त्वसकलसाध्याभावाप्रसिद्ध्या एव ना-
स्मावमतिव्याप्तिरिति साध्ये साकल्यविशेषणस्य फलमपि यास्त-
वमतिव्याप्तिं प्रथममेव भवतीति वाच्यम् । तत्र साध्यं साकल्य-
विशेषणासत्त्वे अपि एतद्वत्त्ववृत्तिं वाचच्छिन्नाभाव तद्वद्रूपगतान्यत-
रभावात् आदायातिव्याप्तिधारणसम्भवेन तस्यावान्तरफलं ज्ञाभावात्
साध्याभाववति साकल्यविशेषणन यत्फलं न भवति तथैव साध्ये
साकल्यविशेषणस्य फलत्वात् । यस्तु नस्तु साध्याभाववर्तनयुक्ता
साध्याभावा या साध्यनायच्छिन्नवृत्तिप्रतियोगिताको प्राज्ञ-
रायुक्ता साध्याभावो यत्वन न सह साध्याभाववति साकल्यविशेष-
णस्यापि मानिष्यत वैधर्म्यकसंशय स्यात् स च नायगच्छत
नत्र साध्याभाववति साध्यं चतुष्कमिति गदाधरभट्टाचार्य ।

अत्र हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नव्यधिकरणापेक्षया प्रतियोगितावच्छे-
दकावच्छिन्नप्रतियोगिव्यधिकरणाभावीयहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नप्र-
तियोगित्वनिवेशन यद्यपि गुरु तथापि यथा सन्निवेशे न वैयर्थ्यम् ।
यस्तुत साध्याभाववत्सकलनिष्ठहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नस्वप्रतियो-
ग्यधिकरणताकाभावप्रतियोगित्वापेक्षया हेतुतावच्छेदकावच्छि-
न्नप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नानधिकरणत्व साध्याभाववत्
स्तत्प्रतियोगित्वरूप लाघवेवास्तामिति तन्नोक्तम् । न चास्माक
मपि यद्धर्मवच्छिन्नानधिकरण साध्याभाववत्तद्धर्मवत्स्वरूपस्य
तदपेक्षया लाघवमिति वाच्यम् । तथा सति व्याप्ते प्रतियोगित्वरू-
पत्वानुपपत्त्या मूलासङ्गति ॥ ३ ॥

सकलस्य साध्यप्रतियोगिकाभावाधिकांशप्रसिद्ध्या व्यभि-
चारिण्यतिव्याप्तिवारणार्थं यदि साध्याभावस्य विशेषण साकल्य
तदा धूमिमान्धूमादित्यादावव्याप्तिस्तत्रापि सपक्षवृत्तित्वावच्छि-
न्नाभावस्य विपक्षवृत्तित्वावच्छिन्नाभावात् वा साध्याभावालो-
मस्याधिकरणाप्रसिद्धरत्वात् साकल्य साध्याभाववतीति
जागदीशी । अत्रायं भावः । तन्नोक्तसाकल्यविशेषण किं दोषवा-
रणाय कुत्र देयमित्याशङ्काया गगनावृत्तिधर्मवान् द्रव्यत्वात् इत्य-
त्रातिव्याप्तिवारणाय साकल्यस्य साध्याशे विशेषणत्वमपि धूमवान्
बहेरित्यादावतिव्याप्तिवारणासम्भवं इति सर्वत्रातिव्याप्तिवारणार्थं
साध्याभाव एव विशेषण देयमिति पुनः सकलसाध्याभावाधिकर-
णाप्रसिद्ध्याव्याप्तिरियुक्तं यावदतिव्याप्तिवारणाय साकल्य प्रथ-
मतः साध्याभावविशेषणं न तु साध्ये इति । अत्रयसाशङ्का । ननु
साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्य लक्षण नि-
वेशनीयतया तमादाय कथमव्याप्तिरिति वाच्यम् । अभावाद्भवे
प्रतियोगित्वैयधिकरण्यावच्छिन्नत्वस्यावश्यं निवेशनीयतया समया-
यादिसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावमादाय दोषाभावात् एत-
त्तुलक्षणं तस्यानिवेशनीयत्वादन्वया धूमवान् बहेरित्यादौ सयोगस-
म्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्य गुणादायैव सत्त्वादप्रसिद्ध्या-
भिधानस्योन्मत्तप्रलापापत्तेः । अथवा धूमवान् बहेरित्यादावति-
व्याप्तिवारणार्थं साध्याभावाधिकरण साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन
किञ्चिद्धर्मवत्त्वस्य विशेषणीयतया सयोगससर्गणं च घटावृत्तिता-
वच्छिन्नाभावपदावृत्तित्वावच्छिन्नाभावरूपसाध्याभावस्तामस्याधिक-

प्रतियोगिवैयधिकरण्यावच्छिन्नसाध्याभावव्यापकतावच्छेदक प्र-
तियोगिवैयधिकरण्यावच्छिन्नयत्तर्मावच्छिन्नाभावस्य तत्तर्मावच्छेदक व्या-
प्तिरित्युक्तौ तु न कोपि दोष इति ध्येयमिति जगदीश । न च कपिस-
योमेतद्ब्रूयादित्यादावव्याप्तिवारणाय साध्याभावे प्रतियोगिवैय-
धिकरण्यस्य सार्धेभ्ये अपि हेत्वभावे प्रतियोगिवैयधिकरण्यमनर्थ-
कमेव । न चैतद्ब्रूयत्ववान् कपिसयोमादित्यादावतिव्याप्तिवारणाय
तदिति वाच्यम् । तत्र साध्याभावस्य जलादौ कपिसयोगाभा-
वस्य सत्त्वे अपि तदवच्छिन्नाभावस्यापि तत्र सत्त्वादिति चेन्न । द्रव्य
विशिष्टसत्त्वादित्यादावव्याप्तिवारणाय प्रतियोगिवैयधिकरण्यस्य
व्यापकताशरीरे देयत्वात् अन्यथा द्रव्यत्वाभाववति गुणादौ
विशिष्टसत्ताभावस्यावच्छिन्नाभावस्य सत्तास्वरूपतया सत्त्वेन
विशिष्टसत्ताभावत्वस्य व्यापकतावच्छेदकत्वविरहात् अधुना
तत्रापि विशिष्टसत्ताभावाभावस्य सत्त्वे अपि तादृशाभा-
वप्रतियोगिनो विशिष्टसत्ताभावस्य गुणादौ सत्त्वेन प्रतियोगिवै-
यधिकरण्यावच्छिन्नाभावस्य व्यापकताशरीरे निवेशनीयतया त-
द्वाचरणे अपि ब्रूयत्ववान् कपिसयोगादित्यादावतिव्याप्तिवृत्तिरे-
वेति तद्वारणाय हेत्वभावे प्रतियोगिवैयधिकरण्यावच्छिन्नवि-
शेषणमत्रैव निवेशनीयमिति ध्येयम् । इव तु यथाभूतमेवाम्यथा
साध्याभाववन्निष्ठाधिकरणतानिरूपकतावच्छेदकतावदनुयोगितानि-
रूपितप्रतियोगिनाया अवच्छेदकसाध्याभावस्य तादृशाभावरत्वे निवे-
शनीयतयैव द्रव्य विशिष्टसत्तादित्यादावव्याप्तिवारणसम्भवे व्या-
पकताशरीरे प्रतियोगिवैयधिकरण्यमनादेयमिति ध्येयम् । के-
चित्तु व्यापकताघटकीभूताभावस्य साध्याभाववद्ब्रूयत्व यदि येन
केनापि सम्बन्धेन तदा बन्दिमान् धूमादित्यादावव्याप्ति बन्ध-
भाववति कालादौ कालिकसम्बन्धेन धूमाभावाभावस्य सत्त्वात् ।

तदा बह्विमान् धूमादित्यत्र बह्वभाववति महाप्रत्यये सम्बन्धसामान्येन प्रतियोगि-
नाधिकरणधूमाभावसत्तात् धूमसात्त्वत्वेन ज्ञेयतया परमादौ धूमत्वान्नोकारेण महा-
प्रत्यये केनापि सम्बन्धेन धूमसाधिकरणताभावात् विषयतातिरिक्तसम्बन्धेन विभिन्न-
काशीनदीराधाराधेयभावामागत्य अगमात्मा ज्ञानादित्यत्र च ज्ञानाधिकरणस्य महाप्र-
त्यये अपि सत्तात् प्रतियोगिनाधिकरणवद्ब्रूयत्वमेव प्रत्यये अपि न सत्त्वति । एव सति बह्वि-
मान् धूमादित्यत्र प्रतियोगिनाधिकरणवद्ब्रूयत्वभावसिद्धिनिवन्धनाभ्यासितेन सम्बन्धेन
अगमात्मा ज्ञानादित्यत्र तु तदप्रसिद्धिनिवन्धनेति ध्यायम् ।

नापि हेतुतावच्छेदकसम्यग्धेन सत्तावान् जातेरित्यादौ सत्ताभा-
 यति सामान्यादौ प्रकृतहेतुतावच्छेदकसम्यग्धेन वृत्तित्वाप्रसि-
 ज्ञे । नापि हेतुतावच्छेदकसम्यग्धान्यहेतुप्रतियोगिकसम्यग्धाति-
 रिकसम्यग्धेन सत्तावान्, समवायेन प्रमेयादित्यादावव्याप्तेस्तत्र
 समवायस्यैव निरुक्तसम्यग्धतया साध्याभाववति सामान्यादौ तेन
 सम्यग्धेन वृत्तेरप्रसिद्धे । एतेन हेतुतावच्छेदकसम्यग्धान्य(१)हेतु-
 तावच्छेदकसम्यग्धेन वर्तमानहेतुप्रतियोगिकान्यसम्यग्धेन वृत्तित्व-
 निवेशात् न कापि दोष इत्यपि निरस्तम् । निरुक्तस्यैव स्वरूपसम्य-
 न्धस्यापि तथात्वात् साध्याभाववति सामान्यादौ तेन सम्यग्धेन
 प्रमेयस्वरूपहेतुभावाभावस्य वृत्तेरिति । नापि हेतुतावच्छेदकस-
 म्यग्धस्वरूपान्यतरसम्यग्धेन घटत्ववान् प्रमेयत्वादित्यादौ घटानुयो-
 गिकस्वरूपसम्यग्धेन हेतुतायामन्यासिस्तत्र साध्याभाववत्पटादौ
 स्वरूपसम्यग्धेन हेतुवृत्तेरतो येन केन सम्यग्धेन वृत्तित्वं घटि-
 मान्धूमादित्यादावव्याप्तिवारणार्थं व्यापकताशरीरे प्रतियोगिवैय-
 धिकरण्यस्यावश्यं निवेद्यनीयत्वात् । तन्निवेद्ये च हेतुभावे एत-
 द्दुष्टत्ववान् अपिसंयोगादित्यादावतिव्याप्तिवारणार्थं प्रतियोगिवै-
 यधिकरण्यावच्छिन्नत्वस्यावश्यकत्वमिति श्येयम् ॥ ५ ॥

निर्धूमत्वव्याप्येति । निर्धूमत्वस्याप्याभाववति पर्यतमहानसादौ
 बहुचभावाभावस्य बह्विधस्वरूपस्य यावद्विपक्षावृत्तित्वे अपि बहुचभा-
 यभेदस्य यावद्विपक्षवृत्तित्वसम्भवात् नाभ्यासि । न चात्यन्ताभा-
 यानिवेये धूमवान् घट्टेरित्यादावतिव्याप्तिरयोगोलके घट्टिभेदस-
 द्वादिति वाक्यम् । धूमाभाववति बहुधादौ बह्विभेदासत्त्वेनाति-
 व्याप्तेरनवकाशादिति चेदथ केचित् । बहुचभावाभ्यत्वविशिष्टनि-
 र्धूमत्वव्याप्यवान् बहुचभावाभ्यत्वविशिष्टनिर्वाणित्यादित्यादाव-
 व्याप्तिस्तत्र साध्याभाववति बहुचभावे बहुचभावभेदात्मकहेतुमे-
 दस्यास्तरात् पर्यतादौ च बहुचात्मकहेतुत्वभावरूप यावद्विपक्षावृत्ति-
 त्वादिति । न च बहुचभावाभ्यत्वविशिष्टबहुचभावाभावो न बह्वि-
 स्वरूप किन्त्वतिरिक्त एवान्यथा बहुचभावे विशिष्टाभावबुद्ध्यनु-
 दयप्रसङ्ग इति चान्यम् । प्रतियोगितास्योगान्यतरसम्यग्धेन व-

(१) यत्र हेतुतावच्छेदकसम्यग्धान्य हेतुतावच्छेदकसम्यग्धेन वर्तमानहेतुप्रति-
 योनिकसम्यग्धे साध्यम् ।

द्विनैवोपपत्तौ अतिरिक्ताभावाभ्युपगमादिति । अत्रेदं चिन्त्यम् ।
 भवतु विशिष्टाभावो षट्स्वरूपः तथापि संयोगेनैव बहुषभावा-
 भावप्रतियोगितावच्छेदकत्वात् बहुषभावत्वस्येति नाव्याप्तिः । न च
 संयोगसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकवद्बहुषभावाभावस्य संयोगसम्ब-
 न्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावाभावात्मकतया उक्ताभावप्रतियो-
 गितावच्छेदकमभावत्वमिति हेतुतावच्छेदकस्यानवच्छेदकत्वाद्-
 व्याप्तिस्तथापीति वाच्यम् । विषयतासम्बन्धावच्छिन्नप्रतियो-
 गिताकवद्बहुषभावाभ्यस्वविशिष्टवद्बहुषभावाभावस्य साध्याभाववति
 स्वधस्मिन्नेव सम्भवाद्याप्यभावात् । एवञ्च धूमाभावाभ्या-
 प्यमान् बहुषभावादित्यत्र हेतुतावच्छेदकविरोपगताविशेषस-
 म्बन्धेन प्रतियोगिव्याधिकरणविषयतासम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगि-
 ताकवद्बहुषभावाभावस्य यावद्विपक्षे सत्यान्नाव्याप्तिरिति चेदत्र-
 केचित् । दूत्यनियामकस्य व्याधिकरणसम्बन्धस्य वा प्रतियोगिताव-
 च्छेदकत्वानङ्गीकारेण तत्राव्याप्तिरित्यभिप्रायेणार्थं ग्रन्थ इति
 ध्येयम् ॥ ६ ॥

इति श्रीकालीशङ्करविरचितं व्याप्तिपञ्चकजाग-

दीर्घाकोडपत्रं समाप्तम् ।

अथ सिंहव्याघ्रजामदीश्याः

कालीशङ्करपरिचितं कोट्यग्रय(१) ।

साध्यनिष्ठासामानाधिकरन्ध्रप्रतियोगिन्यान्धिकरणरश्मिस्य-
 २१ साध्यनिष्ठाभावप्रतियोग्याधेयतानिरूपकाधिकरणवृत्तित्वानधि-
 करणत्वमिति पर्यवसितार्थे बहुमान् धूमादित्यादौ महानसीदयद्व्या-
 दिनिष्ठाभावप्रतियोग्याधेयतानिरूपकाधिकरणपर्यन्तादिवृत्तिरस्य
 धूमे सत्त्वात् भ्रम्यामिरिति साध्यसामान्यनिष्ठाभावप्रतियोगीत्येव
 प्रकल्पम् । तथा च सामान्यपक्षस्य व्यापकत्वापेक्षयाद्विगौरवमतः
 कदाप्यस्त्यमति जगदीशोक्तम् । नन्यत्र साध्यतावच्छेदकसम्ब-
 ध्यावच्छिन्नाधेयतानिवेशस्यावश्यकत्वम् । अन्यथा समवायसम्बन्धा-
 वच्छिन्नपर्वतवृत्तित्वाभावमादाय बहुमान् धूमादित्यादावव्याप्तिः । त-
 था च द्रव्यवान् धूमादित्यादौ साध्यसामान्यनिष्ठाभावप्रतियोगिता-
 ध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नाधेयत्वमिति सिद्धिः । एवं बहुमान् प-
 र्वतरूपान्पतरत्वादित्यादावतिव्याप्तिः । तथाहि साध्यनिष्ठाभावप्र-
 तियोगि यत् साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नाधेयत्वं त-
 निरूपकद्वयादौ तादृशान्यतरत्वस्यासत्त्वात् । अथ केचित् ।
 साध्यसामान्यनिष्ठाभावीपसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नाधेयत्व-
 सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगित्वाध्वनिरूपितवृत्तिरस्यानधिकरणत्वमेव
 निष्कृष्टद्वयार्थः । तथा च पर्वतादौ बहुनिष्ठाभावप्र-
 तियोगित्वानावाध्यामिरिति । अथ यद्यप्येतादृशसम्बन्धस्य
 वृत्त्यनियामकतया तत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगित्वाप्रसिद्ध्याऽस-
 मवापत्तिः । तथापि साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वसाध्यनि-
 ष्ठात्वोभयमाववत्त्वस्याधेयतार्था निवेशे न पूर्वोक्तदोषावकाशः । न च
 बहुमान् धूमादित्यादौ समवायसम्बन्धावच्छिन्नपर्वताधेयत्वस्यापि

(१) पञ्चमस्कट विहङ्गावृत्तजामदीश्या काट्यग्रय इति वदुमथ विभिन्नमपि
 काटीग्रहरक्तमिति अथवि विनिर्दिष्टकोटीवमिति प्रकाशते ।

तथात्वेनान्यास्यापत्तिरिति वाच्यम् । साध्यतावच्छेदकसम्बन्धा-
तिरिक्तसम्बन्धावच्छिन्नत्वसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नसाध्य-
तावच्छेदकावच्छिन्नाधिकरणतावन्निरूपितत्वोभयाभाववदाधेयत्व-
स्यैव विवक्षितत्वात् न पूर्वोक्तदोषः । न च तथापि समवायेन
प्रमेयसाध्यकसत्त्वादिहेतावव्याप्तिः प्रमेयसामान्यनिष्ठाभावप्रतियो-
गितादद्याधेयत्वस्याप्रसिद्धेरिति वाच्यम् । सामान्यपदस्य व्यापक-
तार्थकत्वेन साध्यतावच्छेदकसम्बन्धप्रतियोग्यनुयोगिकसाध्यताय-
च्छेदकताघटकसम्बन्धेन साध्यतावच्छेदकस्य व्यापकत्वनिवेशात्
क्षोप इति ध्येयम् । भवेदं चिन्त्यम् । आधेयभेदनाधेयताया भिन्न-
त्वात्तद्वह्निमान् तद्धूमादित्यादावव्याप्तिः ॥ तद्वह्निगिष्टो योऽभाषस्त-
प्रतियोगियत्तद्धूमनिष्ठाधेयत्वं तन्निरूपकाधिकरणं यत्तद्धूमाधिकरणं
तद्वृत्तित्वानधिकरणत्वस्य तद्धूमे सत्त्वात् । न च यन्निरूपितवृत्तिर्य-
सामान्याभाषः साध्ये तन्निरूपितवृत्तिर्यवानधिकरणत्वमेव हेतौ
व्याप्तिः । तथा च तद्वह्नी तद्धूमाधिकरणनिरूपितवृत्तिर्यसामान्या-
भाषो नास्ति तत्पदेन तद्धूमाधिकरणं धर्तुं न शक्यते किन्तु ह-
ृदादिकमेव तन्निरूपितवृत्तिर्यवानधिकरणत्वं तद्धूमे ऽस्तीति वाच्य-
म् । एवं सति धूमवान् घन्हेरित्यादौ धूमे हृदनिरूपितवृत्तिर्यसामा-
न्याभाषस्य सत्त्वात् यत्पदेन हृदं धृत्वा तन्निरूपितवृत्तिर्यवानधि-
करणत्वस्य घह्नी सत्त्वादिति व्याप्तिः । न च यद्यन्निरूपितवृत्तिर्यवा-
भाषः साध्ये तत्तन्निरूपितवृत्तिर्यवानधिकरणत्वमेव हेतौ विवक्षणी-
यम् । तथा च धूमे अयोगोलकनिरूपितवृत्तिर्यवाभाषा ऽप्यस्ति तत्त-
न्निरूपितवृत्तिर्यवानधिकरणत्वं घह्नी नास्तीति नातिव्याप्तिरिति वा-
च्यम् । एव सति यदधिकरणानधिकरणं साध्यमिति पूर्वव्याख्यायां
धूमवान् घन्हेरित्यतिव्याप्तिधारणार्थं यद्यत्पदप्रवेशे गौरवमिति
कथनं जगदीशस्य विरुध्येत यद्यत्पदप्रवेशस्यावश्यकत्वादिति
ध्येयम् ॥ १ ॥

अत्र लक्षणे घह्निमान् धूमादित्यादौ विषमन्यासहेतावव्याप्तिः म-
हानसीयवह्नी पर्वतनिरूपितवृत्तिर्यवाभावो वर्तते तत्प्रतियोगिप-
र्वतनिरूपितवृत्तिर्यवं तन्निरूपकाधिकरणं पर्वतः तन्निरूपितवृत्तिर्य-
मेव धूमे ऽस्तीति न तद्धनधिकरणत्वमिति जगदीशेनोक्तम् । अत्र
भाट्टेन्द्रन्यनप्रभवघह्निमान् धूमादित्यादिसमव्यासहेतावव्याप्तिः स-
म्भवति महानसीयवह्नीयात्मकाट्टेन्द्रन्यनप्रभववह्नी वर्तमानो य. प.

येतद्वृत्तित्वाभावात्प्रतियोगि पर्वतवृत्तित्वं तद्विरूपकाधिकरणवृ-
त्तित्वस्य पर्वतीयधूमे सत्त्वात् । ननु शब्दवान् गगनत्वादित्यादिस-
मव्याप्ते नाव्याप्तिः सम्भवति शब्दे गगनवृत्तित्वाभावाविरहात् स-
मव्याप्तायावच्छेदेनाव्याप्तिर्न सम्भवति अनो विषमव्याप्तानुधावन-
मिति चेन्न । सत्ताद्रव्यत्वान्यतरवान् द्रव्यत्वादित्यत्र विषमव्या-
प्तेऽप्यव्याप्तिर्न सम्भवति सत्तायां द्रव्यत्वे या द्रव्यत्वासामानाधि-
करण्यविरहात् विषमव्याप्तत्वावच्छेदेनावि अव्याप्यसम्भवादिति
येत् । अथाहुः । साध्यनिष्ठसामानाधिकरण्यसम्बन्धावच्छिन्नभावे-
त्यादिकल्पे आर्द्रेन्धनप्रभववह्निमान् धूमादित्यादिसमव्याप्ते क्वाप्यार्द्रे-
न्धनप्रभवपद्मौ सामानाधिकरण्यसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताक-
धूमसामान्याभावो नास्ति वह्निमान् धूमादित्यत्र यत्र हेतो व्यभिचारः
तदधिकरणावच्छेदेन सामानाधिकरण्यसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगि-
ताकहेतुसामान्याभावसत्त्वात् समव्याप्ते तु साध्यहेतौ व्यभिचार
एव नास्ति कुतस्तदवच्छेदेन साध्ये निरुक्तसामानाधिकरण्यसम्ब-
न्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकहेतुसामान्याभावसत्त्वमित्यपि न युक्तम् ।
तथा सति वह्निनिष्ठस्य सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन तत्तद्धूमाभा-
वस्य प्रतियोगित्वाधिकरणत्वस्य तत्तद्धूमे सत्त्वात् आर्द्रेन्धनप्रभव-
वह्निमान् धूमादित्यादावव्याप्तेर्दुर्गोचरात् तादृशसम्बन्धावच्छिन्नप्र-
तियोगिताकाभावाप्रतियोगितानवच्छेदकहेतुतावच्छेदकमिति विषय-
या व्याप्तिवारण इति धूमवान् चन्द्ररित्यादावतिव्याप्यापत्तेः । वस्तुतो
विषमव्याप्तत्वं व्यधिकरणवृत्तिसाध्यतावच्छेदककर्तृमिति नानुप-
पत्तिरिति । केचित्तु स्वासमानाधिकरणासाध्यकहेतोरेव विषमव्या-
प्तपदेन विदक्षिततया आर्द्रेन्धनप्रभववह्निमान् धूमादित्यादौ विषम-
व्याप्तत्वं न तु शब्दवान् गगनत्वात् सत्ताद्रव्यत्वान्यतरवान् द्रव्य-
त्वादित्यादावित्याहुः ॥ २ ॥

साध्यनिष्ठाधेयत्वानिरूपकाधिकरणवृत्तित्वानधिकरणत्वमित्य-
र्थः । साध्यनिष्ठाधेयत्वं साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्न बोध्यम् ।
अन्यथा रूपवान् महाकालत्वादित्यादौ समवायेन व्यभिचारित्य-
तिव्याप्तिरिति जगदीशेनोक्तम् । अत्र यद्यपि कालिकसम्बन्धावच्छि-
न्नरूपनिष्ठाधेयत्वानिरूपकाधिकरणत्वस्यैव महाप्रलयेऽपि सत्त्वात् स-
म्बन्धसामान्येन रूपनिष्ठाधेयत्वानिरूपकाधिकरणत्वं न महाप्रलये
किं तु गगन एव तद्विरूपितवृत्तित्वानधिकरणत्वस्य कालत्वहतावपि

सत्त्वात् तथाप्यतिव्याप्तिसम्भवे महाकालत्वानुधावनं व्यर्थमिति
तथापि यादृशहेतुकव्यभिचारिमात्र एवाधेयतायां साध्यतावच्छेद-
कसम्बन्धानियेषे अतिव्याप्तिः तादृशहेतुः महाकालत्वमेव न तु के-
चलं कालत्वम् । तथाहि जन्यरूपवान् कालत्वादित्यादौ जन्यभावा-
नधिकरणरूपमहाप्रलये कालिकसम्बन्धावच्छिन्ना या जन्यरूपा-
दिनिष्ठाधेयता तदनिरूपकाधिकरणत्वस्य सत्त्वात् । तादृशकालनि-
रूपितवृत्तित्वस्य कालत्वे सत्त्वाद्गतो महाकालत्वानुधावनम् । तथा
च महाकाले वृत्तिमग्रात्रस्यैव कालिकसम्बन्धेन वृत्तित्वात् न तु
कालिकसम्बन्धावच्छिन्नकिञ्चिन्निष्ठाधेयताया अनिरूपकाधिकरणत्वं
महाकाले ऽस्तीति । न च तथापि यत्र कालिकसम्बन्धेन वाच्यत्वस्य
साध्यता जन्यत्वं हेतुः आधेयतायां साध्यतावच्छेदकसम्बन्धाव-
च्छिन्नत्वानियेषे तत्राव्याप्तिरेव भवति स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नवाच्य-
त्वनिष्ठाधेयतानिरूपकाधिकरणत्वस्य सर्वत्र सत्त्वात् सम्बन्धसा-
मान्यावच्छिन्नवाच्यत्वनिष्ठाधेयत्वानिरूपकाधिकरणत्वस्याप्रसिद्धे ।
एवं महाकालान्यत्वस्य यत्र स्वरूपसम्बन्धेन साध्यता समवा-
येन घटत्वं हेतुस्तत्र कालिकसम्बन्धेन महाकालान्यत्वस्य महा-
कालातिरिक्ते सत्त्वात् सम्बन्धसामान्यावच्छिन्नमहाकालान्यत्व-
निष्ठाधेयत्वानिरूपकाधिकरणत्वाप्रसिद्धे । अत्राव्याप्तिसम्भवे अति-
व्याप्तिपर्यन्तानुधावनं जगदीशेन कथं कृतमिति वाच्यम् । परिक-
ञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नसाध्यनिष्ठाधेयत्वानिरूपकाधिकरणवृत्तित्वान-
धिकरणत्वं यदि हेतावस्ति तदैव हेतौ लक्षणगमनं सम्भवतीति
यद्युच्यते तदा कालिकसम्बन्धेन वाच्यत्वसाध्यकजन्यत्वहेतौ का-
लिकसम्बन्धावच्छिन्नवाच्यत्वनिष्ठाधेयत्वानिरूपकाधिकरणवृत्तित्वा-
नधिकरणत्वस्य जन्यत्वे सत्त्वात् । स्वरूपसम्बन्धेन महाकालान्य-
त्वसाध्यकघटत्वहेतौ च स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नमहाकालान्यत्वनि-
ष्ठाधेयत्वानिरूपकाधिकरणवृत्तित्वानधिकरणत्वस्य घटत्वे सत्त्वा-
द्याव्याप्तिः सम्भवति । एवं प्रकारेण कालिकसम्बन्धावच्छिन्नरूप-
निष्ठाधेयत्वानिरूपकाधिकरणवृत्तित्वानधिकरणत्वस्य महाकालत्वे
सत्त्वात् रूपवान् महाकालत्वादित्यत्रातिव्याप्तिः प्रमज्येत अत आधे-
यतायां यत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नत्वमनिवेश्य विशेषतः साध्यता-
वच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वस्य निषण्णे कृतमिति ॥ ३ ॥

साध्यनिष्ठाधेयत्वानिरूपकाधिकरणत्वव्यापकाभावप्रतियोग्य-
धिकरणतासामान्यकत्वमिति निष्कर्ष इति जगदीश- । अथात्र सा-
ध्यनिष्ठाधेयत्वानिरूपकाधिकरणत्वं स्वरूपसम्बन्धेन तादृशानिरू-
पकत्ववत् यदधिकरणत्वं तद्यापकत्वं वा अधिकरणत्वं परित्यज्य
तादृशानिरूपकत्वव्यापकत्व वा किं वा सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन
तादृशानिरूपकत्वमिति शिष्टं यदाधिकरणत्वं तद्यापकत्वं वा निरु-
द्ध्यत । नाद्य । घटीभिरपटत्वादित्यादायव्याप्तं साध्याधिकरणता-
भिन्नाधिकरणतामात्रस्यैव साध्यनिष्ठाधेयत्वानिरूपकत्वसत्त्वात् ता-
दृशानिरूपकाधिकरणत्वव्यापकत्वस्य ह्यधिकरणत्वाभावेऽप्रसिद्धे ।
पटत्वात्पद्मत्वं न साधु । यद्विमानं बहुयधिकरणतायाश्च बहुयधिकरण-
त्वपर्येतान्यतरताद्व्यापकत्वातिव्याप्ते हेतुवधिकरणारम्भकाधिकरण-
ताया ह्यधिकरणपर्येते च साध्यनिष्ठाधेयत्वानिरूपकत्वस्यास-
त्वादिति चत् । न साध्यनिष्ठाधेयत्वाभावव्यापकाभावप्रतियोग्य-
धिकरणतासामान्यकत्वस्य निष्कृष्टार्थस्य विवक्षितत्वात् । तादृश-
धेयत्वाभावश्च स्वनिरूपकत्वस्वनिरूपकाधिकरणत्वोभयसम्बन्धाव-
च्छिन्नप्रतियोगिताको घोष्ठ इति न कोऽपि दाप इति ॥ ४ ॥

साध्यनिष्ठाधेयत्वानिरूपकाधिकरणत्वव्यापकाभावप्रतियोग्यधि-
करणतासामान्यकत्वमिति निष्कृष्टकस्योपरि । न च हेतुतावच्छेदक-
सम्बन्धेन यद्वर्मावच्छिन्नाभावत्वेन तादृशधिकरणताव्यापकत्वमि-
त्यस्यैव सम्यक्त्वे अधिकरणत्वाभावपर्यन्तप्रवेष्टोऽप्यर्थ इति वा-
च्यम् । दूरयनियामकसम्बन्धेन हेताव्याप्ते तादृशसम्बन्धा-
वच्छिन्नप्रतियोगित्वाप्रसिद्धे । अस्माकं तु तादृशसम्बन्धेन यद्व-
त्तुसम्बन्धित्वं तत्र स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नाभावमाशय लक्षणसम-
न्वयसम्बन्धादिति जगदीश । अतयमाशङ्कता । हेतुतावच्छेदकस-
म्बन्धावच्छिन्नयद्वर्मावच्छिन्नाभावत्वेन व्यापकतान्वेश साध्य-
निष्ठाधेयत्वानिरूपकाधिकरणवृत्तित्वमवश्यं हेतुतावच्छेदकसम्ब-
न्धेन वक्तव्यम् । अन्यथा यद्विमानं धूमादित्यादौ साध्यनिष्ठाधेय-
त्वानिरूपकाधिकरणाभूतो यो धूमावयव तत्र धूमाभावाभावस्य
समवायन वर्तमानत्वात् त प्रतियोगितावच्छेदक धूमाभावत्वमि-
त्यव्याप्ते । एव च सत्तावान् जगत्तस्यादौ साध्यनिष्ठाधेयत्वानिरू-
पकाधिकरणे सामान्यादौ हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन वृत्तिरवाऽप्र-
सिद्धाऽप्याप्ति । एवञ्च यादृशस्यैव अन्यथाप्या पूर्वोक्तलक्षणं परि-

स्वयं एतादृशलक्षणं कृतं तादृशलक्षणं एवान्यासिः सम्भवति तामु-
पेक्ष्य कथं चैवप्रत्ययान् तरुनादित्यादिष्वलान्तरानुधावनं कृतम् ।
एवं द्रव्यं विशिष्टसत्त्वादित्यत्र साध्यनिष्ठाधेयत्वानिरूपकाधिकरणे
गुणे सत्तास्वरूपविशिष्टसत्ताभावाभावो पतते तत्प्रतियोगिताय-
च्छेदकं विशिष्टसत्ताभावत्वमिति तत्राप्यव्याप्तिपरीहार एतादृश-
विपक्षायां न सम्भवतीति चेत् । अत्राहुः । साध्यनिष्ठाधेयत्वानिरूप-
काधिकरणस्याप्यपकतायच्छेदकत्वमत्र साध्यनिष्ठाधेयत्वानिरूपका-
धिकरणीभूतयत्किञ्चिदधिक्यवृत्त्यधिकरणतानवच्छेदकं यत्तद्विन्नस्वरू-
पं निवेशनीयम् । अत्र यत्किञ्चिदधिक्यवृत्त्यधिकरणता हेतुमत्ताग्रहवि-
रोधिताघटकसम्बन्धावच्छिन्ना ग्राह्या । तथा च वर्द्धमान् धूमादित्यत्र
धूमावयवनिष्ठा या स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नाधिकरणता तदवच्छेदक-
त्वस्यैव सत्यागसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकधूमाभावत्वे सत्त्वात् ।
एव द्रव्यं विशिष्टसत्त्वादित्यादौ द्रव्यत्वनिष्ठाधेयत्वानिरूपकाधिक-
रणीभूतो यो गुणः तदुत्तिया स्वरूपसम्बन्धरूपहेतुमत्त्वग्रहविरोधि-
ताघटकसम्बन्धावच्छिन्नाधिकरणता तदवच्छेदकत्वस्यैव विशिष्ट-
सत्ताभावत्वे सत्त्वात् निरुक्तव्यापकतायच्छेदकत्वमक्षतमेव । धू-
मवान् वर्द्धेत्यत्र धूमनिष्ठाधेयत्वानिरूपकाधिकरणं यद्योगोलक-
तन्निष्ठा या स्वरूपसम्बन्धरूपहेतुमत्ताग्रहविरोधिताघटकसम्बन्धा-
वच्छिन्नाधिकरणता तदनवच्छेदकत्वस्य वर्द्धयभावत्वे सत्त्वान्न
साध्यनिष्ठाधेयत्वानिरूपकाधिकरणीभूतयत्किञ्चिदधिक्यवृत्त्यधिकरण-
तानवच्छेदकमिन्नत्वमस्तीति नातिप्रसङ्गः । यत्किञ्चित्पदमपि
अतिव्याप्तिवारणार्थमेव । अन्यथाऽत्र हृदनिष्ठाधिकरणतावच्छेदक-
त्वस्यैव वर्द्धयभावत्वे सत्त्वात् वर्द्धयभावत्वस्य व्यापकतायच्छे-
दकत्वापत्तेः । अत्रेदं चिन्त्यते । द्रव्यगुणान्यतरत्वं धवान् फलत्वा-
भावादित्यत्र व्यभिचारिण्यतिशयासिः । तथाहि साध्यनिष्ठाधेय-
त्वानिरूपकाधिकरणपदेन आत्मादिकं धर्तुं न पश्यते तन्निष्ठस-
मवायरूपहेतुमत्ताग्रहविरोधिताघटकसम्बन्धावच्छिन्नाधिकरणत्वा-
प्रसिद्धेः । यदि फलं ध्रियते तदा समवायरूपहेतुमत्ताग्रहविरोधि-
ताघटकसम्बन्धावच्छिन्नाधिकरणतावच्छेदकत्वस्यैव फलत्वाभावा-
भावत्वरूपहेत्वभावत्वे सत्त्वान्निरुक्तव्यापकतावच्छेदकत्वस्याक्षत-
त्वात् । एतेन तादृशाधिकरणताव्यापकत्वं न तद्वन्निष्ठात्यन्ता-
भावाप्रतियोगित्वं किं तु तादृशाधिकरणविशिष्टन्यत्वं वैशिष्ट्यं च

स्वनिष्ठावच्छेदकताकमेदयस्त्वसम्यग्धेन अवच्छेदकता च निरव-
च्छिन्नाधेयतासम्यग्धेन आधयता च हेतुमत्ताग्रहविरोधिताघटक-
सम्यग्धेन एव सति सत्तावान् द्रव्यत्वादित्यादौ नाव्याप्तिसम्भव
इति निरस्तम् । द्रव्यत्वगुणत्वान्यतरवान् द्रव्यगुणाभ्यतत्त्ववान्
वा कर्मत्वाभावादित्यादावाव्याप्ति । तथाहि तादृशानिरूपकाधि-
करणपदेन जात्यादेर्धारण न सम्भवति तन्निष्ठहेतुमत्ताग्रहवि-
रोधिताघटकसम्यग्धावच्छिन्नत्वैतत्वाप्रसिद्धं किं तु तादृशाधिक-
रणपदेन कर्मण एव ग्रहण तद्विशिष्टाभ्यतत्त्वस्य ह्यस्यभावं सत्त्वादिति ।
यदि च साध्यनिष्ठाधेयत्वानिरूपकाधिकरणीभूतपरिक्रियकनि-
ष्ठाधिकरणतासामान्ये हेतुतावच्छेदकसम्यग्धावच्छिन्नत्वैतत्त्वमवच्छि-
न्नप्रतियोगिताकामावत्त्वावच्छिन्नत्वहेतुमत्ताग्रहविरोधिताघटकस-
म्यग्धावच्छिन्नत्वैतदुभयाभावः तद्वर्मभिन्नहेतुतावच्छेदकत्वमेव
व्याप्ति । तथा च धूमवान् वद्वेरित्यादावयोगालकनिष्ठाधिकरण-
तासामान्य एव विशेषणताविशेषसम्यग्धावच्छिन्नत्वैतदुभयाव-
त्त्वावच्छिन्नत्वैतदुभयाभावसत्त्वाप्ययमपदेन वद्वित्व धर्तुं शक्यते
तद्वर्मभिन्नो न हेतुतावच्छेदकः । वह्निमान् धूमादित्यत्र तु सा-
ध्यनिष्ठाधेयत्वानिरूपकाधिकरणताया धूमाभावत्वावच्छिन्नत्वविशे-
षणताविशेषरूपहेतुमत्ताग्रहविरोधिताघटकसम्यग्धावच्छिन्नत्वैतदुभ-
यो सत्त्वात् यद्वर्मपदेन धूमत्व धर्तुं न शक्यते । अधिकरणत्व तु नि-
रवच्छिन्नं प्राकृतम् । अथवा धूमवान् वद्वेरित्यत्र स्यागेन वद्वेर-
त्याप्यवृत्तिर्यात् अयोगालकनिष्ठाधिकरणताया वद्वपभावत्वाव-
च्छिन्नत्वविशेषणताविशेषसम्यग्धावच्छिन्नत्वैतदुभयो सत्त्वे अपि
अयोगालकनिष्ठनिरवच्छिन्नाधिकरणताया तादृशोभयाभावसत्त्वाप्रा-
तिव्याप्तिरित्युच्यते तदास्य सामान्यपदप्रदितत्वेन यद्वर्मोवच्छिन्नाधि-
करणत्वाभावेन साध्यनिष्ठाधेयत्वानिरूपकाधिकरणत्वव्यापकत्वा-
पेक्षया गुरुत्वेनानुत्थिते । वस्तुन साध्यनिष्ठाधेयत्वानिरूपकाधि-
करणनिरूपितवृत्तिताया हेतुतावच्छेदकसम्यग्धावच्छिन्नत्वैतदुभयाभावस्य नि-
वेदयत्वान्न सम्यग्धावच्छिन्नवृत्तित्वमादाय वह्निमान् धूमादि-
त्यादावव्याप्ति । सत्तावान् द्रव्यत्वादित्यादौ समवायसम्यग्धा-
वच्छिन्नतावच्छिन्नत्वैतत्वाप्रसिद्धावपि स्वरूपसम्यग्धावच्छिन्नवृत्ति-

त्वंस्य तादृशत्वान्न दोष । यद्यपि सत्तावान् समवायेन प्रमेयादि-
त्यादौ साध्यनिष्ठाधेयत्वानिरूपकाधिकरणसामान्यादिनिरूपितनि-
रुक्तोभयाभापयद्वृत्तित्वाप्रसिद्धिः । तथापि हेत्वभावाभावत्वाव-
च्छिन्नपहतुनाच्छेदकसम्बन्धातिरिक्तसम्बन्धावच्छिन्नवैतुभ-
याभावस्य विवक्षितत्वात् । सामान्यादिनिरूपितवाच्यत्वत्वावच्छि-
न्नवृत्तितायाः प्रसिद्धत्वान्न कोऽपि दोष । परे ॥ साध्यनिष्ठा-
धेयत्वानिरूपकाधिकरणनिष्ठाधिकरणतानिरूपकतावच्छेदकीभूता-
नुयोगितानिरूपितप्रतियोगितानवच्छेदक यद्धर्मावच्छिन्नाभावत्वं
तद्धर्मवत्त्वस्य विवक्षितत्वात् । अधिकरणता च न सम्बन्धविशेषेण
निदेशनीया सयोगसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकधूमाभावाभाव-
त्वंस्य सयोगातिरिक्तसम्बन्धेन अधिकरणतानिरूपकतानवच्छेद-
कत्वात् बह्विमान् धूमावित्यादावभ्यासरभावात् । एकसम्बन्धावच्छि-
न्नप्रतियोगिताकाभावाभावत्वंस्य न्यसम्बन्धावच्छिन्नाधिकरणतानि-
रूपकतावच्छेदकत्वास्वीकारात् । अत एव कपालस्य समवायेन घ-
टाघावच्छिन्नवत्त्वे ऽपि सयोगसम्बन्धावच्छिन्नघटाभावाभावत्वाव-
च्छिन्नवत्त्वाप्रसिद्धौ च ताद्रूप्येण प्रमात्वासम्भवात् सयोगादिसम्ब-
न्धेनैव तादृशघटाभावाभावत्वावच्छिन्नाधिकरणतायाः पारमार्थिक-
त्वादिति कथलान्वयिग्रन्थे जगदीशेन समाहितमिति । तच्चिन्त्यम् ॥५॥

साध्यनिष्ठाधेयत्वानिरूपकाधिकरणवृत्तित्वमित्यत्र सत्तावान् द्र-
व्यत्वादित्यादौ तादृशाधिकरणनिरूपितहेतुतावच्छेदकसम्बन्धाव-
च्छिन्नाधेयत्वाप्रसिद्ध्याऽभ्यासिततो निष्कृष्टकल्प उक्तः । नन्वत्र हेतु-
तावच्छेदकसम्बन्धापहतुनिरूपितसम्बन्धान्यसम्बन्धेन तादृशा-
धिकरणवृत्तित्वं विवक्षणीयम् । तथा सति सत्तावान् द्रव्यत्वादि-
त्यादौ तादृशसम्बन्ध स्वरूप एव तेन सम्बन्धेन तादृशाधिकरणनि-
रूपितवृत्तित्वं वाच्यत्वादौ प्रसिद्धं तद्धर्मेदस्य हेतोः सराग्राध्यासि-
सम्भावनापीति केचित् पूर्वेपक्षयन्ति । तत्र । सत्तादौ साध्ये समवा-
येन प्रमेयत्वेन हेतावन्यासे हेतुतावच्छेदकसम्बन्धान्यहतुनिरूपित-
सम्बन्धान्यसम्बन्ध केवलसमवाय एव तेन सम्बन्धेन सत्तानिष्ठाधे-
यत्वानिरूपकाधिकरण यत्सामान्यादि तन्निरूपितवृत्तित्वाप्रसिद्धे ।
हतुनापच्छेदकसम्बन्धान्यहतुतावच्छेदकसम्बन्धप्रतियोगिप्रतियोगि-
कसम्बन्धान्यसम्बन्धेन वृत्तित्वोक्तौ सत्तावान् प्रमेयादित्यादौ तादृ-
शसम्बन्ध स्वरूप एव तेन सम्बन्धेन साध्यनिष्ठाधेयत्वानिरूपकाधि-

त्यर्थस्य भट्टाचार्येण लिखितत्वादिति प्रथमलक्षणार्थप्राप्तिः । साध्य-
स्यानाधिकरण साध्यवद्भिन्नमिति यावत् । तादृशधिकरणमाधेयता-
निरूपक यस्य ततो भावप्रत्ययात् साध्यानाधिकरणवृत्तित्वलाभः ।
ततो नञ्समासः । नञ् साध्यानाधिकरणपक्षोत्तरनिपात इति
द्वितीयार्थस्य प्राप्तिः । तदुभयमपीत्यादौ साध्य इत्यादे साध्य
यदधिकरणानधिकरण तत्त्वाभाव इति कीदृशिति । अत्र जागृतीशो
साध्यानाधिकरणत्वादौ नञ्ब्यत्ययेन स्वरमाधिकरणत्वेन सहा-य-
यलामाह्लाभ इति । ननु साध्यानाधिकरणानधिकरणत्वशब्देन साध्य
यदधिकरणानधिकरण तत्त्वाभावस्याबाधनादसङ्गतिरिति चेन्नध्य-
मते बहुव्रीहिस्यले विग्रहवाक्येन यादृशार्थं प्रत्यायते तत्पदार्थवै-
परित्येनान्तरावगाहिबोध समासन जन्वने इति व्युत्पत्तेरधिक-
रणमनधिकरणमाधेयत्वानिरूपक यस्य साध्यत्वेति प्रथमं बहुव्री-
हिः । ततोऽधिकरणानधिकरण यस्य इति तदुत्तर भावप्रत्ययाच्च
नञ्तत्पुरुष नञ् साध्यपक्षोत्तर निपात तत्प्रथमबहुव्रीहिव्याक्येन
यत्पदार्थं साध्यनिष्ठाधेयत्वानिरूपकवाचच्छिन्नप्रतियोगिताकभेद-
वधिकरणमिति बोधः । समासेन तु अधिकरणनिष्ठाभाप्रतियोगि
तावच्छेदकीभूतनिरूपकताकाधेयतायत्साध्यमिति बाधा जन्मन ।
द्वितीयबहुव्रीहिव्याक्येन तु यत्पक्षोत्तरपक्षार्थस्य वृत्तितानिरूप-
कत्वस्याधिकरणाशङ्क्याहिवेनाक्तप्रकार एव बाधः । द्वितीयब-
हुव्रीहिणा तु पुनस्तत्पदार्थं नञ्ब्यत्ययेन साध्यनिष्ठाधेयत्वानिरूप-
कत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदवधिकरणनिरूपितस्य बोध्यत मा
यप्रत्ययेन तादृशवृत्तित्वमात्रं नञ्तत्पुरुषस्य तदभाव इति रित्या
स्वरमाधिकरणाशङ्क्यनिर्मुक्तस्य साध्यनिष्ठाधेयत्वानिरूपकाधिकरण-
वृत्तिवाभाव्यरूपस्य प्रथमलक्षणार्थस्यावगते । द्वितीयलक्षणार्थाव-
गतिस्तु एवरीत्या साध्यस्यानाधिकरणा साध्यानाधिकरण साध्य-
वद्भिन्नमिति यावत् तदेवाधिकरणासाधेयतानिरूपक यस्यनि वा-
क्यत यन्निष्ठाधेयतानिरूपक साध्यवद्भिन्नमिति बोधः । समासे
न तु साध्यवद्भिन्ननिरूपितवृत्तित्वं यत्पदार्थं बाध्यते इति प्राचा
समाधानम् ॥ ६ ॥

अत्रोपत्तिकालावच्छेदेन घटे पृथिवीत्वे न रूपवद्वृत्तित्व इति
प्रतीत्या पृथिवीत्वादौ रूपवद्वृत्तित्वाभावाभ्युपगम हेत्वधिकरणनि-
ष्ठावच्छेदकत्वं निरवच्छिन्नं ब्राह्मम् । तेन रूपवान् पृथिवीत्यादित्यादौ

नाय्यासि । तत्र घटनिष्ठावच्छेदकत्वस्योत्पत्तिकालेनावच्छेदादिति
 ध्येयमिति जगदीश । अत्र केचिदाक्षिपन्ति । न च हेतुतावच्छेदकस-
 म्यन्धावच्छिन्नहेत्वधिकरणायच्छेदसाध्योपलक्षितनिरूपितवृत्तित्वा-
 भाव एव लक्षण निवेशनीय । अन्यथा वह्निप्रागभावे वह्निविशिष्टनि-
 रूपितवृत्तित्वाभावस्य सत्त्वात् वह्निमान् वह्निप्रागभावादित्यादाव-
 य्यासि स्यात् । तथा च साध्यविशिष्टनिरूपितवृत्तित्वाभावसत्त्वे अपि
 साध्योपलक्षितनिरूपितवृत्तित्वाभावविरहेण वह्निमान् वह्निप्रागभावा-
 दित्यादावय्यासिबिरुदात्त कथं हेत्वधिकरणनिष्ठावच्छेदकताया नि-
 रवच्छिन्नत्व निश्चितमिति वाच्यम् । साध्योपलक्षितनिरूपितवृ-
 त्तित्वाभावस्य निषेध अपि वह्निमान् वह्निप्रागभावादित्यादावय्या-
 सिवारणार्थं हेत्वधिकरणनिष्ठावच्छेदकताया निरवच्छिन्नत्व दयम् ।
 अन्यथा वह्निधिकरणकालावच्छेदेन यन्मुपलक्षितनिरूपितवृत्ति-
 त्वाभावसत्त्वादय्यासिरिति ध्येयम् ॥ १० ॥

इति श्रीकार्लेश्वरपरीक्षित सिंहव्याजजागदीशोकोडपत्र
 समाप्तम् ।

अथ व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावजागदीश्याः

कालीशङ्करविरचितं कौटपत्रम् ।

—○○○○○○○○—

नन्विदं वाच्य(१) शेषत्वादित्यत्र समवायितया वाच्यत्वा-
भावरूपस्य साध्याभापस्य प्रसिद्धावपि प्रमेयवान् वाच्यत्वादि-
त्यादिकेवलान्वयिनि तदप्रसिद्धेरनुद्धारान्मूलस्य न्यूनत्वमत आह
प्रमेयसाध्यके चेति जगदीशेनोक्तम् । नन्वत्रापि समवायितया
वाच्यत्वाभावस्यैव स्वीयलक्षणघटकत्वसम्भवेऽभाधान्तरानुसर-
णस्य स्वभापकसाध्यतापच्छेदकभापकप्रतियोगिताकाभावघटित-
वक्ष्यमाणसार्धभौमीयलक्षणाभिप्रायकतया भावरत्नेनाभावाभाधीय-
प्रतियोगित्वस्य प्रमेयत्वरूपसाध्यतापच्छेदकभापकत्वात् भाव
त्वेनाभावाभावस्य लक्षणाघटकत्वं युक्तारमेवेति चेन्न । समनियता-
भाधानामैक्यमतेनैव तदभिधानादिति ॥ १ ॥

अथ किं स्वरूपसम्बन्धेन तादात्म्येन वा प्रमेयस्य साध्य-
तायामभावप्रसिद्धिः कृतेति । नाद्यः । वस्तुत्वेन प्रमेयाभाव प-
रित्यज्यावृत्तिमात्रवृत्तिगगनत्वादिना प्रमेयाभावानुभावनस्य सन्दर्भ-
विरोधापत्तेः । नापि द्वितीयः । ननु कालिकसम्बन्धेन प्रमे-

(१) नन्विदं वाच्यरूपस्य वाच्यत्वस्य गुणत्वैक्यात्तादिसमवायितया समवायित न
ननु व्यधिकरणधर्म इत्यत्र वाङ् वाच्यतामिति च वाच्यत्वादयमर्थो कौटम् इतीदृशविर-
त्तमेव वाच्यत्वं पदार्थान्तरं वा न तु तादृशैक्याभावात्प्रसङ्गादिति जगदीशः । अथमा-
श्रयः । वाच्यत्वस्यैक्यरूपत्वे घटस्य घटपदवाच्यतापत्तिः घटपदजन्यबीधविषयत्वप्रकार-
साधनमदिच्छाया एकत्वेन केवलान्वयितया विषयतासम्बन्धनं घट इति सत्यात् विषयत्व-
रूपत्वे तु विषयता मित्रैवेति न प्रसङ्गः । अत्र घटपदजन्यबीधविषयत्वप्रकारकत्वविशिष्ट-
त्वावच्छ विषयतासम्बन्धनं न घटस्येति नातिप्रसङ्गः । न च गुणं गुणान्वयविशिष्टमिति
ननु घटे घटपदवाच्यत्वमित्यतिप्रसङ्गो दुर्गतिरिति वाच्यम् । तथापि घटपदजन्यबीधवि-
षयत्वप्रकारतानिर्दिष्टविषयतासम्बन्धेन इच्छावत्त्वमेव वाच्यत्वमस्तु इति चेन्न । विशेषरूपेण
समर्गतासोकारान् सत्तादिसद्वद्भावरत्नासम्बन्धादिति । केचित्तु इव एवाक्षरसादृश्यादि-
समवायितयेति दीधितिप्रस्तावतार इत्याहुः । विषयताया विषयिरूपत्वे इतिप्रसङ्ग-
विषयरूपत्वे घटादीनां समवायित्वमेव इत्यत्र पदार्थान्तरमिति ।

यसाध्यकस्थले कालिकसम्बन्धेन साध्याभावस्य प्रसिद्धिः कार्या
इत्यव्यवहितवक्ष्यमाणजागदीशसद्भनेः तादात्म्येन साध्यतायामपि
तद्दोषस्य सम्भवे स्थलान्तरानुधावनवैयर्थ्यादिति सम्बन्धसामान्येन
साध्यतायामपि तद्दोषस्य जागरूकत्वादिति चेन्न । सम्बन्धसामा-
न्येन साध्यतास्थले एव प्रसिद्धः कृतत्वात् । ननु कालिकसम्बन्धेन
प्रमेयसाध्यकस्थले इत्यादिजगदीशप्रत्यक्षस्य सम्बन्धसामान्यान्त-
र्गतकालिकसम्बन्धस्यापि साध्यतावच्छेदकसंसर्गत्वमित्यभिप्रायक-
त्वादिति ॥ २ ॥

अप्रसिद्धिदोषस्यैव सत्त्वान्मूले प्रतियोग्यवृत्तिभेदादिदोषान्तरं किमर्थं अतः तद्व्यतिरिक्तं शङ्कने नान्विति । अस्यभिचरितव्यमिति अपेक्षयाप्यं क्षेत्रादित्यादिग्रन्थाभिप्रेतमिति शेषः । तथा च न त्वेवं घट इत्यादिमूलस्य केवलान्वयिनो व्यभिचारित्येनालक्ष्यताप्रदर्शनपरत्वात् पूर्वापरमूलासङ्गतिरित्येवमिति जगदीश (१) । अपेक्षं तर्हि

(१) अस्माद्यन्तः । तथा च न चैव चट एव अभिचार इत्यादिभूतस्य च विवक्षितमिदं यिनी अभिचारिणेनाकल्पतामदर्थमपरत्वादिभ्यस्तथा चैवका पारिभाषिकान् अभिचारितत्वं चैवद वाच्यमित्यादिद्वयानभिधेस्तत्वे चेत्तर्प । तथा च पारिभाषिकान् अभिचारितत्वं च चैव वाच्यमित्यादिद्वयानभिधेस्तत्वे अति न चैव चट एव वाभिचार इति सूत्रस्य विवक्षा । अविनी वाभिचारिणेनाकल्पतामदर्थमपरत्वादित्यर्थश्चतुर्थाप पूर्वपरव्याख्यातृभ्यामिदं तु पारिभाषिकावाभिचारितत्वं चैवद वाच्यमित्यादिद्वयानभिधेस्तत्वे व्याप्ते साध्य आत्माभावरद्वित्यादिन समवायिदेन वाच्यत्वाभावरतादाय मसिद्धाभिधानासाधनतापत्ते रिति पूर्वपूर्वाचक्ष्णन्तिस्मिन्नित्यर्थे सत्यम् हेतुचिन्तयेत् । न चैव चट इत्यादिभूतस्य विवक्षितमिदं यिनी वाभिचारित्वेनाकल्पतामदर्थमपरत्वाभावे पारिभाषिकावाभिचारितत्वं व्याप्तिं चटानभावेन तादृक्साध्याभावरद्वित्यादिनाभिधानमुचितमेव तथाभिन्न तादाव्या-
प्ते तादृक्साध्यावरद्वित्यादिनावाच्यतित्वेन चटानभावेन हेतौ तादृक्साध्यावरद्वित्यादि न चातिवर्धनिति अपरसूत्राचक्ष्णन्तिकस्मिन्नित्ये वाभिचारित्वेनाकल्पतामदर्थमपरत्वं हेतु । तथा चायं सूत्राद्यः । अथ हेतुवजस्त्य वाभिचारित्यादितानुमानान् प्रैयत्वे दृष्टव्यत्वं छि-
द्यम् । तथा च तनुसाधारणपारिभाषिकावाभिचारितत्वं सत्यमपरमनुचितमवस्थाभावे-
त्तादृक् न चैव चट एव वाभिचार इति । साध्यसात्ताभावरद्वित्यादिन्येव वाभिचारवपत्ते-
नाकल्पतामनुमायकारान् मन्ते च तादृक्साध्यावरद्वित्यादिनाभिधानमुचितमेव तथाच-
चाध्यतावच्छेदकवच्छिन्नं तादृक् । वाभिचारवरीविशेषाद्व्यापारवपरत्वेन वा मिलेन पारि-
भाषिकावाभिचारित्वानुचायत्वं वायं तत्त्वज्ञानस्य वाभिचारव्यापारविरोधितान् इत्य-
भिधेत्तादृक् तादृक्साध्याभावरसात्ताभावरद्वित्याभावे व्याप्तिरिति । पारिभाषिकावाभि-
चारित्वज्ञानाव वाभिचारव्यापारे मतिं नमिन्नसादिवायेन यतिपुम्हत्त्वमस्मिन्नेति पारि-
भाषिकावाभिचारित्ववच्छेदकवच्छिन्नं अपरसूत्रमन्तेति, सूत्रमिति, पारिभाषिकावाभिचारित्वम-

तादृशसामानाधिकरण्याभावो व्याप्तिरिति मूलासङ्गतिः । अथेदं
चाच्य श्रेयत्वादिग्रन्थस्य पारिभाषिकाव्यभिचारितत्वाभिप्रायकतया
तादृशवृत्तित्वसामान्याभावस्य व्याप्तिरिति विधानानुपयुक्तत्वादिति
चेत् । न । अथेदं चाच्य श्रेयत्वादित्यादिमूलस्य पारिभाषिका-
व्यभिचारितत्वाभिप्रायकतया न चैवमित्यादिमूलस्याप्यलक्ष्यताप्रद-
र्शनपरत्वेन च साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकेत्यादिग्रन्थ-
स्यालक्ष्यतापरिहारपरत्वात् । ननु अव्यभिचारित्वस्य पारिभाषिक-
परत्वे व्याभिचारधीविरोधिज्ञानविषयस्यैव व्याप्तिरिति नियमभङ्ग-
स्यादित्यत उक्तं मूले तादृशसामानाधिकरण्याभावो व्याप्तिरिति त-
त्सङ्गते । तस्याप्राप्ताणिकत्वाभिप्रायेण शङ्कते प्रतियोग्यवृत्तिश्चेति ॥३॥

अत्र यत्समानाधिकरणा इत्यस्यानुक्तौ साध्यव्यापकता-
वच्छेदकप्रतियोगिताकत्वात्मत्वसामान्याभावास्यापि यावदन्तर्गत-
त्वात्तस्य च व्यापकताघटकसमवायसम्बन्धेन प्रतियोग्यधिकरणे
कनापि सम्बन्धेनावृत्तित्वादयमात्मा ज्ञानादित्यादावव्याप्तिरतस्तदु-
पात्तमित्यग्रे स्फुटीभविष्यति इति जागदीशी । ननु सर्वत्रैव गग-
नाभावाभावस्य तादृशत्वात्तस्य च यावदन्तर्गतस्य हत्वधिकरणा-
वच्छेदेन प्रतियोगिसामानाधिकरण्याभावादसम्भव इति तद् कथं
परित्यक्तमिति चञ्च । तादृशाभावस्य वृत्तिमत्त्वेन विशेषणीयत्वात् ।
तथा च तादृशाभावस्य गगनरूपतया वृत्तिव्यतिरिक्तात्तमादाय नास-
म्भव इति ॥ ४ ॥

ननु व्याप्त्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नानुयोगिताकैकदेशवृत्त्यभाव-
स्यैकदेशभदस्य च सर्वैरव स्वीकारात् । आत्मघटयोर्नात्म-
त्वमिति प्रतीत्योभयव्यावच्छेदेनात्मन्यप्यात्मत्वसामान्याभावाद्यस्य स-
त्त्वेन तत्र व्यापकताघटकसमवायसम्बन्धेन प्रतियोगिसामाना-
धिकरण्यसौलभ्यादयमात्मा ज्ञानादित्यत्राव्याप्तिविरोधाय कथं तद्व्या-
करणाय यत्समानाधिकरणत्वदल निवेशितमिति । अत्र केचित् । व्या-
प्त्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नानुयोगिताकाभावानुपपत्त्यात् । अन्यथा य-
त्समानाधिकरणदलनिवेशे र्षपि धूमवान् बहुरित्यादावतिव्याप्याप-
त्तेर्धूमाद्यभावस्य पर्वतायोगालकोभयत्वावच्छेदेन पर्वतादौ सत्त्वेन
साध्यव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताकत्वविरहणं लक्षणाघटकत्वा-
दित्याहुः । तत्र । साध्यव्यापकताघटकसाध्यवृत्तित्वस्य व्याप्त्य-
वृत्तिधर्मावच्छिन्नाधिकरणत्वानिरूपितत्वनिवशेनैव धूमाद्यभा-

यस्य लक्षणघटकतया धूमवान् पट्टेरित्यादावतिव्याप्यनवकाशात् व्यासज्यर्थात्तधर्मावच्छिन्नानुयोगिताकाभाधानप्युपगमस्यानुचित-
त्वादिति । अत्रेदं समाधीयते(१) । रूपध्वंसाभावाभावस्य यावद-
न्तर्गतस्य स्वविशिष्टहेत्वधिकरणावच्छेदेन प्रतियोगिसामानाधिक-
रण्याभावेन तत्राव्याप्तिरतो यत्समानाधिकरणत्वदलमिति ॥ ५ ॥

ननु वह्निमान् धूमादित्यादावपि प्रलयाभावाभावस्य साध्यव्यापक-
तावच्छेदकप्रतियोगिताकस्य स्वविशिष्टहेत्वधिकरणावच्छेदेन प्रति-
योगिसामानाधिकरण्याभावेनाव्याप्तिसम्भवे उपमात्मा ज्ञानादित्यादौ
यत्समानाधिकरणत्वदलस्यावृत्तिदानं जगदीशस्यासद्गतमिति च-
क्ष । महाप्रलयानङ्गीकारमते व्याप्तिविरहात् तस्य महाकालान्त-
र्भावेण प्रतियोगिसामानाधिकरण्याच्च । स्वविशिष्टेत्यादेरप्रवेशे तत्रा-
व्याप्तिविरहात् उभयधेयायमात्मा ज्ञानादित्यत्राव्याप्तिसम्भवे प्र-
त्यकारस्य तत्राव्याप्तिदानस्य युक्तत्वादिति । केचित्तु महाकाल-
स्यापि हेत्वधिकरणतया तत्र हेतोरसत्त्वे अपि हेतुसम्यग्भित्वात् स्व-
विशिष्टहेत्वधिकरणमहाकालान्तर्भावेण प्रलयाभावाभावे प्रतियो-
गिसामानाधिकरण्यावह्निमान् धूमादित्यादावप्यसत्त्वेवासम्भवा-
दित्याहुः ॥ ६ ॥

अथात्र आसत्त्वाभावस्यापि समानकालीनत्वादिसम्बन्धेन
प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वात् कथमव्याप्तिरुक्तेति । मैवम् । प्र-
तियोगिसमानाधिकरणा इत्यत्र प्रतियोग्यधिकरणवृत्तित्वस्यैव
निवेद्यात् । सम्बन्धित्वनिवेशे तु गगनाभावाभावस्य समानकाली-
नत्वादिसम्बन्धेन प्रतियोगिसमानाधिकरणतया व्यधिकरणधर्मा-
वच्छिन्नाभाव चिनापि सर्वत्र लक्षणसम्बन्ध्यात् प्रतियोग्यवृत्तिभे-
त्वादिप्रस्थानुरधानप्रसङ्गः ॥ ७ ॥

न च हेतुसमानाधिकरणा इत्यपहाय साध्यसमानाधिकरणा
यावन्तस्तादृशाभावाः स्वविशिष्टयदधर्मावच्छिन्नहेत्वधिकरणावच्छेदेन
प्रतियोगिसमानाधिकरणास्तद्धर्मवत्त्वमित्येव लक्षणं कुतो न कृत-
मिति वाच्यम् । द्रव्यमात्मत्वादित्यादौ महाकाले साध्यसमाना-
धिकरणस्य द्रव्यत्वादिसामान्याभावस्य स्वविशिष्टहेत्वधिकरणाप्र-

(१) अत्र केचित् आकाशमहादायं अथवाकाशाभावादिप्रत्ययव्याप्तिं ध्यान् यदि
यत्समानाधिकरणत्वदलमर्थो न स्यात् तत्र व्याप्त्यावृत्तिधर्मावच्छिन्नानुयोगिताकेकदम-
भेदस्यानुपपत्त्यात् । अथ एवावयवसमूहे घटपटौ न घट इति प्रतीतिरसिद्धेः श्रुतिनिव्याहः ।

सिद्ध्याऽव्याप्तिप्रसङ्गात् । दैशिकविशेषणतया साध्यसामानाधिकर-
ण्योक्तौ च गौरवादिति जगदीशः (१) । अथात्र दैशिकविशेषणतया
साध्यसामानाधिकरण्योक्तावपि द्रव्यत्वात्मत्वोभयाभावस्यापि
तादृशस्य स्वविशिष्टहेत्वधिकरणाप्रसिद्ध्याऽव्याप्तितादवस्थेन
कथं गौरवमित्युक्तमिति चेत् । न । वैशिष्ट्यव्यासज्यवृत्तिधर्मानव-
च्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेन साध्याधिकरणवृत्त्यभावस्य विशेषणीय-
त्वादिति । केचित्तु स्वप्रतियोगिसामानाधिकरण्यजगद्वृत्तिभिन्न-
त्वोभयाभाववत्त्वस्याभावविशेषणत्वाच्चात्काभावमाद्याव्याप्तिरित्या-
हुः । न च तथापि समनियताभावैक्यमते अयमात्मा आत्मगगना-
भ्यतरत्वादित्यत्रातिव्याप्तिः अधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्यैव तत्र
साध्यसमानाधिकरण्यतया तस्य च यावत् एव वाक्यत्वादिकपप्र-
तियोगिसामानाधिकरण्यदिति वाच्यम् । समनियताभायानामैक्य-
मनङ्गीकृत्यैव गौरवाभिधानादिति ध्येयम् ॥ ८ ॥

यत्तु परसमानाधिकरणा यावन्तस्तदव्याभावाः साध्यसमाना-
धिकरणास्तत्त्वमित्येष लक्षणमस्तु स्वस्वप्रतियोगिसामानाधिकर-
ण्यप्रवेशे दीजाभाव इति । तत्तुच्छम् । तथा सति परसमानाधिकरणा
यावन्तोऽभावाः साध्यसमानाधिकरणा इत्यस्यैव सम्यक्ते साध्य-

(१) न च साध्यसमानाधिकरण्यतवेति न साधवमिति वाच्यम् । यदुक्तं साधवाम्
तथापि साध्यातावच्छेदकविशिष्टाभावत्वव्यापकाभावकालीनहेतुतावच्छेदकवत्त्वमित्यु-
क्तमर्थः । साध्यातावच्छेदकविशिष्टाभावे साध्याधिकरण्यसाध्यप्रवृत्त्याप-
कतावच्छेदकप्रतियोगिताकत्वं तदुभयसम्बन्धेन च साध्यातावच्छेदकम् । अभावत्वव्यापक-
त्वसाध्याभावे साध्यादात्म्यविशिष्टहेत्वधिकरण्यत्वावच्छिन्नाप्रतियोगिताकपर्याप्तककूटलाव-
च्छिन्नवत्त्वतदुभयसम्बन्धेन स्वभावः । कूटलावच्छिन्नवत्त्वं च स्वनिर्दिष्टाधेयताविशिष्टाधि-
यतावत्त्वसम्बन्धेन आधेयताविशिष्टमाधेयताया साध्याभावनिरूपितप्रतियोगिताविशिष्ट-
मिदमप्युक्तानि निर्दिष्टाधिकरण्यतावच्छिन्नवत्त्वसमादातव्येतदुभयसम्बन्धेन समाधेयता ।
प्रतियोगिताविशिष्टा' निरूपकताया साध्यानाधिकरण्यसाध्यवच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वे-
तदुभयसम्बन्धेन च प्रतियोगितेति । परसमानाधिकरण्येनादिष्वप्यर्थेषु हेतुतावच्छेदक-
विशिष्टाभावत्वव्यापकाभावकालीनहेतुतावच्छेदकत्वम् । अभावे हेतुतावच्छेदकदे-
शिष्टा' साध्याधिकरण्यसाध्यकालीनसाध्यातावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकताव-
च्छेदकप्रतियोगिताकत्वं तदुभयसम्बन्धेन च हेतुतावच्छेदकम् । अभावत्वव्यापकत्वं पूर्व-
वत् । एवं च विशिष्टावच्छेदक सम्बन्धे कालीनत्वमधिकं पठितं साध्यसमानाधिकर-
ण्यव्यापकत्वे तु न तस्य पूर्वम् इति एवमुक्तस्य साधवमिति सचेयः ।

प्राभाषोत्थितिरस्त्येव साध्यसामानाधिकरण्यघटितलक्षणे तदपि नास्तीति भावः ॥ १० ॥

अथात्र यत्समानाधिकरणा यावन्तस्तादृशाभावा भावभिन्ना इत्यस्यैव सम्यक्त्वे स्वस्वप्रतियोगिसामानाधिकरण्यप्रवेशो व्यर्थ इति । हेत्वाधिकरणवृत्तित्वञ्च विशेषणतया बाध्यम् । तेन बह्विसयोगात्मकाभावमादाय बहिमान् धूमादित्यादौ नाव्याप्तिरिति । न च तथापि प्रतियोगिप्रत्ययधिकरण्यघटितव्यापकताकल्पे पर्येत इति यत्किञ्चिन्नन्यत्त्वान्विषयत्वाभावाभावात् भावभिन्नत्वाभावेन तमादाय बहिमान् धूमादित्यादावसम्भव इति वाच्यम् । प्रतियोगिवैयधिकरणयाघटितव्यापकत्वस्यानुपगच्छीयत्वादिति । अत्रोच्यते । सप्तपदार्थातिरिक्तपदार्थस्थानऽप्युपगच्छते अभावत्वस्याभाववृत्तिप्रतियोगित्यादेऽभावाभावात्मकतया घटाभावभिन्नमभावात्त्वस्यातिरिक्त्याति हेत्वधिकरणवृत्त्यभावमात्रस्यैव भावभिन्नत्वादिति ॥ ११ ॥

अथ यत्समानाधिकरणा यावन्तस्तादृशाभावा प्रतियोगिवृत्तय इत्यस्य सम्यक्त्वे कृतं गुरुतरस्यैवप्रतियोगिसामानाधिकरण्यनिधेयनेति चेन्न । बहिमान् धूमादित्यादौ साध्यव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताकस्य बाध्यवृत्तित्वविशिष्टावयवत्वाभावात् गणनाभावयत्किञ्चिद्वैयधिकरणान्यत्वेन पुनर्भावाभावात् च प्रतियोगिवृत्तित्वाभावेनासम्भवापत्तिरिति ॥ १२ ॥

यदपि यत्समानाधिकरणा साध्यव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताकस्य यावन्तोऽभावा देशिकविशेषणतया भगवत्तत्त्वस्यैव प्राप्तु लक्षण स्वस्वप्रतियोगिसामानाधिकरण्यान्तर्भावे गौरवान् हेतुसमानाधिकरणस्य तत्तदवयवकालकान्यत्वाभावात् देशिकविशेषणतयोभयवृत्तिविरहाद्धूमवान् उद्धारस्यादावतिरिक्त्यातिरिक्तत्वात् (१) ।

१) उभयत्र तत्र च अर्थान्वितान्वितलक्षणाभावप्रकरणधर्मसम्भवे भवविशिष्टत्वं तद्वैय प्रतियोगितावयवत्वं विशदय्य देयम् । तेन उभयवदमादाय न दोषः । प्रतियोगितावयवत्वं त्वनिर्दिष्टत्वलक्षणाभावप्रकरणधर्मसम्भवेन । बाध्यतासम्भवेन उभयवत्त्वमिदं भगवत्तत्त्वस्यैव प्राप्तु लक्षण । अथात्र अर्थान्वितकालकान्यत्वाभावात् देशिकविशेषणतया तस्य अर्थान्वितवृत्तिविरहादेव नातिरिक्त्याति तत्तदवयवकालकान्यत्वाभावात्मादावतिरिक्त्यातिरिक्तत्वं कृतमिति चेत् । न । अभावाभावप्रतियोगितावयवत्वं तद्वैय अर्थान्वितवृत्तिविरहात् उभयवत्त्वमात्रावयवतया तद्वैय अर्थान्वितवृत्तिविरहात् ।

इदानीं तु यावदन्तर्गतस्य तत्तदयोगोलकान्यत्वाभावस्य तदीयरूपध्वं-
सवदन्यत्वाभावस्य च विशेषणतयोभयवृत्तित्वाभावाप्रातिव्याप्तिः ।
यत्समानाधिकरणात्त्वदलानुकी वह्निमान् भूमादित्यादौ तद्वदीयरू-
पध्वंसवदन्यत्वाभावमादायाव्याप्तिः । व्यापकत्वदलानुकी तत्पर्व-
तीयरूपध्वंसात्मकाभावमादाय तत्रैवाव्याप्तिः । दैशिकविशेषणत-

मल्लबुद्धेर्विरोधिताघटकसम्बन्धतया तेन सम्बन्धेन वह्निमयोरपि साधारणद्वुल्लिखितविरहात् ।
न च कालिकदिक्कतनिर्गन्धलायन्मसम्बन्धन साधारणद्वुल्लिखितविरहाप्राप्तौ वीर-
द्विति वाच्यम् । गगनाभावविभिन्नभाववत्तादित्यादौ प्रतिव्याप्तिः हेतुसमानाधिकरणाभावसा-
म्यसौ बीभयश्लिखत् सुखयपदार्थातिरिक्तपदार्थान्धुपनमात् नन्वेवं स्वमतेऽपि एव द्वीदः
गगनाभावभेदाभावस्य गगनाभावस्य घटत्वेन साध्यत्वाभावकपनया तस्य वाच्यत्वकपमति-
योगितासमानाधिकरणादिति चेत् । प्रैवम् । उल्लरीत्याप्रतिव्याप्तिवारणाय प्रतियोगि-
सासमानाधिकरणाघटकप्रतियोगितायां केवलान्वयितानवच्छेदकीभूतानुयोगितानिरूप-
यितप्रतियोगिताकाभावीयत्वसाध्यतावच्छेदकानवच्छिन्नबीभयाभावस्य निर्विघ्नतात्
तथा च वाच्यतामिष्टप्रतियोगितायां केवलान्वयितानवच्छेदकीभूतगगनाभावभेदाभावस्य
कषाणुयोगितानिरूपितगगनाभावभेदप्रतिप्रतियोगिताकाभावीयत्वसाध्यतावच्छेदका-
गगनाभावभेदत्वानवच्छिन्नसोभयोः सत्त्वाप्रातिव्याप्तौ वाच्यं ज्ञयत्वादित्यादौ
वाच्यत्वत्वेन ज्ञेयत्वाभावमाशय लक्षणसम्बन्धः । न च प्रमेयशान् वाच्यत्वादित्यादौ
उक्तरीत्या अभ्यासिदिति वाच्यम् । केवलान्वयितानवच्छेदकीभूतानुयोगितानिरूपितस-
तिशोगितायां साध्यतावच्छेदकानवच्छिन्नत्वस्य वाच्यत्वात् । तथा च घटत्वेन वाच्य-
त्वाभावमाशय लक्षणसहृतिः । न च गगनाभावविभिन्नभाववत्तादित्यादौ गगनाभावभेदवा-
च्यत्वोभयाभावप्रतियोगितायां सादृशोभयाभावसत्त्वावतिव्याप्तिरिति वाच्यम् । साध्यता-
वच्छेदकानवच्छिन्नत्वपदेन स्वावच्छिन्नत्वत्वेतदधर्मानवच्छिन्नत्वोभयसम्बन्धेन साध्य-
तावच्छेदकवदन्त्यस्य वाच्यत्वात् सादृशप्रतियोगितायां तदुभयो सत्त्वात् । न च
तत्र स्थले गगनाभावभेदत्वार्थावच्छिन्नवाच्यत्वविष्टप्रतियोगितायां तदुभयाभावसत्त्वात्
अतिव्याप्तिरिति वाच्यम् । स्वेतरधर्मानवच्छिन्नत्वानवच्छिन्नप्रतिरूपकतामिरूपितानुयो-
गितानिरूपितस्यपरितचित्तवयसम्बन्धत्वेन साध्यतावच्छेदकवदन्त्यपरकत्वापगमात् ।
॥ एव भेदात् वाच्यत्वादित्यादौ सादृशोभयाभाववत्प्रतियोगित्वाप्रातिव्याप्ति-
भेदत्वानवच्छिन्नवाच्यत्वनिष्ठप्रतियोगितायां वाच्यत्वत्वावच्छिन्नभदनिष्ठप्रतियोगितायां
च केवलान्वयितानवच्छेदकीभूतानुयोगितानिरूपितभेदत्वानवच्छिन्नगगनाभावनिष्ठ-
प्रतियोगिताकाभावीयत्वसाध्यतावच्छेदकविशिष्टान्वयस्य सत्त्वाविति वाच्यम् । केव-
लान्वयितानवच्छेदकीभूतानुयोगितानिरूपितसाध्यतावच्छेदकविशिष्टप्रतियोगिताका-
भावीयत्वस्य उभयाभावप्रतिव्यापिघटकत्वात् । वैशिष्ट्यं च स्वपदार्थ्यवच्छेदकताकत्व-
स्वपदार्थ्यवच्छेदकताकनिरूपकताकाणुयोगिताकत्वोभयरूप बोध्यम् । न च तत्स्थले
केवलान्वयितानवच्छेदकानुयोगितानिरूपितसादृशप्रतियोगित्वाप्रातिव्याप्तिरिति वाच्यम् ।
पदानुयागिकस्वरूपावच्छिन्नभेदत्वावच्छिन्नप्रतियोगितायास्तादृशत्वात् अधिकमन्य-
वानुसंधेयम् ।

येत्यनुक्तौ तत्तद्व्योमोलकीयरूपस्य सात्मकाभावस्यापि कालिकादि-
सम्बन्धेन उभयवृत्तित्वाद्यभिचारिण्यतिव्याप्तिरिति । न चात्र क-
ले सयोगाद्यात्मकाभावमादाय सर्वत्रासम्भगसम्भवं तमपहाय
कथं बहिमान् धूमादित्यादावव्याप्तिरित्युक्तं जगदीशेनति वाच्यम् ।
प्रमेयवान् घटभेदरागद्वित्यादौ लक्षणगमनात् विषयतादेष्टव्यनि-
यामकत्वमते घटभेद इत्याकारकयत्किञ्चिद्व्यापनाभावाभावस्यापि
हेत्वधिकरणवृत्तित्वविरहेण समादायान्याप्यसम्भवात् ॥ १३ ॥

अथात्र तत्पर्वतवृत्तिरूपध्वसात्मकाभावस्यापि तादृशपापद-
न्तर्गतस्य विशेषणतयोभयवृत्तित्वविरहेण बहिमान् धूमादित्यादा-
वव्याप्तिरिति चेन्न । प्रतियोगिवैयधिकरणयार्थादित्यापकत्वस्यानु-
हारणीयत्वादिनि । अत्र दृष्टान्ते । तद्वदभिन्न घटादादित्यादौ
तद्वद्वृत्तिरूपध्वसमागभावात्मकाभावस्य यावदन्तर्गतस्य भावभि-
न्नस्य देशिकविशेषणतयोभयवृत्तित्वविरहाप्रातिव्याप्तिरिति चेन्न ।
आदिपदेन तद्रूपगुणभिन्न गुणत्वादित्यादायतिव्याप्तिरुक्तत्वात् । न च
तथापि तद्रूपभेदगुणत्वमकारकमभाविष्यत्वेतदन्वयतराभासस्य ता-
दृशपापदन्तर्गतस्य भावभिन्नस्य विशेषणतयोभयवृत्तित्वविरहा-
प्रातिव्याप्तिरिति वाच्यम् । विषयतस्य ज्ञानासमानकालीनतया
तादृशभावस्याप्रसिद्धं । न च तद्रूपभेदलक्षणवृत्तित्वैतदन्वयतरा-
भावस्य लक्षणविगमकालावच्छेदेन तद्रूपादौ सत्त्वेन प्रसिद्धतया
तादृशपापदन्तर्गतस्य भावभिन्नस्य विशेषणतयोभयवृत्तित्वविरहा-
प्रातिव्याप्तिरिति वाच्यम् । तदभावस्य लक्षणवृत्तित्वाभाव-
विशिष्टतद्रूपत्वध्वसत्वेन कल्पनीयतया भावभिन्नत्वाभावात् ।
अथात्र तद्वद्वृत्तिरूपध्वसात्मकाभावस्यापि कालिकादिसम्बन्धेन
हेत्वधिकरणे वृत्तितया साध्यव्यपकतायच्छन्नकप्रतियोगिताकस्य
विशेषणतयोभयवृत्तित्वविरहाद्वहिमान् धूमादित्यादावव्याप्तिरिति
षत् । न । भावभिन्नपदेन विशेषणतया हेत्वधिकरणवृत्त्यभावस्य
लक्ष्यत्वात्तादृशभावस्य विशेषणतया हेत्वधिकरणवृत्तित्वविरहेण
लक्षणाघटकत्वात् । यदि च भावभिन्नत्वपदेन विशेषणतया हेत्वधि-
करणवृत्तित्वविनक्षणे लक्षणवृत्तित्वनद्रूपभेदेनदन्वयतरामात्रस्य त-
द्गतिप्रव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगित्वाभावाभावस्य च ता-
दृशसम्बन्धेन हेत्वधिकरणवृत्तितया न समादाय प्रागुक्तातिव्या-
प्तिरिति विभाष्यते तदा तत्पर्वतवृत्तिरूपध्वसाभावविशिष्टवा-

अथवाभावस्य तादृशरूपध्वसाभावयाच्यस्योभयाभावस्य च निरुक्त-
यादन्तर्गतस्य भावभिन्नस्य च वैशिकविशेषणतयाभयवृत्तित्वा-
भावाच्छिमान् धूमादित्यादावध्याप्तिरेव एतत्कल्पे दोषो मन्तव्यः ।
यदि च विशिष्टाभावप्रतियोगित्वं वैशिष्ट्ये उभयाभावस्य प्रति-
योगित्वञ्च यदभावप्रयुक्ताभयाभावस्तस्मिन्नेव स्वीक्रियते वैशि-
ष्ट्यव्यासज्यवृत्तिधर्मानवच्छिन्नत्वं वा साध्यव्यापकतावच्छेदक-
प्रतियोगिताविशेषणं दीयते तदा एतन्मते कोपि दोषो नास्तीति
निपुणतरं त्रिभावेनीयम् ॥ १४ ॥

अत्र च(१) साध्यवन्निष्ठाभावः प्रतियोगिव्यधिकरणत्वेन विशेष-
णीयः तेन साध्यवन्मात्र एव समवायित्वावच्छिन्नयाच्यत्वाभाव-
प्रतियोगित्वेन घटाद्यभावस्य सत्त्वं अपि न साध्यवन्निष्ठाभावप्रतियो-
गितानवच्छेदकप्रतियोगिताकाभावस्याप्रसिद्धिः । इत्यञ्च(२) त-
त्सम्बन्धेन स्वावच्छिन्नानधिकरणसाध्यवन्निष्ठाभावप्रतियोगिता-
वच्छेदको यो यत्तदन्वये सति तत्सम्बन्धावच्छिन्नाधेयतावच्छेद-
करूपतत्सम्बन्धेन साध्यव्यापकतावच्छेदकत्वमिति जगदीशेनो-
क्तम् । अथात्र यद्यत्प्रतियोगित्वावच्छिन्नानधिकरणसाध्यवत् त-
त्तत्प्रतियोगिताभिन्नत्वं साध्यव्यापकतावच्छेदकत्वमित्यस्यैव स-
म्यक्त्वे साध्यवन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वपर्यन्तानुधातन

(१) साध्यवत्तादि साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नवन्निष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदिका-
द्यभावप्रानयागिता तादृशाभावा इत्यर्थः इति जगदीशेनाक्तम् । तत्र साध्यतावच्छेदका-
वच्छिन्नत्वस्य प्रयोजनं शिष्टदृष्टान्तात् आतारत्याशयति-व्याप्तिवारणमुक्तम् । अत्र
प्रतियोगिव्यापकत्वेनाद्यतस्यैव कल्पस्य निर्दुष्टतया तत्कल्पस्य साध्यवन्निष्ठावस्य
स्वरूपेण निर्दिष्टतया यावदन्तर्गतव्यापकत्वमित्यत्र भवाभावमाद्यस्य नातिव्याप्तिः सम्भ-
वतीति चेत् । न । तथातिव्याप्तिवारणेऽपि घटाभाववृत्तित्वावाद्यदृष्टगताभाववत्त्वं
अभावत्वादित्यादौ प्रतिव्याप्तः साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नत्वमनिवर्त्य वारयितुमशक्य-
त्वात् एवमत्र ज्ञानवत्त्वं द्रव्यत्वात्सर्वथापीदृश एव दूरतश्च ईदृशमेव आत्तरं बाध्यम् ।

(२) अथात्र साध्यवन्निष्ठाभावस्य सामान्यतः प्रतियोगिव्यधिकरणत्वेन निवर्तन-
वन्व्यभाष्यप्रतियोगित्वेन घटाद्यभावमात्रायासम्भववारणसम्भवात् इत्यञ्चत्यादिप्र-या-
नुसिद्धिप्रसङ्गः तादृशाभावस्य केवलान्नायतया प्रातयोग्यमानाधिकरणत्वात् इति
चेत् । ननु । अत्रसत्यागस्वरूपाभावमात्राय नित्यमुष्णाद्यधिकरणकसद्गती आद्या-
मित्यङ्गान् तादृशाभावस्य प्रतियोगिव्यधिकरणसाभावने व्यापकतावच्छेदकप्रतियो-
गिताकत्वादिति ध्येयम् ।

अथात्र स्वावच्छिन्नानधिकरणसाध्यवन्निष्ठत्वादिकमत्र निवर्त्यता किं तन्पुण्य-
ग्यननि कथनमिति चेत् । न । यत्त्वान् महाकालत्वादित्यादौ महाकालानुयायककालि-
कन साध्यताया स्वावच्छिन्नानधिकरणसाध्यताप्रसिद्धिरिति कथितम् ।

व्यपेति चेत् । व्यापकतावच्छेदकत्वपदेन अधिकरणनिष्ठाभाव-
प्रतियोगितानवच्छेदकत्वस्यैव प्रतीयमानत्वेन तदनुक्तं व्यापकता-
वच्छेदकत्वपदस्य पारिभाषिकत्वापत्त्या जगदीधेन तत्परित्यक्त-
त्वात् व्यापकतापदस्य पारिभाषिकत्वं स्वीकृत्य लाघवमात्रानुरो-
धेन भट्टाचार्येण तथैवेत्युक्तत्वाच्च ॥ १५ ॥

अथात्र कल्पे प्रतियोगिव्यधिकरणत्वेनाभावस्य विरोधणीयत्वे
ऽपि समवायित्वेन वाच्यत्वाभावप्रतियोग्यधिकरणत्वेन घटादि-
भेदस्य साध्याधिकरणे सत्त्वेन पुनरप्रसिद्धितादवस्थमिति चेत् ।
न । साध्याधिकरणवृत्तितादृशाभावप्रतियोगितावच्छेदिका या या
प्रतियोगिता तदन्यत्रस्य व्यापकतावच्छेदकत्वपदेन विपक्षितत्वा-
त् । साध्याधिकरणवृत्तित्वं च स्वनिष्ठावच्छेदकताकप्रतियोगिता-
कभेदवत्सम्बन्धेन । अत्रच्छेदकता च स्वावच्छिन्ननिरूपकताका-
धिकरणत्वसम्बन्धेन । स साध्यवन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वे-
नाभिमतता प्रतियोगिता । न च तथापि स्वावच्छिन्ननिरूपकताकाधि-
करणावसम्बन्धेन समवायित्वेन वाच्यत्वाभावप्रतियोगित्ववद्-
घटादिभेदस्यापि सत्सम्बन्धा तादृशप्रतियोगित्वस्यापि साध्याधि-
करणवृत्तित्वेन पुनरप्रसिद्धितादवस्थमिति वाच्यम् । प्रतियो-
गिताया अप्यनानतिरिक्तवृत्तिधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदस्यैव
सत्सर्गात्वाश्रयणमात्रं । लभ्यार्थिका सती रुदिरित्यादिपङ्क्तिव्याख्या-
नायसरे पङ्कजशब्दार्थविचारप्रस्तावे एतस्य स्वयमेवोक्तत्वाच्च ॥ १६ ॥

अथात्र लघुरूपसमनियतगुरुधर्मस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वा-
दधीकर्तृनये घटाद्यभावप्रतियोगित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्य
प्रतियोगितावच्छेदकत्व घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगित्वापेक्षया लघुनि
घटत्वे एव स्वीकरणीयम् । तथा च घटाद्यभावप्रतियोगित्वस्य
साध्यवन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकभिन्नत्वेन घटाद्यभावस्य सा-
ध्यव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताकतया यापदन्तर्गतस्य स्ववि-
शिष्टहेतुवधिकरणावच्छेदेन प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यादसम्भव
इति चेत् । न । अनतिरिक्तवृत्तिस्वरूपावच्छेदकत्वस्यानुशरणीय-
त्वात् । तथा च यत्किञ्चित्साध्याधिकरणावृत्तिस्वविशिष्टसामा-
न्यिका या या प्रतियोगिता तदन्यत्र साध्यव्यापकतावच्छेदकत्व-
मिति समुदितार्थः । इत्यत्र घटाद्यभावप्रतियोगिताविशिष्टसा-
मान्यस्यैव साध्याधिकरणावृत्तितया तदन्यत्रस्य घटाद्यभावप्रतियो-

मित्वे ऽसत्त्वेन घटाद्यभावस्य लक्षणाघटकत्वमिति सर्वे सुखितम् ॥१६॥

यस्तुतः साध्यवन्निष्ठाभावस्य तत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगि-
तायाः सामानाधिकरण्यानानवच्छेदकत्वमेव तत्सम्बन्धेन साध्य-
व्यापकतावच्छेदकत्वं वाच्यम् । तत्र साध्यवन्निष्ठत्वमभावस्य स्व-
रूपसम्बन्धेन ग्राह्यम् । तेन स्पन्दः कालत्वादित्यादौ स्पन्दत्वाभा-
वस्यापि कालिकसम्बन्धेन साध्यवन्ति वृत्त्या यावदनन्तर्गतत्वेन धा-
व्यत्वाद्यभावस्य च तादृशस्य प्रतियोगिसामानाधिकरण्ये ऽपि न
क्षतिः । इत्यञ्च जातिसामान्याभावादेरपि बहुधादिन्यापकतया
तत्प्रतियोगिकस्य आत्मादिस्वरूपस्य हेतुसामानाधिकरणाभावस्य
प्रतियोगिसामानाधिकरण्याभावाद्सम्भवापत्तेरतोऽभावा इत्युक्तम् ।
भावभिन्ना इति च तदर्थे इति जगदीशेनोक्तम् (१) । न च
प्रमेयवान् घटाभावत्वादित्यादौ जातिस्वरूपाभावस्य हेत्वधिक-
रणवृत्तिरभावान्न लक्षणाघटकतयाऽभावान्तरमादाय लक्षणसम्-
भवात् कथमसम्भवापत्तिरित्युक्तं जगदीशेन अभ्यास्यापत्तिरि-
त्यस्यैव वक्तुमुचितत्वादिति वाच्यम् । विषयतादेवृत्तिनियामकत्व-
मन्तं घटाभावानुयोगिकविषयतासम्बन्धेन नित्यज्ञानाभावाभावस्य
व्यभिचारित्वादिसम्बन्धस्य वृत्तिनियामकत्वमन्ते जातिसामान्याभा-
वाभावस्यापि तादृशसम्बन्धेन हेत्वधिकरणवृत्तितया तमादायो-
क्तत्वे ऽपि लक्षणगमनासम्भवात् ॥ १७ ॥

अथ घटत्वेन जातिसामान्याभावाभावस्यातिरिक्तस्य तादृशतया
तस्य च स्वविशिष्टहेत्वधिकरणावच्छेदेन प्रतियोगिसामानाधिकरण्या-
भावापुनरसम्भवापत्तिरिति चेत् । न । भावभिन्नत्वपदेन साध्यवहु-
त्विभाषप्रतियोगिप्रतियोगिकान्यत्वस्य विवक्षितत्वात् । अत एव
मनोन्यत्वाद्यभावात्तथात्वात्तातिप्रसङ्ग इति दीधितिकारोक्तमपि
सङ्गच्छते । साध्यवृत्तिभाववरूपाभावप्रतियोगी प्रतियोगी य-
स्येति विग्रहः भावप्रतियोगिप्रतियोगिकान्यत्वोक्तौ मनस्वात्म-
कस्य मनोभेदाभावस्य तद्विरहात् पुनर्दीधितिकारोकास-

(१) न चान्तरकथं विवक्षितत्वा यत्तत्ताभावस्य साध्यत्वे यत्तत्तात्वादिहेतौ
तादृशगुणताभाववद्देहाभावमादावान्तातिरिक्तं वाच्यम् । व्यापकताघटनसम्बन्धेन सा-
ध्यवृत्तितावच्छेदकत्वस्य प्रतिपादितार्थो विवक्षितत्वात् । इत्थं च जातिसामान्याभावा-
भावस्य तात्वं देहादिन्यादी पर्यन्ताभावाभावे च बहुमान् भूमादिन्यादौ घटप-
घटकत्वात् भावभिन्नत्वपदेनानुसरणमिति कथितम् ।

गगनाभावाभावीप्रतियोगित्वावच्छिन्नाभावस्य गगनस्वरूपतया
 साध्यवदवृत्तिरित्येन साधनसमानाधिकरणस्य साध्यवदवृत्त्यभावप्र-
 तियोगितावच्छेदकप्रतियोगित्वाकस्य घटत्वेन गगनाभावाभावस्य प्र-
 तियोगिसमानाधिकरणतया केवलान्वयिन्यपि लक्षणगमनसम्भ-
 वादेतददूरेणमयुक्तमिति चेत् । न । स्याभावत्वं स्वप्रतियोगित्वमिति
 मते समानाधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगित्वस्य प्रतियोगितावच्छे-
 दकस्वरूपत्वेन गगनाभावत्वावच्छिन्नप्रतियोगित्वावच्छिन्नाभावस्य
 गगनस्वरूपत्वस्वीकारे अपि घटत्वेन गगनाभावाभावीप्रतियोगित्व-
 स्यातिरिक्ततया तदवच्छिन्नाभावस्य गगनस्वरूपत्वास्वीकारेण तस्यै-
 वासिद्धतया घटत्वेनगगनाभावाभावीप्रतियोगित्वस्य साध्यवदवृ-
 त्त्यभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वविरहादिति ध्येयम् ॥ १९ ॥

ननु साध्यतावच्छेदकव्यापकप्रतियोगिताकयावदभाषोक्त्यैव
 पाक्यत्वाद्यभाषमादाय उकातिप्रसङ्गन्युदाससम्भवात् साध्यता-
 वच्छेदकत्ववच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताकाभावाभावा-
 यव-
 स्वीपादानं गौरवप्रसक्तं भाव्यं न प्येति इति जगदीशोक्तम् (१) ।
 तस्यापमाशयः । साध्यतावच्छेदकसम्यग्धावच्छिन्नतादृशप्रतियो-
 गिताका यावन्तोऽभावाः स्वप्रतियोगितावच्छेदकसम्यग्धेन स्व-
 विशिष्टहेत्वधिकरणावच्छेदेन प्रतियोगिसमानाधिकरणात्तत्त्वमिति
 समुद्दितायैः । सम्यग्धान्तरावच्छिन्नाभावमादायासम्भवावधारणात्
 साध्यतावच्छेदकसम्यग्धावच्छिन्नेत्युक्तम् । कालिकादिसम्यग्धेन
 प्रतियोगिसमानाधिकरणयादूमवान् बहेरित्यादावसिद्ध्यातिरतः
 स्वप्रतियोगितावच्छेदकसम्यग्धेनेति । न च साध्यतावच्छेदकसम्य-
 ग्धेन प्रतियोगिसमानाधिकरण्ये प्रतियोगित्वं न यथाकथञ्चित्स-
 म्यग्धावच्छिन्नं ग्राह्यं तत् एव नासम्भवादिसम्भावनापीति पाक्य-
 म् । सम्यग्धान्तरावच्छिन्नतादृशप्रतियोगिताकाभाषमादाय लक्ष-
 णगमनसम्भवे प्रतियोग्यवृत्तिष्वेत्यादिमूल्यानुत्पत्तिप्रसङ्गात् । न च
 यदी चैत्रादादित्यत्रान्यासिः साध्यतावच्छेदकीभूतस्यामित्वसम्य-

(१) ननु न मनोभेदाकावच्छिन्नवृत्तिवृत्तयेन अपि सर्वोभयभेदादाय तत्त्वस्य प्र-
 तियोगितावच्छेदकतादात्म्येन प्रतियोगिसमानाधिकरण्यविरहाप्रतिव्याधिरिति
 चेत् । ननु । पर्यवधिप्रभेदादाय बहिष्कृत्य भूमादिनादावव्याप्तिरप्येषा साध्यता-
 वच्छेदकसम्यग्धेन प्रतियोगिसमानाधिकरण्यविरहात् किमेतत्तया भूतत्वपूर्वलोभयनात्
 भूतत्वादित्यादावव्याप्तिरप्यत्र विधिति ।

साध्यवच्छिन्नप्रतियोगि-वाप्रसिद्धेरिति वाच्यम् । वृत्त्यनियामकमम्भ-
साध्यवच्छिन्नप्रतियोगित्वस्वीकर्तुं नय एव । ननु क्त्वाद्यात् । अत एव
सिद्धान्तलक्षणे एतदुक्तमिति ध्येयम् ॥ २० ॥

यदपि ननु यादृशाभावप्रतियोगिताया व्यापक साध्यतावच्छे-
दक तादृशो यः काश्चिदभावा यद्धर्माच्छिन्नाधिकरणावच्छेदेन प्र-
तियोगिसमानाधिकरणस्तद्धर्मोऽस्त्व व्याप्तिरित्युक्तौ च वाच्यताय-
भावमादायाति-व्याप्तिवारणसम्भवात् यादृश्यगर्भलक्षण गौरवप्र-
प्तमन आह नन एवेति । तदप्यसङ्गतम् । प्रतियोगितामात्रस्यैव प्र-
त्येकपर्यवसितत्वेन बहिर्धूमोभयवाद्वास्तव्यापकत्वासम्भवाद्वाहधू-
मोभयवान् धूमादित्यादावव्याप्तिमयन तादृशानिरुक्त एङ्कितुमय
कथत्वादिति जगदीश । अत्रेह शङ्कने । उभय-तस्य पर्याप्तिसम्बन्धेन
एकस्यावच्छेदेनाभावसत्त्वेऽपि प्रतियोगिवैयधिकरण्यघटितव्याप-
कत्वमस्त्यवति । मैवम् । प्रतियोगिवैयधिकरण्य निरुद्ध्य बहिर्धूमा
भयवान् धूमादित्यादावव्याप्तिवारणसम्भवेऽपि गुणा-पराधशिष्ट-
सत्तावस्थान् द्रव्यत्वादित्यादावव्याप्ति सत्तावद्भावीयप्रतियो-
गित्वाधिकरणे गुणे सत्त्वान्निरिकसाध्यतावच्छेदकीभूतविशिष्टस-
त्त्वाधिकरणत्वसत्त्वेन सत्तावद्भावीयस्य लक्षणाघटकत्वेन तस्य प्र-
तियोगिसमानाधिकरण्यसत्त्वादिति । न च तत्रानिव्याप्ति भूतत्व-
मूर्तत्वोभयवान् मूर्तत्वादित्यादिवत्स्वीकरणीयनि वाच्यम् । जग-
दीशमने तत्रानिव्याप्त्यसम्भवन भयम्मत वत्स्वीकारेऽपीन सत्त्व-
चिराधापत् । न च तथापि साध्यतावच्छेदकतावच्छेदकावच्छिन्ना-
नधिकरणरय व्यापकताघटक वाच्य सत्तावद्भावीयप्रतियोगिनि
गुण साध्यतावच्छेदकतावच्छेदकीभूतविशिष्टसत्ता-यावच्छिन्नानधि-
करणत्वेन विशिष्टमस्त्यस्य सत्तावद्भावीयप्रतियोगित्वाव्यापकत्वा-
त् सत्तावद्भावस्य लक्षणाघटकत्वेन न तत्रानिव्याप्तिरिति वा-
च्यम् । तथा सति स्वरूपत साध्यतावच्छेदकत्वल बहिर्मान् धूमा-
दित्यादावव्याप्ति तत्र साध्यतावच्छेदकतावच्छेदकस्याभावादिति
ध्येयम् । वस्तुतस्तु यथाधुनाभिप्रायेण ग्रन्थकृता दूषितत्वेन प्र-
तियोगिवैयधिकरण्य निवर्ष्य तत्राव्याप्तिवारण न क्षतिमावह-
तीति भाव ॥ २१ ॥

नव्यास्तु साध्यतावच्छेदकानिरिकधर्मानवच्छिन्नसाध्यनिष्ठयाद-
शप्रतियोगिताका य काश्चिदभावा यदाधिकरणावच्छेदेन साध्यताव-

च्छेदकसम्बन्धेन तादृशप्रतियोगित्वाभयसमानाधिकरणत्वंमिति
 जगदीशेनोक्तम् । अत्र च यद्विधूमाभयस्यावच्छिन्नाभावात्ताय भू-
 मवान् घट्टेरित्यादायतिव्याप्तिव्याख्यायानवच्छिन्नास्तम् । साध्यनिष्ठप-
 रमपि तदर्थमेव । धूमवान् चट्टेरित्यादौ कालिकादेिसम्बन्धेन धूमा-
 यभावस्य हेतुव्यधिकरणावच्छेदेन प्रतियोगिसामानाधिकरण्यावति-
 व्याप्तिरतः साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेनेति । अत्र साध्यतावच्छेदकस-
 म्बन्धेन प्रतियोगिसामानाधिकरण्योक्तौ प्रतियोगितया सम्बन्धाव-
 च्छिन्नत्वे न तिष्ठेदयमे प्रयोजनाभावात् । तथा च यद्विमान् धूमा-
 दित्यादौ व्यधिकरणसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकवहुषाघभावमा-
 दाय लक्षणगमनसम्बन्धेऽपि प्रमेयवान् धाव्यतादित्यादौ गगनादि-
 रूपेण प्रमेयाद्यभावकपक्ष्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावं बिना लक्षण-
 गमनासम्बन्धात् न प्रतियोग्यवृत्तिश्चेत्यादिग्रन्थानुरिप्यतिप्रसङ्गः (१) ।
 अत्र च लक्षणं तादृशपदेन साध्यनिष्ठप्रतियोगित्वमात्रं परामुद्भवे
 न तु साध्यतावच्छेदकातिरिक्तधर्मानवच्छिन्नसाध्यनिष्ठप्रतियोगित्व-
 पर्यन्तं तथा सति यः कश्चिद्भावे यदधिकरणावच्छेदेन साध्यता-
 वच्छेदकातिरिक्तधर्मानवच्छिन्नसाध्यनिष्ठप्रतियोगित्वाभयसमाना-
 धिकरण इत्यस्यैव सस्यैव साध्यनिष्ठप्रतियोगित्वाकवपर्यन्तमभाव-
 विशेषणं इत्यर्थं धूमवान् चट्टेरित्यादायतिव्याप्यभावात् । तावन्मा-
 त्रोक्तौ च व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावं बिना लक्षणगमनसम्बन्धे
 प्रतियोग्यवृत्तिश्चेत्यादिमूलानयतारप्रसङ्गः । अपात्र धर्मानवच्छिन्न-
 त्वमेवोक्ततां हि साध्यतावच्छेदकातिरिक्तत्वस्य धर्मविशेषणत्वेनेति
 सर्वत्रैव गगनस्वरूपेण साध्याभावस्य लक्षणघटकादव्याप्यस-
 म्बन्धादिति चेत् । न लक्षणभावघटकतया सार्धकपात् । न चैवग्रन्थ-
 नतिप्रयोजनकतया कथमेतत्पर्यन्तं विशेषणमिति वाच्यम् । भूत-

(१) न च कालिकेन प्रमेयाभावकत्वं वहीवरा इति वाच्यम् । वहीवरापि उति-
 नावपर्यन्तमात्रं साध्यातावच्छेदकातिरिक्तकालिकावच्छिन्नमात्रं प्रतियोगिताया इति
 तदभावात् न वहीवरावच्छिन्नमात्रं न वहीवरावच्छिन्नप्रतियोगितास्वीकृत्यैव विषयनायेपवा
 प्रमादिवयवकं मुख्यता तदवच्छिन्नाभावावच्छिन्नं न तदवच्छिन्नं धर्मैकाग्र्यं बिना तदव-
 गमनावच्छिन्नमेति । अथ एव साध्यातावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकानावच्छिन्नो-
 ऽपि प्रसङ्ग इति तदवच्छिन्नं वहीवरावच्छिन्नमात्रमात्रम् ।

त्यमूर्तस्योभयस्यावच्छिन्नाभावस्येत्यादिदीधितिसङ्गमनार्थकत्वात् ।
 केचित्तु धर्मानवच्छिन्नत्वमात्रनिवेशेन प्रतियोगितामात्रस्यैव सम्ब-
 न्धावच्छिन्नत्वेन वृत्तिमद्रूपधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगित्वाप्रसिद्धाऽस-
 म्भवः स्यादत उक्तमतिरिक्तं धर्मविशेषणम् । न च धर्मविधया धर्म-
 निष्ठावच्छेदकत्वानिरूपकत्वनिवेशेनैवासम्भवाभावात् तद्वारकम-
 तिरिक्तान्तविशेषणं व्यर्थमिति वाच्यम् । यथा सन्निवेशे वैयर्थ्या-
 भावात् व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य प्रतियो-
 ग्यंशे प्रकारीभूतधर्मेऽपि केचिवित्यादिना भट्टाचार्यः स्वीकृततया
 तन्मतेऽसम्भवतादयस्थ्याद्येत्याहुः । न चैवमपि साध्यतावच्छेद-
 कातिरिक्तधर्मानवच्छिन्नप्रत्यमपहाय साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नत्व-
 मेव निषेद्यतां सर्वेषु व्यधिकरणसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताका-
 भावमादाय लक्षणगमनसम्भवादिति वाच्यम् । प्रमेयवान् वाच्य-
 त्यादित्यादावप्यासिः प्रमेयत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताया व्यधिकरण-
 सम्बन्धाप्रसिद्धा प्रमेयत्वावच्छिन्नाभावमात्रस्यैव हेत्वधिकरणाव-
 च्छेदेन प्रतियोगितामानाधिकरण्याभावात् । न च व्यधिकरणस-
 म्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकताप्रतियोगिताकाभावमादायैव प्रमेयवान्
 वाच्यत्वादित्यादौ लक्षणगमनसम्भव इति वाच्यम् । कालिकस-
 म्बन्धेन धूमत्वविशिष्टाभावमादाय धूमवान् घट्टेरित्यादौ भवित्या-
 तिधारणार्थं साध्यतावच्छेदकताघटकसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकत्व-
 स्यैव निषेद्यत्वात् । न च विरुद्धोभयसम्बन्धावच्छिन्नाभावमादा-
 यैव प्रमेयवान् वाच्यत्वादित्यादौ लक्षणसमन्वय इति वाच्यम् ।
 विरुद्धोभयत्वस्य संसर्गतावच्छेदकतानभ्युपगमात् । विशिष्टधीनि-
 यामकतावच्छेदकस्यैव संसर्गतावच्छेदकत्वात् अभ्युपगमे तु वि-
 रुद्धोभयसम्बन्धेन प्रमेयत्वावच्छिन्नाभावमादाय व्यधिकरणधर्माव-
 च्छिन्नाभावं धितापि लक्षणागमनसम्भवे प्रतियोग्यवृत्तिभ्येत्यादिभू-
 लानुत्थितिप्रसङ्गः । केचित्तु गुरुधर्मस्य प्रतियोगितानवच्छेदकत्वेन
 लघुरूपसमानियतगुरुरूपेण साध्यतायामप्यासिमिया साध्यतावच्छे-
 दकावच्छिन्नत्वस्य निवेशासम्भव इत्याहुः ॥ २२ ॥

येन सम्बन्धेन व्यापकत्वं तेन सम्बन्धेन प्रतियोग्यधिकरणवृ-
 त्तित्वं वक्तव्यमन्यथा पृथिवी महाकालकपालान्यतरत्वादित्यत्र पृ-
 थिवीत्वाद्यभावस्य कालिकसम्बन्धेन पृथिवीत्वरूपप्रतियोग्यधिक-
 रणे महाकाले वृत्तेरतिव्याप्यापत्तेः । कालिकसम्बन्धेन पृथिवीत्वस्य

व्यापकत्वं न घटते नित्यपृथिव्यां व्यभिचारात् अतो न तत्सम्बन्ध-
मादायातिव्याप्तिसम्भावना । यदि च स्पन्दो महाकालत्वादित्या-
दावतिव्याप्तिः स्पन्दमात्रस्य जन्यतया कालिकसम्बन्धस्यापि स्प-
न्दत्वव्यापकतावच्छेदकत्वसम्भवेन तेन सम्बन्धेन स्पन्दस्वरूपम-
तियोग्यधिकरणे महाकाले स्पन्दत्वाद्यभावस्य सत्त्वात् । न च स्प-
न्द इत्याकारकपक्षिज्ज्वल्यमानाभावस्य स्पन्दत्वव्या-
पकत्वात् यावदन्तर्गतस्य तद्भावस्यैव साध्यव्यापकताघटकविष-
यतासम्बन्धेन द्वैतधिकरणे महाकाले प्रतियोगिसामानाधिकरण्या-
भावाच्चातिव्याप्तिः । न हि तादृशबोधन्यक्तः कालिकसम्बन्धेनापि
स्पन्दत्वस्यापकत्वं भाविभूतस्पन्देषु व्यभिचारादिति वाच्यम् । विष-
यताया ज्ञानममानकालीनतया तदुद्दिश्यत्वभावाद्देशायामपि स्पन्द-
त्ववति विषयतासम्बन्धेन तदुद्दिश्यत्वभावासत्त्वादिति जगदीशेनो-
क्तम् । अत्रार्थं पूर्वेपक्षः । प्रतियोगिवैयर्थ्यधिकरण्याघटितव्यापकतया
साध्यधिकरणे स्पन्दे स्पन्दत्वावधिकरणदेशावच्छेदेन स्पन्दत्वाभा-
वीयप्रतियोगिताभावस्पन्दत्वस्य कालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियो-
गिताकाभासत्त्वात् साध्यव्यभिष्टाभासप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्यैव
स्पन्दत्वाभावीयप्रतियोगितायां सत्त्वादिति कालिको न साध्यव्या-
पकताघटकसम्बन्धः कथं तत्सम्बन्धमादाय स्पन्दः कालत्या-
दित्यादावतिव्याप्तिः प्रतियोगिवैयर्थ्यधिकरण्यघटितव्यापकताकक्षे-
ष यावदन्तर्गतस्य स्पन्द इत्याकारकपक्षिज्ज्वल्यमानाभावस्य
व्यापकताघटकविषयतासम्बन्धेन द्वैतधिकरण्याघट्टेन प्रतियो-
गिसामानाधिकरण्यभावाच्चातिव्याप्तिरिति । अत्रेदं समाधानम् ।
नमनियताभावाभावेनैवमते स्पन्दानुयोगिकस्वरूपसम्बन्धावच्छि-
न्नप्रतियोगिताकथाव्यवसायभावस्य समवायसम्बन्धावच्छिन्नप्रति-
योगिताकस्पन्दत्वाभावाभिन्नतया साध्यव्यभिष्टकालिकसम्बन्धाव-
च्छिन्नप्रतियोगिताकाभासप्रतियोगितानवच्छेदकस्पन्दानुयोगिक-
स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नव्याप्यव्यभिष्टप्रतियोगिताकावस्य समवायस-
म्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्पन्दत्वाभावे इति सत्त्वात् कालिक-
स्यापि व्यापकताघटकसंसर्गतया तद्व्यसन्नतेरिति । प्रमेयमित्या-
कारकपक्षिज्ज्वल्यमानाभावमादाय व्यधिकरण्यभावावच्छिन्नाभा-
वव्यतिरेकस्यापि लक्षणगमनात् प्रतियोगिवैयर्थ्यधिकरण्यघटितव्याप-

कत्वस्यैवानुसरणीयतया रूपन्द इत्याकारकवत्किञ्चिज्जन्यज्ञानाभाव-
स्य प्रतियोगिवैयधिकरण्यघटितरूपन्दत्वव्यापकतावच्छेदकत्वसम्भ-
वेऽपि नानुपपत्तिरिति ध्येयम् । वस्तुतस्तु एतदस्वरसेनैव किञ्चे-
त्यादिना दोषान्तरस्य सम्यन्धप्रयस्यैक्यविवक्षणे धीजत्वमुक्तमिति
भावः (१) ॥ २३ ॥

यत्तु घटादावुत्पत्तिकालावच्छेदेन रूपसामान्याभावस्य प्रत्यक्ष-
मेव सम्भवति । तदानीं चक्षुःसयुक्तविशेषणतायाः असत्त्वेऽपि द्र-
व्यसमवेतवृत्त्यभावप्रत्यक्षहेतोः चक्षुःसयुक्तसमवेतविशेषणतायाः
सत्त्वेन सन्निकर्षसम्भवादिति । तत्तुच्छम् । चक्षुःसयुक्तसमवेतघ-
णुकविशेषणतया रूपाद्यभावचाक्षुषापत्त्या चक्षुःसयुक्तयोग्यसमवे-
तविशेषणतायाः यथाभावप्रादुर्भावेन द्रव्यान्वद्रव्यसमवेतवृत्त्यभाव-
चाक्षुषत्वस्यैव जन्यतावच्छेदकत्वात् । अन्यथा त्रसरेणुवृत्त्यभाव-
चाक्षुषे व्यभिचारापत्तेरिति ध्येयमिति जगदीशः । मध्याम चक्षुःस-
युक्तसमवेतघणुकविशेषणतया रूपाद्यभावचाक्षुषापत्तेर्वारणाय
कारणतावच्छेदककोटौ समवेतांशे योग्यत्वमेव निवेद्यतीत्यम् । तेन
कार्यतावच्छेदककोटौ समवेतांशे द्रव्यान्वत्यविशेषणव्यतिरेके-
णापि त्रसरेणुवृत्त्यभावचाक्षुषे व्यभिचारासम्भवात् कार्यतावच्छे-
दककोटौ द्रव्यान्वत्यविशेषण निवेद्य घटादावुत्पत्तिकालावच्छेदेन
रूपाभावाचाक्षुषवारण जगदीशस्यानुचितमिति चेन्न । परमाणौ
चक्षुःसयोगदशायां द्रव्यत्वादी रूपसामान्याभावचाक्षुषापत्तेः । च-
क्षुःसयुक्तसमवेतयोग्यविशेषणतायास्तदानीमपि द्रव्यत्वादी सत्त्वा-
विति उक्तापत्तिवारणाय सयुक्ताद्ये योग्यत्वनिवेद्यावश्यकत्वादाम्-

(१) त्रिषु साध्यवत्त व्यापकत्वं प्रतियोगित्वं प्रतियोगिसामानाधिकरण्याच्च
एकेन साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन साध्यविश्यादिष्वम् । न च प्रतियोगितायां साध्यतावच्छे-
दकसम्बन्धान्विज्ञानप्रवेक्षी वार्य इति साध्यम् । तदनुक्तौ साध्यतादिभेदमादाय स्वप्नस-
म्बन्धे प्रतियोग्यवृत्तिचर्यादिव्यावृत्तापनुपपत्तिरिति जगदीशेनोक्तम् । अत्रेयमात्रम् । ननु
व्यभिचाराद्यवारकतया तस्य वार्यत्वं द्यौषासेवेति चेत् । नैवम् । साध्यतावच्छेदकस-
म्बन्धेन साध्यवत्त्वं तेन व्यापकत्वं व्यापकतावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोगित्वं प्रतियोगि-
तावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोगिसामानाधिकरण्यमित्यसौसाधारणं स्वप्ने निवेद्यतया प्र-
तियोगितायां सम्बन्धविशेषावच्छिन्नलानुक्तौ समवायेन बहुभारवत्तादाय तत्प्रतियोगिता-
वच्छेदकसमवायसम्बन्धेन द्व्यधिकरणान्वच्छेदेन प्रतियोगिसामानाधिकरण्यनिरुद्धान् न-
हिमान् प्रमादिव्यावृत्त्यापत्तिवशादिति शेषम् ।

न्यसद्भूते । एवं चक्षुः संयुक्तसमवेतांशे अपि योग्यत्वं निवेदनीयम् ।
अन्यथा घटनिष्ठगुरुत्ववृत्त्यभावचाक्षुषापत्तेस्तथा च गुरुत्वे यो-
ग्यत्वाभावात् तथापत्तिरिति । ननु योग्यचक्षुः संयुक्तसमवेतवृत्त्य-
भावचाक्षुषत्वस्यैव कार्यतावच्छेदकत्वं चकथं तावदेव न व्यभि-
चारः । न चोत्पत्तिकाले घटादौ रूपाभावचाक्षुषानुपपत्तिरिति चित्र ।
एतदस्तरमेतैव परकल्पानुसरणात् । वस्तुन एतादृशकार्यकार-
णभावकल्पन इति प्रसरणवृत्त्यभावचाक्षुषोत्पत्त्यर्थं द्रव्यवृत्त्यभावचा-
क्षुषत्वेन चक्षुः संयुक्तयोग्यविशेषणत्वात्वेन च कार्यकारणभावस्यापि
कल्पनीयतया द्रव्यवृत्त्यभावचाक्षुषत्वायच्छिन्नस्य तस्य कारणधि-
रूपेण न घटादावुत्पत्तिकालावच्छेदेनाभावचाक्षुषोत्पत्तिसम्भव
इत्यवधिषम् ॥ २४ ॥

ननु धूमाद्यभावनिष्ठो जलादिवृत्तित्वविशिष्टगोत्वाद्यभावस्याभावो
धूमाद्यभाव एवाभावप्रतियोगिकस्याभावाधिकरणकाभाप्रसाधिकर-
णस्वरूपत्वात्तथा च धूमादौ साध्ये बहुग्राहिहेतावतिव्याप्तिः धू-
माद्यभावस्य हेत्वधिकरणावच्छेदेन गोत्वाभावरूपप्रतियोगिसामा-
नाधिकरणत्वात्त आह जलादिवृत्तीति जगदीश (१) । ननु धूम-
पादं बहुवृत्त्यर्थं यावदन्तर्गतस्य भावस्वरूपस्यायोगोलकान्मत्वा
भावस्य प्रतियोगिसामानाधिकरण्याभावेनातिव्याप्तिरिहाप्र तत्सङ्ग-
तिः । अभावाधिकरणकस्यैवाधिकरणस्वरूपतया ऽयोगोलकत्वादिवृत्तेः
जलादिवृत्तित्वविशिष्टगोत्वाद्यभावाभावस्यायोगोलकत्वानात्मकत्वात् ।
मैत्रम् । गगनाभावमिदं प्रमेयत्वादित्यादावतिव्याप्तिः । यावदन्तर्ग-
तस्य गगनाभावभेदाभावाप्यापि तादात्म्येन गगनाभावात्मकतया
तद्वृत्तेर्जलादिवृत्तिरतिविशिष्टगोत्वाद्यभावाभावस्य तदात्मकतया तत्प्र-
तियोगिना गोत्वाभावेन सम सामानाधिकरण्यादिति ध्येयम् ॥ २५ ॥

यावदस्य फलनं प्रतियोगिताविशेषणत्वेन साध्यव्यापक-
तावच्छेदकीभूतपद्यप्रतियोगिताकोऽभावः । स्यविशिष्टहेत्वधिकर-
णावच्छेदेन भूतप्रतियोगिताभ्यसामानाधिकरण्यं विवक्षितम् ।
न चेत् यत्सामानाधिकरण्या इत्यस्य वैयर्थ्यमिति वाच्यम् । आत्मत्वसा-

(१) ननु जलादिवृत्तिरतिविशिष्टगोत्वाद्यभावाभावस्य जलाभावरूपत्वे अथ गोमि-
थत्वाभावाभावात् जलाभावप्रतियोगिकस्याभावाधिकरणत्वादातिव्याप्ति-
रिति चेत् । न । यद्विषयस्य कथं कथं भावजातत्वं तत्तात्पर्यतात्पर्यादिवृत्तिरिति ध्येयम् ।

मान्याभावीयप्रतियोगिताया अपि साध्यव्यापकतावच्छेदकतया त-
त्प्रतियोगिताकस्यात्मत्वसामान्याभावस्य तादृशप्रतियोगिताश्रयसा-
मानाधिकरण्यभावादयमात्मा ह्यनावित्यादावव्याप्तिवारकत्वादिति
सम्प्रदायविद् इति जागदीशी(१) । अत्रेदं शङ्कते । साध्यव्यापक-
तावच्छेदिका यावत्प्रतियोगिताः कस्मिंश्चिदभावे प्रत्येकं तत्त-
त्प्रतियोगिताश्रयसामानाधिकरण्यविचक्षणेनैव सामञ्जस्ये हेतुस-
मानाधिकरणपदस्य स्वविशिष्टपदस्य वैयर्थ्यमिति । न च भट्टाचार्येण
एतद्वैयर्थ्यं भवेत् एतत्कल्पस्य परित्यक्ततया जगदीशेनापि तदोपे-
णापि सांप्रदायिका इत्युक्तमिति वाच्यम् । न चैवं यत्समानाधिक-
रणा इत्यस्य वैयर्थ्यमित्याद्यभिधानासङ्गतेरिति । मैवम् । प्रति-
योगिवैयधिकरण्यघटितव्यापकत्वस्य स्वयमेव दूषितत्वेन प्रति-
योगिवैयधिकरण्यघटितव्यापकत्वस्यानुसरणीयतया जातिसा-
मान्याभावाभावीयप्रतियोगित्यस्यापि यावदन्तर्गततया हेत्वधिक-
रणावच्छेदेन तत्प्रतियोगिताश्रयसामानाधिकरण्यविरहादसम्भवः
स्यादन्तर्गुपात्तम् । न च तथापि भावभिन्नाभावीयनिवृत्ततत्त-
त्प्रतियोगिताश्रयसामानाधिकरण्यविचक्षणेनैवासम्भववारणादुक्त-
त्वापतादथस्थमिति वाच्यम् । भावभिन्नत्वस्याभावात्नित्यतया
प्रतियोगित्वाशे तस्यानिवेशेन यथा स्तन्निवेशे वैयर्थ्याभावादिति
ध्यम् । केचित्तु यत्समानाधिकरण्याभावीयसाध्यव्यापकतावच्छे-
दकप्रतियोगितात्वव्यापका योऽभावस्तत्त्वमेव व्याप्तिः । व्यापकत्वं च
स्वविशिष्टहेत्वधिकरणतात्वव्यापकत्वस्त्वनिरूपितत्वोभयसम्बन्धेन ।
स्वविशिष्टहेत्वधिकरणतात्वव्यापकत्वं च स्वाध्ययसामानाधिकरण्य-

(१) भट्टाचार्येण पूर्यादिन्यायव्याप्तिरिति तदाहि हेतुसमानाधिकरणस्य बहुधाभावस्य य-
था वृद्धिनिष्ठप्रतियोगित्वं तथा कालिकसम्बन्धावच्छिन्नस्वाभावस्यापि प्रतियोगित्वं तदापि प्रतियोगिवै-
यधिकरण्यघटितव्यापकतावच्छेदकं तत्कल्पे स्वरूपसम्बन्धेन सा यमपि प्रत्यक्षाभावाविशेषणत्वात् ।
तथा च स्वविशिष्टहेत्वधिकरण्यवच्छेदेन यावदन्तर्गततत्तत्प्रतियोगिताश्रयसामानाधिकरण्यविरहादिति
चेत् । न । व्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताया अभावशङ्कित्वस्य निवेशनियत्वात् । न च जातिसामा-
न्याभावाभावीय तद्विषयघटकत्वात् भावभिन्नपदव्यर्थमिति वाच्यम् । भावभिन्नपदेनापि तादृशविशेषण-
त्वान् । चेत्तु हेत्वधिकरण्यनित्यं स्वरूपेण विवक्षयिमानि नाभ्यासिसम्भविता । न च भावविषय-
व्यर्थमिति वाच्यम् । घटत्वादिना जातिसामान्याभावाभावमादाया-यावित्वात्ताय तद्वत्तस्य परिभाषि-
कार्यत्वेन आत्मन्यत्वात् यतोऽ-यत्वायाभाव इत्यादिपञ्चस्तु आदिपदभावाभावाभावमादाय
सद्वन् इत्याहुः ।

स्वनिरूपकाभावबहुतित्वोभयसम्यन्धेन बोध्यम् । एवं च यत्स-
मानाधिकरणा इत्यनुक्तौ आत्मत्वाभावोयप्रतियोगित्वस्य निरुक्तो-
भयसम्यन्धेन स्वविशिष्टहेत्वधिकरणतात्वाव्यापकत्वात् भव्याप्ति-
रतस्तनुपात्तम् । अपिसंयोगाभावधान् मेयत्वादित्यादौ अपिसंयो-
गाभावनिरुपप्रतियोगित्वस्य प्रागुक्तोभयसम्यन्धेन हेत्वधिकरणता-
त्वाव्यापकत्वाव्याप्तिरतः स्वविशिष्टपदम् । न च स्वविशिष्टहे-
त्वधिकरणतात्पदिष्टि सम्यन्धविधया स्वनिरूपकाभावबहुतित्वनिवे-
द्यानमनुचितमिति धार्यम् । स्वविशिष्टपदसाधक्यार्थं तन्निवेद्यात् ।
अन्यथा यावत्स्वत्वाभावविशेषणत्वे अपि हेत्वधिकरणताव्यापकप्रति-
योग्यधिकरणताबहुतित्वनिवेद्येणापि सामञ्जस्ये स्वविशिष्टपदवै-
यर्थ्यभवेन तदर्थं त्यक्त्वा हेत्वधिकरणत्वानि यावन्तीत्यादिना गु-
ह्यतरार्थकरणस्यानौचित्यादित्याहुः ॥ २६ ॥

वस्तुतस्तु साध्यव्यापकतावच्छेदिकायाः सन्धूतवृत्तिधर्मान-
वच्छिन्नयादृशप्रतियोगिताया निरूपकोऽभावः स्वविशिष्टहेत्वधि-
करणावच्छेदेन तादृशप्रतियोगिताश्रयसामानाधिकरण्यमेव वक्त-
व्यम् । तथा च धूमादिसामान्याभावस्य धूमत्वादिना प्रमेयसा-
मान्याभावानतिरेके अपि तदीयप्रमेयसामान्यनिरुपप्रतियोगित्वं न्यून-
वृत्तिनैव धूमत्वादिधर्मेणावच्छिन्नमनो न तादृशप्रतियोगिताश्र-
यसामानाधिकरण्यमुपादायातिप्रसङ्ग इति युक्तमुत्तरायाम इति ज-
गदीशः(१) । अथ धूमाभावस्य धूमबहुतित्वविशिष्टगोत्वाभावा-
भावात्मकतया सन्धूतवृत्तिधर्मानवच्छिन्नगोत्वाभावनिरुपप्रतियो-
गिताश्रयसामानाधिकरण्यव्याप्तिरित्यादयस्थ्यमिति । न च स्व-
सामानाधिकरण्ये सति स्वाश्रयवशिष्टाभावप्रतियोगितावच्छेदकं
यत्तद्वच्छिन्नं यत्तदन्यप्रतियोगित्वं सन्धूतवृत्तिधर्मानवच्छिन्नप-
देन विवक्षणीयम् । तथा च धूमबहुतित्वविशिष्टगोत्वाभावनिरु-

(१) न चात्र हेतुसमानाधिकरण्यमपि सन्धूतवृत्तिधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताश्रयसामाना-
धिकरण्यनिवेशेनातिव्याप्तिवारणसम्भवे ऽभावोऽपि तादृशप्रतियोगिताकत्वनिवेशो व्यर्थ इति वाच्यम् ।
तथा सति बह्विमान् धूमादिन्यादावप्यव्याप्ये यत्तदभावान्वयैतस्य व्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिता-
कस्य तद्वृत्तिनैव बह्विमान्धून्यभावात्मकस्य तद्वृत्त्यभावस्य हेत्वधिकरणावच्छेदेन प्रतियोगिता-
सामानाधिकरण्यविरहादन कथमपि तन्निवेशस्यावश्यकत्वात् । एव द्वितीयपक्षेने अपि बह्विमान् तद-
वृत्तिमधून्यभावात्मकतद्वृत्त्यभावमादाय बह्विमान् धूमादिन्यादावप्यव्याप्ये कथमपि सन्धूतवृ-
त्तिधर्मानवच्छिन्ननिवेशस्यावश्यकमिति ज्ञेयम् ।

प्रतियोगित्वस्य स्वसमानाधिकरणीभूतस्वाश्रयत्रिष्टाभावप्रति-
योगितावच्छेदकेन धूमवद्वृत्तित्वविशिष्टगोत्याभावत्वेनावच्छिन्नत्वेन
तादृशत्वाभावेन न तमादायाति-व्याप्तिरिति वाच्यम् । विशिष्टाभावोभ-
याभावमादाय व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावविनिर्माकेण सञ्चतु-
मात्र एव लक्षणगमनसम्भवात् प्रतियोग्यवृत्तिश्चेत्यादिग्रन्थानु-
त्थितिप्रसङ्ग इत्युत्तरग्रन्थासङ्गते । मैवम् । धूमवद्वृत्तित्वविशिष्टगो-
त्याभावाभावस्य धूमाद्यभाव एव पर्यवसानात् तत्प्रतियोगित्वमपि
धूम एव स्वीक्रियत अतो न गोत्याभावनिरूपप्रतियोगित्वमादाया-
निव्याप्तिरिति । यस्तुतस्तु स्वन्यूनवृत्तित्व स्वसमानाधिकरणत्वे
सति स्वाश्रयत्रिष्टाभद्वप्रतियोगितावच्छेदकतावच्छेदकत्वमतौ
धूमवद्वृत्तित्वविशिष्टगोत्याभावत्वावच्छिन्नाभावस्य धूमाद्यभावस्व-
रूपत्वे ऽपि तदीयधूमवद्वृत्तित्वविशिष्टगोत्याभावत्वावच्छिन्नप्रतियो-
गित्वमादाय न धूमवान् बहुरित्यादावतिव्याप्ति धूमवद्वृत्तित्व-
विशिष्टगोत्याभावस्य गोत्याभावनिरूपप्रतियोगितायास्तादृशन्यूनवृत्ति-
त्वात् । अत एव विशिष्टाभावमपहाय वाच्यत्वगगनोभयाभावमा-
दाय व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावत्रिनिर्माकेण लक्षणगमन द्विती-
यलक्षणानुशरणे योजत्वेन दर्शितमिति । न च तथापि गोत्याभाव-
त्वेन धूमवद्वृत्तित्वविशिष्टगोत्याभावाभावस्य प्रमेयत्वेन धूमधूमा-
व्यप्रमेयोभयाभावस्य च धूमाभावातिरेकितया तस्य निरुक्तस्वन्यू-
नवृत्तिधर्मानवच्छिन्नप्रमेयत्वाद्यवच्छिन्ना या प्रतियोगिता तदाश्र-
यसमानाधिकरण्यादतिव्याप्तिर्बुद्ध्यरेवेति वाच्यम् । निरुक्तस्वन्यू-
नवृत्तिधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताया अभावावृत्तित्वेनापि विशे-
षीयत्वात् । वृत्तित्व च स्वरूपकत्वस्वाश्रयवृत्तिस्वावच्छेदकधर्मा-
वच्छिन्नाधिकरणवृत्तिर्गोभयसम्बन्धेन बोध्यम् । यस्तुतस्तु स्व यू-
नवृत्तिधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगित्वपदेन प्रतियोगिताविशिष्टप्रतियाग-
ताया विवेक्षणाग्र कापि दोषः । वैशिष्ट्यं च स्वतादात्म्यनिरुक्तस्व-
न्यूनवृत्तिधर्मावच्छिन्नत्वसम्बन्धावच्छिन्नस्वनिष्ठावच्छेदकताकप्रति-
योगिताकमेदं स्वस्वकालीनाभाववृत्ति वसम्बन्धावच्छिन्नस्वनिष्ठार-
च्छेदकताकमेदवत्तैत्रिनयसम्बन्धेन । ससर्गघटकवृत्तिता च
प्रागुक्तोभयसम्बन्धेन ग्राह्येति बोध्यम् ॥ २७ ॥

अथ द्वितीयलक्षणे साध्यव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नत्वा-
नुपादान जलवृत्तित्वविशिष्टद्रव्यत्वाभाव तद्वाच्यविशिष्टसत्ता-

यभावं चादाय यद्विमान् धूमात् सत्तावान् द्रव्यावादिह्यादाव-
 व्याप्तिर्दत्ता जगदीशेन (१) । सा न सङ्गच्छते । तादृशनिशिष्टाभावस्य
 तत्प्रतियोगितावच्छेदकीभूतद्रव्यत्वत्वावच्छिन्नसामानाधिकरण्यात् ।
 न च प्रतियोगितावच्छेदकतायाः पर्याप्तिनिवेशाभिप्रायेण तदभि-
 हितमिति वाच्यम् । व्यभिचारिणि यावदन्तर्गतो यो व्यभिचार-
 निरूपकाधिकरणसल्लङ्घितत्वाभावविशिष्टाभावस्तस्य स्वप्रतियोगि-
 तावच्छेदकीभूतव्यभिचारसल्लङ्घितत्वाभावावच्छिन्नसामानाधिकर-
 ण्यविरहेणातिन्यासिविरहात् पर्याप्तिनिवेशस्य निष्प्रयोजनकतया
 परित्याज्यत्वात् । मैयम् । पर्याप्त्यनिवेशेऽपि यावदन्तर्गतस्य सा-
 ध्यव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताकस्याधेयतासम्बन्धेन जलविशि-
 ष्टाभावस्य स्वप्रतियोगितावच्छेदकीभूतजलावच्छिन्नसामानाधिकर-
 ण्यविरहेण यद्विमान् धूमात् सत्तावान् द्रव्यत्वादित्यादावव्या-
 प्तिरित्यत्रैव जगदीशस्य तात्पर्यादिति केचिदाहुस्तत्र । पर्याप्त्यनिवे-
 शेऽपि वाच्यत्वगोत्वोभयाभावमादाय लक्षणसम्बन्धे प्रतियोग्यवृ-
 त्तिभ्येत्वाविप्रस्थापुत्थितिप्रसङ्गात् । उक्तोभयाभावस्य प्रतियोगि-
 तावच्छेदकीभूतवाच्यत्वत्वावच्छिन्नसामानाधिकरण्यात् । तस्मा-
 त्समनियतनानाधर्मत्वच्छिन्नप्रतियोगिताया ऐक्यमते व्यभिचा-
 रसल्लङ्घनभाषस्य प्रतियोगिताया व्यभिचारसल्लङ्घितत्वाविशिष्ट-
 वाच्यत्वत्वादिनाप्यवच्छिन्नतया तत्प्रतियोगितावच्छेदकीभूतवा-
 च्यत्वत्वावच्छिन्नसामानाधिकरण्यः क्षतत्वाव्यभिचारिण्यतिन्यासि-
 रतः पर्याप्तिनिवेशस्यावश्यकत्वमिति युक्तमुत्पश्यामः । अथेदं वाच्यं
 ज्ञेयत्वादित्यादावपि साध्यव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताकस्याधे-
 यतासम्बन्धेन घटविशिष्टाभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकीभूतघटा-
 वच्छिन्नसामानाधिकरण्यविरहादसम्भवसम्भवेऽप्यासिद्धानं ज-
 गदीयस्यासङ्गतमिति चेन्न । अत्राध्यासिपदस्यासम्भवपरत्वादिति ।
 किञ्चित् भाष्यताघटकसम्बन्धेन व्यापकत्वं तेनेव प्रतियोगित्वं प्रति-

(१) मन्त्रेन कमानयताभावागामीत्याहुः जलवृत्तिर्वाजिहृद्यताप्रभातस्य जलद्रव्य-
 स्तापनरत्नेन तदुभयाभावसंरूपतया तत्प्रतियोगितावच्छेदकान्यतरत्वावच्छिन्नसामानाधि-
 करण्यात् ताव्याप्तिरिति चेत् । न । एवमिति धूमावान् यद्विमान् इत्यादी वद्विद्वन्मायतरत्वेन
 तदुभयमावस्य धूमाभावनसंरूपतया तत्प्रतियोगितावच्छेदकान्यतरत्वावच्छिन्नसामानाधि-
 करण्यात् तद्विरहात् व्यभिचारसल्लङ्घितत्वादिनाप्यवच्छिन्नतया तत्प्रतियोगितावच्छेदकीभूतवा-
 च्यत्वावच्छिन्नसामानाधिकरण्यः क्षतत्वाव्यभिचारिण्यतिन्यासि रतः पर्याप्तिनिवेशस्यावश्यकत्वमिति युक्तमुत्पश्यामः । अथेदं वाच्यं
 ज्ञेयत्वादित्यादावपि साध्यव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताकस्याधे-
 यतासम्बन्धेन घटविशिष्टाभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकीभूतघटा-
 वच्छिन्नसामानाधिकरण्यविरहादसम्भवसम्भवेऽप्यासिद्धानं ज-
 गदीयस्यासङ्गतमिति चेन्न । अत्राध्यासिपदस्यासम्भवपरत्वादिति ।

सामानाधिकरण्यघटकवृत्तितावच्छेदकीभूतदैशिकविशेषणताविशेष-
सम्बन्धनिवेशार्थे कालः प्रमेयत्वादित्वाद्यनुधावनमनुचितमिति ।
वृत्त्यनियामकसम्बन्धेन व्याप्यव्यापकभावात्तदुपगमे संयोगस-
म्बन्धेन धूमाद्यधिकरणत्वस्य महाकाले उभावात् धूमवान् वहेरि-
त्यत्रातिव्याप्तेरसम्भवात् । अत एव हेत्वधिकरणवृत्तितायां वि-
शेषणताविशेषसम्बन्धनिवेशव्यावृत्तिदाने कालः कालपरिमाणा-
दित्यादौ कालत्वमभिहितमिति । अत्र हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन हे-
त्वधिकरणत्वानिवेशे समवायेन हेत्वधिकरणे धूमावयवादी वर्तमा-
नस्य बहुधाद्यभावस्य साध्यसामानाधिकरण्यविरहात् अग्निमात्र-
धूमादित्यत्राव्याप्तिसम्भवे इयमात्मा ज्ञानादित्यादिपर्यन्तानुधावन-
मनुचितमिति विभावनीयम् (१) ॥ ३१ ॥

यत्सामानाधिकरण्यासाध्यभावप्रमायां साध्यवत्ताज्ञानप्रतिबन्ध-
कात्वं नास्तीति प्रगट्भक्षित्यलक्षणे हेतुसामानाधिकरण्यं तु फलतः
प्रमाविशेषणमिति जगदीशः (२) । तदर्थं यत्प्रमावच्छिन्नवद्विशेषो-

(१) यत्र कीदृशं बहुभावाभावस्याव्यावृत्तिर्न बहुभावाभावायापि नाव्यापि-
सम्भवात्ता इत्याहुः । तद्विपर्ययः । अर्थे तु साध्यसामानाधिकरण्यस्य लक्षणेन निवेद्य एव
वद्विमान् धूमादित्यत्राव्याप्तिसम्भवेति नाप्याव्यावृत्तिरिति साध्यसामानाधिकरण्यस्य
वद्विभावे लक्षणात् अयमात्मा ज्ञानादित्यत्र तु तद्विपर्ययविशेषोभयस्याप्यव्यावृत्तिरिति
प्रादिपायनाका ज्ञानादित्यत्राव्याप्तिसम्भवेतानुधावनम् । अत एव प्रगट्भक्षयि वद्विमान् धू-
मादित्यत्राव्याप्तिसम्भवे इति अयमात्मा ज्ञानादित्यत्राव्याप्तिसम्भवेतानुधावनमनुचितमि-
त्यामरः अविपर्ययस्य अधिकरणवच्छेदेनेत्यत्र प्रमेय एव वद्विमान् धूमादित्यत्राव्याप्तिस-
म्भवेति अयमात्मा ज्ञानादित्यत्र तद्विपर्ययप्रमेयविशेषोभयस्याप्यव्यावृत्तिरिति जगदीशेनेत्याहुः ।

(२) अधिकरणत्वमनन्तरप्रतिपत्तिरिति तात्पर्याभावात् साध्यसामानाभावमन-
द्वयायां पर्यतो बहुभावाभावानिराकारकवृत्तिः साध्यवत्ताज्ञानविधीयतादसम्भवः सादरः
प्रमाज्ञोपादानमिति जगदीशः । नन्वत्र अनुचितं प्रमेयोपपत्तयः यत्सामानाधिकरण्यद्वय-
त्रयीजनमगच्छा वद्विमान् प्रमापदस्य प्रकीर्त्यनकथनमिति चेदत्र केचित् । अत्र अत्र वद्वि-
भूतवद्विमान् प्रमापदस्य प्रकीर्त्यनकथनमिति चेदत्र केचित् । अत्र अत्र वद्वि-
भूतवद्विमान् प्रमापदस्य प्रकीर्त्यनकथनमिति चेदत्र केचित् ।

यत् साध्यवत्ताज्ञानविधीयता हेतुमन्वावृत्तिरिति तद्विपर्ययविशेषकं यत् साध्यवत्ता-
ज्ञानं अविरोधितकथं नास्तीति जगदीशः । न चात्र ज्ञानपदं वाच्यमिति वाच्यम् । पर्यतो
वद्विमान् धूमादित्यादौ प्रमेयस्य हेतुमन्वावृत्तयः तद्विपर्ययविशेषकसाध्यवत्ताज्ञानप्रकारक-
प्रमा प्रति प्रमेयं वद्विमान्प्रतिज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वात् अव्याप्तिरिति तद्विपर्ययविशेषक-
त्वात् । न च केवचान्वयिनि हेतो हेतुमन्प्रतिज्ञानस्य अव्याप्तिरिति वाच्यम् । हेतुभा-
ववर्त्मनेव हेतुमन्वावृत्तिरिति वाच्यत्वात् हेतुभावात् अविरोधिताव्याप्तिरिति वाच्यम् ।
अप्रतिपत्तिरिति तद्विपर्ययविशेषकसाध्यवत्ताज्ञानविधीयताको बोधः । केवचान्वयिनि तादृ-
प्रमेयविधीयतावच्छेदक इति ।

अथ कसाध्याभावप्रमासामान्ये साध्यवत्ताज्ञानविरोधित्वं नास्ति तद्वर्त-
 मत्वमिति । अथात्र यद्वर्मावच्छिन्नावच्छेदकताविशेष्यताकसा-
 ध्याभावप्रमासामान्ये इत्यनुक्ता यद्वर्मावच्छिन्नवद्विशेष्यक इत्यने-
 न नानाधर्मावच्छिन्नविशेष्यताकप्रमासंप्रदकरणमनुचितमिति चे-
 द् । बाधमुद्रया प्रतिबन्धकतायामव्याप्यवृत्तित्वज्ञानस्योत्तेजकता-
 मिप्रायेण संयोगवान् संयोगाभावादित्यादावतिव्याप्तेः संयो-
 गभावाधर्मितायच्छेदकसंयोगवत्तानिश्चयस्यानाहर्त्यस्याप्रसिद्धत्वा-
 दिति । अत एव साध्यवत्ताग्रहप्रतिबन्धकतायच्छेदकीभूत-
 सम्बन्धेन हेत्वधिकरणवृत्तित्वमभावे निवेद्य प्रमायां स्वयमेव
 निवेशितम् । एतेन यत्स्वित्वादिना हेत्ववच्छिन्नविशेष्यकसा-
 ध्यवत्ताज्ञानप्रतिबन्धकत्वाभावाघटितलक्षणमनाशङ्क्य हेतुमन्मात-
 वृत्तिधर्मावच्छिन्नविशेष्यकसाध्यवत्ताग्रहप्रतिबन्धकत्वाभावाघटित-
 गुरुतरलक्षणकरणमनुचितमिति परास्तम् । हेत्वधिकरणवृ-
 त्तित्वस्य प्रमाविशेषणत्वे ऽपि वज्रिमान् धूमादित्यादावव्याप्तिः
 हेतुमन्निशेष्यकधूमवान् वज्रित्वेन यद्यभाववान् वज्रयभाववांश्च
 ह्य इत्याकारकसमूहालम्बनप्रमायाः साध्यवत्ताज्ञानप्रतिबन्धकत्वा-
 दिति चेन्न । हेतुमन्निष्ठविशेष्यताभिन्नसाध्याभावत्वावच्छिन्नप्रका-
 रतानिरूपितविशेष्यत्वानिरूपकत्वस्य प्रमाविशेषणत्वेन विवक्षित-
 म्यादिति । तथा च हेतुमन्निष्ठविशेष्यताभिन्नसाध्याभावत्वावच्छिन्न-
 प्रकारतानिरूपितहृदयत्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपकत्वस्य तादृशप्रमा-
 यां सत्त्वेन नाव्याप्तिरिति । केचित्तु हेत्ववच्छिन्नविशेष्यतानिरूपि-
 तसाध्याभावत्वावच्छिन्नप्रमीयप्रकारतासामान्ये साध्यवत्ताज्ञानप्र-
 तिबन्धकतायच्छेदकत्वाभावाघटितलक्षणविचक्षणान्मोक्तसमूहालम्ब-
 नयोधमादायाव्याप्तिरित्याहुः । तन्न । महानसंयिवहृद्यभावप्रकारक-
 ज्ञानस्य समवायेन वहृद्यभावप्रकारकज्ञानस्य च तादृशसम्बन्धेन
 तादृशसाध्यवत्ताज्ञानप्रतिबन्धकतया वज्रिमान् धूमादित्यादावव्या-
 प्तिवारणाय साध्यवत्ताज्ञानपदेन साध्यतावच्छेदकतापर्याप्त्यधि-
 करणधर्मावच्छिन्नप्रकारताशालिज्ञानं विवक्षणीयमित्यादिप्रग्या-
 सङ्गतेः । नप्य प्रतियोग्यवृत्तिश्चेत्यादिप्रग्यानुत्थितिप्रसङ्गेन व्याप-
 कत्वप्रतियोगित्वानां चैकसम्बन्धेन विवक्षणीयतया साध्यव्यापक-
 तावच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियोगित्वस्य च तत्पर्याप्तावच्छेदकता-
 कत्वेन विवक्षणीयतया महानसीयवहृद्यभावस्य समवायेन वहृद्य

निरुक्तविषयित्वसामान्यान्तर्गतस्यानुमितिप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृ-
त्तिभिन्नत्वाभावाद्बुद्धिमान् धूमादित्याद्याभ्यासिरतस्तद्वारणाय य-
न्निष्ठवृत्तितात्पर्योक्तायच्छेदकतावधिषयितासामान्यं न प्रकृतानु-
मितिप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्ति तत्त्वमित्यर्थो बोध्य । तथा च
यद्बुद्धिनिष्ठवृत्तितात्पर्योक्तायच्छेदकतावधिषयितासामान्यस्यैव धूम-
माध्यकानुमितिप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्तिभिन्नत्वेन धूमवान् यद्वे-
रित्यत्रातिव्याप्तिरतस्तद्वारणाय साध्याभाववन्तोत्पत्त्यस्य सार्धकारणम् ।
अथात्र यन्निष्ठसाध्याभाववद्बुद्धित्वविषयितासामान्यं प्रकृतानु-
मितिप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्ति तत्त्वमित्युक्तायैव सामग्र्ये निर्गन्ध-
द्रव्योपादानमनतिप्रयोजनकमिति । न च यद्विषयेन घटाभाववद्बुद्धि-
धूमकालीनधूमो यद्बुद्धिसामान्याभाववद्बुद्धिरित्याकारकज्ञानीयधूम-
निष्ठवृत्तित्वेन घटाभाववद्बुद्धित्वविषयित्वस्यापि निरुक्तविषयितासा-
मान्यान्तर्गतत्वेन तस्य च प्रकृतानुमितिप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृ-
त्तित्वविरहाद्बुद्धिमान् धूमादित्याद्याभ्यासिरतस्तद्वारणायानाहार्या-
प्रामाण्यज्ञानानास्कन्दिननिश्चयवृत्तिव्यविशिष्टयद्रूपवच्छिन्नविषयि-
ताया व्यापकं प्रकृतानुमितिप्रतिबन्धकत्वं तद्रूपावच्छिन्नविष-
यिताभिन्नं यन्निष्ठसाध्याभाववद्बुद्धित्वविषयितासामान्यं तत्त्वमि-
त्यर्थकारणैव तत्सार्धैक्यमिति वार्यम् । सखेतुष्यले निरुक्तयद्रूप-
स्याप्रसिद्ध्या तादृशविवक्षायामभ्यासितादवस्थादिति । मैवम् ।
उक्ताभ्यासिरारणाय नञ्द्रव्यपदेन प्रकृतलक्षणस्य यद्रूपावच्छिन्न-
विषयितासामान्यं प्रकृतानुमितिप्रतिबन्धकताशून्यानाहार्याप्रामा-
ण्यज्ञानानास्कन्दिननिश्चयवृत्ति तद्रूपावच्छिन्नविषयिताभिन्नं यन्नि-
ष्ठसाध्याभाववद्बुद्धित्वविषयितासामान्यं तत्त्वमित्यर्थकत्वेनाभाव-
द्रव्यघटितत्वादेव तत्सार्धैक्यादिति । सखेतुष्यले तु सयोगी सयोगा-
भाववान् इत्याकारकज्ञानस्य नियताहार्यतया सर्वत्रैव यद्रूपपदेन
सयोगाभावविशिष्टसयोगवत्त्वस्य धर्तव्यतया तद्रूपावच्छिन्नविष-
यिताभिन्नत्वस्य च साध्याभाववद्बुद्धित्वविषयितासामान्य एव स-
त्त्वात्तमादाय लक्षणसमन्वयः । धूमवान् बद्धेरित्यादौ निर्धूमवृत्तित्वा-
भाववान् कद्भिर्निर्धूमवृत्तिरित्याकारकाहार्यज्ञाने कद्भिर्निर्धूमवृत्तिरि-
तिज्ञानात्तरमिदं ज्ञानमप्रमेत्यप्रामाण्यज्ञानविशिष्टज्ञाने एव कद्भिर्नि-
र्धूमवृत्तिर्न वेति सहाय्यं च निर्धूमवृत्तिव्यविशिष्टवृत्तितावच्छिन्नवि-
षयित्वस्य वृत्तित्वेन यद्रूपपदेन निर्धूमवृत्तिव्यविशिष्टवृत्तिव्यस्य ध-

तुमशक्यत्वादतिव्याप्तिरतस्तद्वारणाया नाहार्यत्वस्याप्रामाण्यशानाना-
स्कन्दितत्वस्य निश्चयत्वस्य च निवेशः । न चात्र कल्पे साध्याभा-
ववदित्यस्य धेयध्मेमिति वाच्यम् । यद्रूपपदेन संयुक्तत्वाभाववि-
शिष्टवृद्धित्वेन घटाभाववत्संयुक्तत्वस्य धर्तव्यतया संयुक्तत्वाभावव-
ज्जुमो र्याद्वृत्तेन घटाभाववद्बृत्तिरित्याकारकाहार्यशानीयतद्रूपावच्छि-
न्नविषयिताभिन्नत्वस्य धूर्मानप्रवृत्तित्वविषयितासामान्ये ऽसत्त्वाद्ब-
द्धिमान् धूमादित्यादायव्याप्तिरतस्तद्वारणाया कुरीत्या पर्याप्तिनि-
घेये धूमवान् घट्टेरित्यादायतिव्याप्तिवारकतयैव सार्धक्यादिति
धेयम् (१) ॥ ३३ ॥

यावन्तः साध्याभावाः प्रत्येकं तत्तत्सजातीया ये तत्तदधि-
करणवृत्तिरित्याभावास्तद्वस्यं तत्त्वमिति मिश्रस्य प्रथमलक्षणे (२) ननु

(१) ननु तथापि यन्निष्ठसाध्याभाववद्बृत्तिलविषयितासामान्यं न प्रकृतानुमितिप-
तिवन्धकताया स्वरूपसम्बन्धरूपारब्धेदकतावदित्यनेनैव सम्बन्धे प्रवृत्तिरित्यावृत्तिलनिवेशन
विकल्पमिति चेत् । न । यादृशप्रतिभारिखलविशेषे वाभिचारज्ञानस्य कदापि न भ-
सत् तद्गतकपेयं चत्वावमादित्यादिकं च न तादृशखलविशेषे वाभिचारज्ञानस्य
विषयविशिष्टत्वेनैव प्रतिबन्धकत्वं ज्ञातवात् तथा च तादृशविषयतायां प्रतिबन्धकता-
वच्छेदकताभावादतिव्याप्तायावतिरिति श्येन्नम् ।

(२) नन्वत्र लक्षणे प्रथमोपास्यवत्पदस्य प्रयोजनमनुक्त्वा अन्योपास्यतत्पदप्रत्ये-
कपदयो अमे प्रयोजनकथनननुचितमिति चेत् । न । यत्तत्पदस्यातिन्यातिवारकत्वं शिष्ये पूर्व-
लक्षणे ऽवधारितं तत्पदस्य प्रत्येकपदं च किमर्थमिति जिज्ञासायाधम्यात् अमे तयो प्रयोजनननुक्तम्
तत् तत्पदप्रदनत्पेकपदयो प्रयोजने क्वति अधुना यावत्पद किमर्थमिति शङ्कायां पुनर्पावत्पद-
प्रयोजनननुक्तमिति केचित् ।

यावन्तः समानाधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावा तावदस्यतमन्वतत्वाभावाव्यतिरिक्त्येन
साजान्यं वाच्यं समनियताभावेक्यान् गगनाभाव एव मिश्रितव्यधिकरणधर्मोवाच्छिन्नाभाव इति मते
तु गगनाभावत्वतदस्यत्वाव्यतिरिक्त्येनैव वाच्यं साजान्यम् अन्यथा धूमवान् वह्नेरित्यादावतिव्याप्तिरि-
श्युक्तं जगदीशेन । अत्रेयमाशङ्क्य । अथ निरुक्ततत्त्वाभावस्य कुत्राप्यसत्त्वात् असम्भव एव सम्भ-
वति कथमतिव्याप्तिरुक्ता इति चेत् । अत्र केचित् । अभावाभावातिरिक्त्येन घटे तत्पदसिद्धिरि-
त्याहुस्तत्त्वम् । निरुक्तायास्तदयप्रतियोगिताया एव साध्यव्यापकतावच्छेदकरूपारिच्छन्नत्वमि-
त्यादिभ-ये अभावाभावाव प्रतियोगिस्वरूपत्वस्वीकारेण तद्विरोधतात्तात् । अन्ये पुन गगनाभावस्या-
भावावच्छिन्नकारमते गगने तत्पदसिद्धिरित्याहुस्तदपि मन्दम् । विधायितया गगनवद्गगनाभावस्य गगन-
स्वरूपत्वात् । अत्रे तु यावन्तः समानाधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावा भावधेया ताव-
दस्यतमन्वतत्वाभावा यतरूपेण साजान्यं प्राप्नोति घटे तदस्यत्वप्रसिद्ध्या नासम्भव इति प्राहु ।

ननु कपिसंयोगे एतद्रूपत्वादित्यादावपि कविसंयोगस्योपायव्याख्यायैव प्रतियोगिवैयधिक-
रणघटितसाध्यव्यापकतावच्छेदकरूपारिच्छन्नप्रतियोगिताकत्वात् तत्प्रमाणीयतदधिकरणशुनि-
त्वाभावाव इति तावतावदन् प्राह व्यापकवृत्तिशेने । ननु रूपज्ञानं प्रविशितत्वादित्यादावपि रूपत्वेन

न्येनातिव्याप्त्यभिधानासङ्गतेरिति विभाचनीयम्(१) ॥ ३४ ॥

यद्वा याचन्तस्तादृशाः साध्याभावाः प्रत्येकं तेषां सजातीयस्य व्यापकीभूतस्य व्याप्यवृत्तेरभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकेन धर्मेण यद्रूपावच्छिन्नं प्रति व्यापकत्वमवच्छिद्यते तद्रूपवत्त्वं तत्त्वमिति द्वितीयलक्षणे साजात्यं ॥ प्रागुक्तचरमदिशा ग्राह्यम् । तेन संयोग-सम्बन्धावच्छिन्नद्रव्यत्वाभावप्रतियोगितावच्छेदकेन द्रव्यत्वत्वा-दिना यद्वादिव्यापकत्वे ऽपि भूमवान् यन्नेरित्यादौ नातिव्याप्तिस्तादृ-शाभावाः । न चात्र लक्षणे समानाधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वव्यधिक-रणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वान्यतरूपेण साजात्यविवक्षणे ऽपि प्रथमलक्षणोक्तदिशाऽऽसम्भवस्यासत्त्वात् व्यभिचारिण्यतिव्या-प्तिवारणसम्भवाच्च तादृशसाजात्यविवक्षणस्यैवोचितत्वेन प्रागुक्त-चरमदिशेत्यनेन गगनाभावत्वतद्व्यत्यान्यतरूपेण साजात्यवि-वक्षणमनुचितमिति वाच्यम् । तथा सति व्यापकीभूतेत्यस्य व्या-प्यवृत्तेरित्यस्य च वैयर्थ्यापत्तेः भूमवान् यन्नेरित्यादौ भूमाद्यभा-वनिष्ठं यद्भूमत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं तस्य च यद्भूमाद्या-द्यसत्त्वेन भूमाद्यभावसजातीययद्भूमाद्यभावादायातिव्याप्त्यसम्भवा-दिति । न च तथापि द्रव्यत्वत्वस्य संयोगसम्बन्धेन प्रतियोगिव्यधिक-रणबहिर्निष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वे ऽपि तत्सम्बन्धावच्छि-न्नाधिपतावच्छेदकत्वविरहेण यद्वादिव्यापकतावच्छेदकत्वविरहादेव नातिव्याप्तिरिति वाच्यम् । गौरवेणात्र व्यापकतायां तत्सम्बन्धावच्छि-न्नाधिपतावच्छेदकत्वस्यानिवेशादिति ध्येयम् । अथात्र संयोगेन द्रव्य-त्वाभावाः भूमाद्यभावसजातीयत्वे ऽपि वक्ष्यमाणोऽयमाभावघटितव्या-प्यवृत्तिरप्यविरहादेव तादृशाभावाः घटुंमशक्यत्वेन तमादायातिव्या-प्त्यभिधानमनुचितमिति चेन्न । पूर्वलक्षणोक्तदिशा यत्प्रतियोगिताका-भावे स्वावच्छेदकसम्बन्धेन स्वसमानाधिकरणस्वावच्छेदकावच्छि-न्नसमानाधिकरण्यं तदन्यप्रतियोगिताकत्वमेव व्याप्यवृत्तित्वमित्य-भिप्रेत्येवातिव्याप्त्यभिधानात् । यत्प्रतियोगिताकाभावे स्वावच्छेदका-

(१) अत्र चेत्किं हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नाधिकरणतानिवेशे सामान्यधर्मावच्छिन्नाधिक-रणत्वस्वीकारे यद्विनाह भूमादिन्यादावप्यनिरत हेतुतावच्छेदकीभूतधर्मे यत्रैवाधिकरणतानव-च्छेदस्वाधिकरण्यतावच्छेदकत्वोभयभावात् तदेव हेतुविकरणं वाच्यम् तेन यदिपात्र भूमादित्यादौ तयातिव्यधिकरण्य इदोऽपि एव च मन्येकवर्णनिवेशे ततोऽप्यतदवस्थामित्याहुः ।

वच्छिन्नसामानाधिकरण्यव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नभावाभिन्नत्वो-
भयवत्त्वं तद्व्यप्रतियोगित्वमेव व्याप्यवृत्तितानिरूपकमिति प्रति-
योगिनि स्वरयमन्तर्भावैव वा तस्योक्तत्वादिति । एतेन गुरुधर्म-
स्याभाषप्रतियोगितावच्छेदकत्वानङ्गुपगमे केवलान्वयिनि स्वाव-
च्छेदकावच्छिन्नसामानाधिकरण्यव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नभावाभि-
न्नत्वोभयभावावसिद्ध्याप्यासिः सामानाधिकरण्यमाश्रयितोभ-
यवत्त्वेव तादृशाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वादित्यपि प्रत्युक्तम् ।
केचित्तु समनियताभावानामेक्यमते संयोगसम्बन्धावच्छिन्नद्रव्य-
त्वाभाषस्यैव द्रव्यावत्त्वेन घटाद्यभावतया तस्यैव धूमादिसामा-
न्याभावसत्तादीयस्य बन्धुभाषस्याप्यवृत्तितानिरूपकीभूतघटनिष्ठ-
प्रतियोगितावच्छेदकेन द्रव्यावत्त्वादिना वज्रादिकं प्रति व्यापकत्वा-
दितिप्यासिः स्यात् भतस्तद्व्याख्याय प्रागुक्तद्वितीयं साजात्यं प्राह्य-
मित्याहुः ॥ ३५ ॥

अन्ये तु यावन्तः साध्याभावाः प्रत्येकं तत्तत्सजातीयनिष्ठं यद्रूपव-
च्छिन्नप्रतियोगिताकाभावात् तत्तत्साध्याभावव्यापकतावच्छेदकं तद्रू-
पेण यद्रूपवच्छिन्नं प्रति व्यापकत्वमवच्छिद्यते तद्रूपवत्त्वमित्यर्थः ।
अत्र च साध्याभावव्यापकतावच्छेदकत्वमपहाय साध्याभावसमाना-
धिकरणवृत्तित्वोक्तौ गुणान्वयविविशिष्टसत्ताभाषवान् द्रव्यान्यव-
विशिष्टसत्ताभावादित्यत्रातिशयासिः गुणान्वयविविशिष्टसत्ताभावा-
भावरूपस्य द्रव्यान्यव्याभावरूपस्य वा निरुक्तसाध्याभावस्य सजा-
तीये समानाधिकरणे च सत्तारूपे इभावे घटेते यद्रूपान्वयविवि-
शिष्टसत्ताभावरूपरूपधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावात् तेन द्र-
व्यान्यविविशिष्टसत्ताभावरूपरूपधर्मेण हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नं प्रति
व्यापकतावच्छेदात् । साध्याभावव्यापकतावच्छेदकत्वोक्तौ तु द्र-
व्यान्यविविशिष्टसत्ताभावावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावात् न सा-
ध्याभावव्यापकतावच्छेदकं द्रव्य एव व्यभिचारादतो मोक्षदोष
इति जगदीशः (१) । अथात्र व्यापकतावच्छेदकत्वमपहाय समा-

(१) अथात्र गुणान्वयविविशिष्टसत्ताभावात् विहाय सत्ताभावरूपधर्मे विशिष्टसत्ताभावरहेतुक-
स्येते एव व्यापकत्वमप्ये विशिष्टसत्ताभावरूपधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावात् तद्व्यप्रतियोगि-
कमेतत् साध्यादी अधिकत्ववैशिष्ट्ये वैधर्म्यसिद्ध्यान्वयविविशिष्टसत्ताभावादेत्याहुः । तद्व्यप्रतियोगि-
कमेतत् साध्यादी अधिकत्ववैशिष्ट्ये वैधर्म्यसिद्ध्यान्वयविविशिष्टसत्ताभावादेत्याहुः । तद्व्यप्रतियोगि-
कमेतत् साध्यादी अधिकत्ववैशिष्ट्ये वैधर्म्यसिद्ध्यान्वयविविशिष्टसत्ताभावादेत्याहुः । तद्व्यप्रतियोगि-
कमेतत् साध्यादी अधिकत्ववैशिष्ट्ये वैधर्म्यसिद्ध्यान्वयविविशिष्टसत्ताभावादेत्याहुः । तद्व्यप्रतियोगि-

माधिकरणवृत्तिर्योक्तौ धूमाभावरूपस्यायोगोलकाभ्यस्तादभावरूपस्य वा साध्याभावस्य सजातीये समानाधिकरणे च सत्तास्वरूपेऽभावे वर्तते यद्रूपान्यत्यविशिष्टसत्ताभावरस्तावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावरत्वादिक तत्प्रतियोगितायच्छेदकीभूतद्रव्याभ्यस्त्वविशिष्टसत्ताभावरत्वादिना बहिर्व्यापकताया अवच्छेदादुक्तरीत्या धूमवान् बहिरित्यप्रातिग्याप्तिसम्भवे स्थलान्तरानुधावनमनुचितमिति चेत् । अत्र केचित् । गुणान्यस्त्वविशिष्टसत्ताभावरान् द्रव्याभ्यस्त्वविशिष्टसत्ताभावादित्यस्योपलक्षणस्याधूमवान् बहिरित्यप्रातिग्याप्तिर्भवत्येवेत्याहुः । परे तु साध्याभावसजातीयाभावरस्य साध्यतायच्छेदकताघटकसम्यग्भावाच्छिन्नावच्छेदकताकप्रतियोगिताकत्वेन विशेषणीयत्वात् धूमवान् बहिरित्यादौ द्रव्याभ्यस्त्वविशिष्टसत्ताभावरत्वावच्छिन्नाभावस्यातथात्वेन समादायातिव्याप्त्यसम्भवात् स्थलान्तरानुधावनमित्याहुः । अत्र यावन्तः साध्याभावाः प्रत्येकं तत्तरसजातीयनिष्ठं यद्रूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावरत्वं तत्तरसाध्याभावाधिकरणवृत्तितायच्छेदकमित्युक्तावप्यतिग्याप्तिवारणसम्भवाद्यापकतायच्छेदकत्वनिवेशनमनुचितमिति विभावनीयम्(१) । अथात्र

(१) प्रवेदमाहोषयाम । न चायोगोलकभेदाभावरविष्टाधिकरणतानिरूपकतावच्छेदकत्वस्य प्रभावे सत्त्वाद् अभावत्वस्य बह्व्यभावत्वानतिरेकतया तदादाय धूमवान् बहिरित्यादावतिव्याप्तिरिति वाच्यम् । यद्रूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वाभावरत्वाच्छिन्ननिरूपकताया एव प्रवेदयत्वात् तथा च बहिर्व्याप्यच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वाभावरत्वेतद्वर्गद्रव्यावच्छिन्ननिरूपकतानिरूपिताधिकरणत्वस्य योगोलकैः सत्त्वात् तदादाय नातिग्याप्तिः । न च तथापि प्रमेयावच्छिन्ननिरूपकतामादाय निवृत्तत्वे तथान्यतिव्याप्तिरिति वाच्यम् । किञ्चिदर्थनिष्ठनिवृत्तसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकतानिरूपितावच्छेदकत्वनिवृत्तत्वाच्छेदकतानिरूपिता या प्रतियोगित्वनिवृत्तत्वाच्छेदकता तन्निरूपिता सती प्रभावरत्वावच्छेदकतानिरूपिता या निरूपकता तस्या एव निवेदयत्वात् । तथा च प्रमेयत्वानितिमतीतिविषयनिरूपकतायास्तथावभावात् । न च घटवृत्तिविविशिष्टावच्छिन्नाभाववानितिप्रतीतिविषयनिरूपकताया निरूपकरूपाकान्ततया तदुपपदेन शुद्धावच्छिन्नत्वमादाय व्यभिचारिभावेऽतिव्याप्तिरिति वाच्यम् । किञ्चिदुपनिष्ठनिवृत्तसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकतानिश्चा सती स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकत्वनिवृत्तत्वाच्छेदकतानिश्चा यथा अवच्छेदकता तदनिरूपितेत्यादिरीत्या निवेशनैवतिव्याप्तिवारणसम्भवात् । न चैव धूमाभावरान् बह्व्यभाववदित्यादावव्याप्तिः साध्यसामान्याभावरस्यापि यावद्वर्गगततया तत्सजातीयनिष्ठ बह्व्यभावत्वान् तदवच्छिन्ननिरूपकताया निवृत्तत्वाकान्तत्वात् बह्व्यभावत्वनिवृत्तत्वाच्छेदकताया बहिर्व्याप्यच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वाभावरत्वाच्छिन्नत्वादिने वाच्यम् । यद्रूपवृत्तिप्रतियोगिताकाभावरानितिप्रतीतिविषयनिरूपकता निवेद्य तद्वै हेतुव्यापकतावच्छेदकतावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वव्याप्त्युपयोगितावच्छेदकत्वस्य निवेदयत्वात् । प्रतियोगिताया रूपवृत्तिर

विशिष्टान्यप्रतियोगित्वविषयक्षणे वा नाय दोष इति ध्येयम् । न च
 तथापि व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभाववद्भूतितात्वेन स्निग्ध-
 वृत्तिरगगनान्यतराभावमादावेव एतद्वृत्तणस्यासम्भवसम्भवे कथ-
 मभ्यासिर्दत्ता जगदीधेनेति वाच्यम् । पृथिवीत्वादिप्रतियोगिकस-
 मवायादिसम्बन्धेन हेतुताया द्रव्य पृथिवीत्वादित्यादायैव लक्षण-
 गमनात् तत्र तेन सम्बन्धेन हेतारव वृत्तिप्रसूयातद्वृत्तिग्राह-
 भावस्यैव तत्र सत्त्वात् यत्तु स्निग्धवृत्तितात्वेन वृत्तिव्यसामान्या-
 भावमादायासम्भव उक्तस्तदपि विशेषरूपेण ससर्गतामनभ्युपत्यैव
 व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभाववत्तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नवृ-
 त्तिताया जगत्स्वरूपत्वेन तादात्म्येन प्रमयहतौ लक्षणगमनान्ता-
 सम्भव इत्यपि वदन्ति । अथ तथापि व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसा-
 ध्याभाववद्भूतितात्वेन पर्वतवृत्तिव्यजातिवैतदस्यतराभावमादाय प-
 द्विमान् धूमादित्यत्राभ्यासिसम्भव द्रव्य पृथिवीत्वादित्यादिपर्यन्तानु-
 सरण सन्दर्भविरुद्धमिति चेत् । न । हेतुतावच्छिन्नकीभूतसयोगस-
 म्बन्धावच्छिन्नवृत्तिव्यस्य सयागरूपत्वेनाभ्याप्यवृत्ततया तादृशा-
 भावस्य धूमादौ सत्त्वन तत्राभ्यासिधिरहात् । न चैव धूमत्रान् व
 द्वैरित्यत्रातिव्याप्तिरिति वाच्यम् । तस्य महाकालान्या घटादित्यादे-
 स्तुल्यत्वेन यथाश्रुताभिप्रायण या तत्रातिव्याप्तिविरहादिति ध्येयम् ।
 केचित्तु वदन्तिमान् धूमादित्यादिष्वस्मवायन द्रव्यत्रादिसाध्यक-
 पृथिवीत्वादिहेतुकाऽपि प्रसिद्धस्यैव एव । अत एव कूटघटितलक्षणे
 वदन्तिमान् धूमादित्यत्र साध्यतावच्छिन्नकीभूतसयोगसम्बन्धेन विष-
 क्षीभूततत्तज्जलावृत्तिरत्रावच्छिन्नाभावकूटस्य शुष्मादौ द्रव्य पृथि-
 वीत्वादित्यत्र विषक्षीभूतरूपरसादिप्रत्यकासमवेत प्राचयच्छिन्ना-
 भावकूटस्य जात्यादौ अधिकरणतासत्त्वात् तदप्रसिद्धिनियन्धना-
 व्याप्तयुक्तस्यैव विरहात् तदुभय नोदाहृतमिति प्रत्यक्तैवाक्तमि-
 त्याहु । अथ प्रतियोगिताया हेतुताघटकसम्बन्धावच्छिन्नवृत्तिता-
 भिन्नावृत्तिरेव विशयणत्व अप साध्याभाववद्भूतितात्वेन घटवृत्ति-
 त्यतदन्यवृत्तिव्यसमाभावमादायाभ्यासिर्दुर्गारैवेति चेन्न । सार्वभौ-
 ममते उभयत्वस्यैकविशिष्टपरत्वरूपत्वेन विशिष्टस्य चातिरिक्ततया
 उक्ताभावस्य धर्तुमशक्यत्वात् । अथ वा तादृशवृत्तिताभिन्नावृत्ति-
 त्वेनैव व्यासज्यवृत्तिधर्मानात्मकत्वेनापि प्रतियोगिताया विशयणी-
 यत्वान्न दोष । उक्ताभावीयप्रतियोगित्वस्य प्रतियोग्यशे प्रकाशे

इय विशेषणीयति तत एव वृत्ति-वालोका-न्यत्वोभयाभावस्य व्यु-
दासत् तादृशवृत्तितात्वे प्रतियोगिताव्यापकत्वस्योपादानं विकल-
मिति वाच्यम् । एवंतवृत्ति-उपनैतान्यवृत्तित्वोभयत्वावच्छिन्नाभाव-
चारणाय वृत्ति-त्वपर्याप्तव्यासज्यवृत्ति-धर्मानवच्छिन्नत्वेनैव प्रतियो-
गिताया वक्तव्यत्वात् तादृशप्रतियोगिताकत्वस्य च वृत्ति-वालो-
का-न्यत्वोभयाभावे ऽपि सत्त्वादिति जागदीशी । न चात्र व्यासज्यवृ-
त्तिधर्मस्य वृत्ति-त्वपर्याप्तत्वविशेषणवैयर्थ्यमिति वाच्यम् । तस्या-
लक्षणाभावघटकतया सार्थकत्वात् । न च वृत्ति-त्वपर्याप्तव्यासज्य-
वृत्तिधर्मानवच्छिन्नत्वेन प्रतियोगिताया विशेषणीयत्वे ऽपि साध्या-
भाववृत्तितात्त्वय एवंतवृत्ति-त्वपर्याप्तान्यवृत्ति-त्वोभयाभावमादाया
व्याप्तितादृश्यत्वमिति वाच्यम् । य-प्रतियोगिताकाभावे स्वावच्छे-
दकावच्छिन्नसामानाधिकरण्यव्यधिकरण-धर्मावच्छिन्नाभावभिन्न-
त्वोभयाभाव वृत्ति-स्वमात्रपर्याप्त-व्यासज्यवृत्ति-धर्मानवच्छिन्नताद-
ृशप्रतियोगिताया वक्तव्यत्वात् । अथवा तादृशव्यासज्यवृत्ति-ध-
र्मानवच्छिन्नत्वपदेन तादात्म्यसम्बन्धेन तादृश-व्यासज्यवृत्तिधर्म-
विशिष्टा-न्यत्वस्यैव विवक्षणात् दाव उक्ताभावप्रतियोगित्वस्य प्र-
तियाग्यश प्रकारीभूततादृशधर्मस्वरूपत्वादिति ध्येयम् । अथात्र
सर्वत्र हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नवृत्ति-त्वनन्-यवृत्ति-त्वोभयाभावमा-
दायासम्भवसम्भवे ऽव्याप्तिवारणार्थं व्यासज्यवृत्तिधर्मानवच्छि-
न्नत्वेन प्रतियोगिता विशेषणीयति कथमुक्तं जगदीशान असम्भ-
ववारणार्थमित्यस्यैव यत्कुमुचितत्वादिति । मैवम् । तद्वृत्ति-त्वस्यो-
भेन धूमहेतुकस्यल तादृशसम्बन्धेन यो वृत्तिमान् तद्वृत्तियावद्-
भावस्यैव ह्यौ स-त्वन लक्षणगमनादिति ध्येयम् । परं तु तादा-
त्म्येन प्रमयहेतुकस्यले तद्वृत्ति-त्वतदन्यवृत्ति-त्वोभयाभावप्रतियो-
गितावच्छेदकावस्य लाघवाच्छ्रुतितात्वं कटपतीयतया तादृशा
भावस्य लक्षणाघटकत्वात् शुरुधर्मस्य प्रतियागितानवच्छेदकरत्वात्
तत्र लक्षणगमना-नासम्भवाभिधानमिति प्राहुः ॥ ४२ ॥

अत्र कचित् सार्वभौममतं सामानाधिकरण्यस्या-व्याप्यवृत्ति-
तया खण्डकालाद्यवच्छेदेन घटादौ च वृत्तिमति घर्तमानस्य
महाकालवृत्ति-त्वसामान्याभावस्य यावद्धत्वधिकरणावच्छेदेन ह
तावम-त्राभिहाकाला-न्यो घटादित्यादौ नातिव्याप्तिः । वृत्तिमह-
त्तयो याव-त तादृशवृत्तत्वाभावा यावद्धत्वधिकरणावच्छेदेन त-

द्रव्यस्य विवक्षितत्वादित्याहुरिति जगदीशः । अथात्र कल्पे धर्माभावात्
धूमादित्यादावप्याप्तिः धूमावयवावच्छेदेन साध्याभावकूटवत्संयु-
क्तसामान्याभावस्य वृत्तिमति धूमादौ प्रसिद्धस्य यावज्ज्ञेत्वधि-
करणावच्छेदेन हेतावसत्त्वात् । न च हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन
यत्किञ्चिद्वत्त्वधिकरणावच्छेदत्वेन साध्याभावकूटवद्वृत्तिर्याभा-
वस्य विशेषणीयतया तादृशवृत्तित्वाभावो न लक्षणघटक इति वा-
च्यम् । धूमान्तरसंयुक्तस्त्रावयवावच्छेदेन वृत्तिमति यत्किञ्चि-
द्वत्त्वे प्रसिद्धस्य तादृशवृत्तित्वसामान्याभावस्य यावज्ज्ञेत्वधि-
करणावच्छेदेन हेतावसत्त्वात् तथाप्यव्याप्तेरिति चेत् अत्र नवीनाः
हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन यस्याधिकरणं तदवच्छेदेन स्वस्मिन्
वर्तमाना हेतुसमानाधिकरणसाध्याभावसमुदायाधिकरणवृत्तित्वा-
त्त्वसमनियतप्रतियोगिताका यावन्तोऽभावा यावज्ज्ञेत्वधिकरणा-
वच्छेदेन हेतौ तद्वत्त्वस्य विवक्षितत्वात् न कोऽपि दोषः स्वपक्षं वृ-
त्तिमत्त्वेनाभिमतपरमिति प्राहुः । केचिन्तु स्यानुयोग्यतधिकरणा-
वच्छिन्ना याऽधिकरणता तद्वत्त्वहेत्वधिकरणावच्छिन्नाधिकर-
णताकरेण तादृशसाध्याभावसमुदायाधिकरणवृत्तित्वाभावावस्य
विशेषणीयत्वात्तादृशभावस्य लक्षणाघटकतया तमादाय न दोषः
स्यानुयोग्यतधिकरणत्वं च हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन बोध्यम् ।
स्वपक्षं तादृशसाध्याभावसमुदायाधिकरणवृत्तित्वाभावाधिकर-
णतापरमित्याहुः ॥ ४३ ॥

अथात्र लक्षणे घटवृत्तिरवशिष्टव्याप्यत्वघटान्यवृत्तिरवशि-
ष्टव्याप्यत्वाद्यभावमादाय वाच्यं ज्ञेयत्वादित्यत्राप्याप्तिः तादृश-
साध्याभावघटितकूटाधिकरणाप्रसिद्धे । न च विशिष्टस्यातिरिक्त-
त्वमते विशिष्टाभावस्य साध्यतावच्छेदकसमनियतप्रतियोगिताक-
त्वाभावादेव व्युदास इति वाच्यम् । तथा सति घटभेदतद्वत्त्व-
प्रमेयतदुभयाभावघटितकूटाधिकरणाप्रसिद्धा प्रमेयत्वात् वाच्य-
त्वादित्यत्राप्याप्तेर्बुद्धीरत्वात् । न चोभयत्वमप्येकविशिष्टापरत्वमेवेति
वाच्यम् । तथा सति वृत्तिरवालोकान्यत्वोभयाभावमादाय तादृश-
वृत्तित्वात्वे प्रतियोगिताव्यापकत्वदलव्यावृत्तिदानासङ्गतिरिति चेन्न ।
साध्यतावच्छेदकसमनियतप्रतियोगितायां सन्न्यूनवृत्तिधर्मानपच्छि-
न्नत्वस्य स्वयमेव निवेद्यततया सन्न्यूनवृत्तिपक्षेन स्यापच्छिन्नान-

धिकरणसाध्याधिकरणनिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकतावच्छेदकत्वे
 सति स्वसमानाधिकरणधर्मस्य विवक्षितत्वादेवोक्ताभावव्युदासात्
 साध्याधिकरणत्वनिवेशाच्च बद्धिधूमोभयवान् बद्धेरित्यादावुभयाभा-
 वादेः संप्राप्ततया नातिव्याप्तिरिति । वस्तुतस्तु एतदस्वरसंनैव तत्त-
 क्षणमपहाय एतेनेत्यादिना लक्षणांतरानुधावनं कृतम् । भवत एव
 परलक्षणे साध्याभावे साध्यव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रति-
 योगिताकत्वनिवेशे बद्धिमान् धूमादित्यत्रैवाध्याप्तिसम्भवे तामपहाय
 पाठ्यं ऋषत्वादिति सत्तावान् द्रव्यत्वादित्येकव्यक्तिसाध्यके ज-
 गदीशस्याध्याप्तिदानमपि सङ्गच्छत इति ज्ञेयम् ॥ ४४ ॥

अत्र च हेत्वधिकरणयत्किञ्चिद्व्यक्तौ देशिकविशेषणतया कूटस्थ
 धर्ममात्रत्वमेव हेतुसामानाधिकरण्यं बोध्यं तेन पृथिवी द्रव्यावप्रका-
 रकप्रमाविशेष्यत्वादित्यादौ जले तेजसि च साधनसमानाधिकरण-
 स्य जलावृत्त्यभावरूप तेजोऽवृत्त्यभावरूप च उक्तरूपावच्छिन्नप्रतियो-
 गिताकत्वात् तदुभयकूटाधिकरणजात्यादौ हेतोरवृत्तिरिव इति नाति-
 व्याप्तिः हेत्वधिकरणजलादिमित्येकनिष्ठं यथाऽऽकूटं तदधिकरण्ये
 जलादौ हेतोः सत्त्वादिति जगदीशः । अत्रेयमनुपपत्तिः । अथात्र
 साधनसमानाधिकरणस्य विपक्षीभूततत्तत्तात्किमेदाभावस्यापि सा-
 ध्यव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वात् तद्वदितकू-
 टाधिकरणाप्रसिद्धीत्यादिभ्यामप्यसम्भवे तद्वारकं हेत्वधिकरणय-
 त्किञ्चिद्व्यक्तौ देशिकविशेषणतया धर्ममात्रत्वमित्यादिविशेषणवे-
 चन्यमिति चेदत्र केचित् । साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन व्यापकार्यं
 तात्त्विकव्याप्यच्छिन्नप्रतिवोगिताकत्वमभाविशेषणमित्यभिप्रायेण
 एतद्रूपसङ्गतिरित्याहुः । तन्मन्त्रम् । साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन
 साध्यव्यापकत्वमित्यादिमतस्य प्रत्यकृतैव भान्दूवितरादिति ।
 मैवम् । यथासम्बन्धेन व्यापकार्यं तत्तत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रति-
 योगिताकसाध्याभापकूटानियेषापेक्षया लाघवेन साध्यव्यापकता-
 यदकीभूतयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकसाध्याभापकू-
 टपर्यं विवक्षितम् । तथा च पृथिवी द्रव्यत्वप्रकारकप्रमाविशे-
 ष्यत्वादित्यादौ साध्यव्यापकतायदकीभूतसमवायसम्बन्धावच्छि-
 न्नप्रतियोगिताकसाध्याभापकूटाधिकरणवृत्तिरव्याप्यस्य हेतो भ-
 रवमातिव्याप्तिरत्र हेत्वधिकरणयत्किञ्चिद्व्यक्तौ देशिकविशेषण-

अथ सिद्धान्तलक्षणजागदीश्याः

कालीशङ्करविरचितं श्रौतसूत्रम् ।

मनु(१) तत्तद्यत्किञ्चाप्यच्छिन्नाभायमादाय बहिर्माद् घूमादित्या-
दायस्यासिधारणायावच्छेदकत्वानुसरणं कुतः दीर्घातिरुक्ता तत्र
सङ्गच्छते रूपवान् पृथिवीत्वादित्यादायस्यासिधारणायावदयमव-
च्छेदकतायां साध्यतावच्छेदकताघटकसम्बन्धापच्छिन्नायस्य नि-
वेदपरत्वादिति । न चैतत्कारणे प्रतियोगितावच्छेदकताघटकसम्ब-
न्धेन प्रतिपोगितावच्छेदकावच्छिन्नमित्यनेन निवेदावेदाभ्यासिधार-
णसम्बन्धे प्रतियोगितावच्छेदकतायां साध्यतावच्छेदकताघटकस-
म्बन्धापच्छिन्नात् न निवेदानीयमिति वाच्यम् । विधयितव्यमग्रा-
याम्यतस्त्वन्मन्त्रेण रूपस्यविशिष्टत्वं साध्यतायामग्रपदाभ्यतर-
त्यादिद्वौ समवायेन रूपस्यविशिष्टभावे विधयितव्या रूपस्यवि-
शिष्टभावे सादायास्यासिधारणार्थं साध्यतावच्छेदकताघटकसत्त-
मेनावच्छेदकतापूर्वावच्छिन्नधिकरणं ब्रूये तत्राप्यर्थात्तावच्छेदकताक-
संसर्गतावच्छेदकत्वव्यावर्तये निवेदानीयत्वादिति चेन्न । यत्र य-
द्विग्ननिवृत्तिरन्वयभावेन यद्विग्नविशिष्टत्वं साध्यता नत्र साध्यता-
वच्छेदकताघटकसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकताप्रतिज्ञा घूमादिदे-
हायस्यासिधारणार्थं स्तानवच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नस्य साध्याना-
सिधारणायामग्रपदसम्बन्धेन साध्यतावच्छेदकताविशिष्टावच्छेदकता-
निवृत्त्यर्थम् प्रतिपोगितायां निवेदनीयत्वेन तद्व्यावच्छेदकता

निरूपकप्रतियोगिताकतत्तद्यक्तित्वावच्छिन्नाभावमादायाव्याप्तिरिति (१) ॥ १ ॥

ननु यद्धर्मावच्छिन्नवाचकपदोत्तरमन्यादिपदश्रुतिरित्यादिव्युत्पत्त्या प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्न यद्भिन्नं भवति तेन समसामानाधिकरण्यमित्येव वक्तुमुचितं न तु व्युत्पत्तिवैचित्र्यं स्वीकारणीयमनुरोधाभावादिति चञ्चलम् । प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नाभावच्छेदेन यद्भिन्नत्वं तत्सामानाधिकरण्यं व्याप्तिरित्यवश्यं वाच्यमस्यथा प्रतियोगितावच्छेदकघटत्वावच्छिन्ने धूमभेदसत्त्वात् धूमवान् बह्वैरित्यादावतिव्याप्तिः न च तथाप्युभयभेदमादायातिव्याप्तिरिति वाच्यम् । यद्भिन्नत्वपदेन यद्धर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदस्य विवक्षितत्वात् तथा च प्रमेयवान् घाटयत्वादित्यत्र प्रमेयत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदाप्रसिद्ध्याव्याप्तिरिति ॥ २ ॥

प्रतियोग्यसामानाधिकरणेतिमूलोक्तलक्षणे तत्तद्यक्तित्वावच्छिन्नाभावमादायाव्याप्तिवारणायानवच्छेदकत्वानुसरणं कृतं तन्न सङ्गच्छते । स्वप्रतियोगिकत्वस्यसामानाधिकरण्योभयसम्बन्धेन साध्यनिशिद्धान्यवस्थाभावविशेषणात् धूमवान् बह्वैरित्यजातिव्याप्तिवारणाय स्वसामानाधिकरण्यदलं यद्भिन्नान् धूमादित्यादायभावमाप्रसिद्धिवारणाय स्वप्रतियोगिकत्वदलम् । न च यस्यामहानसीयवद्भिन्नपक्षेः प्रतियोगिकत्वं तस्याः सामानाधिकरण्यविरहात् तत्तद्यक्तित्वावच्छिन्नाभावस्य लक्षणघटकत्वेन तमादायाव्याप्तितादवस्थ्यमिति वाच्यम् । स्वप्रतियोगिकत्वपदेन स्वाश्रयप्रतियोगिकत्वस्य स्वसामानाधिकरण्यपदेन च स्वाश्रयसामानाधिकरण्यस्योक्तत्वात् । न च कपिसंयोग्येतदृक्षत्वादित्यादौ अपिसंयोगाभावस्य लक्षणाघटकत्वात् संयोगी सत्त्वादित्यादौ गुणावृत्तित्वावच्छिन्नाभावमादायातिव्याप्तिवारणाच्च प्रतियोग्यसामानाधिकरणपदस्य वैवर्त्यमिति वाच्यम् । प्रमेयवान् वाच्यत्वादित्यादायभावमात्रस्य प्रमेयत्वाश्रयप्रतियोगिकत्वप्रमेयत्वाश्रयसामा-

(१) अत्र च प्रमेयप्रतियोगिकत्वसम्बन्धेन प्रमेयविशिष्टस्य साध्यतास्थले ऽभावात् सिद्धेयत्वात् स्वतन्त्रकत्वस्वावच्छेदकसमर्पतावच्छेदकत्वात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकपदार्थप्यनुयोगितानवच्छेदकपक्षेनेत्येवमसम्बन्धेन साधनवच्छेदकताविशिष्टावच्छेदकत्वानिरूपकेन बोध्यम् । पुनित्तच्च स्वावच्छेदकसमर्पतावच्छेदकत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकपदार्थप्यनुयोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेन ।

नाधिकरण्ययोः सत्त्वेन लक्षणाघटकाद्याव्याप्तिवारणाय न्वसामाना-
धिकरण्यघटकीभूतपृथित्वस्य विशेषणतया विवक्षितायात् कवि-
संयोगाभावाच्च न मेयस्यादित्यन्त्याव्याप्तिवारणाय तत्सार्धक्यात् ।
न च प्रतियोगिवैयधिकरण्यस्य प्रतियोगितायच्छेदकसम्बन्धेन
निषेद्यतया बाहुमान् धूमादित्यादौ द्रव्यत्वाभावाभावमादाया-
व्याप्त्यभावात् स्वप्रानयोगिकत्वस्य वैयर्थ्यमिति वाच्यम् । बाहि-
मान् धूमादित्यादौ पथेताङ्गुष्ठिरावच्छिन्नाभावस्य पथेतारामकतया
तस्य विशेषणताविशेषसम्बन्धावच्छिन्नगृष्टिरपविरहात् लक्षणघट-
कायेन तमादायाव्याप्तिवारणाय साध्यतायच्छेदकसम्बन्धावच्छि-
न्नत्वस्य प्रतियोगितायां निवेशनीयत्वात् । तथा च साध्यतायच्छे-
दकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावाभावात् भावानात्मकतया
स्याभयसामानाधिकरण्यसम्बन्धेन साध्यतायच्छेदकविशिष्टतया
तद्व्याभावाप्रसिद्ध्याऽव्याप्तिरिति । न च समवायेन प्रमेयसाध्य-
कसत्त्वाद्विहेतो साध्यतायच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताक-
तादशाभावाप्रसिद्ध्याऽव्याप्तिवारणार्थं साध्यतायच्छेदकसम्बन्ध-
सामान्ये तादृशप्रतियोगितायच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वेत्यादि-
सम्बन्धधर्मिकोभवाभावघटितलक्षणानुसारेण प्रतियोगितायां स-
म्बन्धविशेषस्यानिवेशनीयतया भावात्मकाभावमादायाव्याप्तिवार-
णसम्भवे तदैवार्थं कुर्वीरमिति वाच्यम् । अभावो मेयत्वादित्यादौ
तादृशभावाप्रसिद्ध्याऽव्याप्तिर्बुद्ध्यते । मैवम् । घटरवाभावप-
टत्वाभावाभ्यतरवान् द्रव्यत्वादित्यादौ घटरवपटवस्वरूपभावप्र-
तियोगितायाः सकलसाध्यं सत्त्वेनाव्याप्तेरिति । न च तद्वैयर्थ्य-
णार्थमनवच्छेदकानुसरणी क्रियते इति वाच्यम् । अभाववाद् मे-
यत्वादित्यादौ घटत्वाभावाभावमादायाव्याप्तिरिति ॥ ३ ॥

ननु साध्याधिकरणवृत्तित्वजगद्वृत्तिमिश्रत्वोभयाभावविशिष्ट-
हेतुधिकरणवृत्त्यभावप्रतियोगिताशून्यसाध्यसामानाधिकरण्यस्यैव
सम्भत्केऽनवच्छेदकत्वानुसरणं व्यर्थमिति । अस्मभववारणाय ज-
गद्वृत्तिमिश्रत्वविशेषणस्य व्यभिचारिण्यतिव्याप्तिवारणाय साध्य-
पद्वृत्तिविरूप उभयांभावस्य प्रतियोगिकोटी निवेशः । न च व्यभि-
करणसम्भवेन साध्याभावस्य जगद्वृत्तिरता तादृशाभावमादायैव
व्यभिचारिण्यतिव्याप्तिवारणसम्भवे साध्यवद्वृत्तित्वस्य वैयर्थ्य-
मिति वाच्यम् । समवायेन प्रमेयसाध्यकन्यातचरिण्यतिव्याप्य-

न्येन प्रतियोगिवैयधिकरणस्य विवक्षणेनैव तद्दोषवारणात् । न
 च प्रमेयवाद् वाच्यत्वादित्यादावव्याप्तिरिति वाच्यम् । तादृशाभाव-
 भिन्नसंयोगसम्यन्धावच्छिन्नप्रमेयमावमादायैवाव्याप्तिविरहादिति
 चेत् । उच्यते महानसीधनहिमान् धूमादित्यादावव्याप्तिस्तादृशो-
 ऽभावभिन्नो यः संयोगसम्यन्धावच्छिन्नधूमभावस्तत्प्रतियोगित्वस्य
 सार्वत्रिकत्वमिति । न च तादृशाभावप्रतियोगितावच्छेदकतापयो-
 ष्यधिकरणत्वस्य साध्यतावच्छेदके विवक्षुष्ये नैतद्दोषवारणमिति
 वाच्यम् । तस्य लक्षणांतरत्वादिति ध्येयम् । यद्यपि कालि-
 कादिस्वरूपेण साध्याभावमादाय व्यभिचारिभावे दोष-
 वारणाय प्रतियोगिवैयधिकरणत्वं साध्यतावच्छेदकसम्यन्धे-
 नैव वाच्यम् । तथा च विधयितासम्यन्धेन धूमत्वविशिष्टाभा-
 वप्रतियोगितावच्छेदकत्वच्छिन्नस्य भावस्य साध्यतावच्छेदकीभूत-
 संयोगसम्यन्धेनाधिकरणाप्रसिद्धतादृशाभावे प्रतियोगिवैयधि-
 करण्यभावेन प्रतियोगिवैयधिकरणाभावभिन्नत्वस्यास्ततया ता-
 दृशाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य धूमत्वादी सर्वत्र धूमवाद् व-
 ॥ रित्यादावव्याप्तिः । तथापि साध्यतावच्छेदकताघटकसम्य-
 न्धेन प्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य विवक्षणीयत्वाच्च कौटपि दोषः । न
 च तथापि आनिमदभावस्य हेतुसमानाधिकरणाभावभिन्नतया
 तत्प्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य धूमत्वे सत्त्वेनाव्याप्तिरिति वाच्यम् ।
 तादृशप्रतियोगितावच्छेदकतायां निरवच्छिन्नत्वस्यापि निवेदनीय-
 त्वादिति चेत् । तदात्मत्वप्रतियोगिकसमवायेनात्मत्वसाध्य-
 कत्वाहेतुकावच्छिन्नत्वमव्याप्तिस्तथाहि तादृशसमवायसम्य-
 न्धेनात्मत्वाभावे प्रतियोगिवैयधिकरणस्य सत्त्वेऽपि व्यभिचारि-
 तया व्याप्यवृत्तिसाध्यकत्वलीयलक्षणस्याप्यलक्ष्यत्वेन तत्र प्रतियो-
 गिवैयधिकरण्यप्रवेशेन तद्भावस्य हेतुसमानाधिकरण्याभावा-
 त् । हेतुसमानाधिकरण्याभावभिन्नाभावतया तत्प्रतियोगितावच्छे-
 दकत्वस्य साध्यतावच्छेदके सत्त्वावच्छिन्नत्वमव्याप्यतावच्छे-
 दकत्वसाध्यतासमवायमिति । यदि च व्याप्यवृत्त्यप्यवृत्तिसा-
 ध्यकत्वसमाप्र एव साध्यतावच्छेदकसम्यन्धावच्छिन्नताप्यतावच्छे-
 दकावच्छिन्नाधिकरणतायस्वरूपसम्यन्धेन यद्भाष्यप्रतियोगिवै-
 करण्यताभाववत्तं हेतुमतस्तद्वत्तावच्छिन्नाभावप्रतियोगितावच्छेद-

कर्त्तव्यं साध्यतावच्छेदके विवक्षणीयं तथा च न कोऽपि दोष इति सु-
क्ष्ममीक्ष्यते तदा सुधीभिरेवात्र दोषोऽनुसन्धेय इति ध्येयम् ॥ ५ ॥

न च तथापि यद्रूपावच्छिन्नाधिकरणत्वं हेतुसमानाधिकर-
णाभावप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नाधिकरणत्वं न भवति तत्त-
द्रूपावच्छिन्नसामानाधिकरण्यस्य विवक्षणेनैव सामञ्जस्ये कृतं सा-
ध्यतावच्छेदकतदितरेत्यादिविशेषणेनेति वाच्यम् । सामान्यध-
र्मावच्छिन्नाधिकरणत्वानभ्युपगन्तुमते बहिमान् धूमादित्यादाय-
व्याप्तिरिति दिक् ॥ ६ ॥

अथ यादृशप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नानधिकरणं हेतुवधि-
करणं तादृशप्रतियोगिताभिन्नासाध्यतावच्छेदकार्थाच्छिन्नप्रतियो-
गिताश्रयसामानाधिकरण्यं व्याप्तिरित्यस्यैव सम्बन्धे साध्यता-
वच्छेदकेत्यादि विफलमिति चेत् । न धूमवदनुयोगिकसंयोगेन बहोः
साध्यत्वे बह्वधिकरणत्वादिहेतावतिश्याप्तिः तादृशप्रतियोगिता-
भिन्ना या संयोगसम्बन्धावच्छिन्नवद्विधावच्छिन्नप्रतियोगिता तदा-
श्रयसामानाधिकरण्यसत्त्वादिति ध्येयम् ॥ ७ ॥

अथ साध्यतावच्छेदके प्रतियोगित्वधिकरणहेतुमग्निष्ठाभाव-
प्रतियोगितावच्छेदकं यद्यत् तदवच्छिन्नभेदकूटसामानाधिकरण्य-
विवक्षणेनैव सामञ्जस्ये कृतं साध्यतावच्छेदकेत्यादिविवक्षणेनेति ।
न च गगनवृत्तिर्यदिशिष्टवज्रभावमादाय बहिमान् धूमादित्यादा-
वव्याप्तिरिति वाच्यम् । साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नसाध्य-
तावच्छेदकावच्छिन्नाधिकरणस्वीयस्वरूपसम्बन्धेन प्रतियोगिनिक-
षिताधिकरणत्वाभावस्य प्रतियोगित्वधिकरणपदेन विवक्षितत्वात् ।
न च विषयितासम्बन्धेन प्रमेयस्य साध्यतायां तज्ज्ञानत्यादिहेताव-
द्याप्तिसत्तादृशमावाप्तिसिद्धिरिति वाच्यम् । प्रतियोगिताव्याप्यनिरूप-
कत्वस्य विवक्षितत्वादिति चेत् । न तस्य लक्षणांतरत्वादिति । एतेन
प्रतियोगित्वसम्बन्धेन महानसीयवद्विसाप्यकसले प्रत्येकेन म-
हानसीयाद्यभावमादायाव्याप्तिरित्यपि प्रत्युक्तम् एतादृशप्रतियो-
गित्वधिकरणत्वस्य लक्षणघटकत्वात् प्रत्येकाभावे प्रतियोगिवैय-
धिकरण्यभावादिति ध्येयम् ॥ ८ ॥

अथ विशिष्टाभावोभयाभावमादायासम्बन्धसम्बन्धे तत्तद्वक्ति-
त्यावच्छिन्नाभावमादायाव्याप्तिदानं सन्दर्भविरुद्धं कृतं जगदीशो-
मेति चेत् । न तादात्म्येन गगनस्य साध्यतायां तद्व्यक्तिर्यादिविहेतो

अगदीशेन । न चात्र महानसीयवद्भिर्वृत्तित्वविशिष्टजातिमद्भिर्नास्ती-
तिप्रतीतिसिद्धाभावाद्यप्रतियोगिताया निरवच्छिन्नायच्छेदकत्वस्य
प्राप्तिरस्य सत्त्वाद्यामितादवस्थमिति वाच्यम् । अव्यावर्तकत्वेन
तादृशप्रतीत्या वदित्वे निरवच्छिन्नायच्छेदकत्वानवगाहनात् । अथ-
वा स्वावच्छिन्नायच्छेदकताविशिष्टान्यस्वरूपं निरवच्छिन्नत्वमत्र
विषयितम् । वैशिष्ट्ये च स्वरूपकप्रतियोगिवनिरूपितत्वस्यसा-
मानाधिकरण्येन तु भयसम्बन्धेन ग्राह्यम् । तथा च वदित्वेन निरव-
च्छिन्नायच्छेदकत्वस्यापि तादृशसम्बन्धेन स्वावच्छिन्नायच्छेदक-
त्वाविशिष्टतया नाभ्यासिरिति भावः । वस्तुनस्तु स्वावच्छिन्नायच्छे-
दकत्वानिरूपकत्वमेव निरवच्छिन्नत्वं प्रतियोगितायां निरवच्छि-
न्नात्वम् अतो न तादृशाभावप्रतियोगिता लक्षणघटिका इति नाभ्यासि-
रिति भावः । न च साध्यतायच्छेदकतद्वितरोभयानवच्छिन्नत्वं
व्यर्थे महानसीयवद्भूभावप्रतियोगितायाः स्वावच्छिन्नायच्छेदक-
तानिरूपकत्वेन लक्षणाघटकत्वादिति वाच्यम् । तार्किकभूभावमादाय
वदित्वमात्रं धूमादित्यादावभ्यासिप्रसङ्गात् । यद्यपि तादृशाभावप्रतियो-
गिताया अवच्छेदकत्वं ताणंश्च एव स्वीक्रियते लाघवात् न तु वदित्व-
त्वे अव्यावर्तकत्वात् तथापि कालो रजतमित्यादिप्रतीत्या काल-
कसम्बन्धेन ज्ञात्याद्ः स्वरूपत्वे भानात् कालिकसम्बन्धेन गुणत्व-
विशिष्टस्य साध्यतायां द्रव्यत्वादिहेतौ कालिकेन गुणत्वविशिष्टस्य
समवायेन रूपार्थाविशिष्टस्य गुणत्वद्रव्यस्य भावमादायाव्याप्तिवार-
णाय तत्सार्थक्यादिति ध्येयम् ॥ ११ ॥

अथेयमायनिः । ननु व्यभिचारिमात्रस्य सर्वस्या निरुक्तेरल-
क्ष्यतया शुद्धसाध्यतायच्छेदकस्य लीयनिरुक्तौ दण्डिमान् द्रव्यत्वादि-
त्यादावतिग्यासिरिति चेत् । न हेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगिताया निरव-
च्छिन्नायच्छेदकत्वाभावस्ये सति निरवच्छिन्नायच्छेदकताभ्यस्याध्य-
तायच्छेदकायच्छिन्नसामानाधिकरण्ये व्याप्तिरिति सर्वं सुखिनम् ॥ १२ ॥

ननु विशिष्टसाध्यायच्छेदककस्य हेतुमन्निष्ठाभावप्रतियो-
गितायच्छेदकतायां साध्यतायच्छेदकतायच्छेदकतद्वितरोभयानव-
च्छिन्नत्वनिर्देशेऽपि दण्डिमान् दण्डिसंयोगादित्यादौ तत्तत्प्रकृतिवा-
यच्छिन्नद्रव्यनिष्ठायच्छेदकताकप्रतियोगिताकाभावमादायाव्याप्ति-
सम्बन्धे रूपान्यूनशक्तिजानिमित्तान् रूपादित्यादिस्यलान्तरानुधाव-
तमनुचितम् । न च साध्यतायच्छेदकतायच्छेदकतद्वितरोभयानव-
च्छिन्नत्वनि-

वेधे एव तात्पर्यमन्यथा जातिमुत्पन्नं घटत्वादित्यादौ पटसमवेतत्वविशिष्टवान् नास्तीतिप्रतीतिसाक्षिकपटसमवेतत्वविशिष्ट्यमात्रावच्छिन्नजातिनिष्ठावच्छेदकताकप्रतियोगिकाभावाभावाद्याव्याप्तितादवस्थापातात् । तथा च तत्तदाकित्वावच्छिन्नदृष्टनिष्ठावच्छेदकतायां साध्यतावच्छेदकतावच्छेदकेतरतदाकित्वावच्छिन्नत्वेन तदभावस्य लक्षणाघटकताग्राव्याप्तिरिति वाच्यम् । तथा सति संयोगेन तदाकिमतः कथञ्चित्सम्बन्धेन साध्यतायामन्याद्व्यापत्तेः । साध्यतावच्छेदकताघटकसंयोगसम्बन्धावच्छिन्नहेतुमविष्ठाभावीप्रतियोगितावच्छेदकतायाः साध्यतावच्छेदकतावच्छेदकेतरधर्मावच्छिन्नत्वेन तादृशावच्छेदकत्वाप्रसिद्धेः । आस्यखण्डोपाध्यतिरिक्तस्य स्वरूपतो भाने मानाभावाद्रूपवत्त्वान् रूपवान् वा पृथिवीत्वादित्यादौ विषयिणामसम्बन्धेन रूपव्यविशिष्टाभावमादायाव्याप्तिवारणायावच्छेदकतायां साध्यतावच्छेदकताघटकसम्बन्धावच्छिन्नत्वनिवेशस्यावश्यकतावदिति चेत् । न तत्रान्यासिवारणाय साध्यतावच्छेदकतावच्छेदकेतरधर्मानवच्छिन्नावच्छेदकतायां साध्यतावच्छेदकताघटकसम्बन्धातिरिक्तसम्बन्धावच्छिन्नत्वसाध्यतावच्छेदकनिष्ठत्वोभयाभावाविशिष्टवस्य निषेधनीयत्वात् । तथा च रूपवत्त्वत्वात् रूपवान् वा पृथिवीत्वादित्यादौ विषयितावच्छिन्नरूपव्यविष्ठावच्छेदकतायां तादृशाभयाभावासत्त्वेन विषयितया रूपव्यविशिष्टाभावस्य लक्षणाघटकाग्राव्याप्तिः । संयोगेन तदाकिमतः कथञ्चित्सम्बन्धेन साध्यतावच्छेदकतावच्छेदकनिष्ठत्वविरहेणाभयाभावसम्बन्धात् ॥ १३ ॥

रूपवान् पृथिवीत्वादित्यादौ विषयितया रूपवत्त्वत्वाभावाभावाद्याव्याप्तिवारणाय साध्यतावच्छेदकताघटकसम्बन्धावच्छिन्नत्वमेव प्रतियोगितावच्छेदकतायां निषेधनीयमिति जगदीशेनोक्तम् । अभ्रप्रमाणितः । यत्र कालिकसम्बन्धेन महानसानुयोगिकसंयोगविशिष्टस्य समवायेन घटित्वविशिष्टस्य वहेः संयोगेन साध्यता धूमादिहेतुलव समवायसम्बन्धेन महानसानुयोगिकसंयोगविशिष्टस्य कालिकेन घटित्वविशिष्टस्याभावात् हेतुसमानाधिकरणस्य प्रतियोगितावच्छेदकस्य साध्यतावच्छेदके सत्त्वाद्व्याप्तिः एवं विशेषरूपेण संसर्गनासत्त्वे घटित्वप्रतियोगिकसमवायेन घटित्वस्य साध्यतावच्छेदकत्वस्थले साध्यतावच्छेदकताघटकसंयोगावच्छिन्नावच्छेदकताकह-

तुसमानाधिकरणाभावाप्रसिद्धाभ्यासिद्धिः । न च पूर्वोक्तस्यले-
 कालिकेन महान्तानुयोगिकसंयोगविशिष्टस्य समवायेन धृतिव्य-
 विशिष्टस्य पर्वते सत्त्वात् पूर्वोक्तादशाभावस्य प्रतियोगिव्यधि-
 करणत्वाभावादेव नातिव्याप्तिरिति वाच्यम् । समवायेन महा-
 न्तानुयोगिकसंयोगविशिष्टस्य कालिकेन धृतिव्यविशिष्टस्य सा-
 ध्यतायां धूमादिहेतावतिन्यासिभिर्या स्वानवच्छेदकसम्यग्धाव-
 च्छिन्नत्वस्यसामानाधिकरण्योभयसम्यग्धेन स्वप्रतियोगिताव-
 च्छेदकताविशिष्टाभ्यासस्य प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नाधिकरण-
 ताघटकनिरूपकतायच्छेदकतायां निवेश्यत्वात् । न च तथापि
 कालिकेन धृतिव्यनिष्ठावच्छेदकतानिरूपिका स्तनी तेनैव सस्यग्धेन
 महान्तानुयोगिकसंयोगनिष्ठावच्छेदकतानिरूपिका या निरूपकता
 तस्या अपि निरुक्तस्वप्रतियोगितावच्छेदकताविशिष्टावच्छिन्नत्वनि-
 ष्टकालिकसम्यग्धावच्छिन्नावच्छेदकतानिरूपितत्वेन पर्वतादी स-
 रथात् प्रतियोगिव्यधिकरणत्वाभाव इति वाच्यम् । स्वानवच्छे-
 दकसम्यग्धावच्छिन्नत्वस्वसामानाधिकरण्योभयसम्यग्धेन स्वप्र-
 तियोगितावच्छेदकताविशिष्टावच्छेदकतानिरूपितत्वस्य प्रतियो-
 गितावच्छेदकावच्छिन्नाधिकरणताघटकनिरूपकतायां निवेशनीय-
 त्वात् । मैवम् । स्वानवच्छेदकसम्यग्धावच्छिन्नत्वस्यसामाना-
 धिकरण्योभयसम्यग्धेन साध्यतावच्छेदकताविशिष्टा या अवच्छे-
 दकता तद्वानिरूपकत्वस्य प्रतियोगिताया विशेषणत्वेऽपि कालिकेन
 जातिविशिष्टस्य समवायेन धूमत्वविशिष्टस्य साध्यत्वे धूमादिहे-
 तावतिव्याप्तिः । धूमत्वनिष्ठकालिकसम्यग्धावच्छिन्ना या साध्यताव-
 च्छेदकता तदनवच्छेदकसम्यग्धावच्छिन्नत्वस्यसामानाधिकरण्ये-
 तदुभयसम्यग्धेन तद्विशिष्टप्रतियोगितावच्छेदकतानिरूपितत्वेन सा-
 ध्यत्वाभावस्य लक्षणाघटकत्वात् स्वनिष्ठसाध्यतावच्छेदकतानवच्छे-
 दकसम्यग्धावच्छिन्नत्वस्वनिष्ठत्वैतदुभयसम्यग्धेन साध्यभावच्छे-
 दकविशिष्टावच्छेदकत्वानिरूपकत्वस्य निवेशेऽपि समवायेन धा-
 नत्वत्वावच्छिन्नस्य विषयितया स्वरूपतो ज्ञानत्वस्य यत्र साध्य-
 तावच्छेदकत्वं ज्ञानमित्याकारकज्ञानत्वं च हेतुस्तत्र साधनसमाना-
 धिकरणस्य साध्यतावच्छेदकीभूततादात्म्यसम्यग्धावच्छिन्नप्रति-
 योगिताकस्य विषयितया ज्ञानत्वत्वविशिष्टपञ्चज्ञानमेदस्य निरुक्तोभ-
 यसम्यग्धेन साध्यतावच्छेदकाविशिष्टावच्छेदकत्वानिरूपकत्वस्य प्र-

तियोगितायां सत्त्वात् तत्र हेतावध्यासि । न च स्वाभावच्छेदकस-
म्बन्धावच्छिन्न-न-त्यस्यसमनियत-योग्यसम्बन्धेन साध्यतायच्छेद-
कतावैशिष्ट्य निषेधमतो न कोऽपि दोष इति वाच्यम् । कालिकेन
धूम-वर्षाशिरस्य समवायेन धूम-वर्षाशिरस्य कालिकेन रूप-व-
र्षाशिरस्य समवायेन रूप-वर्षाशिरस्य वा यत्र साध्यता तत्र धू-
म-वर्षाशिरस्यधूमवात् घट्टे रूप-वर्षाशिरस्यधूमवात् कालिकादित्यत्रातिव्याप्ति-
रिति । अत्र केचित् स्वाभावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्न-त्यस्यसमा-
नाधिकरण्यस्यसाक्षात्वेतद्विनयसम्बन्धन साध्यतायच्छेदकतावि-
शिष्टप्रतियोगितावच्छेदकत्वानिरूपकत्वविशेषणेन न दोषः । एतसा
जात्य च निरवच्छिन्न-न-त्याकश्चिद्वर्मावच्छिन्नत्वान्यतरूपेण अ-
विलक्षणतया भासमानस्य धूम-वाद्यत्र न द्विधा साध्यतायच्छेद-
कत्व मानाभावादत कालिकेन स्वरूपत एव यत्र धूम-वस्य सा-
ध्यतायच्छेदकत्व समवायेन तथात्वं तत्र नातिव्याप्तिः यत्र कालि-
कसमवायोभयसम्बन्धेन धूम-वस्य साध्यतायच्छेदकत्व तत्र
दाप्यसत्किरव नास्तीति ध्येयम् । सत्य-धमदे श्वि निरवच्छिन्ना-
वच्छेदकता एकैवेति इत्यत्र । न च तथापि रूप-वस्यधूम-
वर्षाशिरस्यविशिष्टविषयतया स्वरूपतो रूप-वर्षाशिरस्यभावाभावा-
व्याप्तिरिति वाच्यम् । एतद्विनयसम्बन्धेन साध्यतायच्छेदकतायच्छे-
दकतायच्छेदकत्वानिरूपकप्रतियोगिताहेतुसमानाधिकरणाभावी-
यप्रतियोगितानिरूपितसाध्यतायच्छेदकतायच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्न-
सम्बन्धावच्छिन्न-वसाध्यतायच्छेदकनिष्ठ-वोभ्याभाववद्वच्छेदक-
त्वाभावस्य साध्यतायच्छेदके विवक्षितत्वात् । परे तु
स्वावच्छिन्न-वस्वावच्छिन्न-न-साध्यतायच्छेदकताव्यापक-तैतदुभय
सम्बन्धन साध्यतायच्छेदकतायच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्न-वच्छेदक-
वच्छेदकनिष्ठ-साध्यतायच्छेदकतायच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्न-वच्छेदक-
त्वानिरूपकत्व प्रतियोगिताया निवर्तनीयम् । उक्तमाद्यप्रतियोगि-
तायच्छेदकतायां स्वावच्छिन्न-वसम्बन्धावच्छिन्न-वच्छेदक-
तया स्वावच्छिन्न-न-त्यनिवश समवायसम्बन्धन जात सा-
ध्यतायच्छेदकताया कालिकेन वद्वित्वस्य साध्यतायच्छेदकताया
जातिमद्विज्ञानात् इदत्वादित्यत्र सद्धतौ समवायेन वद्वित्वविशिष्ट-
रिति कालिकेन जातिविशिष्ट यत् तदभावमादाया-व्यातिचारणार्थं स-
वच्छेदकतया व्यापकत्वनिवश तथा च समवायसम्बन्धाव-

चिह्नन्तवद्भिन्नानिष्टनिरवच्छिन्नावच्छेदकतायास्तादृशविशिष्टान्ध्यावात्
निरुक्ताभावस्य लक्षणाघटकत्वमिति । चर्त्तमान् धूमादित्यादौ घ-
टाभावस्य लक्षणघटकत्वसम्पादनाय साध्यतावच्छेदकनिष्ठेत्यव-
च्छेदकताविशेषणम् । समवायेन प्रमेयसाध्यतावच्छेदककक्षले प्रमे-
यवत्त्वान् धूमादित्यादौ घटाभावस्य लक्षणाघटकत्वे ऽपि तत्तद्वत्त्व-
भावमादाय लक्षणगमनाय साध्यतावच्छेदकताघटकसम्बन्धाव-
च्छिन्नत्व साध्यतावच्छेदकनिष्ठावच्छेदकतायां विशेषणं देयमि-
ति । यदि च चर्त्तमान् धूमादित्यादौ निरुक्तसम्बन्धविशिष्टान्य-
साध्यतावच्छेदकानिष्टसाध्यतावच्छेदकताघटकसम्बन्धावच्छिन्नाव-
च्छेदकत्वामसिद्धाऽभ्यासिरिति विभाष्यते तदा स्वाधच्छिन्नत्व-
स्यावच्छिन्नसाध्यतावच्छेदकताव्यापकत्वैतदुभयसम्बन्धेन साध्य-
तावच्छेदकताघटकसम्बन्धविशिष्टान्यावच्छेदकतानिरूपितत्वसाध्य-
तावच्छेदकताघटकसम्बन्धावच्छिन्नसाध्यतावच्छेदकनिष्ठावच्छेदक-
त्वनिरूपितत्वाभयाभाववत्त्वस्य प्रतियोगितायां निवेद्यतावान्न का-
चिदनुपपत्तिरिति ध्येयम् । अपवा निरुक्तसम्बन्धेन तादृशस-
म्बन्धविशिष्टान्या या साध्यतावच्छेदकताघटकसम्बन्धाविशिष्टाव-
च्छेदकता तदनिरूपकत्वं हेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितायां विवक्षि-
तम् । साध्यतावच्छेदकताघटकसम्बन्धवैशिष्ट्यं च स्वाधच्छिन्न-
साध्यतावच्छेदकताव्यापकत्वसम्बन्धेन उभयव्यापकत्व स्वनिरु-
पकप्रतियोगितानिरूपितावच्छेदकत्वरूपेण बोध्यमिति ध्येयम् ।
यद्वा स्वानवच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वस्य समानाधिकरणावच्छे-
दकतानिरूपकत्वस्वनिरूपितसाध्यताभयवन्निष्ठप्रतियोगिबधिकर-
णाभावीयत्वोभयसम्बन्धेन साध्यतावच्छेदकताविशिष्टान्यत्वं हे-
तुमन्निष्ठाभावीयप्रतियोगितायां निवेद्यमतो न कोऽपि दोषः । न
च विपर्ययतया ज्ञानत्वत्वेन ज्ञानत्वविशिष्टस्य साध्यत्वे तज्ज्ञानत्वा-
विहेतौ विपर्ययतया स्वरूपतो ज्ञानत्वविशिष्टभेदमादायास्यासिरिति
पाठ्यम् । विशिष्टसाध्यतावच्छेदककक्षले स्वाधच्छिन्नावच्छेद-
कत्वीयस्वरूपसम्बन्धेन यदूपेण साध्यतावच्छेदकत्व तदितरानव-
च्छिन्नावच्छेदकताकहेतुमन्निष्ठाभावीयनिरुक्तसम्बन्धेन साध्य-
तावच्छेदकताविशिष्टान्यप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावस्य साध्य-
तावच्छेदके विवक्षितत्वादिति ध्येयम् ॥ १४ ॥

अथ साध्यवद्भूत्यभावीयत्वसाध्यतावच्छेदकनिष्ठावच्छेदकता-

निरूपितत्वोभयाभावविशिष्टद्वन्द्वमग्निष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदक-
 त्वस्य साध्यतावच्छेदकं विवक्षितत्वात् साध्यतावच्छेदकत-
 दितरेत्याद्यवच्छेदकतायां निरवच्छिन्नत्वं यदूपेण साध्यतावच्छे-
 दकत्वं तच्चदितरोभयानवच्छिन्नत्वं साध्यतावच्छेदताघटकसम्ब-
 न्धावच्छिन्नत्वमित्यादिविशेषणं व्यर्थमिति । न च कपिसंयोगे-
 तादादित्वादावध्याप्तिवारणार्थं प्रतियोगिवैयधिकरण्यनिवेद्यवैय-
 र्थ्यमिति वाच्यम् । कपिसंयोगी सत्त्वादित्यादौ कपिसंयोगाभावस्य
 तादृशोभयाभावविशिष्टप्रतियोगिताकात्त्वविरहाल्लक्षणाघटकतयाऽति-
 ध्याप्तिवारणाय निरवच्छिन्नवृत्तिकामावीयत्वसाध्यतावच्छेदकनि-
 ष्टावच्छेदकतानिरूपितत्वोभयाभावस्य यत्कल्पतया साध्याभावमा-
 दायोक्तकलेऽध्याप्तिवारणाय तद्वलसार्वभूतात् । न च विशिष्ट-
 सत्ताभाववान् जानेरित्वादावतिध्याप्तिः विशिष्टसत्ताभावमा-
 वस्य विशिष्टसत्तानतिरेकितया तदीयप्रतियोगितायां तादृशोभया-
 भावासत्त्वेन लक्षणाघटकत्वादिति वाच्यम् । साध्यवृत्तित्वावच्छे-
 दकीभूतानुपयोगितानिकपितत्वघटितोभयाभावस्य प्रतियोगितायां
 निवेक्षणीयत्वात् । न च प्रमेयवत्त्वान् धूमादित्यत्र प्रमेयसाध्यता-
 वच्छेदककले तादृशोभयाभावप्रतियोगिताकामावप्रसिद्धाभ्या-
 तिरिति वाच्यम् । तत्र परस्परसम्बन्धेन प्रमेयत्वस्यैव साध्यता-
 वच्छेदकत्वात् तथा च घटाभावमादाय तत्र लक्षणसङ्गतिः । न च
 तत्राध्याप्तिवारणाय स्वावच्छिन्नवृत्तिकान्यवसाध्यवदूर्यभावीयत्व-
 घटितोभयाभाववत्त्वे तादृशप्रतियोगितायां विवक्षणीयम् । घटाद्य-
 भावस्य स्वावच्छिन्नवृत्तिकान्यवसाध्यताभावेन तदीयप्रतियोगितायां ता-
 दृशोभयाभाववत्त्वेन तमादाय लक्षणसम्बन्धवत्त्वसम्भवे यतावान् प्र-
 तिसांऽनुचित इति वाच्यम् । तथा सति संयोगी द्रव्यादादित्यादौ
 कपिसंयोगाभावस्यापि तथात्वेन तमादायाध्याप्तिरिति । नैवम् ।
 समवायसम्बन्धावच्छिन्नवस्तुभावमादाय धौत्रिमाद् धूमादित्यादा-
 वध्याप्तिमाशङ्क्य ग्राह्यसामानाधिकरण्ये हेतोर्गोचरः सम्बन्धः प्रविष्ट-
 इति प्रतियोगितायां साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वविशेष-
 णस्य वैयर्थ्यप्रसङ्गात् । न च भवतु वैयर्थ्यमिति वाच्यम् । वृत्त्य-
 नियामकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगित्वानङ्गीकारे 'सम्बन्धान्तराव-
 च्छिन्नप्रतियोगिताकसाध्याभावस्य तादृशोभयाभाववत्प्रतियोगिता-
 कत्वविरहेण लक्षणाघटकतया कामित्वादिसम्बन्धेन धमादिता-

ध्यकद्रव्यत्वाद्विहेतावतिव्याप्तेः अस्मन्मते ॥ साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोग्यताधिकरणहेत्वधिकरणवृत्तिसम्बन्धान्तरावच्छिन्नप्रतियोगिताकसाध्यभावमादाय नार्तव्याप्तिः । अत्र च साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोगिन्यधिकरणसाध्यवृत्त्यभाषीयत्वव्यतिर्भयाभाववत्त्वाविवक्षणे न काऽपि दोष इति ध्येयम् ॥ ११ ॥

अथैतत्कक्षे साध्यताघटकसम्बन्धावच्छिन्नाधिकरणत्वापि स्वरूपसम्बन्धेन प्रतियोगितावच्छेदकाध्याधिकरणत्वाभावपक्षेत्वधिकरणपृथग्भावप्रतियोगितानवच्छेदकं यत् साध्यतावच्छेदकं तदवच्छिन्नसामानाधिकरण्यस्य व्याप्तिरवसम्भवं व्यर्थं साध्यतावच्छेदकतादितरेत्यादिविशेषणमिति । न च घटत्वाभाववान् द्रव्यत्वादित्यादावतिव्याप्तिः सर्वस्यैव हेतुमनः प्रतियोगितावच्छेदकीभूताभावत्वाध्याधिकरणत्वादिति वाक्यम् । साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नाधिकरणत्वाप्यस्वरूपसम्बन्धेन प्रतियोगितावच्छेदकाध्याधिकरणत्वाभावस्य विवक्षितत्वादिति चेत् । न । व्याप्यवृत्त्यव्याप्यवृत्तिसाध्यकस्यलसाधारणसाध्यतावच्छेदकतादितरेत्यादिविशेषणलण्डनस्य सम्बन्धविरोधापत्तिरिति ध्येयम् ॥ १६ ॥

अथ प्रतियोगितासम्बन्धेन महानसीयवद्भावेः साध्यत्वे तद्भावत्वाद्विहेतावतिव्याप्तिः प्रत्येकेन महानसीयो नास्ति यद्विनास्तीत्याद्यभाषीयप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्यैव साध्यतावच्छेदके तद्वत्तादिति चेत् । न । साध्यतावच्छेदकतादितरोभयानवच्छिन्नत्वपदेनानुमितिषिध्यतावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकपर्याप्त्यनुयोगितानवच्छेदकीभूती योऽभाषीयप्रतियोगितावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदको धर्मस्तद्वर्मावच्छिन्नानुयोगिताकपर्याप्तिकसाध्यतावच्छेदकताविशिष्टावच्छेदकत्वानिरूपितत्वस्य प्रतियोगितायां विवक्षितत्वादिति । साध्यतावच्छेदकताविशिष्टं च साध्यच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नरसस्वसामानाधिकरण्येनानुभयसम्बन्धेन एवं च साध्यतावच्छेदकताघटकसम्बन्धावच्छिन्नत्वनिवेशस्य तत्रैव तात्पर्यमिति ॥ १७ ॥

ननु साध्यतावच्छेदकतावृत्तिधर्मावच्छिन्नावच्छेदकत्वानिरूपितत्वस्य साधनवशिष्टाभावप्रतियोगितायां निवर्तनेनैवाव्याप्तिवारणात् किं शुद्धसाध्यतावच्छेदकस्यले विशिष्टसाध्यतावच्छेदकक-

सल च द्विधा निवेशन । वृत्तित्व च स्वायच्छेद्य वसम्भवावच्छि
 त्तनिष्ठावच्छेदकताकमद्वयसम्बन्धेनेति चक्षु । न । महात्सीयव-
 द्दिमान् भूमादित्यादावतिव्याप्ति निरुक्तसम्बन्धेन-र्वाह्य प्रतिष्ठावच्छे-
 दकतावृत्ति यन्महानसीयत्वत्वं तदभावाच्छिन्नावच्छेदकतानिरूपि-
 तत्वं साध्याभावाप्रतिषेधिताया सत्त्वन साध्याभावस्य लक्षणा-
 घटकत्वात् । न च साध्यतावृत्तिधर्मावच्छिन्नावच्छेदकत्वानिरूपि-
 तत्वं हतुमस्मिन्प्रामावपतियागिताया निवेशान्न दोष साध्यता-
 वृत्तिर च स्वायच्छिन्नावच्छेदकत्वानिरूपितत्वसम्बन्धावच्छिन्न
 स्वायच्छिन्नवच्छेदकताकमद्वयत्वसम्बन्धनिति वाच्यम् । १. वृत्तिरहित-
 वत्यान् भूमादित्यादौ महानसीयवद्विपुत्तिर्विशिष्टवद्भाषमादा-
 याभ्यासरात ॥ १८ ॥

अथ साध्यवद्भूतभावीयसाध्यतावच्छेदकनिष्ठावच्छेदकत्वानि-
 रूपितत्वस्य प्रतियागिताया निवेशादय सामञ्जस्य प्रतियागिताया
 तादृशाभयानवच्छिन्नत्वस्य शुद्धसाध्यतावच्छेदकस्यल इवच्छे-
 दकताया निरवच्छिन्नत्वस्य विशिष्टसाध्यतावच्छेदकस्यल तादृ-
 शाभयानवच्छिन्नत्वस्य च वैकल्याप्रति । न च प्रमेयसाध्यतावच्छे-
 दककस्य तादृशप्रतियागित्वाप्रसिद्धिरिति वाच्यम् । विशिष्टसा-
 ध्यतावच्छेदकस्यल तादृशाभयानवच्छिन्नत्वमवच्छेदकतायामनि-
 चय्य प्रागुत्तरीत्या साध्याच्छिन्नावच्छेदकत्वोपपन्नसम्बन्धन सा-
 ध्यवद्भूतभावीयसाध्यतावच्छेदकनिष्ठावच्छेदकत्वानिरूपकप्रतियो-
 गितायाभावीयप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभाषस्य साध्यतावच्छेदके-
 विपक्षणात् । तत्र घटाभावीयघटानुप्रतियोगित्वस्यैव तादृशस्य स-
 मभवात् घटत्वस्य निरवच्छिन्नावच्छेदकत्वसम्भवात् । न च तद्रूप-
 वान् तद्रसादित्यादौ साध्यवद्भूतभावीयसाध्यतावच्छेदकनिष्ठाव-
 च्छेदकत्वाप्रसिद्ध्याप्रसिद्धिरिति वाच्यम् । पूर्वक्षणावृत्तिर्विशिष्टग-
 द्रूपाभावप्रतियागितावच्छेदकत्वस्य तथाविधस्य सौलभ्यात् । यस्तु
 तस्तु प्रतियागितासम्बन्धन तद्रूपत्वज्ञानाभावीयावच्छेदकताया
 प्रमादसम्भवात् । यन्न नन्वज्ञानस्य ह्यनिकपदार्थस्य वा सा-
 ध्यताया सद्धतावपि नाव्याप्ति तत्र विशिष्टाभावासम्भवाऽपि उक्त-
 रीत्येव प्रसिद्धिसम्भवात् । इत्थं सायच्छेदकताया साध्यतावच्छेद-
 कताघटकसम्बन्धावच्छिन्नत्वस्य व्याप्यग्राससाध्यत्वस्यले प्रतिया-
 गिताया साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वस्य च निवशापि

विफल इत्यनीवलाघामिति । न चैव सयोगी सत्त्वादित्यादा-
 वतिव्याप्तिः सयोगाभावस्याप्यव्यवृत्तित्वेन साध्यव्यवृत्तित्वादिति
 वाच्यम् । साध्यव्यवृत्तिरवच्छिन्नवृत्तिकत्वस्याभावे निवेशितापेन तत्र
 साध्याभावप्रतियोगिताया लक्षणाघटकत्वसम्भवात् एतदेव प्रतियो-
 गित्वैयधिकरणस्य सार्थक्यम् अन्यथा सयोगी द्रव्यत्वादित्यादाव-
 व्याप्तिः । न च सयोगाभावस्य सयोगाभावत्वेन साध्यव्यवृत्तिरूपितसा-
 ध्यवच्छिन्नवृत्तिकत्वे अपि अभावत्वादिना प्रमेयत्वादिना वा निरवच्छि-
 न्नवृत्तिमत्ताद्युक्त्यातिव्याप्तिनादस्यमिति वाच्यम् । साध्यव्यवृ-
 पितावच्छिन्नवृत्तिकान्याभासस्य निवेशितत्वात् । न च यद्विमान्
 धूमादित्यादी महानसीयवस्तुमावादरपि कालिकान्याप्यवृत्तित्वेन
 तादृशप्रतियोगित्वाप्रसिद्धिरिति वाच्यम् । अभावीयविशेषणतावि-
 शेयावच्छिन्नसाध्यव्यवृत्तिरूपितावच्छिन्नवृत्तिकान्यत्रस्य विपक्षि-
 तत्वादिति चेदत्र यद्वन्ति । सयोगी द्रव्यत्वादित्यादावप्याप्तिः तत्र
 कपिप्रतियोगाभावस्याप्यव्यवृत्तित्वेन साध्यव्यवृत्तिरूपितसाध्यवच्छिन्नवृ-
 त्तिरूपितव्यवृत्तिरूपितव्यवृत्तिरूपितव्यवृत्तिरूपितव्यवृत्तिरूपितव्यवृत्तिरूपित-
 त्वधिकरणत्वात् । इत्थं च तादृशदोषवारणाय प्रतियोगिताया सा-
 ध्यतावच्छेदकत्वदितराभ्यामवच्छिन्नत्वस्य सामानाधिकरण्यस-
 म्यन्धेन कपिप्रतियोगिकत्वविशिष्टमयामत्वावच्छिन्नाभावमादाया-
 व्याप्तिवारणाय निरवच्छिन्नावच्छेदकत्वस्य च निवेशः लाघवान-
 यकाशात् । प्रत्युत यथाकगुरुत्वरविशेषणदानेन गौरवमिति । केचिन्तु
 द्रव्यवृत्तिरूपितव्यवृत्तिरूपितव्यवृत्तिरूपितव्यवृत्तिरूपितव्यवृत्तिरूपितव्यवृत्तिरूपित-
 साध्याभावस्य विशिष्टगगनाभावानतिरिक्तस्य गगनाभावस्य गुण-
 वृत्तित्वेन प्रतियोगिताया लक्षणाघटकत्वादित्याहुः । यदि पुन सा-
 ध्यव्यवृत्तिरूपित यद्विशेषणताविशेषसम्प्रदायावच्छिन्नसाध्यत्व-
 तद्वत्-
 च्छेदकीभूत यदनुयागित्व तद्विरूपितप्रतियोगितानिरूपित यत् सा-
 ध्यतावच्छेदकनिष्ठावच्छेदकत्व तद्वनिरूपकत्वस्य प्रतियोगितापदे
 निवेशेन नोक्तदोषाणामवकाश इति विभाव्यते तदा द्रव्यत्वाद्यात्म-
 काभावमादाय प्रमेयवान् वाच्यत्वादित्यादावप्याप्तिर्द्रष्टव्या । न च
 विशेषणताविशेषसम्प्रदायावच्छिन्नेत्यत्र सप्रतियोगिमत्ताप्रहविरोधि
 तादृशकसम्प्रदायावच्छिन्नेति वक्तव्यमतो नोक्तदोष इति वाच्यम् ।
 तथापि कपिप्रतियोगसंस्काराभावमादाय नैव व्याप्तिरस्यमिति वाच्यम् ॥१९॥

रूपवान् पृथिवीत्वादित्यादी विपर्ययितया रूपत्वचक्षणाभावमा-

दायाभ्यासिधारणार्थं प्रतियोगिताया भाध्यतावच्छेदकताघटकसम्बन्धावच्छिन्नप्राथम्यच्छेदकतानिरूपितत्वे जगदीशेन निवेदिनम् । अत्रेयमाशङ्कम् । कालिकेन धूमत्वादिविशिष्टस्य संयोगन साध्यताया वज्रादिहेतौ समवायेन धूमत्वविशिष्टस्य कालिकेन तद्विशिष्टस्याभावमादायाव्याप्तिस्तद्वशाप्रतियोगिताया साध्यतावच्छेदकताघटककालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्राथम्यच्छेदकतानिरूपितत्वात् । न च साध्यतावच्छेदकताघटकसंसर्गतावच्छेदकतापर्याप्यवच्छेदकत्वयोगितानवच्छेदकीभूतधर्मावच्छिन्नपर्याप्तिकावच्छेदकतानिरूपितसंसर्गताकावच्छेदकत्वानिरूपितत्वे निवृत्त्या नाभ्यासिरिति वाच्यम् । कालिकेन महानसानुयागिकसंयोगविशिष्टस्य समवायेन वह्नित्वविशिष्टस्य साध्यताया धूमविहेतौ समवायेन वह्नित्वविशिष्टस्य समवायेन महानसानुयागिकसंयोगविशिष्टस्याभावमादायाव्याप्तिस्तद्वशाप्रतियोगिताया तद्वशावच्छेदकतानिरूपितत्वात् । अत्राच्यते । इतुसमानाधिकरणभावाप्रतियोगिताया साध्यतावच्छेदकताघटकसंसर्गतावच्छेदकतापर्याप्यवच्छेदकत्वव्यापकत्वनिषेधेन न दाप्य । व्यापकताश्चावच्छेदकताघटकसंसर्गतावच्छेदकतापर्याप्यवच्छेदकत्वसम्बन्धेन स्य प्रतियोगित्वे व्याप्यत्वे तु स्वकपसम्बन्धेन । अत्रेयमाशङ्कम् । ननु कालिकेन महानसानुयागिकसंयोगविशिष्टस्य समवायेन वह्नित्वविशिष्टस्य साध्यताया धूमविहेतौ समवायेन महानसानुयागिकसंयोगविशिष्टस्य कालिकेन वह्नित्वविशिष्टस्याभावमादायाव्याप्तिस्तद्वशाप्रतियोगिताया, तद्वशावच्छेदकत्वव्यापकत्वात् । न च ह्यवधिकरणस्यैव स्वप्रतियोगितावच्छेदकताघटककालिकेन महानसानुयागिकसंयोगविशिष्टस्य तद्वशासंभवायसम्बन्धेन पर्याप्त्यविशिष्टतदधिकरणत्वात् तद्वशाभावास्य प्रतियोगित्वधिकरणत्वाभावात्ताभ्यासिरिति वाच्यम् । समवायेन महानसानुयागिकसंयोगविशिष्टस्य कालिकेन वह्नित्वविशिष्टस्य तस्य साध्यताया धूमविहेतौ तद्वशाप्रतियोगित्वे अधिकरणस्य । विशिष्ट्य निवशनीयत्वात् । विशेषस्तु प्रतियोगितावच्छेदकतापर्यापकं तदधिकरणत्वं तदधिकरणत्वाभावाच्चरवधिकरणवृत्तिरप्यभावात् निषेधनीयम् । व्यापकत्वं तु स्वरूपकतावच्छेदकताघटकसंभवाच्चरवधिकरणत्वं स्वरूपकतावच्छेदकतापर्याप्यवच्छेदकत्वसम्बन्धावच्छिन्नप्राथम्यच्छेदकतानिरूपितत्वात् ।

च्छिन्नत्वस्यवृत्तित्वैतच्चतुष्टयसम्बन्धेन स्वमधिकरणतानिरूपकताव-
च्छेदकत्वेनाभिमत स्ववृत्तित्वं च स्वानवच्छेदकानवच्छेद्यत्वसम्बन्धेन
अत्र स्व प्रतियोगितावच्छेदकत्वेनाभिमतम् । अत्र द्रूम साध्यतावच्छे-
दकत्वविषयप्रतियोगित्वान्यप्रतियोगिताकाभाय एव लक्षणे निवेद्य-
नीयः साध्यतावच्छेदकतावैशिष्ट्यं स्वसामानाधिकरण्यस्यनिष्ठमे-
वप्रतियोगितावच्छेदकत्वैवतुभयसम्बन्धेन । स्वपद साध्यतावच्छे-
दकत्वपरम् साध्यतावच्छेदकत्वसामानाधिकरण्यं तु स्वावच्छेदक-
त्वसम्बन्धेन स्व प्रतियोगित्वं भेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वं च स्वाव-
च्छेदकतावच्छेदकत्वसम्बन्धेन स्वं प्रतियोगित्वं स्वावच्छेदक-
तावरत्वं च स्वावच्छेदकत्वसम्बन्धावच्छिन्नत्वस्वसामानाधिकरण्य-
स्यानवच्छेदकानवच्छिन्नत्वस्यवृत्तिं यतश्चतुष्टयसम्बन्धेन स्व प्र-
तियोगितावच्छेदकत्वं स्ववृत्तित्वं च स्वानवच्छेदकानवच्छिन्नत्व-
सम्बन्धेन स्व साध्यतावच्छेदकत्वम् इत्यनादृशविमर्शायां न प्रागु-
क्तदोष इति ॥ २० ॥

साध्यतावच्छेदकतादितरोभयानवच्छेदप्रत्यनिवेशे अपि महान-
सीयगृह प्रतियोगितासम्बन्धेन साध्यतायां तदभावादिद्वौ प्र-
त्येकेन महानसीयाभावे बहुभावे चादायाभ्यातिरिक्तत्वात्तद्वारणाय हेतु-
समानाधिकरणाभावेप्रतियोगितायां साध्यतावच्छेदकतात्वावच्छि-
न्नप्रतियोगिताकपर्याप्त्यनुयोगितानवच्छेदकीभूतधर्मावच्छिन्नानुयो-
गिताकपर्याप्तिप्रतियोगितावच्छेदकीभूतावच्छेदकतात्वयत्साध्यता-
वच्छेदकनिष्ठावच्छेदकत्वानिरूपितत्वस्य साध्यतावच्छेदकतादि-
तरेत्यनेन विवक्षितत्वादिति ध्येयम् ॥ २१ ॥

सहानसीयबहुभावमादायाभ्यातिरारणाय प्रकृतानुमितिविधे-
यतावच्छेदकतापर्याप्त्यवच्छेदकीभूतधर्मावच्छेदेन प्रतियोगिताव-
च्छेदकतापर्याप्त्यनधिकरणत्वं निवक्षितमिति एका न द्वाविति प्र-
क्षेपितं वदित्वं द्रूमसमानाधिकरणाभावेप्रतियोगितानवच्छेदक-
मिति प्रतीतिवलात् प्रतियोगित्वमपि व्यासज्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नप्रति-
योगिताकमेवस्वीकारादिति प्राञ्ज । तच्च पर्याप्तेर्याप्यवृत्तित्वमते न
सम्भवतीत्यत साध्यतावच्छेदकत्वादि निवेशितं जगदीशेन । अ-
त्रेदं चिन्त्यते । पर्याप्तेर्याप्यवृत्तिरनग्रे अपि प्रकृतानुमितिनिषेधता-
वच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकपर्याप्त्यवच्छेदको हेतुसमाना-
धिकरणाभावेप्रतियोगितावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकपर्या-

त्यनवच्छेदको यो धर्मस्तद्विशिष्टावच्छिन्नसामानाधिकरण्य व्या-
प्तिरिति कुनो न कृतम् । यदि च प्रतियोगितानवच्छेदकवर्गमलक्ष-
णमादृत्य प्रयास इति विभाव्यते तदापि प्रकृतानुमितिविधयता-
वच्छेदकतापर्याप्तवच्छेदकवर्गवच्छिन्नत्वमन्य-धेन हेतुसमाना-
धिकरण्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावविवक्षणादेव सामञ्जस्यं
कृतं साध्यतावच्छेदकतादनरेत्यादिनिर्देशेनान । यदि चाध्यास-
उपवृत्तिमाध्यासवच्छेदकस्यादे पर्याप्तिसम्य-धो न प्रामाणिक अत
एतावच्छेदकत्वविशुद्धौ एकत्रगद्भिन्नाद पर्याप्तिसम्य-धे माना
भाव इत्युक्तं जगदीशेन तदा नैतादृशी रीति समभवतीति साध्य-
तावच्छेदकस्यादिविशेषणमावश्यकम् । अथैतत्कल्पे सामान्याभावा-
नुत्पत्तिप्रसङ्ग इति चेत् । न । अतिरिक्तसामान्यभावाभ्युपगमेऽपि
वद्विर्नास्तीतिप्रतीतिसिद्धिरिलक्षणावच्छेदकवत् प्रतियोगितापि
न स्वीकरणीयत् । नैतम् । तादृशोभयानवच्छिन्नाभावमादायैव तत्स
ङ्गतिरिति इयम् ॥ २१ ॥

अथैतमपि धूमवादी धूमव्यविशिष्टाभाप्रतियोगितावच्छेद-
कताभावो घट्टाग्राद्वाधुपनयमर्थादया भासन इति कीदृतिप्र-प-
विताय घट्टाग्रादितरोभयानवच्छिन्नधूमवच्छिन्नमहानसीयधूमा-
भावीयप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य धूमत्वसत्त्वात् भ्रमानुसरणे च
घटादौ इत्युपक्षय कीजाभावादिति चत् । न । साध्यतावच्छेदकतरनि-
ष्ठा सती उभयनिष्ठा या अवच्छेदकता तद्विगतत्व निवेदयमिति
महानसीयवह्नुभावमहानसीयधूमाभावायोर्लक्षणाघटकनेति तादृश-
ङ्गति । वस्तुतस्तु साध्यतावच्छेदकतदितरेत्यनेन साध्यतावच्छेदके-
तरपीडितोभयानवच्छिन्नत्वस्य विषयक्षितत्वात् धूमवदार्थापि घट्टित्वे-
तरपीडितोभयानवच्छिन्नधूमवच्छिन्नमहानसीयभावीयप्रतियोगितावच्छेद-
कत्वाभावसत्त्वेनाधिगृहितत्वात् ॥ २३ ॥

प्रमेयसाध्यतावच्छेदकत्वस्य साध्यतावच्छेदकेतराप्रसिद्धा-
ऽव्याप्तिरास्यामाशङ्क्यैव पारिभाषिकावच्छेदकप्रानुसरणं कृतं ज-
गदीशेन । अत्र घटाग्रादे साध्यतावच्छेदकत्वात् पयोधतदितर-
त्वाच्च घटनिष्ठप्रतियोगित्वं कथमुभयानवच्छिन्नमिति केचिदङ्ग-
वदन्ति । साध्यतावच्छेदकनिष्ठावच्छेदकता तदितरनिष्ठावच्छेद-
कता एतदुभयानिरूपकत्वत्वं प्रतियोगिताया निविष्टत्वात् । तदुभ-
यानिरूपकत्वस्य द्वयवपर्याप्त्यधिकरणानिरूपकत्वमर्थं । न च प-

र्यास प्रत्येकमपि स्त्रीकारण एकस्या अप्यवच्छेदकताया द्वयत्वपर्या-
प्त्यधिकरणत्वात् यथोक्तोऽर्थो ऽकिञ्चित्कर इति वाच्यम् । साध्य-
तावच्छेदकनिष्ठावच्छेदकानिरूपकत्वं यथा तदिनरनिष्ठावच्छेद-
कतानिरूपकत्वमत्युभयत्वपर्याप्तावच्छेदकताकाभावात् तदर्थत्वात् ।
न च तथापि महानसीयवह्निमान् धूमादित्यादावतिव्याप्ति । तत्र
वह्नित्वस्य पारिभाषिकावच्छेदकतरत्वसम्भवेन महानसीयवह्नि-
निष्ठप्रतियोगिताया तद्विरूपकत्वद्वयाभावासत्त्वादिनि वाच्यम् । सा-
ध्यमाधनत्वेन व्याप्तर्भेदात् । प्रमयसाध्यतावच्छेदककथल एव
पारितोषिकस्य कर्तव्यत्वादन्यत्र यथाकस्यैव नात्रष्टत्वात् । न चैव-
रीत्यालाघवानुस-माने वह्निमान् धूमादित्यादी उभयानत्रिच्छत्रत्ववि-
शेषणमत्र द्वीयता किं साध्यतावच्छेदकेत्यादगुरुतरविशेषणनेति
वाच्यम् । इष्टत्वात् । काचस्तु प्रमेयसाध्यतावच्छेदककथलऽप्रमिक्षा-
शङ्कन तद्वारणप्रयासश्च द्वयमेव प्र-पञ्चना मनस्यभिप्रेतम् न चेत्या-
दिपाठस्तु काटपनिक । न च तदनुपपत्ते का गतिरिति वाच्यम् ।
दीधितिह-मत सखण्डस्य साध्यतावच्छेदकत्वमत्र नास्ति दण्ड्य द्वौ
साध्य इत्यादिम-येन तथाकथत्वात् । इत्थं च यथाकथल परम्परासम्ब-
न्धन प्रमयत्वस्य साध्यतावच्छेदकत्वानुपपत्तेरभावादित्याहु ॥२४॥

साध्यतावच्छेदकानिरिकसाध्यवृत्तिधर्मानत्रिच्छिन्नत्वनिवश-
कत्वं अतवच्छेदकत्वपर्यन्तानुधावनस्य वैयर्थ्यापत्त्या प्रमयसाध्य-
कथले ऽव्याप्त्येति दूषितमिति । अथ क्वचित् । पूर्वद्वौप इष्टापत्ते-
रपरा द्वौपौ वक्तव्यस्तथा च विधायितासम्ब-धत्वा प्रमयत्वविशिष्टा-
भावमादाय गगनाभावादप्रमेय एवाप्रतियोगित्वसम्भवेन लक्षण-
सम्बन्धसम्भव । एतत्कटवे साध्यतावच्छेदकताघटकसम्बन्धना-
वच्छेदकताया निष्प्रयाजकत्वेनाप्रवेशादिति पूर्वपक्षयन्ति । तन्न ।
प्रमयसाध्यकथले तत्प्रमयानुयागिकस्वरूपसम्ब-धेन प्रमेयत्ववि-
शिष्टस्य चालनीन्यायेनाभावमादायैतदनुयागिकत कालिकादिप
समवायन वा र्थाहृत्यविशिष्टाभावमादाय वह्निमान् धूमादित्यादी
चाव्याप्तिगारणाय एतत्कले साध्यतावच्छेदकताघटकसम्ब-धा
वच्छिन्नावच्छेदकताया निविष्टत्वात् । विशेषरूपेण ससर्गतानभ्युप-
गम तादृशम्यन कालिकाविधायिता-यतरमम्ब-धेन गुणत्वविशिष्टस्य
गुणस्य साध्यताया सयागनिश्चयाना-यतरत्वादाव्याप्तिस्तत्रान-
त्यशानरूपवत्यधिकरण कालिकेन गुणत्ववताऽभावस्य सयागरू-

ॐ नमः परमात्माने ।

अस्य क्रोडपत्रसंग्रहस्य प्रथमे खण्डे मुद्रितस्य विज्ञापनस्य

समालोचनम् ।

पण्डितश्रीविन्ध्येश्वरीप्रसादद्विवेदिमहाशयेषु विज्ञप्तिः ।

शङ्कने तद्वकाशितक्रोडपत्रसंग्रहपुस्तकविज्ञापने कालीशङ्करसिद्धा-
दिपाठस्तु अज्यपादास्मत्पितामहचन्द्रनारायणन्यायपञ्चाननस्य गृहे
कीर्तिरुक्तं तासीदित्यादिकमुपलभ्य यथामति यदनुपलभ्यमान-
स्येन मम रके प्रसिद्धवज्रयोगिनीपुपिलालवशे जातस्य तत्रभवतः
शङ्करस्य शास्त्रलोकविगीता परगृहे पाचकवृत्तिरसम्भवेति नः
कल्पे ते । किञ्चेदानीं भनाचारस्रोतःप्रवाहेणोक्षमानेष्वपि सत्कुला-
कल्पे पुं धनिनोऽपि वैदिकस्य गृहे नान्यभेगिस्थमाह्वयपकाप्रभो-
रपरो प्रचलतीत्यनुरागपाशद्वयसत्कुलाचारादिके तदानीं वैदि-
स्य चन्द्रनारायणस्य गृहे राटभेगिस्थकालीशङ्करस्य पाचक-
र्थघोऽनुपपन्न एव । श्रूयते च वृद्धपरम्परया चन्द्रनारायणस्य माता
श्री च सान्तेयासिनस्तत्परिवारस्य सर्वे रत्ननादिकं निरपाद्य-
मिति शङ्कवैदिकयोर्मिथः पकाप्रभोजनव्यवहारस्याप्रचलिततया
प्रकीयाप्रपाकादिकं कालीशङ्करः स्वयं निष्पादयति स्मेति तु ना-
सम्भयोऽह मन्थे ।

स्वा० चन्द्रनारायणन्यायपञ्चाननपौत्रः तर्करत्रोपाधिकः

श्रीरजनीकान्तदेवशर्मा

अनुमोदते स्वा० श्रीचन्द्रकिशोरशर्मा

श्रीयुक्तेषु पण्डितवरेषु तर्करबोधाधिकश्रीरजनीकान्तदेवशर्म-
श्रीचन्द्रकिशोरशर्ममहाशयेषु प्रतिविज्ञापनम् ।

क्रोडपत्रसमूहविज्ञापनेऽस्मन्निरूपिते श्रीकालीशङ्करसिद्धान्त-
धारीशान्ता जीपञ्चरत्न विप्रतिपन्नैर्भवद्भिरिदं प्रथमता विचार्य-
म् । विज्ञापने ३ पृष्ठे १४ पक्तौ “ नैयायिकप्रवर श्रीकालीशङ्कर-
सिद्धान्तधारीशब्ध—यदन्ति वृद्धा ” इति मयोकम् । अस्य विवरण
श्रीचन्द्रनारायणभ्यायपञ्चाननानां कनिष्ठपुत्रस्य श्रीकृष्णचरण-
तर्कालङ्कारस्य जामाता श्रीबालीप्रसादशिरोमणिमहाराजसीस्यराज-
र्कायसरूढतपाठशालायां प्रचानभ्यायाध्यापक भार्तादिति सुविदि-
तमस्ति विदुषाम् तेन चाह वाक्य भ्यापित भ्यापनसमय एव
तेनैव यदुक्त तदेव श्रीकालीशङ्करसिद्धान्तधारीशब्ध इति प्रका-
शित मयति ।

अत्र श्रीबालीप्रसादशिरोमणिमहाशयैर्दुक्त “ न च पाक कुवं-
क्षच्यपन विनैव गुरोरभ्यापन भृण्वन्नय कतिपयैर्धर्मेतरकात् न्या-
यप्रभ्यान् समज्यस्तयान् ” इत्यपि श्लोकविद्वज्जनेषु । शिरामणिमहा-
शयोऽप्यो वा कश्चित् सर्वे व्यलीकमयापवदित्व-पदेतत् ।

मम मते तु पाककालोऽरुप एव भवात् तस्मिन्नैव काले गुरोर-
भ्यापन भृण्वन्नैव एतावती लोकोत्तरमहता विद्यासम्पत्तिर्जाता यया
भतेकप्रत्यमोदपत्ररचनादिना श्रीकालीशङ्करसिद्धान्तधारीश पु-
राणतिहासनिर्दिष्टमहर्षिकव्यो विगम्यविधान्तकीर्तिरभूदिति । अथ
च यद्यपि प्राज्ञेन पाचितस्याश्रमस्य भक्षणेन धर्मेशास्त्रविरोध नापि
शुद्धमत्तया जलाधानयनवा पाचकत्वस्वीकारे कस्यापि न्यूनता सम्भ-
वति तथापि लौकिकाचारकुलाचारदेशाचारविरोधाद्वा असामग्रस्ये
तदा मध्ययन विनैव सम्पूर्णस्य शास्त्रस्याभ्यासा जात इति कथं न
विरुद्धान्ते । अतो महात्मनस्तपस्विन श्रीचन्द्रनारायणभ्यायपञ्चाननस्य
गृहे तण्डुलादिपाचकत्वे कदाचिदनुपपत्तिसम्भव यमनिधमादियु-
क्तस्य स्वदशमदागतस्य काशीनाम्नारम्भसमये गुरो श्रीचन्द्रनारा-
यणभ्यायपञ्चाननस्य गृहे श्रीकालीप्रसादशिरोमणिमहाशयवचन-
प्रामाण्यात् श्रीकालीशङ्करसिद्धान्तधारीशब्धस्य कलादिपाचकत्वे न
कापि हानिरिति ।

इदानीं श्रीचन्द्रनारायणन्यायपञ्चाननानां काशीवाससमय-
निर्णयार्थं काशीस्थराजकीयसंस्कृतपाठशालीयकार्यालयस्येतिहास-
पुस्तके समालोचिते १८१५ ईशवीयवर्षे पूर्वोक्तपाठशालायामुक्त-
महाशया न्यायाध्यापन नियुक्ताः १८३० ईशवीयवर्षे च पञ्चत्वं गता
इति निम्नजम् । यत्तु वृद्धवाक्यश्रवणाल्लिखितं मया " १७९१ ईशवी-
यवर्षे वाराणस्यामासीदिति " अयं च समयो तेषामध्यापनपूर्वक-
काशीवाससमय एव ते च प्रौढे वयस्येष काश्यां समायाताः अ-
न्यथा १८१५ ईशवीयवर्षात् परमपि राजकीयाध्यापनवृत्तिं पञ्चदश
वर्षाणि निर्वाह्य स्वपुत्रस्याप्यध्यापनकार्यक्षमतां सम्पाद्य १८३० ई-
शवीयवर्षे कथं पञ्चत्वं गच्छेयुरिति । तेषु पञ्चत्वं गतेषु तत्कनिष्ठः
पुत्रः श्रीकृष्णचरणतर्कालङ्कारोऽचिरैरेव कालेन तत्पदेऽध्या-
पन नियुक्तो राजकीयायां वाराणसीस्थायां संस्कृतपाठशालायाम् ।
एतदव्ययद्विनोत्तरकालमस्य जामाता श्रीकालीप्रसादशिरोमणिमहा-
शयस्तत्पदे नियुक्तोऽनेन वृद्धेन घाल्येऽहमध्यापित इति शिषम् ॥

गवर्नेमैटमंस्कृतकालेजपुस्तकालय

धनारस

१६ अक्तूबर १९११ ईशवी

विन्ध्येश्वरीप्रसादद्विवेदी

तादृशोभयवद्भावस्य घर्तुमशक्यत्वादिति वाच्यम् साध्यतावच्छेद-
कतासामान्यं यद्रूपानवच्छिन्नमित्यस्य विवक्षितत्वात् । अत्र केचित्
शुद्धसाध्यतावच्छेदककस्थले कार्यकारणभावगौरवभयेन द्विविधा-
कारानुमित्यापत्तिभयेन च द्विधा निवेशनम् । न चावच्छेदकतासम्ब-
न्धेन साध्यतावच्छेदकत्वाभावनद्धर्मानवच्छिन्नावच्छेदकत्वविवक्ष-
णेनैव साध्यतामिति वाच्यम् तादृशसंसर्गस्य वृत्त्यनियामकत्वात् तद-
वच्छिन्नप्रतियोगित्वाप्रसिद्धे । यद्यपि साध्यतावच्छेदकतावृत्तिभेदप्र-
तियोगितावच्छेदकं यत् तदनवच्छिन्नावच्छेदकत्वनिवेशने न कोऽपि
दोषः भेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वमवच्छिन्नत्वसम्बन्धेन बोध्यम् । त-
थापि जातिमत्त्वाद् वाच्यत्वादित्यादावतिव्याप्तिः साध्यतावच्छेदक-
तावृत्तिप्रमेयवद्भेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य जातित्वेऽनपायात् सा-
ध्याभावस्य लक्षणाघटकत्वादिति । न च साध्यतावच्छेदकतावृत्ति-
भेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वं यद्रूपेण तदवच्छिन्नावच्छेदकत्वं विव-
क्षितमित्याविरीत्या न काऽपि दोष इति वाच्यम् जातिमत्त्वाद् वाच्य-
त्वादित्यादावतिव्याप्तिरवच्छिन्नत्वसम्बन्धेन तज्जातिमद्भेदस्यापि
साध्यतावच्छेदकतायां सत्त्वादिति ध्येयम् ॥ २८ ॥

न च महानसीयवद्विवृत्तिजातित्वस्य द्रव्यत्वादावपि सत्त्वेन
प्रतियोगितायां कथं साध्यतावच्छेदकतदितरौभयानवच्छिन्नत्वमि-
ति वाच्यम् महानसीयवद्विवृत्तित्वविशिष्टवद्विषयवाचास्तीतिप्रती-
तिसिद्धाभावमादायान्यासेर्दातन्यत्वात् महानसीयवद्विवृत्तित्वस्य
वद्विषयप्रतियोगिकसमवायसम्बन्धावच्छिन्नस्य निषेधे ग्रन्थकृ-
त्प्रतीतिसिद्धाभावमादायान्यासिद्वाने क्षत्यभावाच्च । न च महान-
सीयवद्विवृत्तित्वविशिष्टजातिमद्बहिर्नास्तीतिप्रतीतिसिद्धाभावमादाय
सपान्यतेर्बुद्धरत्वापत्तिः तत्र वद्वित्वस्य निरवच्छिन्नावच्छेदक-
तासत्त्वादिति वाच्यम् । अवच्छिन्नावच्छेदकत्वानिरूपकत्वस्य प्र-
तियोगितायां निवेशितत्वात् । पस्तुतस्तु तादृशप्रतीतिसिद्धाभावी-
याया अवच्छेदकताया अवच्छिन्नत्वनिरवच्छिन्नत्वेन द्विविधायाः
स्वीकारे प्रमाणाभावेन अवच्छिन्नावच्छेदकताया वद्वित्वे सत्त्वेना-
न्यासिचारणसम्भवाद् । अथ विशिष्टसाध्यतावच्छेदककस्थले घटे
पटसमवेतत्वविशिष्टजातिमात्रास्तीतिप्रतीतिसिद्धाभावमादाय स-
मवेतत्वविशिष्टजातिमत्त्वाद् घटत्वादित्यादौ समवेतत्वेन समवेत-
सामान्यस्य साध्यतावच्छेदकत्वेन पटसमवेतत्वस्यापि साध्यताव

भाषाच्छिन्नावच्छेदकत्वीयस्वरूपमन्वयावच्छिन्नावच्छेदकत्वाभाव-
स्य निविष्टत्वेन क्षत्यभावात् । घस्तुतस्तु साध्यतावच्छेदकताघटक-
सम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकत्वं यथा निर्वाच्यं तथाऽयच्छेदकत्वस्य घ-
टत्वादायपि सम्भव इति ॥ ३० ॥

तत्ताया उपलक्षणत्वमङ्गीकृत्य आत्यखण्डोपाध्यतिरिक्तवृण्डा-
दिनिष्ठावच्छेदकतायामपि निरवच्छिन्नत्वमङ्गीकृतम् वृण्डत्वस्याभ्या-
वर्तकत्वेन सुतरामुपलक्षणत्वमिति रीत्या वृण्ड्यादौ साध्ये इत्यु-
त्थानं कृतम् अथ तत्ताया उपलक्षणत्वमत एव परम्परया वृण्डत्वविशिष्टं
तन्नास्तीतिप्रतीतिसिद्धाभावमादाय नान्व्याप्तिर्दुर्बरेव । तत्ताया उ-
पलक्षणत्वेन तादृशप्रतियोगिताया साध्यतावच्छेदकतवितरोभया-
नर्थाच्छिन्नत्वादिति चेदत्र कश्चित् प्रतियोग्यंशे साक्षाद् ज्ञातस्य उ-
पलक्षणत्वं नाङ्गीक्रियते किन्तु अवच्छेदकांशे ज्ञातस्येवेति नोकापत्ति-
रित्याह । तन्न । अस्य रूपत्वम्यूनवृत्तिजातिमस्थान् रूपादित्यादाय-
व्याप्तिदाने साध्यतावच्छेदके रूपत्वम्यूनवृत्तित्वविशेषणस्य ध्येय-
ध्यापत्तेः । तथाहि सत्तागुणत्वादिजातेरप्यनयच्छेदकत्वसम्भवेना-
भ्याष्यभावेनाव्याप्तिसम्पादकतया तादृशविशेषण घक्तस्य सन्नच्छते ।
तादृशविशेषणवाने अपि रूपवति नीलो नास्ति रीतो नास्तीतिवत् नी-
लसद्भास्ति नीलगुणो नास्तीतिप्रतीतिसिद्धाभावमादाय सत्तागुण-
त्वादेरपि अवच्छेदकत्वसम्भवेन तादृशविशेषणज्ञानस्यानौचित्या-
पत्तेः । प्रतियोग्यंशे साक्षाद्भातस्यापि उपलक्षणत्वमङ्गीकार्यमिति
सत्तादेरनयच्छेदकत्वे तादृशविशेषणं सार्थकमिति पूर्वकल्पे व्याघ-
र्तकसाधारणस्य उपलक्षणस्याङ्गीकार । यदि चेत्यादिकल्पे अव्याघ-
र्तकस्यापलक्षणत्वं न तु व्यावर्तकस्येति ग्रन्थस्य तात्पर्यार्थ इति वृण्ड-
त्ववत्तन्नास्तीतिप्रतीतिसिद्धाभावमादायाव्याप्तेरनुद्धायदिति । परे तु
यस्योपलक्षणत्वस्वीकारे अतिप्रसक्तधर्मे नावच्छेदकत्वं तस्य तत्त्वस्य
उपलक्षणत्वं अतिप्रसक्तस्य वृण्डत्वस्यावच्छेदकत्वस्वीकारापत्तेरित्यु-
पलक्षणत्वं तत्तायास्तत्र न सम्भवतीति प्राहुः ॥ ३१ ॥

यिययितया रूपत्ववज्ज्ञानाभावमादाय रूपवान् पृथिवीत्यादित्या-
दायव्याप्तिपारणार्थं साध्यतावच्छेदकताघटकसम्बन्धावच्छिन्नाव-
च्छेदकत्वं निवेशितम् । न च तादृशमित्या यद्विमान् धूमादित्यादाव-
व्याप्तिसम्भवे तत्स्थलत्यागानौचित्यनितिबान्यम् अथ विवक्षणीय-

साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोगिवैयधिकरणस्य संयोगेन शानाधिकरणाप्रसिद्ध्या न सम्भवति । न च घटपटाद्यनुयोगिककालिकसम्बन्धेन बह्वित्वविशिष्टस्याभावमादाय तत्राव्याप्तिर्मेविष्यतीति वाच्यम् विशेषरूपेण ससर्गतानज्युपगमात् अत्र ज्ञानत्वस्य नावच्छेदकत्वकोटौ निवेशो नात प्रतियोगिताया साध्यतावच्छेदकतदितरोभयानवच्छिन्नत्वहानि विषयितासम्बन्धेनापि रूपत्वादे स्वरूपतो भानाङ्गीकारेण च न या तद्विष्टावच्छेदकताया निरवच्छिन्नत्वहानि ॥३२॥

यद्यप्यवश्यं क्लृप्ताभिः पर्यंतत्ववैशिष्ट्यादितत्त्वमिति निश्चिष्टधूमत्वावच्छिन्नाधिकरणताव्याक्तिभिरेव धूमवानिति प्रतीत्युपपत्तौ सामान्यधर्मावच्छिन्नाधिकरणताया मानाभाय इति ऊगदीश । अथात्र पर्यंतत्वविशिष्टधूमत्वावच्छिन्नाधिकरणतावगादिप्रतीतौ पर्यंतत्ववैशिष्ट्यं यदि धूमे भासते तदा तस्यैवावच्छेदकत्वेनैवोपपत्तौ धूमत्वस्योपलक्षणताया एयोचितत्वेन धूमादिनिष्ठनिरूपकतानिरूपिताधिकरणताव्याक्तिभिरेव धूमवानिति प्रतीते प्रमात्वोपपत्तौ विशिष्टधूमत्वस्यावच्छेदकत्वकथनविरोध इति चेत् न एकधर्मावच्छिन्नाधिकरणतानामेक्यमते घटान्यतयविशिष्टद्रव्यत्ववानिति ज्ञानीयघटमेदावच्छिन्नधूमनिष्ठनिरूपकतानिरूपिताधिकरणताया हवेऽपि सत्त्वात्तमादाय हवो धूमवानिति प्रतीते प्रमात्वापत्तरिति ध्येयम् । यदि च समानाधिकरणवृत्तित्वसम्बन्धेन पर्यंतत्ववैशिष्ट्यं धूमत्वे भासते तदा धूमत्वस्यावच्छेदकत्वमेव तद्वत्तत्त्वमस्य विशेषणत्वे तस्योपलक्षणत्वाभावात् वैशिष्ट्यस्यावच्छेदकत्वम् । अत एव तस्य विशेषणत्वादुपलक्षितपुच्छलप्रविशेषणानङ्गीकारात् ॥ ३३ ॥

अन्यत्र तादृशाधिकरणत्वाप्रसिद्ध्या तदभावस्याप्रसिद्धे सिद्धासिद्धिभ्या तन्निषेधानुपपत्तेः । न च धूमत्वेऽधिकरणतानिरूपकतावच्छेदकत्वाभावात् साध्य इति वाच्यम् सामान्यतः अधिकरणतानिरूपकतायच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वस्य यावत्त्ववृत्तितया तदभावस्य सामान्यधर्मावच्छिन्नाधिकरणताव्यादिनापि स्वीकारात् सिद्धसाधनापत्तेः । न च पर्यंतनिष्ठाधिकरणताया निरूपकतावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वाभावात् एव धूमत्वगतैकत्वे साध्यत इति वाच्यम् पर्यंतपि तादृशानन्ताधिकरणताया सत्त्वेन निरुकावच्छेदकत्वाभावात्साधनं सिद्धसाधनापत्तः । न च तद्विष्टयत्किञ्चिदधिकरण-

तानिरूपकतायच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकर्प्याप्त्यनुयोगिता-
वच्छेदकत्वाभावात् एव साध्यते अतो न सिद्धसाधनमिति वाच्यम् य-
त्किञ्चित्त्वस्याननुगमात् तन्निष्ठावयववदेर्यत्किञ्चिदधिकरणात्तामादा-
यैव पुनः सिद्धसाधनतादयस्थ्यादिति चेत् । न । अधिकरणतात्त्वसमा-
नाधिकरणोभयावृत्तिधर्मावच्छिन्ननिरूपकतानिरूपितानिरूप्यतावन्नि-
रूपकतायच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकर्प्याप्त्यनुयोगितावच्छे-
दकत्वाभावात् धूमत्वनिष्ठैकत्वे साध्यते । यस्तुतस्तु अधिकरण-
ताविशिष्टान्यत्वं धूमत्वनिष्ठैकत्वे साध्यते वैशिष्ट्यं च स्वनि-
रूपितनिरूपकतावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकर्प्याप्त्यनुयो-
गितावच्छेदकत्वसम्बन्धेन ग्राह्यमिति न कल्पि दोष इति । नभ्यास्तु
सर्वथादिसिद्धायाः तत्तदधिकरणतानिरूपकतायच्छेदकतात्वावच्छि-
न्नप्रतियोगिताकर्प्याप्तेरेव प्रसिद्धतया तत् एवोपपत्तौ पर्याप्तेः सा-
मान्यतोऽधिकरणतानिरूपकतायच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताक-
त्वस्यानङ्गीकारात् तथा च धूमत्वनिष्ठैकत्वे अधिकरणतानिरूप-
कतावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकर्प्याप्त्यनुयोगितावच्छेदक-
त्वसामान्याभावात् एव साध्यत इत्यर्थे एव अन्यतात्पर्यमित्यवधे-
यम् ॥ ३४ ॥

अथात्र सामान्यधर्मावच्छिन्नाधिकरणत्वाप्रसिद्ध्यापि हेतुतावच्छे-
दकनिष्ठावच्छेदकताकनिरूपकतानिरूपिताधिकरणतामादायैव बह्वि-
माभू धूमादित्पादौ लक्षणसमन्वयसम्भवे किं तादृशपारिभाषिकत्वानु-
धारणेन । न च द्रव्यं गुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिता-
वच्छेदकीभूतसत्तात्वनिष्ठावच्छेदकताकनिरूपकतानिरूपिताधिकरणत्वस्य
गुणे सत्त्वात् तत्राभ्यासिरिति वाच्यम् हेतुतावच्छेदकताव्यापकनिरूप-
कतानिरूपिताधिकरणत्वस्य विवक्षितत्वात् व्यापकत्वं च स्वा-
वच्छेदकत्वसम्बन्धेन ग्राह्यमिति चेत् । ॥ । समानाधिकरण-
वृत्तित्वसम्बन्धेन गुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्तात्वविशिष्टस्य हेतुतायां
द्रव्यत्वादिसाध्यकेऽव्याप्तिधारणाय हेतुतावच्छेदकतात्वावच्छिन्न-
प्रतियोगिताकर्प्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकीभूतधर्मावच्छिन्नानुयोगिता-
कर्प्याप्तिकावच्छेदकताकनिरूपकताकाधिकरणत्वस्य विवक्षितत्वा-
त् । अत्रावच्छेदकतायच्छेदकसाधारणावच्छेदकत्वं पोष्यम् । अ-
न्यथा तन्निवेशे तद्विषयतादवस्थ्यात् । न चैतन्मते पूर्वकल्पे प्र-
उक्तस्थले नाप्यासिः हेतुतावच्छेदकताया गुणकर्मान्यत्वादावपि स-

त्वेन तादृशनिरूपकताया हेतुतावच्छेदकत्वाव्यापकत्वादिति वाच्यम्
 तद्गुणकर्मान्यत्वस्य साध्यतायां समानाधिकरणवृत्तित्वसम्यग्धेन त-
 द्गुणतत्कर्मान्यत्वविशिष्टसत्तात्वस्य हेतुतायामव्याप्तिः तद्गुणतत्कर्-
 मान्यत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदविशिष्टसत्तात्वावच्छिन्नाधिकरण-
 तावच्छेदकत्वमावप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य साध्यतावच्छेदके सत्त्वात् ।
 एवं धूमसमानकालीनद्रव्यत्वावच्छिन्नाधिकरणतामादाय वह्निमान् धू-
 मादित्यादावव्याप्तिश्च तथा च तादृशाधिकरणत्वाप्रसिद्धैव तत्राव्या-
 प्तिसङ्गतिः । न च पर्यतत्वविशिष्टधूमत्वावच्छिन्नाधिकरणतानिरूपक-
 तावच्छेदकतायास्तद्व्यक्तत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकपर्याप्त्यनुयोगिता-
 वच्छेदकं धूमत्वनिष्ठैकत्वं तदेव हेतुतावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्र-
 तियोगिताकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकं पर्यतत्वविशिष्टधूमत्वावच्छि-
 न्नाधिकरणतामादायैव तत्र नाव्याप्तिरिति वाच्यम् प्रतियोगितासम्य-
 ग्धेन हेतुतायां महानसीयबहुभावाभिन्नं बह्वेरित्यादावव्याप्तेः नि-
 रुक्ताधिकरणताया महानसीयबहुभावेऽपि सत्त्वात् अतस्तद्वारणाय
 हेतुतावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेद-
 कीभूतधर्मावच्छिन्नानुयोगिताकपर्याप्तिप्रतियोगितावच्छेदकीभूतध-
 र्मावच्छिन्ननिरूप्यतानिरूपितनिरूपकतावच्छिन्नरूपकतानिरूपिताधिकर-
 णत्वस्य लक्षणघटकत्वात् तथा च तादृशाधिकरणत्वाप्रसिद्धैव
 तत्राव्याप्तिसङ्गतिरिति ध्येयम् ॥ ३५ ॥

अपेक्षं हेतुतावच्छेदकीभूतधर्मे स्यादध्याधिकरणयन्निष्ठाधिकर-
 णतानवच्छेदकत्वाभावविशिष्टाधिकरणतावच्छेदकत्वस्याभावास्तथा-
 धिर्हेतुतावच्छेदकाध्याधिकरणत्वमेव हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नाधि-
 करणत्वमित्यनेन कुतो न कृतमिति चेत् ॥ ३६ ॥ यन्निष्ठाधिकरणतानव-
 च्छेदकत्वमित्यत्राधिकरणत्वमवश्यं हेतुतावच्छेदकत्वसम्यग्धेन प्राप्य-
 मान्यथा द्रव्यं गुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्त्वादित्यादावव्याप्तिर्विशिष्टस-
 त्तात्वे कालिकसम्यग्धावच्छिन्नगुणनिष्ठाधिकरणतानवच्छेदकत्व-
 स्यासत्त्वेन तादृशविशिष्टमावस्य हेतुतावच्छेदके सत्त्वात् । एव सा-
 मान्यततोऽधिकरणतावच्छेदकत्वमित्यत्रापि अधिकरणत्वं हेतुतावच्छे-
 दकत्वसम्यग्धेन प्राप्यमान्यथा वह्निमान्धूमादित्यादावव्याप्तिः पर्यतनि-
 ष्ठाधिकरणतानवच्छेदकत्वविशिष्टविषयित्वसम्यग्धावच्छिन्नाधिकर-
 णतावच्छेदकत्वस्य धूमत्वे सत्त्वेन तादृशविशिष्टमावाप्तत्वात् । एवं
 सति धूमप्रतियोगिकसंयोगेन हेतुतायां पर्यताविनिष्ठहेतुतावच्छेद-

फसम्बन्धावच्छिन्नाधिकरणतानवच्छेदकत्वविशिष्टाधिकरणतावच्छेदकत्वस्याप्रसिद्ध्या वह्निमान् धूमादित्यादाबन्धातिरिति ध्येयम् । पर्याप्तिनिवेशव्यावृत्तिश्चिन्तनीया ॥ ३६ ॥

अथात्र कल्पे सम्बन्धान्तरावच्छिन्नसामान्यधर्मावच्छिन्नाधिकरणत्वास्वीकारेऽपि विपर्ययत्वसम्बन्धावच्छिन्नाधिकरणत्वमवश्यं स्वीकरणीयम् अन्यथा विपर्ययतया घटवानिति प्रतीतिर्यदि घटत्वनिष्ठावच्छेदकताकनिरूपकताकाधिकरणत्वाभ्येवागाह्य इति विभाव्यते तदा घट इत्याकारकप्रतीतावपि घटवानिति प्रतीत्यनुपपत्तेः । तथा च नित्यज्ञानभेदे साध्ये विपर्ययत्वसम्बन्धेन घटादिहेताव्यतिव्याप्तिः स्वाध्याधिकरणीभूतनित्यज्ञाननिष्ठाधिकरणतानवच्छेदकतायाः कुत्राप्यसत्त्वात् यत्पदेन नित्यज्ञानव्यक्तेर्धर्तुमशक्यत्वेन ज्ञानान्तरस्यैव धर्तव्यतया तन्निष्ठप्रतियोगिव्यधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वस्य साध्यतावच्छेदके सत्त्वादिति चेत् । न नित्यज्ञानान्यत्वविशिष्टघटत्वादायेय तत्प्रसिद्धेरिति ॥ ३७ ॥

अथ द्रव्यं घटपटत्वोभयस्मादित्यादावतिव्याप्तिस्तादृशहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नाधिकरणं पटो घटश्च तन्निष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वस्य साध्यतावच्छेदके सत्त्वादिति चेत् । न हेतुतावच्छेदकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकीभूतयत्किञ्चिद्धर्मविशिष्टस्य यत्पदेन विवक्षितत्वादिति वैशिष्ट्यं च स्वसमानाधिकरणभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धावच्छिन्नस्य निष्ठावच्छेदकताकभेदव्यत्यसम्बन्धेन । अथच्छेदकत्वं च स्वनिष्ठाधिकरणतानिरूपिताधेयत्वसम्बन्धेन । तथा च घटत्वपटत्वपर्याप्त्यवच्छेदकीभूतं यदुभयत्वं तादृशभेदव्यत्यसम्बन्धेन तद्विशिष्टसम्बन्धस्याप्रसिद्ध्या नातिव्याप्तिरिति ॥ ३८ ॥

पूर्वकल्पेऽनुगमप्रकारस्तु स्वनिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्वाध्याधिकरणत्वोभयसम्बन्धेन प्रकृतहेतुतावच्छेदकविशिष्टत्वम् अथच्छेदकत्वं च स्वनिष्ठावच्छेदकताकभेदव्यत्य—स्वसमानकालीनाधिकरणतानिरूपकतावच्छेदकत्वैतदुभयसम्बन्धेन स्वनिष्ठावच्छेदकत्वं च स्वनिष्ठाधिकरणतानिरूपकतावच्छेदकत्वसम्बन्धेन गोध्यम् । यद्वा स्वनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्व—स्वाध्याधिकरणत्वोभयसम्बन्धेन हेतुतावच्छेदकविशिष्टत्वमेव हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नाधिकरणत्वेनेन विवक्षितम् । प्रतियोगित्वं च निरुक्तोभयसम्ब-

न्येन बाध्यम् । तेन भूमीयसंयोगेन भूमहेतुकस्थले निरुक्तोभयसम्बन्धेनावच्छेदकत्वाप्रसिद्धावपि न क्षतिरिति ध्येयम् ॥

हेतुतावच्छेदकं च नित्यज्ञानावृत्तिविषयिताद्यून्यज्ञानवृत्तिहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारतावच्छेदकत्वेन विवक्षणीयमित्यतो द्रव्यं घटत्वपटत्वोभयस्मादित्यादिहेतौ नातिव्याप्तिरिति कश्चित् । हेतुतावच्छेदकावृत्तिधर्म एव हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नधिकरणेत्यनेन विवक्षितः वृत्तित्वं च स्वधृत्यभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धावच्छिन्नस्थितिष्ठावच्छेदकताकमेव तस्य सन्त्येनेत्यपि कश्चित् ॥ ३९ ॥

परितः प्रतियोग्युपलब्धेर्दोषाद्वा वृक्षे न संयोग इति नाध्यक्षमिति वीधितिः । परितः सर्वोपयथावच्छेदेन प्रतियोगिग्रहार्थकदोषादित्यर्थः । न चैयमपि प्रतियोगिग्रहोत्पत्तिदृशायां तत्प्रत्यक्षं दुर्धारम् प्रतियोग्युपलम्भकसामग्र्या अपि दोषत्वोपगमादिति जगदीश । तस्याप्यमाशयः तत्पुरुषीयसंयोगाभावत्वावच्छिन्नलौकिकप्रकारताशालिप्रत्यक्षं प्रति तत्पुरुषीयसंयोगत्वावच्छिन्नलौकिकप्रकारताशालिज्ञानत्वेन प्रतिबन्धकत्वमनुभवसिद्धम् प्रतिबन्धस्य विशेषणत्वं प्रतिबन्धकस्य विपर्ययभूतसंयोगवत्त्वं सम्बन्धः । न च द्रव्ये संयोगाभावप्रत्यक्षस्य कस्याप्यनुत्पत्त्या ईश्वरज्ञानसाधारणज्ञानत्वेनैव प्रतिबन्धकत्वं युक्तम् तथा च प्रतियोगिग्रहदृशायां नापत्तिरिति वाच्यम् तथासति परितः प्रतियोग्युपलब्धेर्दोषादित्यनेन दोषोत्कीर्तनस्य वैफल्यपत्त्या तादृशीतिमनुवन्धमभ्याचार्यव्याख्यानस्यानुपादेयत्वादिति विद् ॥ ४० ॥

यो यज्जातिसमानाधिकरणोभयावृत्तिधर्मावच्छिन्नयत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकयावद्भाषयान् स तज्जात्यवच्छिन्नतत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकभाषयानिति जगदीशेनेत्यम् । न चात्र यज्जातिसमानाधिकरणोभयावृत्तिप्रतियोगिताकयावद्विरोधाभाषयत्वस्य सम्बन्धे उभयावृत्तिधर्मावच्छिन्नत्वनिवेशनधैर्यमित्येवमित्याच्यम् स्वरूपसम्बन्धात्मिकाया प्रतियोगिताया प्रतिव्यक्तिभेदेन भिन्नतया सत्तागुणत्यावच्छिन्नाभावमात्राय स्वरूपासिद्धिप्रसङ्गात् । न च तथापि प्रतियोगितासम्बन्धेन यज्जातिसमानाधिकरणोभयावृत्त्यभावयत्वस्य हेतुत्वसम्बन्धे तन्निवेशस्य धैर्यमित्येव वाच्यम् समनियताभावयोरेव यमनेन अभिप्रायपक्षे नदृश्यरूपरसादेः समानकालोत्पन्नविनष्टस्य योऽभावस्तस्य रूपस्य समानाधिकरणोभयावृत्त्यभावानन्तर्गततया

तदन्यथावद्दिशेषाभावस्य तद्वद एव सत्त्वेन तत्र रूपत्वावच्छिन्नाभा-
वात्सत्वादिति ॥ ४१ ॥ -

जात्युपादानात् गुरुधर्मस्य प्रतियोगितानवच्छेदकत्वेऽपि न व्य-
भिचार इति जगदीश । अत्र यद्धर्मसमानाधिकरणोभयावृत्तिधर्मा-
वच्छिन्नयत्सम्यग्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाववृत्तियावत्त्वस्यानुगता-
नतिप्रसक्तधर्मान्तरेण निवेशयितुमशक्यत्वेन तादृशाभावत्वव्याप-
कत्वेन निवेश एव कार्यः तादृशव्यापकत्वं च तादृशाभावत्वसमा-
नाधिकरणभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावरूपं वाच्यम् तथा च क-
म्बुग्रीवादिमत्स्यसमानाधिकरणोभयावृत्तिधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताका-
भावत्वसमानाधिकरणभेदप्रतियोगितावच्छेदकतात्वमपेक्ष्य घटत्वस-
मानाधिकरणोभयावृत्तिधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वसमानाधि-
करणभेदप्रतियोगितावच्छेदकतात्वस्य लघुतया तादृशाभावाप्रसिद्धैव
यत्पदेन कम्बुग्रीवादिमत्स्यस्य धेतुमशक्यत्वात् जात्युपादानवैयर्थ्यमि-
ति चेत् । न व्याप्यतासम्यग्धेन यज्जातिसमानाधिकरणोभयावृत्तिधर्माव-
च्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्ववृत्तित्वेन यावत्त्वस्य निवेशात् । व्याप्यत्वं
च स्वाभावबहुत्तित्वसम्यग्धावच्छिन्नस्वनिष्ठावच्छेदकताकभेदवत्त्व-
रूपं प्राह्यं तथा च तादृशाभावाप्रसिद्धायपि तादृशनिष्ठलाभाववृत्ति-
समुदायत्वस्य तादृशाभावत्ववृत्तित्वेन ग्रहीतुं शक्यतया यद्धर्मपदेन
कम्बुग्रीवादिमत्स्यमादाय व्यभिचारधारणाय तत्सार्धक्यात् (१) ॥ ४२ ॥

यो यज्जातिसमानाधिकरणोभयावृत्तिधर्मावच्छिन्नयत्सम्यग्धाव-
च्छिन्नप्रतियोगिताकयावद्भायधान् स तज्जात्यवच्छिन्नतत्सम्यग्धाव-
च्छिन्नप्रतियोगिताकाभाववानिति व्याख्यायां । जातिपदोपादानात् क-
म्बुग्रीवादिमत्स्यसमानाधिकरणोभयावृत्तितत्तद्वत्थावच्छिन्नप्रतियोगि-
ताकाभाववाति भूतलादौ तदवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावाप्रसिद्ध्या न
व्यभिचार इति जगदीशेनोक्तम् । अत्र यद्यपि साध्याप्रसिद्धिरेव न
व्यभिचारः तथापि साध्याप्रसिद्धिरित्येव कचित्पादः । साध्यप्र-

(१) केचित्तु यो यज्जातिसमानाधिकरणोभयावृत्तिधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वावच्छिन्ना-
नुयोगिताकर्पातिकृपावच्छिन्नवान् स तद्धर्मावच्छिन्नाभाववानित्यर्थे ग्लान्तिधर्मस्य पक्ष-
पक्षयोगितावच्छेदकत्वानुपगमाच्च कोऽपि दोष इत्याहुः । परे तु यः स्वनिष्ठारिक्तताभिनिष्ठ-
तनिरूपकतावदन्यावृत्तिप्रजातिसमानाधिकरणोभय कृतिधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वं स त-
द्धर्मावच्छिन्नाभाववानित्यर्थे ग्लान्तिर्थात् काऽपि दोष इत्याहुः ।

सिद्धिरेतद्वृक्षभाभिप्रायेण । तथाहि यद्यद्धर्मसमानाधिकरणोभया-
वृत्तिधर्मावच्छिन्नयत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताफयावदभावाधिकर-
णक तत्तदधिकरणनिष्ठतादृशाभावप्रतियोगितावच्छेदकमित्यत्र ता-
दृशसाध्यप्रसिद्ध्या कम्बुप्रवादिमत्यादौ व्यभिचार दर्शित । अथवा
यो यज्जातिसमानाधिकरणोभयावृत्तिधर्मावच्छिन्नयत्सम्बन्धावच्छिन्न-
प्रतियोगिताफयावदभाववान् स स्वावच्छिन्नतत्सम्बन्धावच्छिन्नप्र-
तियोगिताफाभाववत्त्वसम्बन्धेन तद्वानित्यर्थ एव तात्पर्यम् तथा च
साध्याभाववद्वृत्तित्वरूपव्यभिचारस्यैव सम्यक्त्वात् कोपि दाप ॥ ४३ ॥

अत्रेदं बोध्यम् सयागी द्रव्यत्वादित्यादौ लक्षणघटकप्रतियोगि-
धैयधिकरण्यदलध्यावृत्त्यर्थं सयागाभायस्य प्रत्यक्षासम्भवेन एता-
दृशव्याप्या एतदनुमीयते । तत्र यद्यपि तादृशव्याप्या सयोगाभा-
वस्यानुमितिरपि श्यातिलक्षण प्रतियोगिधैयधिकरण्यं विना न
सम्भवति सयागाभावाभावस्य यावद्विशेषाभावाधिकरणे वृक्षादौ
सत्येन सयागाभावात्वरूपसाध्यतावच्छेदकस्य व्यापकतावच्छेद-
कत्वपिरहात् भूतस्तदर्थं प्रतियोगिवैयधिकरण्यनिषेधं भावयिष्ये ।
तथा च येन प्रकारेण तस्य सङ्गतिस्तत्रैव तस्य प्रयोजनसत्तन
सन्दर्भविरोधः स्यात् तथापि सामान्यव्याप्ती प्रसिद्धस्य व्या-
पकसमानाधिकरण्यरूपव्याप्तरेनुमानाद्भूतत्वमप्रसिद्धस्य वृक्षादौ
सयागाभावादिसाधने साध्यसाधनमहचारमात्रमिति मिथ्यादिभि-
रप्युक्तमित्येता न सन्दर्भविरोधः स्यादित्यास्ता विस्तरः ॥ ४४ ॥

शब्दा नित्य सामान्यवत्त्वमिति विशयगुणान्तरासमानाधि-
रण्यवहिरिन्द्रियप्राप्तत्वादित्यादिहो नित्यत्व साध्य सामान्य-
त्वविशेषणस्य शब्दप्रत्ययव्यभिचारवारणाय सार्थक्यम् विशयगु-
णान्तरासमानाधिकरण्यविशेषणस्य रूपादौ व्यभिचारवारणाय
सार्थक्यं लौकिकप्रत्यक्षविषयतायकस्य बहिरिन्द्रियप्राप्तत्वदलस्य
मन क्रियादौ व्यभिचारवारणाय सार्थक्यम् यत्नमत धन्यामकशब्द-
व्यभिचारवारणाय पुनर्हो धर्माभिन्नत्व विशयन व्ययम अनि-
त्येव साध्ये सामान्यवत्त्वविशेषणस्य शब्दस्य व्यभिचारवारणाय
सार्थक्यम् गमनादौ व्यभिचारवारणाय बहिरिन्द्रियप्राप्तत्वद-
लस्य न च प्राहान्यशब्द अज्ञात स्वरूपमिदिरिति याच्य मा-
मान्यवत्त्वमिति बहिरिन्द्रियप्राप्तत्वादिति दलद्वयस्य बहिरिन्द्रि-
यप्राप्ततावच्छेदकज्ञानिभूतत्वरूपायवत्त्वेन चारणात् । पुनर्गमनादौ

द्रव्यत्वजातिमादाय व्यभिचारवारणाय तादृशजातौ द्विन्द्रियप्राप्त-
तानवच्छेदकत्वविशेषणं देयम् । एवं च जलीयपरमाणुरूपे व्यभि-
चारवारणाय विशेषगुणान्तरासामानाधिकरण्यदलसार्थक्यम् आ-
त्मन्यात्मत्वजातिमादाय व्यभिचारवारणाय यहि-पदम् । अनि-
त्यत्वपक्षे यहिरिन्द्रियप्राप्तत्वस्य लौकिकप्रत्यक्षविषयत्वरूपं ना-
र्थः । अयान्तरपदस्य स्वरूपासिद्धिवारकतया सार्थकत्वमुक्तं तत्र
सङ्गच्छते हेत्यप्रसिद्धिवारकतयैव सार्थक्यादिति चिन्तनीयम् ॥ ४५ ॥

यद्वा यो यदीयानां यद्धर्मावच्छिन्नप्रतियोगित्वानां यावतां वि-
शेषाभावयान् प्रत्येकावच्छिन्नाभावयानित्यर्थं तथा च संयोगत्वा-
वच्छिन्नप्रतियोगिताध्यक्षीनां प्रत्येकावच्छिन्नाभावकूटवत्त्वस्य पक्षे
सत्त्वाभासिद्धिर्न वा व्यर्थविशेषणत्वमिति जगदीशः । न चात्रापि
प्रत्येकपदस्य स्वरूपासिद्धिवारकतया तदीयतावस्थमिति वाच्यम्
यद्धर्मावच्छिन्नप्रतियोगित्वानां प्रत्येकावच्छिन्नाभावयानित्यनेन ता-
दृशप्रतियोगितानिष्ठावच्छेदकताकाभाववत्त्वस्यैव ध्वनिक्षितत्वात् ।
न च संयोगत्वावच्छिन्नप्रतियोगी नास्तीतिप्रतीतिसिद्धाभावमा-
दाय पक्षे स्वरूपासिद्धिरिति वाच्यम् तादृशाभावप्रतियोगितावच्छे-
दकत्वस्य लाघवेन संयोगत्व एव कल्पनीयत्वादिति । न च तत्तत्प्र-
तियोगित्वावच्छिन्नाभावप्रतियोगितावच्छेदकं तत्तत्संयोगाविनिष्ठत-
त्त्वकित्वमेव लाघवात् न तत्तत्प्रतियोगित्वम् । तथा च संयोगत्वा-
वच्छिन्नप्रतियोगितानिष्ठावच्छेदकताप्रतियोगिताकाभावाप्रसिद्ध्या
हेत्यप्रसिद्धिरिति वाच्यम् जगदीशेन आतीतः स्व स्वरूपतो भानाङ्गी-
कारात् स्वरूपतस्तत्तत्प्रतियोगित्वस्यैवावच्छेदकत्वस्योपादान् तद-
पेक्षया तत्त्वकित्वस्यावच्छेदकत्वकल्पने लाघवानवकाशवदिति । अ-
थात्र प्रतियोगित्वनिष्ठावच्छेदकत्वं स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नं ब्राह्मम्
अन्यथा कालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगित्वनिष्ठावच्छेदकताकप्र-
तियोगिताकाभाववत्त्वस्य वृक्षादाद्यसत्त्वेन स्वरूपासिद्धिप्रसङ्गः
न चात्रापि स्वरूपासिद्धिवारकविशेषणस्य धैर्यार्थमिति वाच्यम्
यत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकत्वघटितलक्षणं व्यर्थविशेषणत्वा-
भावादिति । वस्तुतस्तु यद्धर्मावच्छिन्नप्रतियोगितात्पञ्चापकसमु-
दायत्वविशिष्टाभाववत्त्वमेव हेतुः व्यापकत्वं च स्वाश्रयाभावप्र-
तियोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेन बोध्यमिति ॥ ४६ ॥

न चाभिधातत्वसमानाधिकरणतत्तदभिधातत्वावच्छिन्नाभाव-

यति वृक्षे प्रमिधातसामान्याभावरूपसाध्ययति निरवच्छिन्न-
वृत्तिकत्वविशिष्टाभिधातयावच्छिन्नेषाभावासत्त्वेनोपाधे साध्याव्याप-
कत्वमिति वाच्यम् गुणविभाजकजातरेव हेतुमाध्यमो प्रविष्टत्वादिति
जगदोशेनोक्तम् तत्र सङ्गच्छते उपाधिदानार्थं गुणविभाजकजा-
तिनिवेशस्यासङ्गतत्वादिति चेत् । न गुणविभाजकजात्यवच्छिन्नाभा-
वसाध्यकानुमाने उपाधिसत्त्वेन गुणविभाजकजात्यवच्छिन्नाभाव-
स्य पक्षावृत्तित्वसिद्धौ सामान्यतो जात्यवच्छिन्नाभावसाध्यका-
नुमानस्य निरुपाधित्वे अपि तद्वृत्त्यात् विशेषाधन सामान्यसिद्धौ
सिद्धसाधनापत्तेर्दुर्बलत्वात् एव सति सयोगत्वावच्छिन्नाभावसा-
ध्यकानुमाने उपाधिदाने सयोगाभावेतराभावसिद्धौ सिद्धसाधना-
पत्तिसम्भवे गुणविभाजकजातिपर्यन्तप्रवेशो वृथति विभायनीयम् । न
च घटाद्यवच्छेदज्ञानादिसामान्याभाववत्यात्मनि निरवच्छिन्नवृत्ति-
कतदीयपार्श्वद्विशेषाभावासत्त्वादुपाधे साध्याव्यापकत्वमिति वा-
च्यम् साध्यघटकगुणविभाजकजाते सविषयकावृत्तित्वेनापि विशेष-
पणीयत्वादिति ध्येयम् । इदं तु चिन्त्यत वक्ष्यमाणपरत्वादिकल्पे रू-
पाद्यवृत्तित्वेन जातिविशेषणनेत्र सामञ्जस्ये तत्कल्पस्य परित्यागा-
नौचित्यमिति ॥ ४७ ॥

यत्प्रकावच्छेदनेत्यस्य परस्परानवच्छेदकानवच्छिन्नवृत्तिकत्व-
विशिष्टनेपर्यमाह तच्चिन्त्यमिति जगदीश । तस्याप्यमाशयः निरव-
च्छिन्नवृत्तिकत्वविशिष्टतदीयपार्श्वद्विशेषाभावासत्त्वापाधित्वे क-
पिसयोगाभावादायापाधिसाध्यव्याप्तौ व्यभिचारमाशङ्क्य गुण-
विभाजकजात्यवच्छिन्नाभावनिर्देशन कृत जगदीशेन । एतन्मते प-
रस्परानवच्छेदकानवच्छिन्नवृत्तिकत्वविशिष्टकपिसयोगीयपार्श्वद्विश-
ेषाभाववत्त्वस्य पक्षे सत्त्वाच्च व्यभिचारः स्यावच्छेदकत्वसम्यग्धा-
वच्छिन्नावच्छेदकताकभद्वत्त्वस्यप्रतिपाद्यधिकरणसमवतत्त्वोभयस-
म्यग्धेन यत्किञ्चिद्विशेषामाधविशिष्टधर्मानवच्छिन्नवृत्तिकत्वविशि-
ष्टतदीयपार्श्वद्विशेषाभाववत्त्वमुपाधिरिति ॥ ४८ ॥

नापाद्य च सर्वथैव व्याप्यवृत्तिसाध्यके साध्यसाधनभेदेन
भ्यासर्भदादिति दाधिति । एतद्व्याख्यानप्रस्तावे सत्तायाद् गातेरि-
त्यादायव्याप्तिवारणं तु अभावे विशेषणताविशेषसम्यग्धावच्छिन्न-
वृत्तित्वनिर्देशादय सम्भवति परन्तु द्रव्यत्वगुण्य सत्त्वादित्यादी द्र-
व्यत्वरूपसाध्याभावस्य विशेषणतया वृत्तित्वविरहात् द्रव्यभिन्न-

त्वप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वाभावस्यापि द्रव्यत्वानतिरेकादतिव्या-
तिरिति जगदीशः । अथ द्रव्यभिन्नत्वप्रकारकप्रमाविशेष्य-
त्वाभावस्यातिरिक्तत्वेऽपि तत्प्रतियोगितानवच्छेदकत्वस्य साध्यता-
वच्छेदके सत्त्वादतिव्याप्त्यनिरासाच्चादशाभावस्यातिरिक्तत्वखण्डन-
स्यानौचित्यं जगदीशस्येति चेत् । न द्रव्यभिन्नत्वाभावत्वस्य अतिरि-
क्ताभावेकवचनामपेक्ष्य द्रव्यत्वस्वरूप एव कल्पयितुमुचितत्वेन फलत-
द्रव्यभिन्नत्वप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वाभावेऽपि कल्पयितुं शक्यतया वि-
शेषणताविशेषसम्बन्धेन घटमानस्य तादृशाभावस्य प्रतियोगिता-
वच्छेदकमेव साध्यतावच्छेदकमतो नातिव्याप्तिरित्याशङ्क्य द्रव्य-
भिन्नत्वप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वाभावस्यातिरिक्तत्वं खण्डयति द्रव्य-
भिन्नत्वप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वेति अतो न कचिदनुपपत्तिरिति । के-
चिस्तु तद्व्यच्छिन्नाभावपदसम्यग्स्थयिशिष्टसामान्यकत्वमिति पा-
रिभाषिकलक्षणाभिप्रायेणेदमिति चेत् । न तद्व्यच्छिन्नरूपध्वंसा-
भावाभावमादायतिव्याप्तिवारणसम्बन्धे तद्व्यासङ्गतेरिति ॥ ४९ ॥

तथापि साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन स्वप्रतियोगिमत्ताबुद्धेरप्यवि-
धया प्रतिबन्धकतावच्छेदको यः सम्बन्धस्तेन सम्बन्धेन हेत्वधिकरण-
वृत्तित्वमभावस्य विधाक्षतमिति जगदीशः । तस्यायमर्थः साध्यताव-
च्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारताशा-
लिहानत्वावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपितज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नप्रतिब-
न्धकतावच्छेदकीभूतप्रकारतावच्छेदकसम्बन्धेन तत्त्वमिति फलितम् ।
न चात्र साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपित-
विपर्ययासम्बन्धेन घटाभावाविशिष्टभेदे साध्ये घटाभावाविपर्ययकज्ञा-
नत्वादिस्मादावग्याप्तेः स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकसाध्या-
भावस्य घटाभावातिरिक्ततया कालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगि-
तावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारताशालिहानत्वावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपि-
तप्रतिबन्धकतावच्छेदकीभूता या कालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियो-
गिताकसाध्याभापत्त्यावच्छिन्नप्रकारता तद्वच्छेदकीभूतविशेष-
णताविशेषसम्बन्धेन हेत्वधिकरणवृत्तित्वात्तादृशाभावप्रतियोगिताव-
च्छेदकत्वस्य साध्यतावच्छेदके सत्त्वादिति । न च तथापि स्वरूप-
सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकघटाभावाभावस्य कालिकसम्बन्धाव-
च्छिन्नप्रतियोगिताको योऽभावस्तस्य स्वरूपसम्बन्धेन साध्यतायां
गगनत्वादिहेतावन्याप्तिः साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियो-

गिताकसाध्याभावस्यापि साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन स्वप्रतियोगितावच्छेदकीभूतघटत्ववत्त्वबुद्धेः प्रतिबन्धकतावच्छेदकीभूतविशेषणताविशेषेण हेत्वधिकरणवृत्तितया तदवच्छेदकत्वस्य साध्यतावच्छेदके सत्त्वादिति वाच्यम् साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन शब्दाप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नवत्तावुद्धेः प्रतिबन्धकतावच्छेदकप्रकारतावच्छेदकसम्बन्धेन हेत्वधिकरणवृत्तित्वं यद्भावस्य तद्भावीयतादशप्रतियोगितानवच्छेदकत्वस्य साध्यतावच्छेदके विवक्षितत्वात् । अथवा स्वनिरूपितप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारतावच्छिन्नप्रतिबन्धतानिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदकीभूतस्यावच्छिन्नप्रकारतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नहेत्वधिकरणवृत्तितयावच्छेदकीभूतं यदनुयोगित्वं तन्निरूपितप्रतियोगितानवच्छेदकत्वस्य विवक्षितत्वात् स्वमनुयोगित्वमिति ध्येयम् ॥ ५० ॥

वस्तुतो व्याप्यवृत्तित्वमत्र साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन साध्यवृत्तिसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावाप्रतियोगित्वमिति जगदीशः । अत्रेदं चिन्त्यते विषयितासम्बन्धेन गगनघट्टेदस्य साध्यत्वे प्रमेयत्वादिहेतावतिव्याप्तिः स्वाध्यायसमवेतमित्यभिन्नरसम्बन्धेन रूपयट्टेदस्य साध्यतायां नित्यरूपगगनान्यतरत्वाद्विहेतावतिव्याप्तिश्च विशेषणताविशेषसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकसाध्याभावस्य हेत्वधिकरणवृत्त्वभाषान्तरप्रतियोगितानवच्छेदकत्वस्य साध्यतावच्छेदके सत्त्वादिति । मेवं साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन साध्यवत्ताप्रवृत्तिविशेषतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारतावच्छिन्नप्रतियोगितानवच्छेदकत्वस्य साध्यतावच्छेदके विवक्षितत्वादिति । वस्तुनस्तु पृथगनियामकसम्बन्धावच्छिन्नत्वसाध्याधिकरणनिरूपितस्येभ्योभाषावच्छेदकत्वधिकरणसम्बन्धितावद्भावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वस्य साध्यतावच्छेदके विवक्षितत्वात्तत्र दोष इति ध्येयम् ॥ ५१ ॥

अथ भभाषाधिकरणकाभाषस्याधिकरणस्वरूपत्वे व्याप्यवृत्तिसाध्यकस्यैतद्व्यवृत्तं घटत्वाभावधान् घटत्वादित्यादौ साधनसमानाधिकरणसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकयदाभाषान्मकसाध्यभेदीयप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य साध्यतावच्छेदके सत्त्वादव्याप्तिरनेस्तद्वारणाय साधनसमानाधिकरणाभाषीयात्यन्ता-

भाष्यनिरूपकप्रतियोगितानवच्छेदकस्य साध्यतावच्छेदके धार्यम् तथा सति तन्मते घटत्वाभावस्य सयोगसम्यन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताको योऽभायस्तस्यापि घटाद्यभावस्वरूपतया साधनसमानाधिकरणघटाद्यभावस्य सयोगसम्यन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकघटत्वाभावस्वरूपात्यन्ताभावत्यनिरूपकप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य साध्यतावच्छेदके सत्त्वेन पुन तत्रैवाव्याप्तिरतस्तद्वारणाय साधनसमानाधिकरणाभावीयात्यन्ताभावत्यनिरूपकसाध्यतावच्छेदकसम्यन्धावच्छिन्नप्रतियोगितानवच्छेदकस्य साध्यतावच्छेदके धार्यम् तथा च इय गौ. साक्षाया इत्यादौ साधनसमानाधिकरणाभावीयात्यन्ताभावत्यनिरूपकप्रतियोगितायां साध्यतावच्छेदकसम्यन्धावच्छिन्नत्वाप्रसिद्धाऽव्याप्तिसम्भवे इदमप्यभायवृत्तिरभायो नाधिकरणस्वरूप इत्यादि जगदीशप्रस्थासङ्गतिरिति चेत् । न व्याप्यवृत्ति-साध्यकस्थलीयलक्षणे प्रतियोगितायामत्यन्ताभावत्यनिरूपकत्वमपहाय साधनसमानाधिकरणात्यन्ताभावीयसाध्यतावच्छेदकसम्यन्धावच्छिन्नप्रतियोगितानवच्छेदकत्वस्य साध्यतावच्छेदके विधिक्षित्वादिति । न च घटाद्यभावस्य तादात्म्येन साध्यतायां तदाकित्वादिहेतावव्याप्ति साधनसमानाधिकरणघटत्वाभावात्मकघटभेदस्य साध्यभेदात्मकतया तदीयसाध्यतावच्छेदकसम्यन्धावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य साध्यतावच्छेदके सत्त्वादिति धार्यम् हेतुसमानाधिकरणाभावीयहेतुअधिकरणवृत्तितावच्छेदकीभूतामुयोगितानिरूपितसाध्यतावच्छेदकसम्यन्धावच्छिन्नप्रतियोगितानवच्छेदकत्वस्य साध्यतावच्छेदके विधिक्षितत्वाद्दोष इति । तथा चाभाववृत्त्यभाषस्याधिकरणस्वरूपत्वेपि नाव्याप्तिसम्भवे इति ध्येयम् ॥ ५२ ॥

स्वप्रतियोगित्व यादृशसम्यन्धावच्छिन्न तादृशसम्यन्धेन प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नसामान्यानाधिकरण यद्वैत्वधिकरण तद्वृत्त्यभावीयसाध्यतावच्छेदकसम्यन्धावच्छिन्नप्रतियोगितानवच्छेदकत्वमेव साध्यतावच्छेदके विधिक्षणीयम् तथा च सद्हेतुस्थल इव द्रव्यत्वाभाववान् सत्त्वादित्यत्रापि घटाद्यभाव एव प्रतियोगिव्यधिकरण इति जगदीश । अत्रयमापत्ति पूर्वक्षणवृत्तित्वविशिष्टघटाद्यभावाभाववान् पदत्वादित्यादावव्याप्ति स्वीय घटनिष्ठ यत्प्रतियोगित्व सयोगसम्यन्धावच्छिन्नसयोगेन प्रतियोगितावच्छेदकार्वाचिन्नसामान्यानाधिकरण यत् पटादि तद्वृत्तिघटाभावीयसाध्यतावच्छेदकस्वरूपसम्यन्धावच्छिन्नपूर्व-

क्षणवृत्तित्वविशिष्टघटाभावाभावनिरुपप्रतियोगिताया अथच्छेदक-
 त्वस्य साध्यतावच्छेदके सत्त्वात् न च हेतुमवृत्तितावच्छेदका-
 नुयागिता पदवृत्तित्वविशिष्टघटाभावत्वस्वरूपानुयोगितैव त-
 निरूपितत्वं पदवृत्तित्वविशिष्टघटाभावाभावनिरुपप्रतियोगितायामेव न
 साध्यतावच्छेदकीभूतविशेषणताविशेषसम्बन्धावच्छिन्नपूर्वक्षणावृत्ति-
 त्वविशिष्टघटाभावाभावनिरुपप्रतियोगितायामतो नाभ्याप्तिरिति वाच्यम्
 कपिसंयोगविशिष्टघटाभावाभावयानेतद्वृक्षत्वादित्यादावभ्याप्ति न च
 कपिसंयोगविशिष्टघटाभावाभावस्य एतद्वृक्षेऽसत्त्वात् कथं कपि-
 संयोगविशिष्टघटाभावाभावासाध्यत्वं एतद्वृक्षत्वादिकं सञ्ज्ञेतिरिति
 वाच्यम् कपिसंयोगस्याव्याप्यवृत्तित्वेन वृक्षे कपिसंयोगविशिष्टघ-
 टाभावाभावस्यापि मूलावच्छेदेन सत्त्वावच्छिन्नोपपत्त्याव्याप्यवृत्ति-
 तया विशिष्टस्याव्याप्यवृत्तित्वस्य ग्रन्थकृतैव भ्याप्तिप्रमाणाये
 विवक्षितत्वात् । स्वीयघटनिरुपप्रतियोगित्वं सयोगसम्बन्धावच्छिन्न
 सयोगेन प्रतियोगितावच्छेदकार्वाचिन्नसामान्यान्वयिकरण यदेत्य-
 धिकरणं पृश्नादि तद्वृत्तितावच्छेदकीभूतकपिसंयोगविशिष्टघटाभा-
 वाभावाभावत्वस्वरूपानुयोगितानिरूपितसाध्यतावच्छेदकीभूतविशे-
 षणताविशेषसम्बन्धावच्छिन्नकपिसंयोगविशिष्टघटाभावाभावनिरुपप्र-
 तियोगिताया अवच्छेदकत्वस्य साध्यतावच्छेदककपिसंयोगविशिष्ट-
 घटाभावाभावत्वे सत्त्वादनधिकरणान्तस्य वैयर्थ्यभवेन हेतुव्यधि-
 रणवृत्तितायां निरवच्छिन्नत्वस्य निवेशात्सम्भवात् । न च हेतुमवृ-
 त्तितावच्छेदकत्वे सति निरवच्छिन्नवृत्तितावच्छेदकत्वमप्यनुयोगि-
 ताविशेषणं दैवम् । तथा च कपिसंयोगविशिष्टघटाभावस्य सर्वमा-
 व्याप्यवृत्तितया कपिसंयोगविशिष्टघटाभावाभावत्वस्वरूपानुयोगिताया
 निरवच्छिन्नवृत्तितावच्छेदकत्वविरहादेवाभ्याप्तिव्युदास इति वाच्यम्
 कपिसंयोगाभावाविशिष्टघटाभावाभावयानेतद्वृक्षत्वादित्यादावभ्याप्तिप्र-
 सङ्गात् गुणपरमाणुनिरूपितनिरवच्छिन्नवृत्तिताया अवच्छेदकत्वस्य
 साध्याभावत्वे सत्त्वात् । अत्र केचित् स्वीयव्यधिप्रतियोगित्वं या-
 दृशसम्बन्धावच्छिन्नं तादृशसम्बन्धेन प्रतियोगितावच्छेदकावच्छि-
 न्नसामान्यान्वयिकरण यदेत्यधिकरणं तद्वृत्तिसाध्यतावच्छेदकस-
 म्बन्धावच्छिन्नाभावीयतद्विप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य साध्य-
 तावच्छेदके विवक्षितत्वात् तथा च स्वीयघटनिरुपप्रतियोगित्वं सयो-
 गसम्बन्धावच्छिन्नं सयोगेन प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नसामा-

न्यानधिकरणं पटादि तद्वृत्तिसाध्यतावच्छेदकविशेषणताविशेषस-
म्बन्धावच्छिन्नपूर्वक्षणवृत्तित्वविशिष्टघटाभावाभावनिष्ठप्रतियोगिता-
काभावीया या घटनिष्ठप्रतियोगिता तदनवच्छेदकत्वस्य साध्यता-
वच्छेदके सत्त्वात् न तत्राव्याप्तिः । न च घटाभाववानात्मत्वादित्या-
दावव्याप्तिर्घटाभावनिष्ठप्रतियोगित्वं कालिकसम्बन्धावच्छिन्नं का-
लिकेन प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नसामान्यानधिकरणं यदेत्व-
धिकरणमात्मादि तद्वृत्तिसाध्यतावच्छेदकविशेषणताविशेषस-
म्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य पूर्वक्षणवृत्तित्वविशिष्टकालिक-
सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकघटाभावाभावाभावस्य का-
लिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकघटाभावाभावतया तदीया या
घटाभावनिष्ठा प्रतियोगिता तद्वच्छेदकत्वस्य साध्यतावच्छेदके
सत्त्वादिति वाच्यम् अभावे साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्रति-
योगिताकत्वमपहाय प्रतियोगितायां साध्यतावच्छेदकसम्बन्धाति-
रिक्तसम्बन्धावच्छिन्नत्वसाध्यनिष्ठत्वोभयाभावस्य विवक्षणीयत्वात्
तथा च घटाभावधानात्मत्वादित्यादौ तादृशहेत्वधिकरणवृत्त्यभा-
धीयघटाभावनिष्ठप्रतियोगितायां साध्यतावच्छेदकसम्बन्धातिरिक्त-
कालिकसम्बन्धावच्छिन्नत्वसाध्यनिष्ठत्वोभयसत्त्वेन तत्प्रतियोगि-
ताया लक्षणाघटकत्वान्नाम्याप्तिः पूर्वक्षणवृत्तित्वविशिष्टघटाभावा-
भावयान् पटत्वादित्यादौ घटनिष्ठप्रतियोगितायां साध्यनिष्ठत्वविर-
हेणोभयाभावसत्त्वात् तत्तत्प्रतियोगितामादायैव लक्षणसमन्वय इ-
त्याहुः । केचिन्तु हेतुसमानाधिकरणाभाधीयसाध्यतावच्छेदकस-
म्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितायां स्वप्रतियोगितावच्छेदकयादृशसम्ब-
न्धेन स्वप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नसामान्यानधिकरणं यदेत्व-
धिकरणं तादृशसम्बन्धानवच्छिन्नत्वसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्न-
त्वोभयाभावस्य विशेषणताविशेषसम्बन्धावच्छिन्नत्वसाध्यताव-
च्छेदकावच्छिन्नत्वोभयाभावस्य विवक्षणीयत्वात् । तथा च पू-
र्वक्षणवृत्तित्वविशिष्टघटाभावाभावयान् पटत्वादित्यादौ संयोगादि-
सम्बन्धावच्छिन्नपटाभावीयपूर्वक्षणवृत्तित्वविशिष्टपटाभावाभावनि-
ष्ठप्रतियोगितैव लक्षणघटिकेत्यप्याहुः । नव्यास्तु साध्यताव-
च्छेदकसम्बन्धानवच्छिन्नत्वसाध्याभावनिष्पितत्वोभयाभाववृत्ति-
योगित्वस्य स्वप्रतियोगित्वपदेन विवक्षितत्वात् तथा च संयो-
गसम्बन्धावच्छिन्नघटनिष्ठप्रतियोगितायां साध्यतावच्छेदकसम्बन्धा-

मयिच्छप्रत्ययपूर्वक्षप्रवृत्तित्वयिनिष्ठधराभावाभावरूपसाध्याभाव-
निरूपितत्वोभयसत्त्वेन लक्षणाघटकत्वात् पूर्वक्षणवृत्तित्वयिनिष्ठध-
राभावात्मकस्य घटाभावावतिरिक्तत्वात् । न च द्रव्यत्वाभावस्य
विशेषणताविशेषसम्बन्धायच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाव एव द्रव्यमि-
न्नानुयोगिकस्वरूपसम्बन्धायच्छिन्नप्रतियोगिताकापि तथा च द्र-
व्यत्वाभावनियं यद् द्रव्यमिन्नानुयोगिकस्वरूपसम्बन्धायच्छिन्नं प्रति-
योगित्वं तत्र साध्यतावच्छेदकस्वरूपसम्बन्धानवच्छिन्नस्य साध्याभा-
वनिरूपितत्वोभयाभावसत्त्वेन स्वप्रतियोगितावच्छेदकद्रव्यमिन्नानुयो-
गिकस्वरूपसम्बन्धेन तादृशप्रतियोगितावच्छेदकापच्छिन्नसामान्यान्-
धिकरणस्यस्य हेत्वधिकरणे सत्त्वात् द्रव्यत्वस्यरूपस्य साध्याभावस्य
लक्षणाघटकत्वात् अयं द्रव्यत्वाभाववान्तत्वादित्यादायतिव्याप्ति-
रिति वाच्यं, यथाऽप्रमत्त्वप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वस्य तदात्मानुयोगि-
कस्वरूपसम्बन्धायच्छिन्नप्रतियोगिताका योऽभावः तस्य कालिकस-
म्बन्धायच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्य वैशिकविशेषणतया साध्यता-
व्यवहारस्य हेतुस्तत्र सङ्गती हेत्वधिकरणे आत्मनि घटमात्रं यत्त-
दात्मानुयोगिकविशेषणताविशेषसम्बन्धायच्छिन्नप्रतियोगिताकात्म-
त्वप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वाभावस्तत्प्रतियोगित्वं तदात्मानुयोगिकवि-
शेषणताविशेषसम्बन्धायच्छिन्नं तेन तद्भावप्रतियोगितावच्छेद-
कावच्छिन्नसामान्यान्धिकरणहेत्वधिकरणवृत्तिर्पेक्षतदनुयोगिकस्वरू-
पसम्बन्धायच्छिन्नप्रतियोगिताकात्मत्वप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वाभाव-
सन्दीयसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धायच्छिन्नप्रकृतसाध्यनिष्ठा या प्रति-
योगिता तदवच्छेदकत्वस्य साध्यतावच्छेदके सत्त्वादित्यातिस्तदा-
रणार्थं साध्यतावच्छेदकसंसर्गतावच्छेदकेतरावच्छिन्नसंसर्गतानि-
रूपितत्वसाध्याभावनिरूपितत्वोभयाभावप्रतियोगित्वस्य स्वप्र-
तियोगित्वपदेन विवक्षितत्वात् । तथा च तदात्मानुयोगिकविशेषण-
ताविशेषसम्बन्धायच्छिन्नात्मत्वप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वनिष्ठप्रतियोगि-
तायाः साध्यतावच्छेदकसंसर्गतावच्छेदकेतरतवात्मानुयोगिकत्वा-
यच्छिन्नसंसर्गतानिरूपितत्वसाध्याभावनिरूपितत्वोभयसत्त्वेन लक्ष-
णाघटकत्वं किन्तु घटाप्रभावीयप्रतियोगितायामेव तथात्वम् त-
स्याः साध्यतावच्छेदकेतव संयोगत्वावच्छिन्नसंसर्गनानिरूपितत्वे अपि
साध्याभावनिरूपितत्वाभावसत्त्वेन तादृशोभयाभावसत्त्वात् तथा
च द्रव्यत्वाभाववान् सत्त्वादित्यादौ द्रव्यामिन्नानुयोगिकस्वरूपसम्ब-

न्येन द्रव्यत्वाभावस्याभावो न लक्षणघटकः द्रव्यभिन्नानुयोगिकस्वरूपसम्बन्धावच्छिन्ना या साध्याभावनिरूपिता प्रतियोगिता तत्र साध्यतावच्छेदकसंसर्गतावच्छेदकेतरद्रव्यभिन्नानुयोगिकत्वावच्छिन्नसंसर्गत्वानिरूपितत्वसाध्याभावनिरूपितत्वोभयसत्त्वात् किन्त्वभावांतरमावायातिन्यासिर्चितं सङ्गच्छते ॥ ५३ ॥

अत्र कल्पे घटत्ववाद् तत्क्रियात्वादित्यत्र कालिकसम्बन्धेन साध्यत्वे तत्क्रियात्वस्य हेतुतायामन्यासिस्तत्र स्वप्रतियोगित्वं यादृशसम्बन्धावच्छिन्नं तादृशसम्बन्धेन स्वप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नसामान्यानधिकरणहेत्वधिकरणवृत्त्यभावीप्रतियोगितायां साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वनिवेशात् तादृशसम्बन्धेन प्रतियोगिव्यधिकरणाभावाप्रसिद्धेः । न चैतत्क्रियासमानकालीनकालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकघटाद्यभावमावाय नाभ्यासिः विभिन्नकालीनवस्तुनः कालिकसम्बन्धेनाध्याय्येयभावाकल्पनाविति वाच्यम् एतत्कालासमानकालीनघटाद्यभावस्य पूर्णक्षणवृत्तित्वविशिष्टघटाभावाभावाभावातिरिक्ततया पूर्णक्षणवृत्तित्वविशिष्टघटाभावाभावरूपस्य प्रतियोगिनः कालिकेन सम्बन्धेन तत्क्रियायामधिकरणत्वसत्त्वेन प्रतियोगिव्यधिकरणाभावाप्रसिद्धेः । अत्रोच्यते । स्वप्रतियोगित्वं यादृशसम्बन्धावच्छिन्नं तादृशसम्बन्धेन तादृशसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नसामान्यानधिकरणत्वस्य हेत्वधिकरणे विवक्षितत्वात् एतत्कालासमानकालीनपटाद्यभावमावाय नाभ्यासिः एतत्कालासमानकालीनपटाभावाप्रतियोगी यः पूर्णक्षणवृत्तिर्यविशिष्टपटाभावाभावस्तीष्टप्रतियोगितायास्तद्वशात्कालिकसम्बन्धानवच्छिन्नत्वात् पूर्णक्षणवृत्तित्वविशिष्टैतत्क्रियासमानकालीनपटाभावाभावातिरिक्तकालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकामावस्तु न तत्क्रियासमानकालीनपटाभावस्वरूपः किन्त्वतिरिक्तपदेति । एतेन संयोगादिसम्बन्धेन घटाद्यभावस्य विपर्ययतासम्बन्धेन घटाद्यभाववद्भिन्नमेदात्मफतया विपर्ययतया घटाद्यभाववद्भिन्नवद्भादिरूपप्रतियोगिसामानाधिकरण्यात् प्रतियोगिव्यधिकरणाभावाप्रसिद्ध्या ध्वनिमाद् घूमादित्यादावसम्भवतावचस्प्यम् हेत्वधिकरणवृत्तितावच्छेदकीभूतानुयोगितानिरूपितप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नसामान्यानधिकरणत्वविषयया कथञ्चित् तद्वारणेऽपि स्वरूपसम्बन्धेन स्याधिकरणावृत्तित्वावच्छिन्नाभावस्वरूपतया घटाभावस्य स्वरूपसम्बन्धेन स्या-

धिकरणावृत्तिवह्यादिरूपप्रतियोगिस्तमानाधिकरणतया घटिमान् पू-
मादित्यादावभ्यासितुं चरैवेत्यपि निरस्तम् घटाद्यभावीयवह्यादिनि-
ष्ठप्रतियोगितायास्तादृशसम्बन्धानवच्छिन्नत्वादिति ध्येयम् ॥ ५४ ॥

प्राचां मते संयोगसामान्याभावसाध्यकमात्मत्वं विरुद्धमतः
कपिसंयोगाभाव उक्तः वृक्षादावुत्पत्तिकालावच्छेदेन गुणसामा-
न्याभावसत्त्वाद्बृक्षत्वादिकं परित्यज्यात्मत्वं हेतुरुक्तः इति जाग-
दीशी । अत्रेयमाशङ्क्य । न च कपिसंयोगवृक्षाद्यान्यतराभावा-
भायमादाय कपिसंयोगाभाववान् बृक्षत्वादित्यत्राभ्यासिसम्भवे कथं
तत्परित्यक्तमिति वाच्यम् बृक्षत्वकपिसंयोगान्यतराभावाभावस्य
बृक्षत्वबृक्षावृत्तिकपिसंयोगान्यतरस्यरूपतया बृक्षत्वकपिसंयोगान्य-
तराभावत्वस्य हेतुसमानाधिकरणकपिसंयोगात्मकसाध्याभावप्रति-
योगितानवच्छेदकत्वात् । न च तथापि संयोगस्वरूपाणां वृक्ष-
वृत्तिकपिसंयोगबृक्षत्वान्यतररूपाभावाणां प्रतियोगितावच्छेदकी-
भूतबृक्षवृत्तिकपिसंयोगबृक्षत्वान्यतराभावत्वावच्छिन्नानधिकरणात्वात्
बृक्षस्येति तदोपतादवस्थ्यम् । न च बृक्षवृत्तिकपिसंयोगबृक्षत्वा-
न्यतराभावाभावो बृक्षत्वरूप एवातिप्रसङ्गाभावादिति वाच्यम् । क-
पिचरणं बृक्षत्वकपिसंयोगान्यतराभावाभाववदिति प्रतीत्यनुपपत्तेरि-
ति वाच्यम् यत्प्रतियोगित्वावच्छिन्नानधिकरणत्वं हेतुमति सम्भवति
तत्प्रतियोगितायां स्ववृत्तिपदार्थविभाजकीभूतधर्मानधिकरणप्रति-
योगिताकाभावावृत्तित्वं निवेदयम् न च गुणसामान्याभावनिष्ठप्रतियो-
गित्यमपि न तादृशं विशिष्टत्वानतिरिक्ततया स्ववृत्तिपदार्थविभाज-
कीभूतधर्मानधिकरणीभूतो यः पूर्वं स्ववृत्तिव्यतिशिष्टगुणसामान्या-
भावाभावः तत्प्रतियोगिताकाभाववृत्तित्वादिति वाच्यम् निरुक्तप्रति-
योगितायां स्ववृत्तिपदार्थविभाजकीभूतधर्मानधिकरणवृत्त्यनुयोगिता-
न्निरूपितत्वस्य विवक्षितत्वात् स्वपदं हेतुसमानाधिकरणाभावरूपम्
तथा च स्ववृत्तिपदार्थविभाजकीभूतं यद्गुणत्वं तदनधिकरणं यद्ब-
्रक्षत्वादि तत्तद्वृत्त्यनुयोगितानिरूपितत्वमन्यतराभावनिष्ठप्रतियोगि-
तायामस्त्येव तथा च बृक्षत्वादिहेतौ अन्यतराभावाभावमादाया-
न्यान्त्यभावादात्मत्वपर्यन्तानुवाचनमिति भावस्यादिहेतुफलस्य गु-
णस्यान्याभावनिष्ठप्रतियोगितायां स्ववृत्तिपदार्थविभाजकीभूतगुण-
त्वानधिकरणवृत्त्यनुयोगित्वानिरूपितत्वादित्यभ्यासिः सुरदैवेति च्ये-
यम् ॥ ५५ ॥

अथ कपिसंयोगप्रतियोगितावच्छेदकगुणसामान्याभायत्वमा-
दाय कपिसंयोगाभाववानात्मत्वादित्यादायव्याप्तिरित्यन्यत्र युक्तमिति
गुणसामान्याभावाभावस्य घटादिवृत्तिनानागुणस्वरूपकल्पनाम-
पेक्ष्य घटादिवृत्त्येकत्वादित्येककल्पनायाः सुवचत्वात्तावदादिति ।
अथ जन्यज्ञानविशिष्टैकत्वाभाववानात्मत्वादित्यादौ जन्यज्ञानवि-
शिष्टैकत्वस्वरूपसाध्याभावप्रतियोगितावच्छेदकगुणसामान्याभावा-
त्वावच्छिन्नानधिकरणत्वं हेतुमत इत्यव्याप्तिरिति चेन्नन्यज्ञानवि-
शिष्टैकत्वस्वरूपकल्पनामपेक्ष्य लाघवाज्जन्यज्ञानस्वरूपत्वं कल्पनी-
यम् । अत्रेवं समाधानम् कपिसंयोगाभाववानात्मत्वादित्यादौ तत्क-
पिसंयोगान्यतत्कपिवृत्तिगुणान्यगुणाभायत्वस्यापि कपिसंयोगरूप-
साध्याभावप्रतियोगितावच्छेदकतया तदवच्छिन्नानधिकरणत्वस्यात्म-
नि सस्यादव्याप्तिः सुसङ्गच्छत इति । न चैवं तत्साध्यकवृक्षत्वादिहे-
तुकस्थले तत्कपिसंयोगान्यतत्कपिवृत्तिसमयेतान्यसमयेताभायत्व-
स्यापि कपिसंयोगरूपसाध्याभावप्रतियोगितावच्छेदकतया वृक्षादौ
तदवच्छिन्नानधिकरणत्वस्य सत्त्वात् तत्साध्याप्तिधारणसम्भवे तदु-
पेक्षायां धीजाभावादिति वाच्यम् संयोगान्यतराभायत्वधारणरित्यैव
तद्वारणादिति भाव्यम् ॥ ५६ ॥

अत्र च प्रतियोगितावच्छेदकधर्मेणावच्छिन्नत्वं साध्यता-
वच्छेदकताघटकसम्यग्धेन ग्राह्यम् तेनाय विण्डस्यापि कालिक-
सम्यग्धेन यद्भूतविशिष्टं तुणादि तस्य संयोगेनाधिकरणत्वे अपि
नातिव्याप्तिरिति जागदीशी । अथात्र साधनसमानाधिकर-
णाभावाभावात्स्यैव कालिकादिसम्यग्धेन प्रतियोगितावच्छेदकविशि-
ष्टगुणादिसमानाधिकरणाभावाप्रसिद्धा समवायेन गुणवान् महाका-
लत्वादित्यादावव्याप्तिरसम्भवे धूमवान् वह्नेरित्यादावतिव्याप्त्यभि-
धानमसङ्गतमिति चेत् न तादात्म्येन गगनविशिष्टाभावमादायैव लक्ष-
णसमन्वयात् केनापि सम्यग्धेन स्वप्रतियोगितावच्छेदकीभूतगग-
नविशिष्टस्य महाकाले सम्बन्धित्वाविरहात् न च साध्यतावच्छेदक-
समवायेन प्रतियोगिन्यधिकरणत्वाप्रसिद्धैव तादशाभावस्य लक्ष-
णाघटकत्वमिति वाच्यम् महानसानुयोगिकसंयोगेन वह्नेः साध्यता-
यां तद्धूमादिहेतावव्याप्तिवारणाय प्रतियोगिन्यधिकरणत्वस्य वा-
रिभाषिकस्य ग्रन्थकृतेव प्रागुक्तत्वादिति ज्ञेयम् ॥ ५७ ॥

स्वप्रतियोगितावच्छेदकधर्मे स्वाध्याधिकरणाभूतयाप्रिष्टा-

धिकरणतानवच्छेदकत्वाधिकरणतावच्छेदकत्वद्वयोर्व्यतिरेकस्तद्य-
 किमेदकूटवत्त्वं हेतुमतो घान्यमिति जगदीशः । अत्र स्वाभ्याधि-
 करणत्वं साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन ग्राह्यम् अन्यथा घूमघान् वहेरि-
 त्यादायतिव्याप्तिः कालिकसम्बन्धेन स्वाभ्याधिकरणं यद्योगोलके
 तत्रिग्राधिकरणतानवच्छेदकत्वाधिकरणतावच्छेदकत्वद्वयोर्व्यतिरे-
 कस्य प्रतियोगितावच्छेदके सत्त्वात् तद्व्यक्तिमेदवत्त्वस्य हेतुमत्त्वस-
 त्त्वात् एवमधिकरणतानवच्छेदकत्वमित्यस्याधिकरणत्वं साध्यताव-
 च्छेदकसम्बन्धेन ग्राह्यम् अन्यथा तज्ज्ञानान्यत्वाधिशिष्टसत्त्वात् हा-
 नत्वादित्यादायतिव्याप्तिः स्वाभ्याधिकरणं यस्तज्ज्ञानं तत्रिगुविपरि-
 तासम्बन्धावच्छिन्नप्रतिपक्षप्रतिपक्षप्रतिपक्षप्रतिपक्षप्रतिपक्षप्रतिपक्ष-
 तासम्बन्धावच्छिन्नप्रतिपक्षप्रतिपक्षप्रतिपक्षप्रतिपक्षप्रतिपक्षप्रतिपक्ष-
 किमेदकूटवत्त्वस्य हेतुमत्त्वसत्त्वात् । अत्रायं पूर्वपक्षः बहुप्रतियोगि-
 कसंयोगसम्बन्धेन ध्वेः साध्यतायां घूमादिहेतावभाषाप्रसिद्धाव्या-
 प्तिः साध्याभाषातिरिक्ताभावप्रतियोग्यधिकरणतायां साध्यतावच्छे-
 दकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतिपक्षप्रतिपक्षप्रतिपक्षप्रतिपक्षप्रतिपक्षप्रतिपक्ष-
 तत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतिपक्षप्रतिपक्षप्रतिपक्षप्रतिपक्षप्रतिपक्षप्रतिपक्ष-
 साध्यतावच्छेदके स्वाभ्या-
 धिकरणस्यमिग्राधिकरणतानवच्छेदकत्वाधिकरणतावच्छेदकत्वद्वयो-
 र्व्यतिरेकस्तद्यद्व्यक्तिमिश्रत्वस्य हेतुमत्त्वसत्त्वाद्भाषाप्रसिद्धेः एवं
 अधिकरणतानवच्छेदकत्वेत्यत्रापि तथा । न च साध्यतावच्छे-
 दकसम्बन्धातिरिक्तसम्बन्धावच्छिन्नत्वसाध्यनिरूपितत्वाभाषाभाष-
 यस्य स्वाभ्याधिकरणतायां नियताभाषाप्रसिद्धिः । एवमधिकरण-
 तानवच्छेदकत्वमित्यत्रापि साध्यम् बहुप्रतियोगिकसंयोगेन प्रने-
 यमात्रसाध्यकघूमादिहेतावप्रसिद्धेः बहुप्रमायातिरिक्ताभावप्रतियो-
 ग्यधिकरणतायां साध्यतावच्छेदकसम्बन्धातिरिक्तसम्बन्धावच्छिन्न-
 त्वमेवमनिरूपितत्वद्वयोः सत्त्वाद्बहुप्रतियोगिकसंयोगसम्बन्धावच्छि-
 न्नबहुप्रमाप्रतियोग्यधिकरणतायां तत्सत्त्वेऽपि तद्व्यक्तिमिश्रत्वस्य
 हेतुमत्त्वसत्त्वादिति चेत् । सत्यम् । साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन सा-
 ध्याधिकरणवृत्तिसाध्यनिरूपितत्वसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धातिरिक्त-
 सम्बन्धावच्छिन्नत्वमेतदुभयाभाषस्य विपक्षितत्वात् यदायमायप्र-
 तियोग्यधिकरणतायामेव साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन साध्याधिकर-
 णवृत्तिसाध्यनिरूपितत्वपरितोभयाभाषसत्त्वादिति ज्ञेयम् ॥ ५८ ॥

नत एव च गौतम्याप्रहृदयायां यत्र साध्यादि- सा गौ-
 रिति तादृशमेव शोभ्यापक्षप्रहे साध्यादिना तादृशमेव गौता-

दात्म्येन गोव्यतिरेकाच्च सास्त्रादिव्यतिरेकः सिद्धयतीति दीधितिः । नन्वयं गौरित्यनुमितिर्गवेतरावृत्तित्वरूपायाः शुद्धगो-
त्यनिरूपितव्याप्तेर्ज्ञानात् निरवच्छिन्नगोत्वसाध्यकैव भविष्यति सा-
ध्यवदन्यावृत्तित्वरूपाया अपि व्याप्तेरनुमितिहेतुत्वस्याप्रे घाच्य-
त्वादतस्तादृशानुमित्यनुरोधात् धर्मिणो धर्मव्यापकत्वस्थीकारोऽनु-
चित इत्यत उक्तं गोत्वमेति । गोत्वत्वं गवेतरावृत्तित्वमिति जग-
दीशः । अथात्र समवायेन गोत्वसाध्यकस्थले सास्त्रादेर्गौरवयवत्वेन
समवेतत्वसम्बन्धेनैव तस्य सहेतुत्वं तथा च गवेतरनिरूपितसम-
वेतत्वसम्बन्धावच्छिन्नवृत्तित्वाभाषस्यैव तदेत्वीयव्याप्तिरतया गौ-
रित्यघटकगवेतरासमवेतत्वस्य तदेतौ व्याप्तिव्यपनमनुचितं ज-
गदीशस्येति चेत् न गोप्रतिपाद्यपृथिवीसाध्यकसास्त्रादेः सहेतुतया
तत्स्थलाभिप्रायेणैव तद्विवेशादिति समवायेन रूपादिहेतुकस्थला-
भिप्रायेण वा तद्विलम्बनादिति ध्ययम् । न खैवं यद्यत्सम्बन्धेन यद्ध-
र्मावच्छिन्नानधिकरणत्वं हेतुमतस्तत्सम्बन्धाभ्यासाध्यतायच्छेदकस-
म्बन्धेन तद्धर्मावच्छिन्नसामानाधिकरण्यमेव लाघवाद्यसिरस्तु त-
था च घटवान् महाकालत्वादित्यादौ समवायेन घटाद्यभावोऽपि प्र-
तियोगिव्यधिकरण्यं सम्भवतीति वाच्यम् घटवृत्तित्व(१)विशिष्टत्व-
इयवान् घटत्वादित्यादावव्याप्ते केनापि सम्बन्धेन हेतुमतः साध्यता-
यच्छब्दावच्छिन्नानधिकरणत्वादिति तादात्म्यसम्बन्धेन तयाधि-
धानधिकरणत्वसम्बन्धेऽपि दधित्वविशिष्टप्रमेयवान् स्थूलदधिरथा-
दित्यादावव्याप्तेरिति प्राप्नुरिति जगदीशः । ननु एतल्लक्षणस्य प्रति-
योगिव्यधिकरणाभावाघटिततया घटाद्यभावोऽपि प्रतियोगिव्यधि-
करण इति जगदीशग्रन्थासङ्गतिरिति चेत् न एतल्लक्षणस्य प्रति-
योगिव्यधिकरणाभावाघटितत्वेन मूलाभिप्रेततया प्रतियोगिव्यधिकर-
णाभावाघटितमेव लक्षणं वाच्यम् तथा च यथा प्रतियोगिव्यधिकर-

(१) अथ इत्यन्तवान् पटत्वादित्युक्तौ पटप्रतियोगिकसमवायेन साध्याधिकरणत्वस्य हेतु-
मिति सम्प्रदायदृष्टवृत्तावशिष्टेति । न चापि तद्वद्वानुयोगिकसमवायेन साध्याधिकरणत्वस-
म्बन्धाव्याप्तिरिति वाच्यम् घटवृत्तित्वविशिष्टेत्यनेन—तद्वद्वृत्तित्वविशिष्टस्योक्तत्वात् । अथ दधित-
विशिष्टप्रमेयवान् स्थूलदधित्वादित्यपि दध्यतुप्रतियोगिकसमवायेन साध्याधिकरणत्वस्य हेतु-
मिति मन्वाश्रयातिरिति चेत् न मन्वाश्रयवृत्तिविशिष्टमन्वाभाववान् मन्वानाभावत्वादित्यादावव्याप्तिः
केनापि सम्बन्धेन हेतुमतः साध्याधिकरणत्वात्सम्बन्धात् विपर्ययः सत्त्वमन्वानाश्रयमादति वि-
भवनीयम् ।

णहेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकधर्मभिन्नत्वं साध्यतावच्छेद-
कधर्मं निवेद्य मूलोक्तलक्षणस्य परिष्कारो दीधितिकारेण कृतस्त-
था स्थप्रतियोगितावच्छेदकसम्यग्धेन प्रतियोगिन्यधिकरणहेतुम-
न्निष्ठसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकभावीयतत्तत्प्रतियोगि-
तावच्छेदकसम्यग्धभिन्नत्वं साध्यतावच्छेदकसम्यग्धे निवेद्य लक्ष-
णस्य परिष्कारः कर्तुं शक्यत इत्याशङ्कावता जगदीशेन घटाद्यभावो-
ऽपि प्रतियोगिन्यधिकरण इत्यादिग्रन्थस्योक्तत्वादिति ध्येयम् ॥५९॥

अथ हेतुसमानाधिकरण्याभावीयप्रतियोगितावच्छेदकसम्यग्धेन
प्रतियोगिन्यधिकरणहेतुमन्निष्ठाभावीयसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्र-
तियोगितासामान्ये साध्यतावच्छेदकसम्यग्धावच्छिन्नप्रत्याभाष इ-
त्यादिकमेण निर्वचने घटवृत्तित्वविशिष्टप्रत्यक्षत्वाद् घटत्वादित्यादौ
तादात्म्येन साध्यभेदमादाय दोषवारणसम्भवेऽपि दधित्वविशिष्टप्र-
मेयत्वाद् स्थूलदधित्वादित्यादावभ्याप्तिः केनापि सम्यग्धेन हेतुमत-
स्तत्र साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नानधिकरणत्वासम्भवादिति जग-
दीशः । अत्र च दधित्वविशिष्टं सामानाधिकरण्यसम्यग्धेन तच्च
समयायेन दधित्वाधिकरणे समयायेन वृत्तित्वं तादृशप्रमेयं त्रस-
रेण्यादिस्वरूपं दधित्वादिकं च न तद्वद्युक्तं परमाणौ दधित्वजा-
त्यसत्त्वेन तत्र सामानाधिकरण्यसम्यग्धेन विशिष्टपरिरहात् न त-
दभाषो हेतुधिकरणे समयायेन न वा तादात्म्येन प्रतियोगिन्यधिक-
रण इत्यभ्यासि । साध्यत्वं च तादात्म्येन योध्यम् । समयायेन साध्य-
त्वे स्थूलपदस्य ध्यमिच्चारकारत्वेन व्यर्थत्वात् तादात्म्येन साध्य-
तायां तु स्थूलपदानुक्ती घणुके व्यभिचारपक्षः तत्र तादृशसाध्यस्य
त्रसरेष्यादेः तादात्म्येनाभावात् । न च समयायसम्यग्धेन साध्यत्वे
किं स्थूलपदेनेति याच्यम् तथासत्यभ्याप्यसम्भवेन प्रकृतानुपयोगात्
घणुकरूपे हेतुधिकरणे साध्यस्य तादात्म्यसम्यग्धेनाभावात्सत्त्वात् ।
अत्रैवमाशङ्का पिरयितासम्यग्धमादाय विशिष्टप्रमेयत्वस्य हेतुधिक-
रणेऽसत्त्वेन । प्रतियोगितावच्छेदकतत्तत्सम्यग्धान्यतयस्य साध्यताव-
च्छेदकसम्यग्धे सत्त्वात् तत्राभ्यासिपरिरहादिति चेत् न पिरयित्यादेः
संसर्गत्वं मानाभावात् । केचित्तु ज्ञानत्यजानान्यतरस्य समयायेन
साध्यतायां योगिज्ञानत्वस्य समयायेन हेतुतायामभ्याप्तिः तत्र के-
नापि सम्यग्धेनानधिकरणत्वापरिरहात् । न च तत्र महाकालानुयोगि-
ककालिकसम्यग्धनानाधिकरणत्वाभावात्तर्जितं याच्यम् पिरयिरू-

येन संसर्गतानभ्युपगमादिति तत्र विवृण्वविशेषणतासम्बन्धेन सा-
ध्यताधिकरणत्वस्य ज्ञानादौ सत्त्वादिति ध्येयम् ॥

कालो घटवान् महाकालत्वादित्यादावव्याप्तिवारणाय साध्यता-
वच्छेदकसम्बन्धसामान्ये यादृशप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रति-
योगिकत्वहेत्वधिकरणयत्किञ्चिदनुयोगिकत्वोभयाभावात्तादृशप्र-
तियोगितानवच्छेदकत्वं साध्यतावच्छेदके विवक्षितम् उभयाभाव-
मपहाय विशिष्टाभावनिवेशे कालो घटवान् महाकालत्वादित्यादाव-
व्याप्तिः गगनप्रतियोगिकत्वविशिष्टमहाकालानुयोगिकत्वाप्रसिद्ध्या
गगनाभापस्य लक्षणाघटकत्वादिति जगदीशः । तत्र सङ्गच्छते महा-
कालाभावस्यैव लक्षणघटकत्वसम्भवात् तादात्म्यसम्बन्ध एव ता-
दृशमहाकालानुयोगिकत्वविशिष्टमहाकालप्रतियोगिकत्वसम्भवात् ।
अत्र केचित् तादात्म्यकालिकान्यतरसम्बन्धेन साध्यतास्थले ताद-
ताऽपि अव्याप्तेरपरिहारादिति । न च प्रकृताव्याप्तितादवस्थमिति
जगदीशप्रन्धासङ्गतिरिति वाच्यम् प्रकृतसाध्यहेतुकाव्याप्तिपरतया
तत्सङ्गतेरित्यलं पल्लवितेनेति पदन्ति । प्रतियोगिभ्यधिकरणस्यानुग-
मस्तु हेत्वधिकरणवृत्तिप्रतियोगितानवच्छेदकत्वं साध्यतावच्छेदके
विवक्षणीयम् वृत्तित्वं च स्वावच्छेदकावच्छिन्नाधिकरणत्वसम्बन्धा-
वच्छिन्नस्थानिष्ठावच्छेदकताकभेदवत्यसम्बन्धेन बोध्यम् (१) ॥

(१) गणेशसिन्धुराजकीयसङ्कनशठशास्त्रीयपुस्तके ऽथैव सिद्धान्तलक्षणकोटपत्र समाप्तम् ।
अरमन्दस्तलिखितपुस्तके व्यापाचार्यश्रीशमाचरणभट्टाचार्यपुस्तके चापि क पाठो वर्तते स चातुप-
दमेव साम्येयते ।

ॐ नमो गणेशाय ।

नन्यष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्यात्मककालमात्रवृत्तिधर्मस्य विशेषण-
तादृशपेणाभ्याप्यवृत्ति किमपि व्यापकं न स्यात् । स्वावच्छेदक-
सम्बन्धेन प्रतियोग्यसम्बन्धेति काल धर्ममानस्याभावस्य प्रतियोगि-
तायां तत्सम्बन्धावच्छिन्नत्वस्य तेन सम्बन्धेन यत् प्रतियोगि-
सम्बन्धि तदन्वयत्वस्य च कालेऽसम्भवादिति शिरोमणि ।
अत्राभ्याप्यवृत्ति धर्मस्यावच्छेदेन तादृशकालमात्रवृत्तिधर्मव्यापक-
त्वाभावः साधनीयः । अत्र व्यापकत्व किं कालिकसम्बन्धेन प्रति-
योगिव्यधिकरणनिरुक्तमहाकालत्वसमानाधिकरणाभायप्रतियोगि-
त्याभावरूपं किं वा प्रतियोगिवैयधिकरण्यघटितनिरुक्तस्य प्रति-
योगिमत्ताबुद्धिबिरोधिनाघटकसम्बन्धेन निरुक्तमहाकालत्वसमा-
नाधिकरणाभायप्रतियोगित्वाभावरूपम् नाद्य निरुक्तप्रति-
योगित्वाभावरूपव्यापकत्वाप्रसिद्धः साध्याप्रसिद्धिप्रसङ्गात् ।
नापि द्वितीयः । अभ्याप्यवृत्तिधर्मे निरुक्तकालत्वसमानाधिकरणा-
भायप्रतियोगित्वाभावरूपव्यापकत्वाभावस्य इष्टत्वात् सिद्ध-
साधनापत्तः । न च व्यापकत्वसम्बन्धेन निरुक्तकालत्वाभाव-
साधनीयः क्रियात्पादिरूपधर्मस्य तादृशव्यापकत्वसम्बन्धा-
प्रसिद्धे महाकालत्वादि-व्यधिकरणसम्बन्धेन तादृशव्यापकता-
सम्बन्ध इति नाप्रसिद्धिरिति वाच्यम् । निरुक्तव्यापकतासम्बन्धो
यदि प्रतियोगिवैयधिकरण्यघटितस्तदा निरुक्तकालत्वादिधर्मस्य
व्यधिकरणतया प्रमथवादाद्यापि तदभायस्येतादभ्याप्यवृत्तिपदैव-
ध्यापत्तेः । यदि च प्रतियोगिवैयधिकरण्यघटितस्तदा निरुक्तबु-
द्ध्या सिद्धसाधनावसरे इति चेन्न अभ्याप्यवृत्तित्वावच्छेदकधर्मं पक्षी-
कृत्य प्रतियोगिवैयधिकरण्यघटितव्यापकतावच्छेदकत्वतदघटित-
व्यापकतावच्छेदकत्वोभयसाधारणैकरूपेण ससर्गत्वमादाय निरुक्त-
कालत्वाभावस्य साधनीयत्वात् ससर्गतावच्छेदकरूपं च स्वनिष्ठनि-
रूपकतानिष्ठावच्छेदकतानिरूपिताधिकरणतानिष्ठावच्छेदकतानिरूपि-
ताधिकरणनिष्ठावच्छेदकतानिरूपितनिरूपितत्वानिष्ठारच्छेदकताभि-
प्रा सती स्पप्रतियोगिमत्ताबुद्धिबिरोधिताघटकसम्बन्धावच्छिन्नत्व-

निष्ठावच्छेदकताभिन्ना सती स्वप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्ना-
धिकरणतासम्बन्धावच्छिन्नस्वनिष्ठावच्छेदकताकभेदवत्प्रसम्बन्धा-
वच्छिन्नत्वनिष्ठावच्छेदकताभिन्ना सती वृत्तितानिष्ठावच्छे-
दकताभिन्ना यावच्छेदकता तद्वनिरूपिता या वृत्तितानिष्ठावच्छेद-
कता तन्निरूपिताभावनिष्ठावच्छेदकतानिरूपितप्रतियोगितानिष्ठा-
वच्छेदकतानिरूपितावच्छेदकतात्प्रनिष्ठावच्छेदकताकससर्गताक-
स्वनिष्ठप्रतियोगितावच्छेदकताकभेदवत्प्रम । इत्यथ स्वनिष्ठ-
निरूपकताकाधिकरणतायन्निरूपितस्वप्रतियोगिमत्ताबुद्धिविरोधि-
ताघटकसम्बन्धावच्छिन्नवृत्तितानिष्ठभावप्रतियोगितावच्छेदकतासम्ब-
न्धेन स्वभावेतिभेदस्य स्वनिष्ठनिरूपकताकाधिकरणताव-
न्निरूपितस्वप्रतियागितावच्छेदकावच्छिन्नाधिकरणत्वसम्बन्धाव-
च्छिन्नस्वनिष्ठावच्छेदकताकभेदवत्प्रसम्बन्धावच्छिन्नवृत्तिव्यवभा-
षप्रतियागितावच्छेदकत्वसम्बन्धेन स्वभावाकारकभेदस्य च
सप्रहासासिद्धिर्न चा भव्याप्यवृत्तिदलवैयर्थ्यम् । तत हेतुश्च
महाकालत्वसमानाधिकरणस्य प्रतियागितावच्छेदकसम्बन्धेन प्र-
तियोगिभ्याधिकरणस्य स्वप्रतियोगिमत्ताबुद्धिविरोधिताघटकसम्ब-
न्धेन महाकालत्वसमानाधिकरणस्य एतद्व्यतिरिक्तभावस्य प्र-
तियागिताव्यवभाषकावच्छिन्नत्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाष-
प्रतियोगिकालिकत्वसम्बन्धप्रतियोगितावच्छेदकताविशिष्टाव्यवभा-
षिततावच्छेदकता तस्य घटत्वादावेवास्तीति न कोपि दोष
इति । न चोत्तरकाल प्रकृतव्यापकत्वोक्ताद्यापि निरुक्तव्यापकत्वा-
भावसाधने यावकाभावादिपक्षेतिदममुक्तमिति वाच्यम् भवन्मते
निरुक्तव्यापकताज्ञानस्यैवानुमितिहेतुतया निरुक्तव्यापकत्वाभावा-
नुमितेस्तद्विरोधितयानुमितेरनुपपत्त्या इष्टापत्तरयोगात् । अस्मन्मत-
स्य यद्यप्यव्यवभाषकताज्ञान एतदनुमितेरप्रतिपक्षकत्वादिपक्ष स-
म्भवादित्याहुः ॥

वस्तुनोऽष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्यात्मककालमात्रवृत्तिधर्मत्वावच्छे-
देनाव्याप्यवृत्तितानिष्ठवच्छेदकघटत्वावच्छिन्नविशेषताकानुमितित्वाव-
च्छिन्नजन्यतानिरूपितजनकतानतिरिक्तवृत्तिधर्मोभावात्स्यैव साधनीय-
त्वाज्ज्ञेयत्वेऽपि । तद्वद्वज्रकतानतिरिक्तवृत्तिधर्मप्रसिद्धिश्च क्रियात्वा-
दावप हेतुस्तु कालैकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियागिताविशिष्टाव्यवभा-
षिततावच्छेदकता ॥

प्रतियोगितापैशिष्ट्यं च स्वायच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताय-
च्छेदकावच्छिन्नाधिकरणतावद्विश्रुततासम्बन्धेन इति ध्येयम् ।
अव्याप्यवृत्ततायच्छेदकधर्मस्वायच्छेदेन महाकालानुयोगिकानुमिती-
यकालिकसम्बन्धावच्छिन्नविधेयतावच्छेदकत्वाभावात् साधनीयः ।
हेतुश्च महाकालत्वलिङ्गकप्रमायानुमितिजनकतावच्छेदकीभूतप-
क्षविषयतानिरूपितहेतुविषयतानिरूपितवृत्तित्वविषयतानिरूपिताधि-
करणताविषयतानिरूपितावच्छिन्नविषयतानिरूपितप्रतियोगित्वविष-
यतानिरूपितावच्छेदकताविषयतानिरूपिताभाविषयतानिरूपितवि-
षयत्वाभावात् ॥

अथात्र अष्टादश्यातिरिक्तत्वं यदि प्रत्येकं क्षिप्वादिमिश्रत्वं तदा
कालपदस्यैवर्थम् । यदि द्रव्यविभाजकीभूतधर्मावच्छिन्नप्रतियोगि-
ताकाष्टभेदपरं तदा घटत्वस्यापि तथास्येन व्यापकत्वस्यापि गो-
त्वाद्यौ प्रसिद्धिसम्भवादिति चेदत्र केचित् । प्रत्येकभेद एव ता-
त्पर्यम् । कालपदं तु कालिकविशेषणतालाभावेरयाद्गु । यस्तुतः
कालावृत्तिद्रव्यविभाजकधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाष्टभेदपरत्वं तद-
तिरिक्तत्वं कालपदं कालावृत्तिलाभावेति ध्येयम् । एव धर्मपद-
मपि येन सम्बन्धेन कालमात्रवृत्तित्वं तेन सम्बन्धेन हेतुतालाभावात्
एवं महाकालत्वं परित्यज्य एतादृशहेतुनुसरणं महाकालत्वत-
त्त्वकित्वादिनागर्हणसमहाय । महाकालपदशक्यतावच्छेदकनि-
रुक्तकालमात्रवृत्तिधर्म इति तदनुसरणमिति तु ॥ युक्त चतुर्द-
श्यातिरिक्तेति तु व्याय इति जगदीशसम्बन्धासङ्गतेरिति ध्येयम् ।

न चात्र विशेषणताविशेषपदेन महाकालनिरूपितविशेषणताया
एवविषयक्षितत्वात् तादृशसम्बन्धेन निरुक्तप्रतियोग्याधिकरणाप्रसिद्धे-
नौक्ताभावस्यापि प्रतियोगिवैधायिकरभ्यसम्भवः । तथा सति का-
लमात्रवृत्तिधर्मस्य तादृशविशेषणतया किमपि व्यापकं न स्यात्
इत्यस्यैव सम्यक्ते अष्टादश्यातिरिक्तत्वमिधानस्य सन्दर्भविरोधा-
पत्तेरिति जगदीशः । अत्रेवमाशङ्क्य । ननु धर्मस्य किमपि व्यापकं न
स्यात् इत्यस्यैव सम्यक्ते तत्र कालपदं वृत्तिपदं च व्यर्थमिति
चेदत्र केचित् । अव्याप्यवृत्तिधर्मे निरुक्तसम्बन्धेन व्यापकत्वा-
भावात् साधयितुमशक्यः किन्तु अव्याप्यवृत्तित्वावच्छेदकधर्माव-
च्छिन्नव्यापकतात्वावच्छेदेन निरुक्तकालिकसम्बन्धावच्छिन्नत्वा

भाय' साधनीय' । निरुक्तानुगतहेत्वनुभवनात् । तादृशकालवृत्ति-
र्यो यो धर्मं तत्तद्धर्मव्यापकतैव च पक्ष व्यापकताया व्याप-
कस्य व्याप्यस्य च भेदेन भिन्नत्वात् इत्यञ्च कालादिपदानुपादाने ग-
गनस्यापि तादृशत्वात् तस्य व्यापकत्वाप्रसिद्ध्या वाक्यस्यायोग्यता-
पक्षे तदुपादाने गगनस्य तादृशत्वाभावाप्रानुपपत्तिरित्याहुः । परे तु
स्वाध्यायमात्रानुयोगिकसम्बन्धेन स्वव्यापकत्वाभावस्याव्याप्यवृत्ति-
धर्मं साधन एव तात्पर्यम् । स्वमुभयवृत्तिधर्म इत्यञ्च तादृ-
शधर्मलाभाय कालादिपदं महाकालानुयोगिक इत्यत्र महाकाल-
पदमनुगतस्वत्वलाभाय । अत एव तात्पर्यग्रन्थे स्पष्टिपयपद-
स्वरूपेणैव प्रविश्य व्याप्तिर्ज्ञाया इति मधुरानाधेन प्रोक्तमि-
त्याहुः । यस्तुतस्तु कालपदस्य वृत्तिपदस्य च पूर्वमपि व्यावृत्ति-
र्न दूषेदानीमपि तथेति ध्येयम् ॥ ० ॥

कालो घटवान् महाकालत्वादित्यत्र साध्यताघटककालिक-
सम्बन्धेन प्रतियोगिव्यधिकरणाभावाप्रसिद्धिर्दत्ता तत्र महाका-
लाभ्यत्वविशिष्टघटाभावरूप प्रतियोगितायच्छेदकवैशिष्ट्यं सा-
ध्यतावच्छेदकताघटकसमवायसम्बन्धेनाप्रसिद्धं स्वरूपसमवाया-
ऽपामेष तथात्वाद्भिन्नि जगदीश । तत्रायमभिप्राय स्पष्टप्रतियोगिव्य-
धिकरणपदेन स्पष्टप्रतियोगितायच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताक-
पर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकवृत्तित्वे सति साध्यतावच्छेदकताघटकस-
सर्गतावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेद-
कवृत्ति यदधिकरणत्वं तदभावो विवक्षणीय । प्रथमवृत्तिश्च स्पष्टि-
रूपितनिरूपकतावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकपर्याप्त्यनुयो-
गितावच्छेदकत्वसम्बन्धेन । द्वितीयवृत्तिश्च स्वानिरूपित-
निरूपकतावच्छेदकताघटकससर्गतावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियो-
गिताकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेन । अन्यथा त-
द्धर्मावच्छिन्नप्रतियोगिता एव तद्धर्मावच्छिन्नस्य सम्बन्ध इति
मते यत्र प्रतियोगितासम्बन्धेन बद्ध साध्यत्व बह्वित्यस्य च सम-
वायेन साध्यतावच्छेदकत्व बह्विसामान्याभावत्वकालिकसम्ब-
न्धावच्छिन्नबह्वित्यनिष्ठावच्छेदकताकसमवायसम्बन्धावच्छिन्नबह्वि-
त्यनिष्ठावच्छेदकताकप्रतियोगिताकाभावत्वान्यतरस्य हेतुता तत्र
सम्बन्धद्वयस्य यदधिकरणतानिरूपकतावच्छेदकत्व तदधिकर-

णस्य स्वमिचारनिरूपकाधिकरणे सत्तायातिव्याप्तिः । के-
चिन्नु परमप्राक् पट्टेदित्यादायतिव्याप्तिपरणायाधिकरणताया
द्वितीयवृत्तित्वनिवेशः । अन्यथा समस्यकात्वीनकालिकसम्भ-
न्धनभ्रसाधिकरणताया अपि तादृशस्यासत्त्वधिकरणे सर्वेभ्यः सा-
ध्याभासस्य लक्षणपटकारं साहचान् परमप्राक्साधारणापच्छेदकार-
स्वीकारेण निरुक्तभ्रसाधिकरणताया. भ्रमवायावच्छिन्नप्रत्यादिनि
प्राहुः— ॥ ५ ॥

यद्यत्सम्भन्धेन यद्यर्मावच्छिन्नानाधिकरणं हेत्वधिकरणं तत्त-
सम्भन्धाव्यसाध्यतापच्छेदकसम्भन्धेन साध्यावच्छेदकावच्छिन्नप्र-
सामानाधिकरण्यं स्यादितिरिक्तं जगदीशेन । तस्यानुगमः
ससर्गाविशिष्टाभ्यसाध्यतापच्छेदकसम्भन्धावच्छिन्नसामानाधिकरण्यं
स्याति । ससर्गोद्देशच्छेदं च तादृशस्यावच्छिन्नप्रसाध्यताय-
च्छेदकावच्छिन्ननिरूपकताकाधिकरणत्वाभावयत्वेन अधिकरणवृत्त्य-
भावप्रतियोगिप्रतियोगिकात्वेतदुभयसम्भन्धेन स्वं संसर्गः ।

न च तादृशयत्नाकेशित्सम्भन्धेन प्रतियोगिसामानाधिकरण्या
भाषोक्तौ पट्टिसामान्याभावस्य धूमपत्पपेतापच्छेदेन महा-
गसीयसंयोगेन प्रतियोग्यसामानाधिकरण्याद्विद्वान् धूमादित्या-
दावव्याप्तिरिति जगदीशः । अत्र यत् किञ्चित्सत्त्वानुगतत्वाभा-
यात् केन रूपेण लक्षणे निवेश इति चेदत्रोच्यते स्वप्रतियोगिभाष-
च्छेदकसंसर्गतानिष्टाभयवृत्तिधर्मानिष्टावच्छेदकतानिरूपितनिरूपि-
तत्वसम्भन्धावच्छिन्नसंसर्गतानिष्टावच्छेदकतानिरूपितत्वे सति प्र-
तियोगितावच्छेदकावच्छिन्नाधिकरणतात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताका-
भावो हेत्वधिकरणं बोध्यः ।

महाकालान्यावविशिष्टघटाभावप्रतियोगितावच्छेदकवैशिष्ट्यं स-
मवायेनाप्रसिद्धं स्वरूपसमवायाश्रयमेव तथात्वादिति ज-
गदीशः । अथ तादृशस्यलक्षणासिद्धसम्भवेऽपि घटाधिकरण-
तायान् महाकालत्वादित्यादौ साध्यतावच्छेदकाघटकस्वरूपस-
म्भन्धेन महाकाला-यत्वाविशिष्टघटाभावप्रतियोगितावच्छेदकवै-
शिष्ट्यसम्भवात् तत्र लक्षणगमनेनाव्याप्यवृत्ति किमपि व्यापक
॥ स्यादिति दीधितिप्रत्यासद्भातरिति चेन्न स्वरूपसम्भन्धातिरि-
क्तसम्भन्धेन साध्यतावच्छेदकवैशिष्ट्यस्यलाभिप्रायेणोक्तत्वादि-

ति । न च भोत्ववान् घटत्वादित्यत्र स्वरूपसम्बन्धातिरिक्तसम्बन्धन गात्वत्वस्य वैशिष्ट्य नास्ति तत्र स्वरूपसम्बन्धन वैशिष्ट्यमिति ग्रन्थासङ्गतिरिति वाच्य तादात्म्यन भोत्वविशिष्टस्य कालिकन साध्यतास्थलामिप्रायण च अष्टद्रव्यातिरिक्तदलस्य व्यावृत्तिर्बोधा । न च वाच्य कालत्वादित्यादौ वाच्यत्वत्वस्य स्वरूपसम्बन्धातिरिक्तसम्बन्धन वैशिष्ट्याप्रसिद्ध्या ग्रन्थासङ्गतिरिति वाच्य तत्र वाच्यत्वमीश्वरच्छा वाच्यत्वत्व इश्वरच्छात्वमितिग्रन्थसङ्गतिरिति । स्वरूपत्वस्याननुगतत्वामिप्रायण तादतिरिक्त घट घट्यधिकरणतावान् धूमादित्यादायव्याप्यापत्त । बहुव्यधिकरणतात्वस्वरूपेण घटाधिकरणतात्ववैशिष्ट्याप्रसिद्धिरिति । वस्तुत एतद्व्यवहारेणैव कश्चित् इत्युक्तत्वात् दोष इति ।

ननु ह्येव्यधिकरणीभूतयत्किञ्चिद्व्यक्तवृत्ति प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टप्रतियोगिसामान्यकत्वमित्युक्ता गुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्त्वात्वविशिष्टादिक च न मत्तगुणादिवृत्ति इति शिरामणि । इदञ्च विशिष्टस्यातिरिक्तत्वमपि विशिष्टनिरूपिताधेयत्वस्यातिरिक्तत्वमभ्युपेत्य इति जगदीश । अत्रेयमाशङ्क । ननु विशिष्टस्यातिरिक्तत्व गुणवृत्तत्वस्य सत्ताया सत्ते विशिष्टसत्त्वमपि सत्त्वात् कथं तदभाव प्रतियोगिभ्यधिकरण इति चेदत्र कश्चित् । अत्रचित्त्वपदेन वृत्तितानवच्छेदकत्वस्य प्रतियोगितावच्छेदके विवक्षितत्वात् विशिष्टसत्तात्वे गुणवृत्तित्ववच्छेदकत्वाभावात् दोष । विशिष्टनिरूपिताधेयत्वमित्यस्य विशिष्टसत्तात्वायच्छेदनाधेयत्व न गुणनिरूपितमित्यर्थकत्वात् सामान्यपद पर्याप्तिपरमित्याहु । वस्तुतो यदभावीयप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नसम्बन्धितासामान्य ह्यधिकरणीभूतयत्किञ्चिद्व्यक्तनिरूपितसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नसम्बन्धित्वाभाव स एव प्रतियोगिभ्यधिकरण आधयनदनाधयवस्य नातात्वे कपिसयाम्यतत्वादित्यादावभ्यासि अत सामान्यपदमिति ध्ययम् ।

साध्यतावच्छेदकसम्बन्धसामान्ये यदभावीयप्रतियोगिप्रतियोगिकत्वह्यधिकरणीभूतयत्किञ्चिद्व्यक्त्यनुयागिकत्वसामान्याभयाभावस्य विवक्षितत्वादिति शिरामणि । ननु ह्येव्यधिकरणीभूतयत्किञ्चिद्व्यक्त्यनुयागिकत्व यदि तद्व्यक्तिवृ

चित्त्व तदा धर्मयान् पहेरित्यत्रातिव्याप्तिः । पूमप्रतियोगिकस्यापि सं-
योगस्य कालिकसम्बन्धेनायोगोलकवृत्तित्वादिति जगदीशः । अथाप्र-
ननु संयोगकालिकान्यतरसम्बन्धेन घटस्य साध्यतायां महाकाल-
त्वहेतायव्याप्तिः । प्रतियोग्यसमानाधिकरणाभावाप्रसिद्धेः । सा-
ध्यतायच्छेदकसम्बन्धसत्त्वानियामकसम्बन्धातिरिक्तसम्बन्धापच्छि-
न्नत्वसाध्यतनिरूपितत्वोभयाभायस्य नृत्ततायां निवेशात् तथाच
महाकालनिरूपितवृत्तित्वायां निरुक्ताभयसत्त्वेन धर्तुमशक्यत्वा-
दप्यथान्यतरत्वेन संसर्गताया अप्रामाणिकत्वस्याकाङ्क्षामध्ये मधु-
रागधेनोक्तत्वादिति । परं तु महाकालं कालिकं संयोगादेरधि-
करणत्वास्वीकर्तुंमते व्याप्तिर्न सम्भवति अतिव्याप्तिस्तु उभयगत
प्येति तत्रोक्तं महाकाले कालिकसम्बन्धेन रूपाधिकरणायै माना-
भायस्तदानीमिदानीमित्यादिना कालोपाधिनामय तथात्यायनाहता-
दिति पूर्वपक्षप्रसंगे जगदीशेनोक्तमिति धेयम् ।

तथा च साध्यतायच्छेदकसम्बन्धसामान्ये निरुक्तप्रतियोगि-
कसम्बन्धत्वहेत्याधिकरणीभूतपक्षकिञ्चिद्वक्त्यनुयोगिकसम्बन्धत्वो-
भयाभायस्य विवक्षितत्वादिति जगदीशः । अत्र पर्यतनिरू-
पिताधेयतायाः स्वरूपसम्बन्धापच्छिन्नाधिकरणतासम्बन्धेन साध्य-
तायां पर्यतवाच्यत्वान्यतरत्वरूपस्यभिचारिहेतायतिव्याप्तिः साध्य-
तायच्छेदकीभूतस्वरूपसम्बन्धापच्छिन्नाधिकरणतासम्बन्धे पर्यता-
नुयोगिकसम्बन्धत्वपर्यतनिरूपिताधेयताप्रतियोगिकत्वोभयसत्त्वेन
साध्याभावस्य प्रतियोगिक्यधिकरणत्वामावात् पर्यतनिष्ठाधिकरण-
तायां पर्यतनिरूपिताधेयताप्रतियोगिकत्वसत्त्वात् । आधेयताप्रतियो-
गिकाधिकरणतेति व्याप्तिपक्षप्रसंगे मधुरागधेनोक्तत्वादिति निरु-
क्तप्रतियोगिकत्व परित्यज्य प्रतियोगिकसम्बन्धत्वमनुसृतम् । इत्यथ
पर्यतनिष्ठाधिकरणतायां पर्यतनिरूपितस्वरूपसम्बन्धापच्छिन्ना-
धेयतायाः संसर्गत्वविरहात् साध्याभावस्य धर्तुं शक्यत्वादिति ।
परे तु पर्यतानुयोगिकस्वरूपसम्बन्धेन वाच्यत्वाभावात् पर्यतत्या-
दित्यादायतिव्याप्तिः साध्यतायच्छेदकसम्बन्धे पर्यतानुयोगिकस-
म्बन्धत्वसाध्यतायच्छेदकापच्छिन्नाभावीप्रतियोगिकत्वोभयसत्त्वे-
न साध्याभावस्य लक्षणाघटकत्वात्तन्निवेशे च पर्यतानुयोगिक-
स्वरूपे साध्यप्रतियोगिकसम्बन्धत्वविरहान्नातिव्याप्तिरित्याहुः ।

एवं संयोगेन बाह्यसाध्यकसयोगाभावत्वहेभावातिव्याप्तिः साध्य-
तावच्छेदकीभूतसयोगसम्बन्धे यद्विप्रतियोगिकसम्बन्धत्वे-
धिकरणीभूतसयोगाभाधानुयोगिकत्वोभयसत्त्वेन साध्याभावस्य
लक्षणाघटकत्वात् संयोगनिष्ठप्रतियोगितायां संयोगाभावत्वरूपा-
नुयोगितानिरूपकत्वसत्त्वेन संयोगेऽपि तत्सत्त्वात् प्रतियोगितायाः
प्रतियोगिकत्वस्वरूपत्वाद्दत्त प्रतियोगिकसम्बन्धानुधावनमिति । अ-
थवा प्रतियोगितासम्बन्धेन घटाभावस्य साध्यतायां घटाभावघटा-
न्यतरत्वस्य हेतुतायामतिव्याप्तिः साध्याभावस्य लक्षणाघटकत्वात् ।
एवमप्यवच्छिन्नप्रतियोगितासम्बन्धेन घटत्व घटे वर्तत तेन सम्ब-
न्धेन घटत्वसाध्यकघटाभावत्वस्वरूपव्यभिचारिहेभावातिव्याप्तिः सा-
ध्याभावच्छेदकप्रतियोगितासम्बन्धे घटत्वप्रतियोगिकत्वघटाभावा-
नुयोगिकत्वोभयसत्त्वेन साध्याभावस्य धर्तुमशक्यत्वात् अस्मन्मते
च प्रातयोगितायां तदनुयोगिकसम्बन्धव्यविरहात् । अन्ये तु भभा-
वप्रतियोगितासम्बन्धप्रतियोगितासाधारणैकप्रतियोगिताव्यविरहात्
सम्बन्धप्रतियोगितालाभाय तदनुधावनमिति(१) ॥

(१) यद्वा स्वावच्छेदकताघटकत्वसम्बन्धेन यत्प्रतियोगितावच्छेदकानधिकरण हेतुवधि-
करण तद्विशप्रतियोगितासमाधेयं यत्सम्बन्धावच्छिन्नवच्छेदकताकत्ववद्वर्मावच्छिन्नवच्छेदकताक-
त्वेतदुभयाभावहेतुन सम्बन्धेन तद्वर्मावच्छिन्नस्य व्यापकत्वमिति जनदश ।

अथ तद्विशप्रतियोगिताप्रपञ्चि-
विकरणत्वनिवेशो व्यर्थ इति चेन्न तत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावीपतियोगि-
वर्तमान एव प्रतियोगिनि स्वाक्रियते इति यथाप्रपञ्चे प्रमेयत्वात् व्यापकतादिस्पादो स्वरूपसम्बन्धेन
प्रमेयवत् समीचेनाभावप्रतियोगित्वं समीचेनमेवे स्वीकरव्याप्तमिति तदभावप्रतियोगिभिरन्यस्य
शुभादो सत्त्वात्तद्वानतिकीर्णतायुभयाभावविरहादव्याप्तेरिति ।

अथ तादृशप्रतियोगितावच्छेदकतासामान्ये यत्सम्बन्धावच्छिन्नवच्छेदकताकत्ववशिष्टवद्वर्मावच्छिन्ना-
वच्छेदकताकत्वाभाव इत्येवोच्यताम् किमुभयाभावनिवेशेनोति चेन्न । प्रमेयवद्विमान् धूमादित्यादो
गुरुधर्मस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वानुपगमे प्रमेयवद्विवावच्छिन्नवच्छेदकताकत्ववशिष्टसयोगसम्ब-
न्धावच्छिन्नवच्छेदकताकत्वस्यापसिद्ध्याऽप्याति । उभयाभावनिवेशे तु विधिपितया प्रमेयवद्विधमन्देश-
वापतियोगितायां प्रमेयवद्विवावच्छिन्नवच्छेदकताकत्वस्य समीचेन घटवदभावपतियोगितायां

इति श्रीफालीशङ्करसिद्धान्तयोगीश्वरचितं सिद्धान्त-
लक्षणजागदीश्याकोटपत्रम् ॥

अथेगसम्भारविषयोरुक्तजनस्य भवेद्वनम् ।

एतेन तद्विशयतेयेगितककाडे मन्त्रयैव उक्तसम्भारविषयोरुक्तजनस्य-
इत्येकमवरोधैरेवतनुपपन्नवरोधो व्यर्थ इत्यतस्त मन्त्रयैव द्वयम् भूम देव तै तद्विशय-
पञ्चदशभ्यतेरेते विषयवैयम् ॥

**अथावच्छेदकत्वनिवृत्तिजगदीश्या
कालीशङ्करीकोटपत्रम् ।**

नन्ववच्छेदकत्वमिह न स्वरूपसम्यग्धविशेष सम्भवति लघौ
धर्मं गुरौ तदभावादिति शिरोमणि । साधनसमानाधिकरणाभाव
प्रतियोगित्वीयस्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वमेतल्लक्षणघटकत्वाभा-
ववत् व्यभिचारिवृत्तित्वात् व्यभिचारिवृत्तित्वं तु सम्पादकतास-
म्बन्धेन हेतुरिति केचित् । तादृशस्वरूपसम्यग्धरूपावच्छेदकत्वामा-
वघटितसामानाधिकरण्यं नानुमितिजनकताया विषयविधयावच्छे-
दक व्यभिचारिहेतुवृत्तित्वादिना भट्टाचार्याभिमतं समुदितार्थं ।
जगदीशस्यापि तत्रैव सात्पर्यमित्यपेक्षम् ॥ १ ॥

विशिष्टसत्तात्वसमनियतसत्तात्वस्य लघुनोपि न विशिष्टाभाव
प्रतियोगितावच्छेदकत्व गुणादावपि सत्ता नास्तीति प्रतीतिप्रसङ्गा-
दिति जगदीश । विशिष्टसत्ताभाववत्ताया विशिष्टसत्तात्वाव-
च्छिन्नाधिकरणतया सम विरोधित्वमित्यभिप्रायेणदमुक्तमन्यथा स-
त्तात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाप्यत्ताया सत्तात्वावच्छिन्नाधिकर-
णतया सम विरोधित्व उक्तविशिष्टाभावोपकरणेपि सत्तात्वावच्छि-
न्नाधिकरणतासम्बन्धेन गुण सत्ता नास्तीति प्रतीत्यर्थसिद्धान्त्यासङ्ग-
त्यापत्तेरिति ॥ २ ॥

पृथिवीसमवेतत्वासमनियतस्यापि च समवेतत्वस्य पृथिवीसमवे-
ताभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वमनतिप्रसङ्गादिति जगदीश । पृथिवी
समवेतत्वापलक्षिताभावप्रतियोगितावच्छेदक समवेतत्व न तु वि-
शिष्टाभावस्येति तथा सति जलादावपि समवेतत्वविशिष्टाभावाव-
गाहिप्रत्ययापत्तेरिति । अथात्र पृथिवीनिरूपितत्वस्य समवेतत्वाशे
उपलक्षणतयावच्छेदकत्वाभावान्न कुनो लाघवमिति जगदीशमते
ऽवच्छेदककाव्यन्तर्गतोपलक्षणस्यावच्छेदकत्वाभावादित्यस्य । सङ्गा-
न्तलक्षण व्यक्तत्वादिनि चत्र । आध्यतासम्बन्धेन पृथिव्या समवे-
ताश उपोपलक्षणत्वादित्यस्य ॥ ३ ॥

अथ कम्बुग्रीवादिमत्त्वान् प्रमत्तत्वादित्यादौ हेतुमन्निष्ठाभावप्र-

तियोगितायच्छेदकघटत्वादिभिन्नत्वस्य साध्यतायच्छेदके सत्त्वेनाति-
व्याप्तिरिति जगदीशः । ननु कम्बुग्रीवानाशक्षणे कम्बुग्रीवादिमात्रा-
स्तीति प्रतीत्या तत्र च घटे नास्तीत्यप्रत्ययेन कथं कम्बुग्रीवादिमदभा-
वप्रतियोगितायच्छेदक घटत्वमिति चेन्न कम्बुग्रीवादिमत्त्वोपलक्षिता-
भावप्रतियोगितायच्छेदकत्वस्य घटत्वे सत्त्वादिति । न च तथाप्यति-
प्रसङ्गमयेन कम्बुग्रीवादिविशिष्टाभावप्रतियोगितायच्छेदकत्वस्य घ-
टत्वादायस्वीकारेण तादृशाभावप्रतियोगितायच्छेदकत्वमादायैवा-
तिव्याप्तिवारणसम्भवाच्चेद युक्तमिति वाच्यम् । उपलक्षितस्थले
उपलक्षिताभावस्य विशिष्टसाध्यतायच्छेदकस्थले विशिष्टाभावस्य
घटकत्वादिति । अन्यथा गुणकर्मान्यत्वोपलक्षितसत्तासाध्यकजाति-
मत्त्वादिहेतावप्याप्तिः गुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्ताभावाप्रतियोगिताय-
च्छेदकत्वस्य साध्यतायच्छेदके सत्त्वात् अन्यतासम्बन्धेन कम्बुग्रीवा-
दिविशिष्टसाध्यताभिप्रायेणेद तथा च अन्यतासम्बन्धेन विभिन्नका-
लानवस्तुन भावाराधेयभावाभ्युपगमात्तादृशसम्बन्धेन कम्बुग्रीवा-
दिविशिष्टाभावस्य कम्बुग्रीवानाशक्षणायच्छेदेन भूतलादावप्यस्त्वा-
द्यथाधुतमेव सम्यगिति कथित् ॥ ४ ॥

न च कम्बुग्रीवादिमद्य कम्बुग्रीवाव्यक्तिरेव सा च प्रत्येक हेतु-
मन्निष्ठाभावप्रतियोगितायच्छेदकेवेति कुतरेतिप्याप्तिरिति वाच्यम् ।
परम्परया सत्त्वानगतकम्बुग्रीवात्वस्यैव साध्यतायच्छेदकत्वादिति
जगदीशः । अथात्र लक्षणे साध्यतायच्छेदकतायच्छेदकतद्वितराम-
यानवच्छिन्नत्वस्यावच्छेदकतायां निवेशनेन तत्तत्कम्बुग्रीवादिवि-
शिष्टाभावस्य लक्षणाघटकत्वेपि तत्त्वोपलक्षितकम्बुग्रीवादिमदभाव-
मादायातिव्याप्तिवारण सम्भवति । न च तत्त्वोपलक्षितकम्बुग्रीवादि-
मदभावप्रतियोगितायच्छेदकं घटनिष्ठं तद्व्यक्तित्वमेव लाघवादिति
वाच्यम् । जगदीशमते तत्तत्कम्बुग्रीवादिमत्त्वस्यैव स्वरूपतायच्छे-
दकत्वादिति । न च कम्बुग्रीवादिमत्त्वस्यावयवपक्षपस्योगरूपत्वे
स्याध्ययसमयतत्त्वसम्बन्धेन कम्बुग्रीवादिमत्त्वस्य प्रतियोगितायच्छे-
दकत्वापेक्षया साक्षात्सम्बन्धेन तद्व्यक्तित्वस्यैवावच्छेदकत्वं युक्त-
मिति वाच्यम् । तद्व्यक्तित्वस्य तद्व्यवहृतादात्म्यविशिष्टसमवायेन
घटत्वाद्यात्मकतया तादृशसम्बन्धेन घटादिनिष्ठतत्त्वकत्वस्याव-
च्छेदकत्वस्वीकारेपि लाघवानवकाशादिति ॥ ५ ॥

प्राणप्राज्ञगुणत्वं प्राणप्राज्ञत्वे सति गुणत्वाव्यापकीभूत-
जातिमत्त्वं तेन गन्धत्वस्य लघोः सामनैयत्यं तात्पर्यमिति
कश्चिदिति जगदीशः । अत्र प्राणप्राज्ञत्वं गुणत्वाव्यापक-
जातौ विशेषणं बोध्यम् । अत्र प्राणप्राज्ञगुणत्वाव्यापकजाति-
मत्त्वं तादृशजात्यधिकरणत्वम् । तच्च तादृशजातेर्भेदेऽपि एक-
मेव साध्यतावच्छेदकं तस्य नानात्वे तु सर्वस्यैव साध्यतावच्छेद-
कस्य साधनघनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वादिति । परं तु धि-
शिष्टसाध्यतावच्छेदकस्थले साध्यतावच्छेदकतावच्छेदकं साधन-
घनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकनानवच्छेदकं तदवच्छिन्नधिशिष्ट-
सामानाधिकरण्यं व्याप्तिरित्याभिप्रायेणं तदा च साध्यतावच्छेद-
कतावच्छेदकीभूतस्य प्राणप्राज्ञत्वधिशिष्टगुणत्वाव्यापकजातित्वस्य
साधनघनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकतानवच्छेदकत्वेनातिव्याप्ति-
रित्याहुः ॥ ६ ॥

तथाविधाभावीयप्रतियोगितासामान्यशून्यत्वमप्रसिद्धं सर्वस्यैव
घस्तुनस्तादृश्यावत्वावच्छिन्नाभावप्रतियोगितासत्त्वात् उक्तं यत्-
किञ्चिदिति। समनियताभावयोरैक्यानुपगमाच्च घटादिसामान्याभाव-
स्यैव घटादिनिरूपितसंयोगसम्बन्धेन प्रमेयसामान्याभावतया पुन-
र्नाप्रसिद्धिरिति जगदीशः । ननु कथमिदं युक्तं समनियताभावयो-
रैक्यानुपगमादिनि समवायेन बन्ध्याभावमादायाव्याप्तिवारणार्थं सा-
ध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वप्रतियोगितायां निवेदयं तथा सति
साध्यतावच्छेदकेन शुद्धसंयोगेनावच्छिन्नं यद्घटानिष्ठप्रतियोगित्वं
तत्प्रतियोगितासामान्यशून्यत्वस्य प्रसिद्धत्वात् । घटादिनिरूपित-
संयोगसम्बन्धावच्छिन्नं यत् प्रतियोगित्वं तस्य पुनः साध्यतावच्छे-
दकसम्बन्धावच्छिन्नत्वविरहात् । अत्र केचित् यत्र संयोगेन द्रव्यस्य
साध्यता प्रमेयत्वादिकश्च हेतुस्तत्रातिव्याप्तिः संयोगेन द्रव्याभावस्य
संयोगेन प्रमेयसामान्याभावस्य वैक्यात् साध्यतावच्छेदकसंयोग-
सम्बन्धेनावच्छिन्नं यत् प्रमेयनिष्ठं प्रतियोगित्वं तत्सामान्यशून्यत्वा-
प्रसिद्ध्या ईदृशाभावस्य लक्षणाघटकावेन साध्यतावच्छेदकसंयोग-
सम्बन्धेन घटाभावस्यैव सौलभ्यात् तत्प्रतियोगितासामान्यशून्या-
वृत्तिभिन्नत्वस्य साध्यतावच्छेदके सत्त्वादिति तस्मात् प्रतियोगितायां
साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वमपह्नव्यं तत्सम्बन्धावच्छिन्न-

त्र चाद्यम् बह्वित्वनिरूपितसमवायसम्बन्धेन बह्वित्वविशिष्टस्य
साध्यताया धूमादिहेतौ साध्यतावच्छेदकताघटकसम्बन्धावच्छिन्न-
प्रतियोगितावच्छेदकत्वाप्रसिद्धाऽन्यास । न च साध्यतावच्छेदक-
ताघटकसम्बन्धातिरिक्तसम्बन्धावच्छिन्नत्वसाध्यतावच्छेदकानिष्ठत्वे-
तदुभयाभावविशिष्टावच्छेदकताध्यानतिरिक्तवृत्तित्वं बाध्यम् । तथा
च विप्रयितया रूपत्वद्वयभावप्रतियोगितावच्छेदकतायाः तादृशोभ-
या सत्त्वात्तादृशभावमादाय नाव्याप्तिरिति वाच्यम् । एव सति
विप्रयितया गुणत्वविशिष्टाभावमादायाव्याप्तं गुणत्वनिष्ठावच्छेदक-
तायां तादृशोभयाभाससंज्ञादिति । मैव साध्यतावच्छेदकताघटक-
सम्बन्धातिरिक्तसम्बन्धावच्छिन्नत्वसाध्यतावच्छेदकसमानाधिकर-
णनिष्ठोभयाभावस्यावच्छेदकताया विवक्षितत्वात् । साध्यतावच्छेद-
कसमानाधिकरणत्वं साध्यतावच्छेदकताघटकसम्बन्धेन बोध्यम् ॥८॥

ननु तथापि धूमत्वप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वाद् बहुरित्यादावति-
व्याप्ते अयोगोलकावृत्त्यभावादायैव धारणसम्भवात् मैव तादा-
त्म्येन धूमविशिष्टस्य संयोगसम्बन्धेन साध्यतायां वन्हादिहेताव-
तिव्याप्यापसर्गलघुतया तादात्म्येन धूमविशिष्टाभावीयप्रतियोगता-
वच्छेदकस्य धूमत्वस्यायोगोलकावृत्तित्वस्यापि साध्यतावच्छेदक-
ताघटकतादात्म्यसम्बन्धेनाभावयति धूम एव साध्यतावच्छेदकता-
घटकसम्बन्धेन धूमस्य वृत्ते तत्रावृत्ति यद्धूमत्वादिकं तद्विप्र-
त्यस्य साध्यतावच्छेदके सत्त्वादित्यभिप्रायो जगदीशसम्मत इत्य-
वधेयम् ॥ ९ ॥

प्रतियोगितावच्छेदकानतिरिक्तवृत्तित्वस्य विवक्षितत्वात् इव-
समानवृत्तिफलावच्छेदकं ग्राह्यमिति शिरोमणि । प्रतियोगिताव-
च्छेदकञ्च विशिष्योपादयमिति जगदीश । प्रतियोगितावच्छेदक-
यद्यत्तत्तद्भावयदवृत्तिभिन्नत्व साध्यतावच्छेदके विवक्षितमिति स
मुदितार्थः । नन्वयमपि महानसीयवन्हाभावप्रतियोगितावच्छेदक-
यन्महानसीयवह्नित्वं तदन्तर्पातवह्नित्वाभाववदवृत्तित्वस्य बह्नित्वे
सत्त्वेन बह्निमान् धूमादित्यादावव्याप्तिः । न चैव साध्यतावच्छेदकत-
दितरोभयानवच्छिन्नत्वेन प्रतियोगिताविशेषणीया इति वाच्यम् । गु-
रुधर्मेसाध्यतावच्छेदकस्यल उभयावच्छिन्नत्वाप्रसिद्धाऽन्याप्याप-
त्ते । मैवम् स्वेतरानवच्छिन्नत्वेन प्रतियोगिताया विशेषणीयत्वादिति

तथा च महानसोयवन्ध्याभावीप्रतियोगिताया स्वतरावच्छिन्नत्वा-
त् स्वपद प्रतियोगितावच्छिन्नकपरम् । अत एव बाहुधृताभ्यादिक
परित्यज्य बाहुधृतास्तद्वित्वतार्णताणदहनवृत्तिद्वित्वावच्छिन्नाभाव
मादायाव्याप्तिरित्यत यत्कृतं तदपि सङ्गच्छत । न चैव बाहुधृताभय-
वान् चह्मरत्यादावतिव्याप्तिस्तादृशोभयाभावप्रतियोगिताया स्वतरा-
वच्छिन्नत्वादिति वाच्यम् व्यभिचारिस्थलान्यत्वविशिष्टभावमादाय
सर्वत्र व्यभिचारण्यातव्याप्तवारणसम्भवात् । न च तादृशप्रतिया-
गितावच्छिन्नकस्य बाहुधृताभयत्वसमानवृत्तिकृत्वाभावेन तादृशाभय-
त्वस्य पारिभाषिकावच्छिन्नकत्वमायेनातव्याप्तितादृशस्यादिति वा-
च्यम् । स्वसमानवृत्तिकत्वपदेन स्वपर्याप्यनवच्छिन्नकीभूतव्याप्त्य-
वृत्तिधर्मानवच्छिन्नपर्याप्तिकत्वस्य त्वसाक्षतत्वादिति । तदभाववत्त्व-
त्तिताया च तादृशप्रतियोगितावच्छिन्नकाभावस्याप्यधर्मावच्छिन्नानि
रूपकतानिरूपितत्वं वाच्यम् तत्र बाहुधृताभयत्वस्यायोगोलकीयव-
हिवृत्तित्वपि न भूति ॥ १० ॥

अथ प्रतियोगितावच्छिन्नकानातारिकवृत्तित्वमथ पारिभाषिकाव-
च्छिन्नकत्वमिति कल्प समवायेन ताणातार्णोभयवर्तिशष्टस्य स-
यागसम्बन्धेन साध्यताया धूमादिहताव्याप्ति पर्याप्तिस-
म्बन्धेन तादृशाभयत्वविशिष्टभावप्रतियोगितावच्छिन्नकतादृशो-
भयत्वस्य साध्यतावच्छिन्नकसमानवृत्तिकत्वेन तदभाववद्वृत्तित्वस्य
साध्यतावच्छिन्नके सत्त्वेन साध्यतावच्छिन्नकस्य पारिभाषिकावच्छि-
न्नकत्वादात । अत्र क्वचित् पर्याप्तिसम्बन्धेन साध्यतावच्छिन्नकतास्थ-
ल एव ताणातार्णवृत्तिद्वित्वावच्छिन्नाभावमादाय दापमाभिधानस्य
दाघिनिकारस्य साध्यतावच्छिन्नकताघटकसम्बन्धावच्छिन्नावच्छिन्नक-
तानिधश तात्पर्यं तथा च साध्यतावच्छिन्नकताघटकसम्बन्धेऽव-
च्छिन्नकत्वाभावेन पर्याप्तिसम्बन्धेनाभयत्वविशिष्टभावमादाय न
दाप । ननु तादात्म्यसम्बन्धेन धूमविशिष्टस्य सयोगेन साध्यताया
वह्यादायनिव्याप्तिरित्यत तत्र हनुसमानाधिकरणधूमविशिष्टभावस्य
प्रतियोगितावच्छिन्नकलाघवाद्धूमत्वमव इति तादृशाभावस्य लक्षणा-
घटकत्वनाप्यविधायमावस्य प्राक्तयगितावच्छिन्नकानातारिकवृत्तित्वमभि-
धायस्य साध्यतावच्छिन्नक सत्त्वादात । न च तादृशाभावाप्रसिद्ध्या
नातव्याप्तिरिति वाच्यम् । तथा सति तादृशसाध्यकसङ्गताव्या-

प्राप्यते । यदि च तादात्म्येन तद्व्यक्तिविशिष्टाभावाप्रतियोगिता-
वच्छेदकत्वं तदाकावेव प्रसिद्धं तदाकित्वस्य तदाकित्वादात्म्यविशि-
ष्टसमवायस्वरूपतया तस्यावच्छेदकत्वकल्पने लाघवानवकाशादिति
विभाव्यत तदा पूर्वोक्तसाध्यकव्यामिचारिण्यासिरिति चेन्न सा-
ध्यतावच्छेदकताघटकससर्गातिरिक्तसाध्यतावच्छेदकप्रतियोगिक-
सम्बन्धावच्छिन्नप्रावच्छेदकत्वानिरूपकत्वस्य हेतुमन्निष्ठाभावप्रतियो-
गितायां निवेशात् पूर्वोक्तस्थलव्यासिरिति । अ-यत्सर्वं स्वयमूहनी-
यम् । परे तु साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नसाध्यतावच्छेदकाव-
च्छिन्नाधिकरणत्वीयस्वरूपसम्बन्धेन प्रतियोगिताभयाधिकरण-
त्वाभावघट्टेत्वाधिकरणवृत्त्यभावीय येन केनापि सम्बन्धोत्पन्नवच्छिन्न
प्रतियोगित्वमिति मते तदभावस्य प्रतियोगित्वधिकरणत्वाभावात्त-
लक्षणघटकता इति ध्येयम् । पचरीत्येव हेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगि-
तावच्छेदक स्वावच्छिन्नप्रतियोगित्वसम्बन्धन यद्धर्मव्यापकमि-
त्यादिकमपि कल्प्य परित्यक्त्यर्थ इति ॥ १० ॥

ननु प्रतियोगितावच्छेदकानतिरिक्तवृत्तित्वमिति लक्षणे द्र-
व्यत्वपृथिवीत्वोभयवात् द्रव्यत्वादित्यादावतिव्याप्तिः । तथाहि द्र-
व्यत्वसमानाधिकरणतादृशोभयाभावीयप्रतियोगितावच्छेदक पृथि-
वीतरासमवेतस्य न तु तादृशोभयत्वं गौरवात् तस्य च साध्यता
वच्छेदकसमानवृत्तिकत्वाभावेन पारिभाषिकावच्छेदकमित्यस्य
साध्यतावच्छेदके सत्त्वादिति चेन्न प्रतियोगित्वन्यूनवृत्तिधर्मस्य
प्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावात् । न चैतदप्रामाणिकं सिद्धा-तलक्षणे
यो यदीयपङ्क्तिव्याख्याने भट्टाचार्येण स्वयमेव लिखितव्यादिति ।
तथा च तादृशभावीयप्रतियोगितावच्छेदक साध्यतावच्छेदकमव
तस्य समानवृत्तिकत्वं विद्यत एव साध्यतावच्छेदकस्यति नाति-
व्याप्तिरिति भावः ॥ ११ ॥

ननु प्रमेयस्य सयोगेन साध्यताया भावत्वादिदेतावतिव्याप्त्या-
रणाय तादृशप्रतियोगितावच्छेदकयदन्यूनवृत्ति तत्त्वमित्यर्थः कृतो
जगदीशेन । तन्मते यत्राभाववत् सयोगेन साध्यता वाच्यत्वादिहेतु-
स्तत्रातिव्याप्तिस्तथाहि सयोगेन तादृशसाध्याभावप्रतियोगिताव-
च्छेदक द्रव्यत्वमव लाघवात् । तथा च तादृशभावप्रतियोगिताव-
च्छेदकद्रव्यत्वस्य साध्यतावच्छेदकीभूताभावव्यापकत्वाभावादिति

इदं तु चिन्त्यते । नञ्द्वयप्रवेशमपेक्ष्य लाघवेन हेतुमन्निष्ठाभावप्र-
तियोगितावच्छेदकं यावत्तत्प्रत्येकातिरिक्तवृत्तित्वं साध्यतावच्छेद-
कविशेषणमिति जगदीशः । नन्वत्र बहिमान् धूमादित्यादावव्याप्तिर्हे-
तुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकं यत्तार्णातार्णोभयत्वं प्रतियोगिता-
वच्छेदकताघटकपर्याप्तिसम्बन्धेन तदभाववति घटादौ साध्यतावच्छे-
दकताघटकसमवायेन बाह्वित्वसावृत्तेः । न च स्वसमानवृत्तिकत्वेना-
वच्छेदकं विशेषणीयमिति । स्वपदं साध्यतावच्छेदकपरं तार्णाता-
र्णोभयत्वस्य बाह्वित्वसमानवृत्तिकत्वाभावादेव नाव्याप्तिरिति धाव्य-
म् तथाप्येतद्रूपवान् एतद्रसादित्यादौ स्वसमानवृत्तिकहेतुमन्निष्ठा-
भावप्रतियोगितावच्छेदकाप्रसिद्धा अव्याप्तेः । न च तत्र पूर्व-
क्षणवृत्तित्वविशिष्ट एतद्रूपत्वमेव तादृशावच्छेदकत्वेन प्रसिद्धमिति
धाव्यं तदवच्छिन्नाभावस्य प्रतियोगिधैवधिकरण्यभावादिति चेन्न न-
ञ्द्वयप्रवेशकत्वेपि स्वावच्छिन्नाधिकरणत्वसम्बन्धेन सत्ताद्रव्यत्वो-
भयत्वविशिष्टस्य समवायेन साध्यतायां पृथिवीत्यादिहेतावतिव्याप्तिः
तत्र साध्याभावप्रतियोगितावच्छेदकं लाघवात् द्रव्यत्वमेव तस्य
च साध्यतावच्छेदकपर्याप्त्यवच्छेदकीभूतधर्मावच्छिन्नपर्याप्तिक-
त्वात् अन्यस्यापि हेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकस्य साध्य-
तावच्छेदकपर्याप्त्यवच्छेदकीभूतधर्मावच्छिन्नपर्याप्तिकत्वाभावात्त-
त्तद्वारणाय स्वपर्याप्त्यनवच्छेदकीभूतव्यासज्यवृत्तिधर्मानवच्छिन्न-
पर्याप्तिकत्वेन हेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकं विशेषणीयं
तथा चैतत्कल्पेपि तन्निवेशादेव बहिमान् धूमादित्यादौ तादृशवृ-
त्तावच्छिन्नाभावमादाय नाव्याप्तिरिति ध्येयम् । यद्वा तदवच्छेदका-
तिरिक्तवृत्तिायपदेन तदवच्छिन्नाधिकरणताशून्यवृत्तिस्वायच्छिन्ना-
धिकरणताकररस्य विवक्षितत्वाच्च दोष इति । केचित्तु स्वपर्या-
प्त्यवच्छेदकधर्मावच्छिन्नपर्याप्तिकत्वस्वसमानाधिकरण्योभयाभाव-
घट्यं तादृशप्रतियोगितावच्छेदकं विवक्षितमर्तो न कुत्रापि दोष इति ।
यत्तु हेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकं यावत् स्वपर्याप्त्यवच्छे-
दकत्वसम्बन्धेन तद्व्यत्येकाभाववति स्वपर्याप्त्यवच्छेदकत्वसम्ब-
न्धेन वृत्तित्वस्य विवक्षितत्वादिति । तथा च बहिमान् धूमादित्यादौ ना-
व्याप्तिरिति तदुच्छ्रमम् । समवायेन तार्णातार्णवृत्तिद्वयविशिष्ट-
स्य संयोगिनः साध्यतायां धूमादिहेतावव्याप्तिश्च पर्याप्तिसम्बन्धेन द्वि-

त्यविशिष्टाभावीयप्रतियोगितायच्छेदकद्वित्वस्य स्वपर्याप्त्यवच्छेद-
कत्वसम्यन्धायच्छिन्नाभाववति साध्यतायच्छेदकस्यापृच्छं । न च
साध्यतायच्छेदकताघटकसम्यन्धायच्छिन्नायच्छेदकत्व निवेशनीय
विशेषरूपेण ससंगतानभ्युपगमादेव यद्वित्वनिरूपितसमवायेन यद्वि-
त्वविशिष्टस्य सयोगेन साध्यतायां धूमादिहेतौ नाभ्यासिरिति पाच्य
तादात्म्येन यद्विविशिष्टस्य साध्यताया धूमादिहेतायव्याप्ति । ता-
दात्म्येन घटादिविशिष्टाभावीयप्रतियोगिताया घटत्वादिना मय-
च्छेदतया तादात्म्यसम्यन्धायच्छिन्नायच्छेदकत्वाभावात्प्राप्तिसिद्धत्वा-
त् । न च साध्यतायच्छेदकताघटकसम्यन्धातिरिक्तसम्यन्धा-
यच्छिन्नत्वसाध्यतायच्छेदकसमानाधिकरणनिष्ठत्वेभवाभावातिवे-
शाक्षेप दोष इति वाच्यम् । सामानाधिकरण्यं तु साध्यतायच्छेदक-
ताघटकसम्यन्धेन प्रतियोगितायच्छेदकताघटकसम्यन्धेन वा नाप्य ।
रूपवान् पृथिवीत्यादित्वादौ विपर्ययतया वाच्यत्वविशिष्टाभावाभावा-
द्याप्याप्ते । न द्वितीय तादात्म्येन धूमविशिष्टस्य साध्यताया व्यभिचा-
रिण्यतिशयात् । घस्तुतस्तु हेतुमधिष्ठाभावाप्रतियोगितायच्छेदकीभूत-
तार्णातार्णदहनवृत्तिद्वित्वस्याभावाति प्रत्येकग्रहौ यद्वित्वस्य पृच्छे-
यद्विमान् धूमादिव्याशयव्याप्तिविरहेण स्वसमानवृत्तिकत्व मोपा-
देयमिति । न चैव यद्विधूमोभयवान् यद्वेरित्यादावतिश्यासिरिति वा-
च्यम् । साधनसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितायच्छेदकीभूतधूम-
त्वस्याभावाति यद्वौ साध्यतायच्छेदकीभूतद्वित्वस्यापृच्छातिश्या-
सिविरहादिति ॥ १४ ॥

प्रतियोगितायच्छेदकानतिरिक्तवृत्तित्वकल्पेपि तार्णातार्णदहन-
वृत्तिद्वित्यायच्छिन्नाभावमादायाभ्यासिरतस्तद्वारणाय स्वसमानवृ-
त्तिकत्व निवेशित अगदीशम । अत्रेयमाशङ्क्य पूर्वकल्पे एव स्व-
पर्याप्त्यनवच्छेदकीभूतधर्मायच्छिन्नपर्याप्तिकधर्मायच्छिन्नयत्किञ्चि-
दभावीयप्रतियोगितात्वावच्छिन्नाभावयद्वृत्तित्वनिवेशेनैव तदोप-
चारणमभवे कृतमेतत्कल्पानुसरणेनतिचेन्न धूमवान् यद्वेरि-
त्यादावतिश्यासिवारणाय यत्किञ्चिदभावीयप्रतियोगितात्वायच्छि-
न्नप्रतियोगिताकामात्रं निवर्धित । तत्र स्वपर्याप्त्यवच्छेदकी-
भूतधर्मावच्छिन्नपर्याप्तिकधर्मावच्छिन्नत्वस्योपरक्षणविधयापि निवे-
शे प्रतियोग्यशे उपलक्ष्यणस्य उपलक्षणाविधया अवच्छेदकत्व-

स्वीकृततया गौरवात् । परकत्वे च साधनसमानाधिकरणाभावप्र-
तियोगितायच्छेदकं यद्यत् तत्तदभाववद्वृत्तित्वमित्यत्र प्रतियोगिता-
यच्छेदकाभावप्रतियोगितायच्छेदककोटौ साधनसमानाधिकरणा-
भावादेरनिवेशादेव लाघवमिति प्राहुः । कश्चित्तु प्रतियोगितायाः
प्रतियोगिस्वरूपत्वे बहिसामान्याभावीयप्रतियोगित्वमेव तार्णातार्णो-
भयत्वावच्छिन्नं तथा च बह्वित्वपर्याप्त्यवच्छेदकीभूतधर्मावच्छि-
न्नपर्याप्तिकं यद्वह्नित्वं तदवच्छिन्ना या तादृशाभावीयप्रतियोगिता
तत्सामान्यशून्यावृत्तित्वस्य बह्नित्वे सत्येन बह्निमान् धूमादित्यादाय-
व्याप्तितादृशस्थमतः परकत्वानुसरणमिति । तस्मिन् । प्रतियोगित्वं
प्रतियोग्यभावाभयस्वरूपं प्रतियोगिमात्रस्वरूपत्वे तु सामान्याभावी-
यविशेषाभावीयप्रतियोगित्वयोरैक्यापत्तेरित्यादिग्रन्थे प्रतियोगिता-
याः प्रतियोगिस्वरूपत्वखण्डनादिति ध्येयम् ॥ १५ ॥

तदवच्छिन्नाभाववदसम्बद्धस्थविशिष्टसामान्यकत्वमिति शि-
रोमणिः । हेतुमग्निष्ठाभावप्रतियोगितायच्छेदकतापर्याप्त्यनुयो-
गितार्यच्छेदकीभूतधर्मावच्छिन्नानुयोगिताकपर्याप्तिकावच्छेदकताक-
प्रतियोगिताकाभाववदसम्बद्धस्थविशिष्टसामान्यकत्वमिति समु-
द्दितायः । अथ यद्धर्मवैशिष्ट्यं साध्यतायच्छेदकताघटक-
सम्बन्धेन बोध्यमित्युक्ते पुरुषनिष्ठसंयोगसम्बन्धेन दण्डविशिष्टस्य
साध्यत्वे महाकालत्वाद्विहेताव्याप्तिरिति जगदीशः । ननु संयोगेन
दण्डविशिष्टस्य साध्यत्वेऽप्यव्याप्तिसङ्गतिः कथं पुरुषनिष्ठपर्यन्ता-
नुसरणमिति चेन्न महानसीयवह्नित्वविशिष्टजातिमत्त्वात् धूमा-
दित्यत्रातिव्याप्तिवारणार्थं तदवच्छिन्नाभाववदसम्बद्धद्रूपावच्छि-
न्नाधिकरणताविशिष्टसामान्यकत्वमिति लक्षणमीदृशं बक्तव्यं तथा
च महानसीयवह्नित्वविशिष्टजात्यवच्छिन्नाभाववति पर्वतादौ
महानसीयवह्नित्वविशिष्टजातेर्जात्यनतिरिक्ततया तद्धर्मविशि-
ष्टस्य सम्बद्धत्वेऽपि न क्षतिरिति महानसीयवह्नित्वविशिष्टजाति-
त्वावच्छिन्नाधिकरणताविशिष्टमहानसीयवह्नेरसत्त्वात् । तथा च संयो-
गेन दण्डविशिष्टस्य साध्यतायां महाकालत्वाद्विहेतौ हेतुमग्निष्ठाभाव-
प्रतियोगितायच्छेदकीभूतगगनत्वावच्छिन्नाभाववति संयोगेन गगन-
वृत्तित्वविशिष्टघटत्वावच्छिन्नाधिकरणाताविशिष्टगगनस्यासत्त्वेन त-
द्धर्मभिन्नत्वस्य साध्यतायच्छेदके सत्त्वाव्याप्तिरित उक्तं पुरुषनिष्ठे-

ति । तथा च पुरुषनिष्ठसंयोगेन गगनवृत्तित्वाविशिष्टघटवायच्छिन्ना-
धिकरणताविशिष्टस्याप्रसिद्धा भव्यातिर्द्वेति ॥ १६ ॥

प्रतियोगितावच्छेदकताघटकसम्यग्धेन स्ववैशिष्ट्याभिधाने धू-
मत्वप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वान् पद्वैरित्याद्यावतिव्याप्तिर्हनुमन्निष्ठधूम-
त्वप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वाभावप्रतियोगितावच्छेदकं लाघवाद्भूमात्वं त-
दवच्छिन्नाभाववति प्रतियोगितावच्छेदकताघटकसमवायसम्यग्धेन
धूमत्वप्रकारकप्रमाविशेष्यत्ववैशिष्ट्यस्याप्रसिद्धा तस्याः सुरदत्ता-
दिति जगदीशः । न च, विधित्वादिसम्यग्धेन पद्वैरित्यादिशिष्टस्याभा-
वमादाय पद्विमान् धूमादित्यादौ सर्वत्रासम्भयसम्भयं कथमतिव्याप्ति-
र्दत्ता जगदीशेनेति वाच्यं साध्यतावच्छेदकताघटकसम्यग्धानिरिक्त-
त्वसाध्यतावच्छेदकप्रतियोगिकत्वाभावात् प्रतियोगितावच्छेद-
कताघटकसम्यग्धेन स्ववैशिष्ट्याभिधानादिति ध्येयम् । प्रतियोगि-
तावच्छेदकताघटकत्वसम्यग्धेन यद्भूमविशिष्टसामान्यमसम्यग्धं
तत्सम्यग्धावच्छिन्नतद्भूमविशिष्टविशेष्यताभिन्नसाध्यतावच्छेदक-
ताघटकसम्यग्धावच्छिन्नविशेष्यतावच्छेदकत्वस्य साध्यतावच्छेदको
विधक्षणात् दोष इत्यपि कश्चित् ॥ १७ ॥

ननु हेत्वधिकरणायोगोलकासंयुक्तत्वायीच्छन्नाभावप्रतियोगि-
तावच्छेदकताघटकविशेषणताविशेषसम्यग्धेन धूमत्वप्रकारक-
प्रमाविशेष्यत्वस्य वैशिष्ट्यस्य प्रसिद्धतया तादृशाव्यभिचारि-
स्थलावृत्त्यभावादाय एव नातिव्याप्तिस्तत् कथमुक्तं जगदी-
शेनेति चेन्न तादृशाभावप्रतियोगितावच्छेदकताघटको योऽभावी-
यस्वरूपसम्यग्धस्तेन सम्यग्धेन धूमत्वप्रकारकप्रमाविशेष्यत्व-
स्य वैशिष्ट्यस्याप्रसिद्धा एतादृशाभावमादाय नातिव्याप्तिवार-
णसम्भय इति प्राच्यामाशयः । केचित्तु अयोगोलकावृत्त्यभावादा-
यात्रातिव्याप्तिवारणसम्भवेऽपि सादात्म्येन धूमविशिष्टस्य संयोगेन
साध्यतायां वग्न्यादिहेतावतिव्याप्तिः । तत्र धूमापेक्षया लघुत्वेन हेतु-
मन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकं यद्भूमत्वं तदवच्छिन्नाभाववति
धूमारम्भकपरमाणौ प्रतियोगितावच्छेदकताघटकसमवायसम्यग्धेन
धूमविशिष्टस्य परमाण्वन्तरस्य साध्यतावच्छेदकसंयोगसम्यग्धेन
सम्यग्धतया धूमस्य पारिमाणिकावच्छेदकत्वविरहादिति ।
नन्वेवमपि साध्यत्वप्रतियोगित्वान्यतरावच्छेदकताघटकसम्यग्धेन

यद्धर्मवैशिष्ट्याभिधानावुक्तदोषवारणसम्भवोपि तादात्म्येन धूम-
वत्. संयोगेन साध्यतायां द्रव्यत्वादावनिव्याप्तिस्तत्र धूमापेक्षया
लघुत्वेन प्रतियोगितावच्छेदक यद्धूमत्व तद्वच्छिन्नाभाववति
धूमरम्भकपरमाणौ प्रतियोगितावच्छेदकताघटकसमवायेन धूम-
विशिष्टस्य परमाण्वन्तरस्य साध्यतावच्छेदकसयोगसम्बन्धेन
सम्बद्धत्वादिनि कथमुक्तं जगदीशेन अयोगोलकावृत्त्यभावप्रति-
योगितावच्छेदकताघटकविशेषणताविशेषसम्बन्धेन धूमस्य वैशि-
ष्ट्याप्रसिद्ध्या तादृशाभावप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नाभाववति
तादात्म्येन धूमविशिष्टस्यासम्बद्धतया तादृशाभावमादायैव धूम-
स्य पारिभाषिकावच्छेदकत्वसिद्धिरिति चेन्न तादात्म्येन घटाभाव-
विशिष्टस्य विशेषणताविशेषेण साध्यत्वे वाच्यत्वादिहेतायतिव्या-
प्तिः साधनसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकताघटकावि-
शेषणताविशेषेण घटाभावविशिष्टस्य साध्यताघटकसम्बन्धेन स-
म्बद्धतया पारिभाषिकावच्छेदकत्वाभावात्तस्योति ॥ १८ ॥

नन्वत्र कल्पे कालिकेन घटत्वविशिष्टस्य कालिकेन साध्यतायां म-
हाकालत्वादिहेतौ हेतुमग्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकं यद्गगनत्वं
तद्वच्छिन्नाभाववति महाकालादावन्यतरकालिकेन गगनत्वविशिष्टे
यज्जन्यं तस्य साध्यतावच्छेदककालिकेन सम्बन्धत्वात् पारिभाषिका-
वच्छेदकाप्रसिद्धिनिवन्धनाव्याप्तिः स्यात् तत् कथं तत्परित्यज्या-
तिव्याप्तिरिति नैषम् । अत्र तादात्म्यसम्बन्धेन गगनविशिष्टाभावमा-
दायैव हेतुमग्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकं यद्गगनं तद्वच्छिन्नाभा-
ववति अन्यतरसम्बन्धेन गगनविशिष्टगगनस्य कालिकसम्बन्धेना-
सम्बद्धतया पारिभाषिकावच्छेदकाप्रसिद्धिनिवन्धनाव्याप्तिवारण-
सम्भवात् ॥ १९ ॥

ननु तथापि विवक्षितया घटत्वविशिष्टज्ञानस्य कालिकेन साध्यत्वे
महाकालत्वहेतौ हेतुमग्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकं यद्गगनत्वं
तद्वच्छिन्नाभाववति विवक्षितया गगनत्वविशिष्टज्ञानस्य कालिकेन
सम्बद्धतया पारिभाषिकावच्छेदकाप्रसिद्धिनिवन्धनाव्याप्तिः स्यात्
तत् कथं परित्यज्यत इति चेन्न साध्यतावच्छेदकप्रतियोगिकसाध्य-
तावच्छेदकताघटकसम्बन्धः प्रतियोगितावच्छेदकताघटकसम्बन्धः
एतद्व्यतरसम्बन्धेनैव यद्धर्मवैशिष्ट्यस्योक्तत्वादिति । तथा च हे-

तुमन्निष्ठाभाषप्रतियोगितावच्छेदकं यद् गगनत्वं साध्यतावच्छेदक-
प्रतियोगिकसाध्यतावच्छेदकताघटकसम्बन्धेन तस्य वैशिष्ट्याप्र-
सिद्ध्या तादृशान्यतरसम्बन्धेन गगनत्वविशिष्टस्यासम्बन्धत्वेन ग-
गनत्वस्यैव पारिभाषिकावच्छेदकत्वप्रसिद्धेरिति श्येयम् ॥ २० ॥

यद्यत्सम्बन्धेन यद्धर्मविशिष्टसामान्यं निरुक्तधर्माध्यच्छिन्ना-
भाषयति साध्यताघटकसम्बन्धेनासम्बद्धं ॥ यत्सम्बन्धेन तादृशध-
र्माध्यच्छिन्नाविशेष्यताभिन्नं यत् साध्यतावच्छेदकताघटकसम्बन्धा-
ध्यच्छिन्नाविशेष्यत्वं तदवच्छेदकसाध्यतावच्छेदकधर्मवत्त्वस्य विव-
क्षितत्वात् कोपि कोप इति जगदीशः । अथ तादृशविषयताभिन्न-
विषयतावच्छेदकत्वाविवक्षणेनैव तादृशदोषवारणसम्भवे विशेष्य-
ताभिन्नपर्यन्तानुभावन इयमेति चेन्न व्याप्यधर्मघटितस्य लक्ष-
णत्वसम्भवे व्यापकधर्मघटितलक्षणस्य सम्प्रदायविरोधनाभ्यास्य-
त्वादिति । न च तथापि तादृशसम्बन्धाध्यच्छिन्नतत्तन्निष्ठावच्छेदकता-
भिन्नावच्छेदकत्वस्य साध्यतावच्छेदकं विवक्षणेनैव तादृशदोषवा-
रणसम्भवे विशेष्यतापर्यन्तानुभावन इयमेति वाच्यम् । विषयि-
तावच्छेदकतासाधारणावच्छेदकतात्वस्यैकस्यास्वीकारेण तत्तदव-
च्छेदकताभिन्नावच्छेदकत्वनियेशे महागौरवादिति ॥ २१ ॥

केचित्तु तादात्म्यसाध्यताघटकान्यतरसम्बन्धेन यद्धर्मविशि-
ष्टसम्बन्धिनिष्ठतादृशान्यतरसम्बन्धेन प्रतियोगिव्यधिकरणो योऽभा-
वस्तत्प्रतियोगितानवच्छेदकतत्त्वत्वमिति पर्यवसितोर्थ इति जग-
दीशः । तथा च घटवान् महाकालत्वादित्यादौ हेतुमन्निष्ठाभाष-
प्रतियोगितावच्छेदकं यद्गगनत्वं तस्य तादात्म्यसाध्यताघटकान्य-
तरसम्बन्धेन यद्गगनत्वविशिष्टस्य सम्बन्धि तन्निष्ठतादृशान्यतर-
सम्बन्धेन प्रतियोगिव्यधिकरणो घटाद्यभाषस्तत्प्रतियोगितानवच्छे-
दकत्वादितिलक्षणसम्बन्धः । अथात्र साध्यताघटकसम्बन्धेन य-
द्धर्मविशिष्टसम्बन्धित्येको कालः घटवान् महाकालत्वादित्यादौ
पारिभाषिकावच्छेदकाप्रसिद्ध्याऽप्याप्तिरित्यतोऽन्यतरत्वादिकमुक्तम् ।
न च तादात्म्येन यद्धर्मविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठः तादात्म्यसाध्यताघटका-
न्यतरसम्बन्धेन प्रतियोगिव्यधिकरणो योऽभावस्तत्प्रतियोगितान-
वच्छेदकतत्त्वत्वविषयविवक्षणेनैव सामञ्जस्ये अन्यतरसम्बन्धानुसर-
णमनतिप्रयोजनकमिति वाच्यम् । सत्तावान् द्व्यत्यादित्यादावध्या-

ते साधनगन्निष्ठद्रव्यान्यत्वाविशिष्टसत्ताभावप्रतियोगितावच्छेदक-
यद्द्रव्यान्यत्वाविशिष्टसत्तात्वं तस्य तादात्म्येन सत्तात्वविशिष्टसम्ब-
न्धिनि प्रतियोगिव्यधिकरणो घटाभाव एव न ह तादृशाविशिष्टसत्ता-
भावः तत्प्रतियोगितानवच्छेदकत्वेन सत्तात्वस्य पारिभाषिकाव-
च्छेदकत्वादिति । यदि च तद्विवक्षणेऽपि तत्राभ्यासिस्तदवस्थैवे-
ति । साधनसमानाधिकरणघटान्यत्वविशिष्टाभावप्रतियोगितावच्छे-
दकघटान्यत्वस्य तादृशान्यतरसम्बन्धेन सत्तात्वविशिष्टसम्बन्धिनि
घट सत्य वा तादृशान्यतरसम्बन्धेन प्रतियोगिव्यधिकरणान्न घटा-
न्यत्वविशिष्टाभावः । तादात्म्यसम्बन्धेन घटान्यत्वविशिष्टघटस्यैव
सम्बन्धत्वात् तादृशान्यतरसम्बन्धेन प्रतियोगिव्यधिकरणस्यान्यवि-
धाभावस्य प्रतियोगितानवच्छेदकत्वादिति विभाव्यते तदा द्रव्य गग-
नत्वादित्यादावभ्यासिधारणाय तदिति । तदुपादाने गगनान्यत्वविशि-
ष्टाभावप्रतियोगितावच्छेदकगगनान्यत्वस्य गगनस्य गगनान्यत्ववि-
शिष्टस्याभावेन तादृशान्यतरसम्बन्धेन प्रतियोगिव्यधिकरणस्य द्र-
व्यत्वविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठगगनान्यत्वविशिष्टाभावस्य प्रतियोगिता-
वच्छेदकत्वेन द्रव्यत्वत्वस्य पारिभाषिकावच्छेदकत्वाभावात्ताभ्या-
सिरिति ॥

अथ तादात्म्यसाध्यताघटकान्यतरसम्बन्धेन यद्धर्मविशिष्ट-
सम्बन्धिनिष्ठातादात्म्येन प्रतियोगिव्यधिकरणाभावप्रतियोगितानव-
च्छेदकतत्कत्वविवक्षणैव सामञ्जस्ये प्रतियोगिव्यधिकरणत्व-
द्वले अन्यतरसम्बन्धनियताभ्यर्थ इति चेन्न धूमवान् बहुरित्यादाव-
तिव्याप्त साधनसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकधूमत्वस्य
तादृशान्यतरसम्बन्धेन धूमत्वविशिष्टस्य सम्बन्धिनि पर्वतादौ पर्वत-
मानस्य तादात्म्येन प्रतियोगिव्यधिकरणधूमाभावस्य प्रतियोगिता-
वच्छेदकत्वेन पारिभाषिकावच्छेदकमिन्नत्वस्य धूमत्वादौ सत्त्वा-
दिति । यदि च व्यभिचारिस्थलावृत्तित्वाविशिष्टस्य पर्वतादे पर्वतादौ
तादात्म्येन सम्बन्धतया तादृशान्यतरसम्बन्धेन धूमत्वविशिष्टसम्ब-
न्धिनिष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वस्य व्यभिचारिस्थलावृत्तिरे-
स्तत्वेन व्यभिचारिस्थलावृत्त्यभावमादायैव तत्र नातिव्याप्तिरिति
विभाव्यते तदा रूपत्ववान् रूपघटान्यतरत्वादित्यादावतिव्याप्ति
रूपत्वत्वविशिष्टसम्बन्धिनि रूपे रूपत्वत्वविशिष्टस्य घटावृत्तित्ववि-

शिष्टस्य च तादात्म्येनासम्बन्धतया तादात्म्यसम्बन्धेन प्रतिभोगिव्य-
धिकरणताप्रतिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य साधनसमानाधिक-
रणाभावप्रतियोगितावच्छेदकं रूपत्वत्वे घटावृत्तित्वे च सत्त्वादिति ।
अथप्यत्रापि तद्रूपान्यत्वविशिष्टाभावमादाय नातिव्याप्तिरिति विभा-
ष्यते तदा गगनत्वत्वविशिष्टस्य स्वरूपसम्बन्धेन गगनावृत्तेर्या वि-
शेषणतया साध्यत्वे गगनगगनत्वान्यतरत्वादितेतावतिव्याप्तिवार-
णाय तदिति ध्येयम् । केचित्तु तादात्म्यमात्रेण यद्धर्मविशिष्टसम्ब-
न्धित्वोक्तौ बहिधूमोभयवान् बहिरित्यादावतिव्याप्तिस्तादात्म्येन उभ-
यविशिष्टाप्रसिद्ध्या यद्धर्मपदेन बहिधूमोभयस्य धर्तुमशक्य-
त्वात् । तादात्म्यमात्रेण प्रतियोगियधिकरण्योक्तौ कालिकविपदि-
तान्यतरसम्बन्धेन घटस्य साध्यतायां महाकालत्वादिहेतावव्याप्तिः
पारिभाषिकावच्छेदकाप्रसिद्धेरित्याहुः ॥

न च तादात्म्येन यद्धर्मविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठतादात्म्येन प्रतियो-
गिव्यधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकतत्कत्वमिति विवक्षणेनैव
सामञ्जस्ये उभयदिश्यपि साध्यताघटकसम्बन्धप्रवेशो व्यर्थ इति-
वाच्यम् । सत्तावान् गगनत्वादित्यादौ घटावृत्तित्वविशिष्टसत्ताभा-
वमादायाव्याख्यापस्येति ध्येयम् ॥ २१ ॥

धूमगगनाभावान्यतरस्य सयोगेन साध्यतायां बह्वादिहेतावति-
व्याप्तिस्तादृशान्यतरत्वापेक्षया लघुत्वेन धूमत्वस्यैव हेतुमप्रतिष्ठाभा-
वप्रतियोगितावच्छेदकत्वादिति उगदीशः । नन्वत्र हेतुसमानाधि-
करणान्यतरभेदप्रतियोगितावच्छेदकान्यतरत्वे तादृशान्यतरसम्ब-
न्धेनान्यतरत्वविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठस्यान्यतरसम्बन्धेन प्रतियोगिव्य-
धिकरणाभावस्य प्रतियोगितानवच्छेदकत्वेनान्यतरत्वस्य पारिभा-
षिकावच्छेदकत्वाच्च तत्रातिव्याप्तिरिति । न चान्यतरत्व भेदप्रतियो-
गितावच्छेदकमेव न भवति लघुतया धूमत्वस्यैव तथात्वादिति पा-
ठ्यम् गगनाभावेऽन्यतरभेदस्य प्रत्ययप्रसङ्गात् । न चान्यतरत्वावच्छि-
न्नप्रतियोगिकत्वायोगोलकानुयोगिकत्वएतदुभयत्वापेक्षया धूमत्वाव-
च्छिन्नप्रतियोगिकत्वायोगोलकानुयोगिकत्वेतदुभयत्वस्य लघुत्वात्ता-
दृशान्यतरत्वावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वघटितोभयत्वावच्छिन्नाभावाप्रसि-
द्ध्या अन्यतरत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताया लक्षणाघटकत्वेनातिव्याप्तिः
सुदृढेति वाच्यम् गगनाभावप्रतियोगिकस्वरूपसम्बन्धस्य धूमत्वा-

धच्छिन्नप्रतियोगिकत्वघटितोगथाभाववतः अन्यतरत्वावच्छिन्नप्रति-
योगिकत्वघटितोभयत्वावच्छिन्नाभावास्त्वात् । लघुनोपि धूमत्वा-
च्छिन्नप्रतियोगिकत्वघटितोभयत्वस्य अन्यतरत्वावच्छिन्नप्रतियोगि-
कत्वघटितोभयत्वावच्छिन्नाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वादीति चेन्न
धूमत्वप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वप्रमेयत्वैतदन्यतरविशिष्टस्य धूमप्रति-
योगिकसयोगेन साध्यतायां बहुधादिहेतावतिव्याप्तितात्पर्यात् तादृ-
शान्यतरविशिष्टाभावीयप्रतियोगितावच्छेदक लाघवात् धूमत्वमेव
तादृशान्यतरविशिष्टस्य भेदाप्रसिद्धानतिप्रसक्तत्वात् । न चैव
सति अन्यतरत्वस्यास्रण्डस्येतिग्रन्थविरोध इति वाच्यम् तेनाभ्यतर-
त्वस्याभावात्मकतयाभावस्य स्वरूपतोयच्छेदकत्वस्याधिकृतत्वात्
तथा च गगनाभायमादायैवात्र नातिव्याप्तिरिति भावः । केचित्तु
साध्यनावच्छेदकसम्बन्धसामान्ये यादृशप्रतियोगितावच्छेदकाव-
च्छिन्नप्रतियोगिकत्वहत्वधिकरणीभूतयत्किञ्चित्तत्त्वमुपांगकत्वो-
भयाभावस्तादृशप्रतियोगितावच्छेदकधर्मे अन्यतरसम्बन्धेन यद्द-
र्मविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठान्यतरसम्बन्धेन प्रतियोगिव्यधिकरणाभाव-
प्रतियोगितानवच्छेदकत्वं वाच्यम् अन्यथा धूमवान् बहुरित्यादौ
धूमन्तरावच्छिन्नाभावप्रतियोगिकत्वघटितोभयत्वमादायातिव्याप्तिः ।
एव सति लाघवात् साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिता-
या एव यादृशयादृशत्वेन लक्षणे निरवशनीयतया धूमगगनाभावान्य-
तरसाध्यकव्यभिचारिण्यातिव्याप्त्यभिधानमपि सङ्गच्छते अन्यतर-
भेदप्रतियोगिताया लक्षणाघटकत्वात् ॥

ननु तथाप्ययोगोलके संयोगेनावृत्तेः संयोगसम्बन्धावच्छिन्न-
प्रतियोगिताकाभावमादायैव नातिव्याप्तिः । तथाहि हेतुमक्षिष्ठा-
भावप्रतियोगितावच्छेदकायोगोलकावृत्तित्वस्य तादात्म्यसाध्यता-
घटकान्यतरसम्बन्धेन यद्दर्मविशिष्टस्य सम्बन्धिना ये धूमगगनाभा-
वपर्यतादय तन्निष्ठान्यतरसम्बन्धेन प्रतियोगिव्यधिकरणो नाऽयो-
गोलकावृत्त्यभाव अयोगोलकावृत्तिरूपतत्त्वप्रतियोगिनो धूमगगना-
भावपर्यतादिषु अन्यतरसम्बन्धेन सम्बन्धित्वान् किन्त्वयोगोलक-
संयुक्तगगनाद्यभाव एव तादृशप्रतियोगिव्यधिकरणं तत्त्वप्रतियो-
गितानवच्छेदकत्वात् । तद्दर्माभिन्नत्वस्य साध्यतावच्छेदके सत्त्वा-
न्नातिव्याप्तिरिति । मैवम् । वह्निमान् धूमादित्यादौ पर्यतान्यत्व-

च्छेद्यत्वघटितोभयाभाषसत्त्वेन तत्र च गवेतरासमवेतत्वावच्छेद्यत्व-
घटितोभयाभाषासत्त्वावतिप्रसङ्ग इति वाच्यम् । संयोगेन गवेतरास-
मवेताभाषप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य लाघवेन द्रव्यत्व एव कल्प-
नात् । न च गवेतरासमवेतत्वं यदि गोत्वाभाषप्रतियोगितानवच्छे-
दकं तर्हि अनवच्छेदकपदेन तदुपादाय तदवच्छिन्नत्वघटितोभया-
भाषस्य सत्त्वात् अतिव्याप्तिरिति कथमप्रसिद्धिरित्युक्तमिति वा-
च्यम् । अनवच्छेदकयद्यपि इत्यस्यैव विवक्षणीयत्वादन्यथा सा-
ध्यतावच्छेदकसम्बन्धानिवेशेपि धूमवान् बहिरित्यादावतिव्याप्याप-
त्ते । धूमवशिष्टाभाषप्रतियोगितार्या बह्वित्यरूपानवच्छेदकधर्मावच्छि-
न्नत्वाभावात् । तथा च गोत्वरस्याप्यनवच्छेदकत्वात् तद्व्यति-
भयत्वावच्छिन्नाभाषप्रसिद्धेरिति अतोऽव्याप्तिपर्यन्तामुपायनमिति
कश्चित् । तत्र साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन सम्बन्धित्वनिवेशेपि य-
द्यर्थावच्छिन्नत्वघटितोभयाभाषकूटनिवेशे बहिमान् धूमादित्यादौ
संयोगसम्बन्धावच्छेद्यत्वं चैतदुभयस्यैवातिप्रसङ्गाद्यनापादकस्य
प्रतियोगितावच्छेदकत्वमित्याहुः ॥ २६ ॥

गवेतरासमवेतत्वेन निष्ठसामानाधिकरण्यसम्बन्धावच्छिन्नावच्छे-
दकताकत्वसंयोगावच्छेद्यत्वाभयत्वस्य गवेतरासमवेतत्वेन निष्ठसामा-
नाधिकरण्यसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकतानिरूपितसकलगोसमवेत-
त्वेन निष्ठायच्छेदकताकत्वसंयोगसम्बन्धावच्छेद्यत्वोभयत्वापेक्षया ल-
घुत्वादतिप्रसङ्गाद्यनापादकत्वाच्च । तादृशोभयाभाषप्रतियो-
गितावच्छेदकत्वमित्यपि ध्वनति ॥

इति श्रीकालीशङ्करसिद्धान्तयोगीश्विरचिता अनवच्छेदक-
त्वनिरूपणश्रिका समाप्ता ।

केचित्तु (१) कल्पस्यानुममस्य परिस्कारे तदूघटान्यत्वविशिष्टप्रमेय-
वान् वाच्यत्वादित्यत्रातिव्याप्तिः साध्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्व-
स्य लाघवेन तदूघटभेदत्व एव कल्पनात् साध्यताघटकसम्बन्धावच्छि-
न्नप्रतियोगिताकाभावनिवेशेन साध्यभेदस्यापि धर्तुमशक्यत्वादिति
केचिद्वदन्ति । तत्र विषयतया तदूघटान्यत्वविशिष्टप्रमेयमित्याकार-
कयत्किञ्चिज्जन्यज्ञानविशिष्टतदूघटान्यत्वविशिष्टप्रमेयाभावमादायै-
वान्वित्याप्तिवारणसम्भवात् तदभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्यान्य-
त्र कल्पनासम्भवात् तदभावस्याभ्याप्यवृत्तित्वात् न च निखिलावि-
षयतया अवच्छेदकत्वकल्पनामपेक्ष्य तदूघटभेदनिष्ठविषयतया त-
ज्ज्ञानव्यक्तेरप्यवच्छेदकत्वं लाघवेन कल्पनीयमिति वाच्यम् । एव-
मपि विषयतया भिन्नकालीनतदूघटभेदमात्रविषयकजन्यज्ञानतदूघ-
टभेदभिन्नमात्रविषयकयत्किञ्चिज्जन्यज्ञानैतदन्यतरविशिष्टतदूघटा-
न्यत्वाविशिष्टप्रमेयाभावमादायैवान्वित्याप्तिवारणसम्भवात् । तदू-
घटभेदविषयकज्ञानासत्त्वदशायां तदन्यवाच्यत्वादिविषयकज्ञानद-
शायां च पटादौ तादृशान्यतरविशिष्टो नास्तीति प्रतीत्यनुदयेन
तदूघटभेदमात्रविषयकज्ञानस्य उक्ताभावप्रतियोगितावच्छेदकत्व-
स्य कल्पयितुमशक्यत्वात् । एवं तदूघटभेदमात्रविषयकज्ञानदशायां
तदन्यवाच्यत्वादिविषयकज्ञानसत्त्वदशायाञ्च पटादौ तादृशप्रतीत्य-
नुदयेन तदूघटभेदभिन्नविषयकज्ञानमात्रस्यापि तादृशवच्छेदकत्व-
स्य कल्पयितुमशक्यत्वात् । न च संसारस्थानादितया सर्वदैव क-
ल्पविज्ज्ञानोत्पादेन तादृशान्यतरकालीनतदूघटभेदमात्रविषयकज्ञा-
नस्यैव तादृशाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वं कल्पनीयमिति वाच्य-
म् । तादृशान्यतरकालीनतदूघटभेदमात्रविषयकज्ञानस्य तदपेक्षया
शुक्तत्वात् तदूघटभेदविषयकतत्पुरुषीयैतदन्यतरज्ञानविशिष्टतदूघटा-
न्यत्वविशिष्टप्रमेयाभावमादाय तथाप्यतिव्याप्तेर्योऽरणसम्भवात् । त-
त्पुरुषीयज्ञानविशिष्टाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्यान्यत्र कल्पयि-
तुमशक्यत्वादिति निपुणतरं विभावनीयमिति ॥

इति श्रीकालीशङ्करसिद्धान्तधामीशाखिरचिता अवच्छेदक-
त्यनिरुक्तिजागदीशीपत्रिका समाप्ता (२) ॥

(१) श्रीसत्त्वचन्द्रतर्कपञ्चाननैरस्मत्परमगुरुभिः कृता टीप्पणीयम् ।

(२) द्वितीयपुस्तके ५७ अतः प्रकरणसमाप्तिर्नते ।

**अथ विशेषव्याप्तिजागृदयाः कालीशङ्करी-
कोटपत्रम् ।**

प्रतियोगिव्यधिकरणस्वसमानाधिकरणात्यस्ताभावाप्रतियोगि-
ना साध्येन सामानाधिकरण्य व्याप्तिरिति मूलोक्तलक्षणम् । अथात्र
नानाव्यक्तिरूपादिसाध्यैकैकव्यक्तिपृथिवीत्वादिहेतावव्याप्तिरिति शि-
रोमणिः । अथ द्रव्यं पृथिवीत्वादित्याद्येकव्यक्तिसाध्यके ऽव्या-
प्तिविरहाजानाव्यक्तीति । जातित्वेन शब्दत्वेन वा नानाव्यक्तेः सा-
ध्यत्वे ऽव्याप्यभावाद्गूपादीत्युक्तमिति जगद्गीशः । तत्र सङ्गच्छते
शब्दत्वेन साध्यतास्थले गगनत्वादिहेतोरेव सङ्गेतुतया तस्य पृथिवी-
त्वादिहेतुवन्तर्भावादेव धर्तुमशक्यत्वात् । न सादिपदेन गगनत्वहेतु-
संप्रदायासङ्गतिरिति वाच्यम् तथा सति रूपवान् तद्वसादित्यत्र
तद्वसहेतोरदिपदप्राह्यत्वापत्त्याऽसङ्गतिर्भवेन नानाधिकरणकैकव्य-
क्तिहेतोरेव पृथिवीत्वपदस्वरसेन शब्दत्वादिति चेन्न स्ववृत्तिश-
ब्दत्वसम्बन्धेन शब्दसाध्यकस्थले आदिपदप्राह्यतामाधिक-
रणमत्यासजैकव्यक्तिशब्दत्वादित्येव सङ्गतायासङ्गतिरिति ध्येयम् ।
यस्तुतः शब्दत्वेन साध्यतायामित्यस्य शक्तिसम्बन्धेन साध्यता-
यामित्यर्थः । तत्र पृथिवीत्वहेतोरापि सङ्गेतुत्वात् पृथिव्यादिश-
ब्दानां हेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगिरवाभावायासङ्गतिरिति मन्तव्यम् ।
ननूक्तमिदं नानाव्यक्तिरूपादिसाध्यकत्वं न तावत् स्वप्रतियोगिवृ-
त्तित्वस्वानुयोगिवृत्तित्वोभयसम्बन्धेन भेदविशिष्टसाध्यतावच्छेद-
ककत्वं जातिसाध्यकस्थलेऽपि तत् सत्त्वात् अपि तु स्वप्रतियोगिवृत्ति-
त्वस्वानुयोगिवृत्तित्वोभयसम्बन्धेन भेदविशिष्ट यत्तद्वृत्तित्वे सति
स्वप्रतियोगिवृत्तित्वस्वानुयोगिवृत्तित्वोभयसम्बन्धेन भेदविशिष्टसा-
ध्यतावच्छेदककत्वमिति फलितायः । अत्र वृत्तित्वं साध्यताव-
च्छेदकसम्बन्धेन द्वितीयन्तु साध्यतावच्छेदकताघटकसम्बन्धेन बो-
ध्यमिति ।

उक्तजातिसाध्यकस्य तु उभयसम्बन्धेन भेदवत्सत्ता-
दिवृत्तिसाध्यतावच्छेदककवायासङ्गतिः । न च सत्त्वान्यजा-

यमवश्यं प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नवैयधिकरण्यं निवेशनीयमिति वाच्यम् साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नाधिकरणत्वीयस्वरूपसम्बन्धेन प्रतियोग्यधिकरणत्वाभाषस्य हेत्वाधिकरणे विवक्षणीयत्वादिति । वस्तुतस्तु प्रतियोगिवैयधिकरण्यपदेन साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नाधिकरणत्वस्यप्रतियोग्यधिकरणत्वोभयाभाषादिशिष्टहेत्वाधिकरणवृत्तित्वस्य विवक्षितत्वाच्च कोपि दोष इति ध्येयम् । परे तु तादात्म्यसम्बन्धेन तद्वपादे, साध्यत्वे तद्व्यक्तित्वादिहेतौ लक्षणगमनात्तासम्भयः प्रतियोगितावच्छेदकतादात्म्यसम्बन्धेन प्रतियोग्यधिकरणो न विशिष्टाभाव उभयाभाषश्च प्रतियोगितावच्छेदकतादात्म्यसम्बन्धेन तादृशविशिष्टाभावोभयाभाषप्रतियोगिनः सम्बन्धित्वस्य हेतुमति सत्त्वादिति । भय तथापि तदग्रहस्य व्याप्यवृत्तिसापेक्षस्थलीयलक्षणाभिप्रायेण जगद्देशनोक्ततया तत्र प्रतियोगिवैयधिकरण्यानिवेशात् तत्स्थलीयलक्षणस्यासम्भयताद्वयस्यमिति वाच्यम् वाच्यं ज्ञेयत्वादित्यादौ लक्षणगमनात् वाच्यत्वगगनत्वोभयं नास्तीति प्रतीतेः गगनत्वाद्यभावविषयकत्वेनोपपत्तौ भतिरिक्तातादृशोभयाभावे मानाभावात् । न चैवमपसिद्धान्त इति वाच्यम् घटपटोभय नास्तीति प्रतीतेरभावद्वयविषयकत्वस्यानुभवविरुद्धत्वेनातिरिक्तोभयत्ववच्छिन्नप्रतियोगिताकैकाभावविषयकत्वस्वीकारेपि वाच्यत्वगगनत्वोभय नास्तीति प्रतीतेः प्रकाराभूतगगनत्वत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावविषयकत्वेनोपपत्तौ युक्त्यन्तरविरहेणातिरिक्ताभावविषयकत्वास्वीकारात् । एतदेव ननु घटपटौ न स्तः चव्विहदौ न स्त इत्यादिप्रतीतेरधिकरणभेदेन नानाभावविषयकत्वमनुभवाविरुद्धमेकाभाषविषयकत्वस्यानुभवसिद्धत्वात् तादृशानुभवापलापेनातिरिक्ताभावस्याप्रसिद्धापत्तेरित्यादिना मधुरानाधेनाप्रेष्यकीकृतम् । न चैव सति सत्तावान् द्रव्यत्वादित्यत्राध्यासिदानासङ्गतिः सत्तागुणत्वोभय नास्तीति प्रतीतेः गुणत्वाभावविषयकत्वेनोपपत्तौ तादृशोभयाभावे मानाभावादिति वाच्यम् सत्ताधिकरणतावान् द्रव्यत्वादित्यादौ सत्ताधिकरणत्वघटान्यत्वोभयाभाषमादायाध्यासिदानस्यैव तदग्रन्थतात्पर्यादिति ध्येयम् ॥ १ ॥

अथाप्रतियोगित्वं प्रतियोगित्वाभावः स च येन रूपेण तद्वपावच्छिन्नव्याप्यत्वहेताविति शिरोमणिना यत्तुर्कं तत्र तैरेव शङ्कित-

म । अथ प्रमेयधूमत्वं गौरवेण न सामानाधिकरण्यप्रतियोगिताव-
च्छेदकं विवक्षितं चात्र तथेत्यादिना ॥ ० ॥

अपेति तथा च साधननिष्ठसामानाधिकरण्यनिरूपकतायच्छेद-
कयद्दर्मावच्छेदेन हेतुमप्रिष्ठाभावप्रतियोगित्वाभावास्तद्दर्मावच्छिन्नसामाना-
सामानाधिकरण्ये व्याप्तिरित्यर्थः । अत्र साधननिष्ठसामानाधिकरण्य-
निरूपकताया अथच्छेदकत्वमनातिरिक्तवृत्तित्वविशिष्टस्य रूपसम्य-
न्धरूपं स्वरूपसम्यन्धमात्रं धेति जगदीशः ॥

ननु साधननिष्ठसामानाधिकरण्यनिरूपकतायच्छेदकयद्दर्माव-
च्छेदेन हेतुमप्रिष्ठाभावप्रतियोगित्वाभावास्तद्दर्मावच्छिन्नसामाना-
धिकरण्यस्य व्याप्तिरित्ये गौरवं द्विधा सामानाधिकरण्यप्रपञ्चात् तद-
पेक्षया लाघवात् तादृशप्रतियोगित्वाभावायच्छेदकसाध्यतावच्छेद-
कनिष्ठतादृशावच्छेदकताकनिरूपकताकाधिकरणतावद्वृत्तित्वस्यैव
व्याप्तिर्यकधनमुचितामिति चेन्न व्याप्यवृत्तेरवच्छेदकत्वस्वीकारे
समवायेन गगनस्य पथं प्रमेयधूमस्य च घटत्वव्यापकत्वापत्तेः स-
मवायेन गगनस्याधिकरणाप्रसिद्ध्या समवायेन प्रतियोगिव्याधिक-
रणाभावात्तत्प्रतियोगित्वाभावायच्छेदकत्वस्य गगनस्ये सत्त्वात् ।
अस्माकं तु साधननिष्ठसामानाधिकरण्यनिरूपकतायच्छेदकत्वस्य
गगनत्वेऽसत्त्वात् न तत्तुल्यतातिव्याप्तिरिति । अथ भयन्मतेऽपि
साधननिष्ठपदं ध्यर्थं सामानाधिकरण्यनिरूपकतायच्छेदकत्वविच-
क्षणादेष व्यापकत्वलक्षणातिव्याप्तिवारणसम्भवादिति । न चास-
मानाधिकरणधूमकवह्निव्यक्तिवृत्तितया यद्विषयमपि नावच्छेदक-
मित्युत्तरदीधितिसङ्गमनार्थमेव तादृति वाच्यम् प्रयोजनान्तरविर-
हेण केवलं तत्तुल्यमनार्थं तादृशविशेषणस्य वैषम्यादिति ज्येदम् ।
यत्तु विषयितासम्बन्धेन प्रमेयधूमस्य साध्यतायां घटत्वादिबिरुद्ध-
हेतो व्यापकत्वलक्षणस्यातिव्याप्तिः । विषयित्वादेतृस्यनियामक-
तया तदवच्छिन्नप्रतियोगित्वाप्रसिद्ध्या सम्बन्धान्तरावच्छिन्नप्रति-
योगित्वाभावायच्छेदकत्वस्य विषयित्वसम्बन्धावच्छिन्नसामानाधि-
करण्यनिरूपकतावच्छेदकत्वस्य च प्रमेयधूमस्ये सत्त्वात् अस्माकं तु
तादृशप्रतियोगित्वाभावावच्छेदकत्वपि साधननिष्ठतादृशसामाना-
धिकरण्यनिरूपकतावच्छेदकत्वाभावात्तातिव्याप्तिरिति तत्तुच्छम् ।
वृत्त्यनियामकसम्बन्धस्य प्रतियोगितानवच्छेदकत्वे तादृशेषणदानेपि

तादृशसाध्यकव्यभिचारिणि ज्ञानत्वादिहेतावनिष्ठात्तेतुं रुद्धत्वात् ॥२॥
न च पूर्वलक्षण इवात्रापि साधनवन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदक
यत्तुर्मविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठाभावप्रतियोगित्वाभावावच्छेदक तद्वि-
भ्रघर्मवता सामानाधिकरण्यामित्युक्तौ निस्तार इति वाच्यम् । ता-
दृशप्रतियोगित्वाभावोऽत्र विशिष्य तत्तत्प्रतियोगित्वाभविक्कृ-
त्वेन निवेद्य अन्यथा गुरोर्वच्छेदकत्व विना पुर्वचत्वापत्ते ।
तथा च बाह्यमान् धूमादित्यत्रैवाव्याप्ति धूमवन्निष्ठाभावप्रतियोगि-
तावच्छेदकीभूतघटत्वादे स्वविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठपटात्पताभाव-
प्रतियोगित्वाभावावच्छेदकत्वेन पारिभाषिकावच्छेदकाप्रसिद्धे ।
घटादौ पटाद्यभावप्रतियोगित्वाभावस्य व्याप्यवृत्तितयाऽवच्छेदक-
त्वानपेक्षणादिति जगदीश । अथ सर्वत्रैव लक्षणगमनादसम्भवं
यथ वक्तुमुचितं कथमव्याप्तिरिति चेन्न विषयितासम्बन्धेन पटा-
दिसाध्यकतज्ज्ञानत्वादिहेतौ लक्षणगमनात् विषयितासम्बन्धाव-
च्छिन्नप्रतियोगिताकप्रमेयाभावस्य प्रतियोगितावच्छेदक यत् प्रमेय-
त्व तस्य स्वविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठाभावीया यावत् प्रतियोगिता-
स्तत्तदभावकृतावच्छेदकत्वेन पारिभाषिकावच्छेदकप्रसिद्धे प्रमेय-
त्वस्य तादृशसकलप्रतियोगितासामानाधिकरण्यादिति ध्येयम् ।
अथात्र कल्पे बाह्यमान् धूमादित्यादावव्याप्तेरसङ्गति । तत्पूर्वतान्य
स्वविशिष्टाभावप्रतियोगितावच्छेदक यत् तत्पूर्वतान्यत्व तस्य स्व-
विशिष्टसम्बन्धिनिष्ठसाध्यतावच्छेदकसयोगसम्बन्धेन प्रतियोगिव्य-
धिकरणाभावीयप्रतियोगित्वाभावकृतावच्छेदकत्वेन पारिभाषिका-
वच्छेदकत्वप्रसिद्धेरिति चेन्न तत्पूर्वतान्यत्वविशिष्टाभावीयप्रतियो-
गितावच्छेदक सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन तत्पूर्वता-यत्यमेव न तु
तत्पूर्वतावृत्तित्वमेवातो बाह्यमान् धूमादित्यत्राव्याप्तिसङ्गति । न
च तादृशपूर्वतविशेषबहुधादौ तत्पूर्वतवृत्तित्वमव न तु तत्पूर्व-
तावृत्तित्वमतिप्रसङ्गापातादिति वाच्यम् । तादृशस्थले मानाभावा-
त् । केचित्तु तादृशस्थलाभ्युपगमे प्रतियोगिवैयधिकरण्यद्वयाप्रवे-
शेन लाघवात् प्रतियोगिताद्वय विशेषणताविशेषसम्बन्धावच्छिन्न
दीर्घितिकारेण विवक्षित तदभिप्रायेणेत् तथा च स्वरूपसम्बन्धाव-
च्छिन्नप्रतियोगिताकाभाषस्यैव लक्षणघटकतया स्वरूपसम्बन्धाव-
च्छिन्नप्रतियोगिताकतदभावप्रतियोगितावच्छेदकतत्पूर्वतान्यत्वस्य

यद्धर्मविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठस्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकता-
दृशाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वेन तादृशप्रतियोगित्वाभावकूटाव-
च्छेदकत्वविरहात् पारिभाषिकावच्छेदकत्वप्रसिद्धिः । न चैवं सति
सर्वत्रैव तादृशपारिभाषिकावच्छेदकत्वप्रसिद्ध्याऽसम्भव एव वक्तु-
मुचित इति वाच्यम् । एतन्मते ऽन्यासिपदस्याऽसम्भवपरतया त-
थैवोक्तत्वादित्याहुस्तच्चिन्त्यम् ॥ ३ ॥

अथ हेतुमभिष्टाभाधप्रतियोगितावच्छेदकं यद्धर्मविशिष्टसम्ब-
न्धिनिष्टाभाधीययद्धर्मसमानाधिकरणप्रतियोगित्वाभावकूटावच्छेद-
कं तद्धर्मभिन्नसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसामानाधिकरण्यं व्याप्ति-
रित्युक्तौ नाभ्याप्त्यपकाश इति हेतुमभिष्टाभाधप्रतियोगितावच्छेदक-
मदृष्टत्वादिति तस्य स्वविशिष्टसम्बन्धिनिष्टाभाधीयघटत्वसमानाधि-
करणप्रतियोगित्वाभावकूटावच्छेदकत्वेन पारिभाषिकावच्छेदकत्वप्र-
सिद्धेरिति चेन्न तद्व्यवहारं द्रव्यत्वादित्यादावतिव्याप्तेः । हेतुमभिष्टा-
भाधप्रतियोगितावच्छेदकं यत्तद्व्यवहारिकं तद्विशिष्टसम्बन्धिनिष्ठ-
प्रतियोगिव्यधिकरणाभावीयतद्व्यवहारसमानाधिकरणतत्तद्व्यवहारा-
धीयप्रतियोगित्वाप्रसिद्ध्या हेतुमभिष्टापटाभाधप्रतियोगितावच्छेदकं
यत् पटत्वाविकं तस्य पटत्वादिविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठतत्तत्पटाभा-
धीयपटत्वसमानाधिकरणतत्तत्प्रतियोगित्वाभावकूटावच्छेदकत्वेन
तस्यैव पारिभाषिकावच्छेदकत्वादिति । न चात्रापि तद्व्यवहारवि-
शेषसम्बन्धिनिष्ठव्यवहारोभयाभावीयतद्व्यवहारसमानाधिकरणप्रति-
गित्वाभावावच्छेदकत्वेन तस्यैव पारिभाषिकावच्छेदकत्वाभाति-
व्याप्तिरिति वाच्यम् । तादृशमेव सम्बन्धेन गगनस्य साध्यतायां
व्यभिचारिण्यतिव्याप्तेः । न च प्रतियोगिवैयधिकरण्यद्वयाप्रवेशेन
लाघवात् प्रतियोगितायामेकसम्बन्धावच्छिन्नत्वं दीधितिकारेण
विरहितं तथा च तादात्म्यसम्बन्धेन गगनसाध्यकव्यभिचारिरस्यले
च साधनसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकगगनत्वस्य पा-
रिभाषिकावच्छेदकत्वेनाभिन्नं यद्गगनत्वं तत्समानाधिकरण-
गगनत्वविविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठगगनप्रदोभयभेदीयप्रतियोगित्वस्या-
भावावच्छेदकत्वेन नातिव्याप्त्यपकाश इति वाच्यम् यथा भुतप्रति-
योगिव्यधिकरणमिवायेन तस्यैवोक्तत्वादिति । केचित्तु लाघ-
वाभिप्रायेण तद्विवक्षणे अतिलाघवेन प्रतियोगिताया विरोधनताधि-

शेषावच्छिन्नत्वं तेनैव विवक्षितं तदाभिप्रायेणेदम् । तथा च धूम-
धान् बहेरित्यादावतिव्याप्तेः साधनसमानाधिकारणस्वरूपसम्बन्धा-
वच्छिन्नप्रतियोगिताकन्यभिचारिस्थलान्यत्वाद्यभावस्य प्रतियोगि-
वच्छेदकं यद्यभिचारिस्थलमेदत्वादिकं तस्य धूमत्वसमानाधिकार-
णधूमत्वविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठस्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताक-
धूमाभावीप्रतियोगित्वाभावावच्छेदकत्वात् व्याप्यतावच्छेदकत्वा-
नङ्गीकारात् । न च स्वरूपसम्बन्धेन व्यभिचारिस्थलावृत्त्यभाव-
मादाय धूमत्वस्यैव पारिभाषिकावच्छेदकत्वप्रसिद्धिरिति वाच्यम्
लाघवात् व्यभिचारिस्थलमेदत्वस्यैव व्यभिचारिस्थलावृत्त्यभावप्र-
तियोगितावच्छेदकत्वकल्पनादिति ध्येयम् ॥ ० ॥

अत्रेदं चिन्त्यते । हेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकं य-
द्दमंविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठाभावीप्रहेतुसमानाधिकारणाभावाप्रतियोगि-
तावच्छेदकसमानाधिकारणप्रतियोगित्वाभावावच्छेदकं तद्दमंभिन्न-
त्वस्य साध्यतावच्छेदके विवक्षणाग्न कोऽपि दोषः । उक्तगगनसाध्य-
कन्यभिचारिणि तत्तद्व्यटान्यमेदप्रतियोगितावच्छेदकं व्यभिचारि-
स्थलान्यत्वं तस्य गगनत्वविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठाभावीप्रतादृशप्रतियो-
गितावच्छेदकसमानाधिकारणतत्तत्प्रतियोगित्वाभावावच्छेदकत्वेन
गगनत्वस्य पारिभाषिकावच्छेदकतया नातिव्याप्तिरिति । विशिष्टा-
र्थस्तु साधनसमानाधिकारणाभावाप्रतियोगितावच्छेदकीभूतयद्दमंस-
मानाधिकारणस्यविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठाभावीप्रतियोगित्वाभावावच्छेदक-
वच्छेदकं तद्दमंयत्त्वमेव पारिभाषिकावच्छेदकत्वमिति ध्येयम् ॥ ० ॥

अथ हेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकं यद्दमंविशिष्टसम्बन्धि-
निष्ठाभावीप्रतत्तत्प्रतियोगिताप्रतियोगिताकाभावावच्छेदकं तद्दमं-
भिन्नत्वस्य साध्यतावच्छेदके विवक्षणाग्न्याप्तिरिति तथा च हे-
तुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकं यद्दमंविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठाभा-
वीप्रतियोगितास्यव्यभिष्टमेदीयप्रतियोगितानवच्छेदकं तद्दमंयत्त्व-
मेव पारिभाषिकावच्छेदकमिति पर्यवसितार्थः अवच्छेदकत्वं स्या-
वच्छेद्याभावप्रतियोगित्वसम्बन्धेन बोध्यमिति । धूममन्निष्ठव्यट-
भावाप्रतियोगितावच्छेदकं यद्व्यटत्वादिकं तस्य व्यटत्वविशि-
ष्टसम्बन्धिनिष्ठपटाद्यभावप्रतियोगितावच्छेदकपटत्वाद्यवच्छिन्नप्रति-
योगित्वनद्व्यटत्वावच्छिन्नप्रतियोगित्वैतद्व्यतरमावावच्छेदकत्वेन

षेदे गुणसामान्याभावाभावस्य गुणस्वरूपत्वेन भावभिन्नत्वविरहा-
दिति । वस्तुतस्तु साधनसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगितावच्छे-
दकावच्छिन्नप्रतियोगिताकसाधनसमानाधिकरणा यावन्तोऽभावा-
स्तत् कूटाधिकरणवृत्तिमाध्यसामानाधिकरण्यमित्यभिप्रायेणैवमिति
ध्येयम् । ययं तु हेत्वधिकरणावृत्त्यभावातिरूपितत्वेन स्थितिप्रानुयोगिता-
तिरूपितत्वस्येतरानिष्ठानुयोगितानिरूपितत्वोभयसम्बन्धेन धर्मविशि-
ष्टान्यत्वेन या हेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगिताया विशेषणीयताशोका-
भावमादायास्यासिरिति समाधानम् ॥ ० ॥

अथ साधनसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगितावच्छेदकाव-
च्छिन्नप्रतियोगिताका यावन्तोऽभावा यद्धर्मावच्छिन्नसमानाधिकर-
णास्तद्धर्मावच्छिन्नसमानाधिकरण्यमित्यर्थः । अभावस्तु भावभिन्नो-
प्राह्य तेनेदं जलं स्नेहयत्यादित्यादी रूपसामान्याभावाभावमादाया-
व्याप्तिरिति दीधितिकारः । ननु तादृशरीत्या बह्विमान् धूमादित्य-
व्याप्तिसम्भवे प्रसिद्धस्यलपरित्यागे योज्याभावः । न च साधन-
समानाधिकरणाभावे निरवच्छिन्नत्वविशेषणात् पर्वतवृत्तिकृपादेः नि-
रवच्छिन्नत्वाभावेन तदभावस्य धर्तुमशक्यत्वाद्वा स्नेहयति जलीय-
परमाणौ रूपस्य निरवच्छिन्नत्वसम्भवाद्दत्तादृशस्यलानुधावनमि-
ति वाच्यम् समवेतसामान्याभावाभावस्य निरवच्छिन्नत्वसम्भवेन
तादृशाभावमादाय बह्विमान् धूमादित्यादावव्याप्तिसम्भवात् । न च
तादृशाभावाभावः सत्तास्वरूप एव वाच्यो लाघवाविति वाच्यम् ।
तावतापि रूपवन्मात्रसमवेतभावाभावमादायाव्याप्तिसम्भवात् ।
न हि तादृशाभावो द्रव्यत्वस्वरूपः कल्पयितुं शक्यते वाच्यादेशपि
तादृशाभावप्रतीत्यापत्तेरिति चेदत्र केचित् । साध्यतावच्छेदकताघ-
टकसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकताकाभावनिवेशात् तत्र नाव्याप्तिरि-
त्यभिप्रायेणैवम् । न च बह्वित्वप्रतियोगिकसमवायेन बह्वित्वविशिष्ट-
स्य साध्यतायां धूमादिहेतौ तादृशसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकताक-
हेतुसमानाधिकरणाभावाप्रसिद्धाव्याप्तिरिति वाच्यम् । अत्र च सा-
ध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्यानिवेशेन बहि-
त्वविशिष्टवद्गः समवायसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्य यद्ध-
र्मावच्छिन्नसमानाधिकरण्यसौलभ्याविति । न च साध्यतावच्छेदक-
सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावनिवेशे बह्विमान् धूमादित्यादा-

व्याप्तिः समवायसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकवन्द्वाभावप्रतियोगि-
तावच्छेदकावच्छिन्नसंयोगसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्या-
पि निरुक्त्याचदन्तर्गततया तत्र साध्यसामानाधिकरण्यविरहा-
दिति वाच्यम् प्रतियोगितयोरेकसम्यग्धावच्छिन्नत्वविवक्षणात् । एक-
सम्यग्धावच्छिन्नत्वे च स्वावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वस्वावच्छेद-
कधर्मावच्छिन्नत्वोभयसम्यग्धेन प्रतियोगिताविशिष्टप्रतियोगित्वं तथा
च साधनसमानाधिकरणाभावप्रतियोगिताविशिष्टप्रतियोगिताक-
यावद्भावे साध्यसामानाधिकरण्यमिति फलितार्थ इत्याहुः । तत्र
सङ्गच्छते । सत्ताभावसेजस्वाभावैतदन्यतराभावाभावमादाय वक्ष्य-
माणाव्याप्तिदानासङ्गतेः । वस्तुतः प्रयासगौरवादेव प्रसिद्धस्थलो-
पेक्षति ध्येयम् । न च घटाभावभिन्नमभावत्वादित्यत्र घटाभावभे-
दाभावस्य तादात्म्येन घटाभावात्मकतया स्वस्यरूपसम्यग्धेन
साध्यसामानाधिकरण्यसत्त्वादिति व्याप्तिरिति वाच्यम् तत्रापि वृत्ति-
त्वद्वयोरेकसम्यग्धावच्छिन्नत्वनिवेशात् तथा च घटाभावभेदाभाव-
स्य तादात्म्येन हेत्वधिकरणीभूतघटाभावनिरूपितवृत्तिरवेपि तेन
सम्यग्धेन साध्याधिकरणवृत्तित्वविरहादेव नातिव्याप्तिरिति भावः ।
अत्रेदं विन्यते साधनसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगितावच्छे-
दकावच्छिन्नप्रतियोगिताकात्यन्ताभावस्य व्यापकं यद्धर्मावच्छिन्नसा-
मानाधिकरण्यं व्याप्तिरिति यद्धर्मावच्छिन्नाधिकरणवृत्तिर्यं तु स्व-
प्रतियोगिमत्त्वप्रदविरोधिताघटकसम्यग्धेन तथा च धूमवान् बद्धे-
रित्यादायतिव्याप्तिः । फालिकसम्बन्धस्यापि तादृशत्वेन तत्सम्य-
ग्धावच्छिन्नवृत्तित्वस्य धूमाद्यभावे सत्त्वादिति सिद्धान्तस्तु अनुगम-
पत्रिकायां विवेचनीयः । मयैतत्कल्पे तद्रूपभिन्नं गुणत्वादित्यादा-
यतिव्याप्तिः तद्रूपभेदाभावस्य तद्रूपत्वान्तरितिरिक्ततया भावभिन्नत्वा-
भावात् साधनसमानाधिकरणस्यान्यविधाभावस्य प्रतियोगिताव-
च्छेदकीभूतधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकयावद्भावे यद्धर्मावच्छिन्नसा-
मानाधिकरण्यसत्त्वादिति चेन्न । तद्रूपवत्त्वप्रकारकयेत्किञ्चिज्जन्य-
मानविद्यत्तत्तद्रूपभेदैतदन्यतराभावस्य भावभिन्नतया साधनसमा-
नाधिकरणतादृशाभावप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताका-
भावे यद्धर्मावच्छिन्नसामानाधिकरण्यभावादिति ॥ ० ॥

तेजस्याभावस्य ताभावैतदन्यतरत्वावच्छिन्नाभावत्वस्य साध-

मसमानाधिकरणतादशाभावप्रतियोगितावच्छेदकतया तदवाच्छन्ना-
भावस्य सत्ताभावाद्यात्मकतया तत्र साध्यसामानाधिकरण्याभावेन
घट्टिमान् धूमादित्यादावव्याप्तिरित्यस्वरसाद्ब्रूदन्तीत्युक्तमिति जग-
दीश । तत्र सद्ब्रूच्छते तादृशान्यतरत्वावच्छिन्नाभावाभावस्य तेज-
स्त्वाभावे एव स्वीकरणीयम् न तु सत्ताभावेपीति अतिप्रसङ्गाद्य-
भावात् तादृशभावे साध्यसामानाधिकरण्यसम्भवात्तमादायाव्या-
प्तिदान्मसद्भनरिति चेन्न । अभावान्तरमादायैवाव्याप्ते तथाहि गु-
णत्वप्रकारकयत्तुकिञ्चिज्जन्यज्ञानविषयत्वगुणभिन्नत्वैतदन्यतराभावेः
द्रव्याभ्यस्तत्त्वविशिष्टसत्ताभावेतदन्यतरत्वावच्छिन्नाभावाभावस्यान्य-
तरस्वरूपतया साधनसमानाधिकरण्याभावप्रतियोगितावच्छेदकीभूत-
धर्मावच्छिन्नप्रतिपत्तिरिति ताकाभावत्वाभ्यगुणभिन्नत्वगुणत्वप्रकारकय-
त्तुकिञ्चित्प्रमाविशेष्यत्वैतदन्यतराभावेः साध्यसामानाधिकर-
ण्याभावादिति । अथवा रूपभेदरूपमित्याकारकयत्तुकिञ्चिज्जन्य-
प्रमाविशेष्यत्वैतदन्यतराभावेः गुणत्वाभावेतदन्यतराभावाभावस्य
एतदन्यतरस्वरूपस्य रूपभेदरूपमित्याकारकयत्तुकिञ्चिज्जन्यज्ञानवि-
षयत्वैतदन्यतराभावस्वरूपतया तत्र साध्यसामानाधिकरण्यविरहा-
दव्याप्तिस्तद्वृत्तिरिति ध्येयम् । कश्चित् अभावाभावस्य प्रतियोगित्य-
मिति मतेनेदं तथा चान्यतरात्मकतया तादृशसत्ताभावे साध्यसामा-
नाधिकरण्यासत्त्वादव्याप्तिदानं यथाभूतमेव सद्ब्रूच्छते अन्यथाऽन्य-
न्ताभावस्य त्रितयप्रतियोगिकत्वयादिनां प्राचां मते प्रागभावेभ्य-
स्तादिसाधारणरूपस्यामान्याभावाभावेस्वमङ्गीकृत्य यद्गर्भावच्छिन्नाभा-
वाभावच्छेदेन भावभिन्नत्वं साधनसमानाधिकरण्याभावप्रतियोगिता-
वच्छेदकीभूततादृशधर्मावच्छिन्नाभावेन सामानाधिकरण्यमित्यादि-
निवेशस्य वैयर्थ्यापत्तेरिति । न चैव सति समवेताभावाभावमादाय
घट्टिमान् धूमादित्यादावव्याप्तिस्तन्मवे इदं जलं स्नेहवत्त्वादित्यत्रा-
व्याप्तिदानं सन्दर्भविरुद्धमिति वाच्यम् तादृशस्यलेप्यव्याप्तेरित्वा-
दत एव समवेताभावाभावमादाय घट्टिमान् धूमादित्यत्राव्याप्तिरित्य-
पि द्रष्टव्यमित्यादिप्रहणेन भवतापि तत्राव्याप्तिः स्वीकृतेत्याहु ॥
यन्तु जन्यत्वाभावजलमित्याकारकारकयत्तुकिञ्चिज्जन्यज्ञानविषय-
त्वाभावेतदन्यतराभावाभावमादायोक्तस्थलेऽव्याप्तिरिति तन्नुक्तम्
तादृशान्यतरत्वावच्छिन्नाभावाभावत्वं जलत्वप्रकारतानिरूपितविशे-

प्यत्वाभावे कल्पनीयम् । न तु अन्यत्वाभावेऽपि अतिप्रसङ्गाद्यभावा-
दिति ।

साम्प्रदायिकास्तु भावभिधत्वपदेन वास्तवात्यन्ताभावो प्रा-
ह्य । ननु घटध्वसो ध्वसत्वादित्यादायतिव्यसिरभावप्रतियोगिता-
फाभावमात्रस्याधिकरणस्वरूपतया घटात्यन्ताभावादिगृह्येर्घटध्वस-
त्वाभावस्य घटात्यन्ताभावस्वरूपस्य घटध्वसत्वादिरूपसाध्यसामाना-
धिकरण्यादिति जगदीश । ननु घटात्यन्ताभावादिगृह्यस्य घटध्वसत्वा-
भावस्य वास्तवात्यन्ताभावतया साध्यसामानाधिकरण्यपि तादृशरी-
त्या अन्यत्राभावादिगृह्यस्य घटध्वसत्वाभावस्य तत्स्वरूपतया तस्यापि
यावदन्तर्गतत्वेन साध्यसामानाधिकरण्यासम्भवात् कथमतिव्याप्ति-
सङ्गतिरिति चेद्म केचित् अन्यस्याभावाद्वा नदशायामथ तदुत्थापन-
सम्भवादित्यथा घटध्वसत्त्वप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वाभावादेरुपाधि-
तिसम्भवात् तादृशप्रमाणपतारप्रसङ्गादित्याहुः । यन्तु ध्वसादिनि-
ष्ठजन्यत्वस्य स्वरूपसम्बन्धात्मकस्य घटध्वसत्वरूपतया तदभावास्या-
भावप्रतियोगिकत्वेन घटाभावादिरूपाधिकरणस्वरूपतया तस्यापि
साध्यसामानाधिकरण्यादिति व्याप्तिसङ्गतिरित्याहुः । तन्तुष्ठम् जन्य-
त्वं नास्तीति प्रतीतिसिद्धाभावात्मकसाध्याभावे साध्यसामानाधिकर-
ण्याभावादिति । नन्वात्रापि जन्यत्वं नास्तीति प्रतीतिसिद्धाभाव-
स्यापि ध्वसवृत्तिजन्यत्वप्रतियोगिकतया सोऽपि घटात्यन्ताभावादि-
रूपाधिकरणस्वरूप एव तदात्मकसाध्याभावे सामानाधिकरण्यस-
त्त्वादिति व्याप्तिसङ्गतिरिति वाच्यम् अभावमात्रप्रतियोगिकाभावाभा-
वस्यैवाधिकरणस्वरूपतया न तु भावाभावोभयप्रतियोगिकस्यापि
तथात्वं कल्पते अन्यथा घटात्यन्ताभावस्यापि पूर्वक्षणवृत्तिव्यापि-
शिष्टघटाभावाभावप्रतियोगिकतया तस्याप्यधिकरणस्वरूपताप्रसङ्ग-
न चेष्टापत्तिः अभावमात्रस्यैवाभेदप्रसङ्गात् तत्रापीष्टापत्तौ महानुभ-
यविरोधः । धूमपानिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकीभूतघटध्वसत्वत्वा-
पक्षिप्रभावाद्यस्य द्रव्यत्वाभावादिगृह्यस्यापि तुल्ययुक्त्या द्रव्यत्वाभा-
वात्मकतया तादृशसामानाधिकरण्याभावेन यद्विमान् धूमादित्यत्राभ्या-
तिसम्भवं घटध्वसो ध्वसत्वादित्यत्रातिव्याप्तिपर्यन्तानुधावन-
स्य सम्बन्धविराघापक्षरित्यन्तेनाव्याप्तिदानासङ्गतः । अभावमात्रस्यै-
वाभावप्रतियोगिकत्वेनाधिकरणस्वरूपतया प्रत्यन्ताभावस्यातिव्या-

नासम्भवात्स्यैव सम्भवादिति । वस्तुनस्तु नित्यप्रतिषेधिकत्वघट-
ध्वसत्वेनदन्यतरस्य साध्यतायां ध्वसत्वादिहेतावतिव्याप्तिः । अन्य-
त्वाभावे तादृशान्यतरत्वाध्वच्छिन्नसामानाधिकरण्यसत्त्वेन तमादाया-
तिव्याप्तिवारणस्यावश्यकत्वात् तस्यैव ग्रहणे तात्पर्यमित्यवध्येयम् ॥

नव्यास्तु भावेन भिन्न प्रतियोगिविधया सम्भिन्न भावमात्रप्रतियोगि-
क इति यावत् तेन स्नेहवत्त्वसमानाधिकरणस्य हिमावृत्त्यभावस्वरू-
पाभाषस्य प्रतियागितावच्छेदक यद्धिमावृत्तेरभावत्व तदवच्छिन्न-
प्रतियोगिताकस्य यावद्धिमावृत्त्यन्तर्गतस्य जलत्वाभावस्य साध्यास-
मानाधिकरणत्वेऽपि इदं जलं स्नेहवत्त्वादित्यत्र नाव्याप्तिः हिमावृत्तेर-
भावत्वस्य भाव इवाभावेऽपि सत्त्वात् तदवच्छिन्नाभावस्य भावमा-
त्रप्रतियागिकत्वाभावादिति जगदीश । ननु भावमात्रप्रतियोगिकत्व
न भावेनरप्रतियोगिकत्व साधनसमानाधिकरणस्य घटाभाषस्यापि
पूर्वक्षणवृत्तित्वविशिष्टघटाभाषाभाषप्रतियोगिकतया भावेनरप्रतियो-
गिकत्वानुक्षणघटकत्वानुपपत्तेः । किन्तु भावमात्रवृत्तिधर्मावच्छिन्न-
प्रतियोगिताकत्व तथा च घटाभाषस्य भावमात्रवृत्तिधर्मघटत्वाव-
च्छिन्नप्रतियोगिकत्वानुक्षणलघटकत्वोपपत्तिरिति । अत्रेयमापत्तिः
ननु हिमावृत्तेरभावः यदि हिमत्वस्वरूपं तदा कथमभावेऽपि सत्त्व-
मित्युक्तम् यद्यतिरिक्तस्तदा कथमभावे सत्त्वम् उभययैव हिमावृत्ते-
रभावत्वस्य भाव इवाभावेऽपि सत्त्वादित्यादिग्रन्थासङ्गतेऽप्य रूपसा-
मान्याभावप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वाभावस्यापि भावमात्रवृत्तिविशेष्य-
तात्वधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकतया तस्य निखिलरूपस्वरूपस्य जल-
त्वसामानाधिकरण्यधिरहादिदं जलं स्नेहवत्त्वादित्यत्राव्याप्तिः सुरदे-
वेति । यदि रूपसामान्याभावप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वाभावो न रूप-
स्वरूपस्तदा द्रव्यभिन्नरूपप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वाभावस्य द्रव्यत्वा-
मतिरिक्तत्वादिति ग्रन्थासङ्गतिरिति । भैव हिमावृत्त्यभावस्य हिमवृत्ति-
यावत्तत्पदार्थ एव कल्पनीय तादृशव्यवहारात् तथा च हिमवृत्तिज-
लत्वाभावप्रतियोगिकत्वेन भावमात्रवृत्तिधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताक-
त्वाभावात् तमादायाव्याप्तिरिति ध्येयम् ॥

यावत् यत्समानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगिप्रतियोगि-
ताकात्यन्ताभावासामानाधिकरण्य यस्य तस्य तदेवानौपाधिकत्व-
मिति मूलम् । साध्यव्यापकतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियो-

अपवादविदो मते ऽभायप्रतियोगिकाभावस्याधिकरणस्वरूपतया घटा-
भावभिन्नमभायत्वादित्यादावतिव्याप्तिमिया साध्याधिकरणवृत्तिताय-
च्छेदकीभूतानुयोगितानिरूपितप्रतियोगितानवच्छेदकीभूतधर्मावच्छि-
न्नाभावे साधनसामानाधिकरण्याभावस्य विधक्षणीयतयोक्तस्थले ऽव्या-
प्तिसङ्गतिरित्याहुः । तन्मन्दम् घटाभावभिन्नत्वाभावस्याभावप्रतियो-
गिकस्य घटाद्यभावस्वरूपत्वेपि साध्यवत्त्वप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वा-
भावस्याभावाप्रतियोगिकस्यातिरिक्ततया तदाद्यातिव्याप्तिवारण-
सम्भवात् तन्निवेशस्य वैयर्थ्यापत्तेरिति व्ययम् ॥

केचित्तु तादृशायावद्भावशून्यत्वं यदधिकरणताया व्यापकं
तत्त्वमित्यर्थः न च तादृशप्रतियोगितानवच्छेदकवन्तमेव यावत्त्वेन
विशिष्य यावत्तादृशाभ्यस्तत्वं यदधिकरणताया व्यापकं तत्त्वमित्यर्थ-
लाभादेव सामञ्जस्ये ऽभायप्रतियोगिकानुमानमतिप्रयोजनकमिति वाच्यम् ।
तादृशानां यावतामिन्धनादीनामैकाधिकरण्याप्रसिद्धेरिति शिरोमणिः ।
एकाधिकरणस्येति तेषां प्रत्येकाध्यतत्त्वप्रदेशे तु तादृशतत्त्ववृद्धिर्मन्व-
स्य धूमाव्यापकत्वादित्यादिरसम्भयो धर्त माव इति जगदीशः ।
तस्यापमाशयः साध्यताघटकसम्बन्धेन व्यापकत्वनिषेधो विपर्यया-
सम्बन्धेन घटस्य साध्यतायां तज्ज्ञानत्वादित्येतौ लक्षणगमनादव्या-
प्तिः । तद्विधेयो चासम्भवां बोध्यः । केचित्तु साध्याधिकरणवृ-
त्तिरत्वेन तादृशानवच्छेदकवतो विशेषणीयत्वं तु शब्दवान् गगनत्वा-
दित्याद्येकव्यक्तिवृत्तेसाध्यकस्थले लक्षणगमनादव्याप्तिः । तदन-
भिप्रायं त्वसम्भय इत्याहुः ॥

मौलधूमत्वादिवारणीयत्वे तु स्वसमानाधिकरणतादृशध-
र्मान्तरघटितत्वेन निवशनीयम् । सामानाधिकरण्योपादानादधूम-
प्रागभावत्वादिसङ्ग्रह इति शिरोमणिः । वस्तुतः स्वमन्तं
मौलधूमत्वमाप व्याप्तिरेवातो वारणीयत्वं त्वित्युक्तम् । द्रव्यं
विशिष्टसत्त्वावित्यादां विशिष्टसत्तात्वस्य स्वसमानाधिकरण यद्-
शुणान्यत्वं घमान्तरे तदुपादितत्वादन्यादिरतस्तादृशपदम् । स्वाधिक-
रणवृत्तित्वं च हेतुतावच्छेदकताघटकसम्बन्धेन वृत्तित्वं बाध्यम् न
तु तेनैव सम्यन्धेन तथा सति धूमत्वप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वादेस्त-
थापत्तेरिति जगदीशः । स्थानवच्छिन्नप्रकारतावच्छेदकस्यसमाना-
धिकरणसाध्यसम्बन्धितावच्छेदकं यद्रूपं तदनवच्छिन्नप्रकारताव-

च्छेदकमिति समुदितार्थः । अथात्र वाच्यं ज्ञेयात् प्रमेयद्वित्यत्राव्या-
प्तिः । तत्र स्थानवच्छिन्नप्रकारतावच्छेदकस्वसमानाधिकरणपदेन
स्वव्यापकत्वस्योक्तत्वात् तथा च ज्ञानत्वस्य प्रमेयत्वज्ञेयत्वाव्याप-
कतया तदघटितत्वेऽपि नाभ्यासि । न चैव बहिमान् धूमवदन्यास-
संयुक्तत्वविशिष्टसंयुक्तप्रागभावादित्यादावभ्यासिः । तादृशप्रागभा-
वसमानाधिकरणं तादृशं यद्धूमवदन्याससंयुक्तत्वं तदघटितत्वादित्य-
ति वाच्यम् । धूमवदन्याससंयुक्तत्वस्य वाच्यत्वादिसाधारणतया तादृ-
शत्वाभावात् सयोगादिसम्बन्धावच्छिन्नव्याप्यताया अघट्टेदकत्वे-
ऽपि हेतुताघटकसम्बन्धावच्छिन्नव्याप्यतावच्छेदकत्वस्यैव लक्षणे
निवेद्यपत्तादिति । धूमप्रागभावादित्येतेषु व्याप्तिवारकस्वसमानाधि-
करणपदव्यावृत्तेर्धूमविशिष्टरासमादावभ्यासिवारकत्वेन स्वयमेव
पक्ष्यमाणत्वादिति । न च तथापि सामानाधिकरण्यपद इत्यर्थे धूम-
विशिष्टरासमादाव स्वसमानाधिकरणतादृशधर्माभ्यन्तरधर्मेन घटित-
तया व्याप्यतावच्छेदकत्वादिति वाच्यम् । आदिपदेन धूमप्राग-
भावसम्बन्धः समाहृतया तथा व्याप्तिवारकत्वेनैव तत्सार्थ-
क्यमिति । धूमादौ धूमात्मन्ताभावाभावत्वस्वीकारमते धूमात्मन्ता-
भावाभावाभावस्य धूमत्वप्रकारकप्रमाविशेष्यत्ववन्नेत्यत एव व्याप्य-
तावच्छेदकत्वम् । अथ द्रव्य गुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्त्वादित्यादा-
वभ्यासिवारणप्रयोजनकतादृशपदं इत्यर्थे विशेषणतासमवायघटित-
सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन गुणकर्मान्यत्वस्यैव व्याप्यतावच्छेदक-
त्वादिति चेन्न द्रव्यं गुणकर्मान्यत्वविशिष्टादित्यादौ गुणकर्मान्याय-
स्य स्वसमानाधिकरणत्वावच्छिन्नप्रकारतावच्छेदकीभूतेन गु-
णान्यत्वेन कर्मान्यत्वेन च घटितत्वात् । अथ स्थानवच्छिन्नप्रका-
रतावच्छेदकीभूतधर्मावच्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकध-
र्मवत्त्वं व्याप्तिरित्यत्र स्थानवच्छिन्नप्रकारतावच्छेदकधर्मनिष्ठावच्छे-
दकत्व यन्सम्बन्धेन सामानाधिकरण्यं तत्सम्बन्धेन प्राह्वय अन्य-
था धूमत्वस्यापि व्याप्यतावच्छेदकताघटक्यताकिञ्चित्सम्बन्धेन
स्वसमानाधिकरणत्वात् तद्व्याप्यतावच्छेदकत्वप्रतीतिविषयतावच्छे-
दकत्वस्य स्वात्मप्रसरत्वात् बहिमान् धूमप्रागभावादित्यादावभ्या-
सिः । तथा च बहिमान् धूमत्वप्रकारकप्रमाविशेष्यदित्यादौ सम-
वायेन तादृशप्रमाविशेष्यत्वसमानाधिकरणधूमत्वस्याप्येवतासम्ब-

न्येन एव स्वघटकत्वात् धूमत्वप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वस्य व्याप्तित्वा-
पत्तिरिति चेन्न आधेयतासम्बन्धेन धूमत्वप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वं व्या-
प्तित्वस्येष्टत्वादिति ॥

न चैवं हेतुनावच्छेदकताघटकसम्बन्धेन स्वाधिकरणवृत्तित्वो-
क्तौ धूमत्वप्रकारकप्रमाविशेष्यादित्यादावतिव्याप्तिरिति जगदीशप्र-
मथिरोध इति वाच्यम् विषयितासम्बन्धेन धूमविशिष्टप्रमाविशेष्य-
त्वं व्याप्तित्वास्वीकारात् तादृशप्रमाविशेष्यत्वे ऽतिव्याप्तिपरतयैव त-
द्वृत्तसङ्गतेरित्यादिक सुधीभिरालोचनीयमिति अर्थत्वं च स्व-
समानाधिकरणतादृशधर्मान्तरघटितघटकत्वे सति स्वसमानाधिक-
रणतादृशधर्मान्तरघटकत्वम् । स्वपदं अर्थविशेषणघटितधर्मपरं
घटकत्वं च स्वावच्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषयतानवच्छेदकतत्कत्वं
तत्पदं घटितपरम् ॥ ० ॥

उभयत्रैव हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेनाघर्तमानस्योक्तौ इदमेतद्रूप-
भिन्नं गुणत्वादित्यादावतिव्याप्तिः स्यादत आह येन येनेति ज-
गदीशः । ननु वाच्यं तादात्म्यसम्बन्धेन प्रमेयादित्यादौ हेतुतावच्छे-
दकतादात्म्येन साध्याधिकरणवृत्तित्वाभावाप्रसिद्धाऽध्याप्तिसम्भवे
कथमतिव्याप्तिदानमिति चेदत्र केचित् १ ॥

इति श्रीकालीशङ्करसिद्धा-तवागीशकृत विशेषव्याप्तिजगदी-
शोक्तोदपत्रम् ।

१ अथ कश्चिदशो निष्कृत आदर्शपुस्तकेत्येति प्रतिभाति ।

**अथ व्याख्यनुगमजागदीश्याः
फालीशङ्करविरचितं प्रौढपत्रम् ।**

प्रतियोगिन्याधिकरणहेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छे-
दकत्वप्रहविरोधित्वेन प्रतियोगिन्याधिकरणहेतुसमानाधिकरणाभा-
वप्रतियोगितानवच्छेदकत्वहेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितानव-
च्छेदकत्वबुद्धीनां कारणत्वं दीधितिकारसम्मतम् । तत्र प्रतियोगि-
न्याधिकरणहेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रहवि-
रोधित्वं यदि तादृशप्रहानिष्ठप्रतिषेधतानिरूपितप्रतिषेधकत्वमात्रं
तदा यद्वित्त्वं तादृशाभावप्रतियोगितावच्छेदकं भूतलं च घटपत्र
इति तादृशसमूहलम्बनप्रहनिष्ठभूतलधर्मिकघटप्रकारकबुद्धित्वाद्य-
च्छिन्नप्रतिषेधतानिरूपितप्रतिषेधकताशालिनो भूतलं घटाभावव-
दिति प्रहस्यापि अनुमितिकारणतापत्तिरस्ततादृशाभावप्रतियोगि-
तावच्छेदकत्वप्रकारिताभ्यापकप्रकारित्वाद्यच्छिन्नप्रतिषेधतानिरू-
पितप्रतिषेधकत्वमेव तादृशविरोधितान्तपदेन जगदीशेन विवक्षित-
तम् । तथा च भूतलविशेषित्वावच्छिन्नघटप्रकारिता न तादृशाभा-
वप्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रकारिताभ्यापिका किन्तु तादृशाभावप्र-
तियोगितावच्छेदकत्वप्रकारितैव तद्व्याच्छिन्नत्वं च न भूतलधर्मि-
कघटप्रकारकबुद्धित्वाद्यच्छिन्नप्रतिषेधतायामतो घटाभापयद्भूत-
लमिति ज्ञानस्य नानुमितिकारणत्वम् । ननु भूतलधर्मिकघटप्र-
कारकबुद्धित्वाद्यच्छिन्नप्रतिषेधताया अथच्छेदकत्वस्य तादृशाभाव-
प्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रकारित्वे विरहात् तादृशाभावप्रतियोगिता-
वच्छेदकत्वप्रकारित्वाद्यच्छिन्नप्रतिषेधतानिरूपितप्रतिषेधकतानिषे-
धेपि भूतल घटाभाववादिति ज्ञानधारणसम्भवात् तादृशाभावप्रतियो-
गितावच्छेदकत्वप्रकारिताभ्यापकप्रकारित्वाद्यच्छिन्नत्वनिषेधनमफलम्
न च प्रतियोगिन्याधिकरणहेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगिताव-
च्छेदकत्वप्रकारित्वाद्यच्छिन्नत्वस्य प्रतिषेधतायां निषेधे हेतुसमा-
नाधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वबुद्धेरसङ्गहापत्तिः ताभि-

अथप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबन्ध्यतायाः हेतुसमानाधिकरणाभाव-
प्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रकारितात्वेनैवावच्छेद्यतया तत्प्रतिबन्ध्यता-
वच्छेदकफोटौ प्रतियोगिवैयधिकरण्यविषयताया अनिवेशादिति वा-
च्यम् । यतः प्रतियोगिव्याधिकरणहेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगि-
तावच्छेदकत्वप्रकारितात्वावच्छिन्नतादृशप्रकारितानिष्ठावच्छेदकता-
कात्वं न प्रतिबन्ध्यतायां निवेद्यते किन्तु प्रतियोगिव्याधिकरणहेतुस-
मानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रकारितानिष्ठावच्छेदक-
ताकात्वमेव तथा च नीलघटवद्भूतलमितिज्ञानीयनीलघटत्वावच्छि-
न्ननिरूपितप्रकारिता यथा घटत्वावच्छिन्ननिरूपितप्रकारितात्वेन घट-
सामान्याभावघातानि निश्चयप्रतिबन्ध्यतावच्छेदिका अत एवाकर्म-
वगाहते च नीलघटवत्ताबुद्धिरपि घटत्वविशिष्टतत्त्वतामिति तथा
प्रतियोगिव्याधिकरणहेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदक-
त्वप्रकारितापि हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वप्र-
कारितात्वेन हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकं बहि-
रत्वमिति निश्चयप्रतिबन्ध्यतावच्छेदिका इति तादृशाभावप्रतियोगिता-
वच्छेदकत्वप्रकारितानिष्ठावच्छेदकताकप्रतिबन्ध्यतानिरूपितप्रतिब-
न्धकताकात्वं हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकं बहि-
रत्वमिति ज्ञाने श्यस्तीति न तदसङ्गदः तथा च अगदीशेन कुतस्ता-
दृशप्रकारिताव्यापकत्वनिवेशनं कृतमिति ।

अत्रोच्यते । प्रकारित्वं नतिरिक्तपदार्थः किन्तु स्वरूपसम्बन्धवि-
शेष एव तथा च स्वरूपसम्बन्धारिप्रका प्रतियोगिता यथा प्रतियोगिस्व-
रूपा तथा प्रकारिता ज्ञानस्वरूपा एव तथा च तादृशाभावप्रतियोगि-
तावच्छेदक भूतलं च घटवादिति समूहालम्बनज्ञानीयघटप्रकारित्व
तादृशाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रकारित्वं च तज्ज्ञानस्वरूपमेव
अत एव ज्ञानभेदेन भिन्नानां सर्वासामेव विषयितानामित्यादिग्रन्थो-
पपि सङ्गच्छते तथा च प्रतियोगिव्याधिकरणहेतुसमानाधिकरणाभाव
प्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रकारितात्मकतादृशज्ञानीयघटप्रकारित्वाव-
च्छिन्नप्रतिबन्ध्यताया अपि तादृशाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रका-
रितावच्छिन्नतया तन्निरूपितप्रतिबन्धकताशालिनो भूतलं घटाभाव-
पदितिज्ञानस्य चारणमशक्यमेव । यदि च तादृशाभावप्रतियोगिता-
वच्छेदकत्वप्रकारितात्वावच्छिन्नप्रकारितानिष्ठावच्छेदकताकात्वं प्र-

तिवध्यताया निवेद्यमतो न दोषः । तथाहि प्रतियोगिव्यधिकरणहेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रकारिताया ज्ञानस्वरूपघटप्रकारितास्वरूपत्वमपि भूतल घटाभावमदिति निश्चयनिरूपितप्रतिवध्यताया निवशदेव घटाभाववद्भूतलमिति ज्ञानधारणसम्भवेत्युच्यते तदा हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वबहिर्व्यमिति ज्ञानस्य तु सम्प्रदापत्ता तादृशनिश्चयनिरूपितप्रतिवध्यताया प्रतियोगिव्यधिकरणहेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रकारितात्वेन तादृशप्रकारितानवच्छिन्नत्वात् प्रतियोगिव्यधिकरणहेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रकारिताभ्यापकत्वप्रवशे तु भूतलघटमिकघटप्रकारितास्तादृशभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रकारिताभ्यापकत्वाविरहादेव न घटाभावमदिति ज्ञानादनुमितिप्रसङ्गः ।

यस्तुपक्षस्तु समानप्रकारकज्ञानीत्यादिपयिताया एवमनते प्रकारिताया ज्ञानानात्मकत्वात् तन्मते प्रतियोगिव्यधिकरणहेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रकारिताभ्यापकत्वप्रकारितायामवश्य निवशनीयम् । अथवा प्रतियोगिव्यधिकरणमहानसीयधूमसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रकारिताया अपि प्रतियोगिव्यधिकरणहेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रकारित्वात् तादृशप्रकारित्वावाच्छिन्नप्रतिवध्यतानिरूपितप्रतिवध्यकताशालितादृशभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वबहिर्व्यमिति ज्ञानादनुमित्वापत्तिः एव प्रकारेणैव धूमसमानाधिकरणमहानसीयधूमसमानाधिकरणप्रतियोगितानवच्छेदकत्वबहिर्व्यमिति ज्ञानादप्यनुमितिप्रसङ्गः प्रकारिताया तादृशवच्छेदकत्वप्रकारिताभ्यापकत्वप्रवशे च प्रतियोगिव्यधिकरणमहानसीयधूमसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रकारित्वादेर्धूमादौ महानसीयत्वाद्यनवगाहिर्व्यमिति प्रतियोगिव्यधिकरणधूमसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वमिति ज्ञानेऽस्त्वान्न तादृशप्रकारित्वादेः प्रतियोगिव्यधिकरणधूमसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रकारिताभ्यापकत्वं न च प्रतियोगिव्यधिकरणधूमसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रवशेऽप्यवच्छेदकताप्रकारितानरूपकत्वाच्छिन्नप्र-

तिवध्यत्यनिवेशेनैव उक्तदोषवारणसम्भवे व्यापकत्वपर्यन्तानुधाधनं
 विफलं प्रतियोगिव्याधिकरणमहानसोयधूमसमानाधिकरणाभावप्र-
 तियोगितावच्छेदकत्वप्रकारतावच्छेदकताया अवच्छेदकतावच्छे-
 दकसाधारणावच्छेदकत्वस्योच्चारमत महानसाधनभावेनैव पर्या-
 सत्वादिति वाच्यम् । यथा हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छे-
 दकतावच्छेदकतावच्छेदकताकत्वस्य प्रकारतायां निवेशः । अतस्तत्त्वगता-
 दिहेतुकस्थले गगनाधिकरणाप्रसिद्ध्या गगनसमानाधिकरणाभाव-
 प्रतियोगितावच्छेदकत्वस्याप्रसिद्धतया तत्पर्यासावच्छेदकताकत्वस्य
 प्रकारितायां विरहान् गगनहेतुकानुमित्यनुपपत्तिरनो हेतुतावच्छेदक-
 पर्यासावच्छेदकताकविषयतानिरूपिताधिकरणत्वपर्यासावच्छेदकता-
 कविषयतानिरूपितवृत्तित्वत्वपर्यासावच्छेदकताकविषयतानिरूपित-
 इत्यादिकमण प्रतियोगिव्याधिकरणहेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियो-
 गितावच्छेदकतावच्छेदकत्वसकलपदार्थविषयतावच्छेदकतायां पर्या-
 सिनिवेशनीया तत्पर्यासावच्छेदकताकत्व च जगदाजमत तत्तन्निष्ठा-
 वच्छेदकताभिन्नावच्छेदकत्वानिरूपितत्वं प्रतियोगिव्याधिकरण-
 हेतुसमानाधिकरणाभावविषयतायां च प्रतियोगिव्याधिकरण-
 निष्ठावच्छेदकताभिन्ना सती हेतुसमानाधिकरणनिष्ठावच्छेदकता-
 भिन्ना सती अभावत्यनिष्ठावच्छेदकताभिन्ना यावच्छेदकता त-
 वनिरूपकत्वमेव निवेशनीयम् । एव च प्रत्येकपदार्थविषयताव-
 च्छेदकतापर्यासिनिवेशे महागौरवम् । अतस्तादृशप्रकारितान्यापक-
 त्वस्य प्रकारितायां निवेशः । अनु साध्यतावच्छेदकविशेषित्वावच्छि-
 त्प्रतियोगिव्याधिकरणहेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेद-
 कत्वप्रकारितायां समानाकारकज्ञानोपैकविषयतामतःपि निरूपक-
 भेदेन निरूपकतावच्छेदकमेवेन च भिन्नतया धूमत्यादिना पर्यन्ताय-
 धूमावगाहिप्रतियोगिव्याधिकरणहेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगि-
 तावगाहिज्ञानं धूमत्यादिना महानसोयधूमावगाहितादृशज्ञाने प्रति-
 योगिव्याधिकरणमहानसोयधूमसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छे-
 दकं धट्टित्वमितिज्ञाने च प्रतियोगिव्याधिकरणधूमसमानाधिकरणा-
 भावप्रतियोगितावच्छेदकत्वनिरूपितैकप्रकारित्वाभावात् कस्या
 अपि प्रतियोगिव्याधिकरणहेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छे-
 दकत्वप्रकारिताया ॥ प्रतियोगिव्याधिकरणहेतुसमानाधिकरणाभाव-

प्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रकारितावधिष्ठाभावप्रतियोगित्वाभावरूपव्यापकत्वसम्भवति तादृशयत्किञ्चित्प्रकारितावधिष्ठाभावप्रतियोगित्वाभावरूपव्यापकत्वनियमे च प्रतियोगिव्याधिकरणमहानसीयधूमसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकवद्वित्वमिति ज्ञानादप्यनुमित्यापत्तिरेव ज्ञानमेदन विधायताभेदाभ्युपगमे ॥ तादृशप्रकारितानामान्यव्यापकत्वसुतरामेव न सम्भवति तन्मते यत्किञ्चित्प्रकारिताव्यापकत्वनियमे च घटाभावाद्भूतमित्यादिज्ञानादप्यनुमित्यापत्तिरिति चेन्न प्रतियोगिव्याधिकरणहेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रकारितावधिष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकरूपपर्यायावच्छेदकत्वप्रकारितानिष्ठावच्छेदकताकत्वस्य प्रतिशयताया निवेशान्न कोऽपि दोषः । तथाहि महानसीयधूमत्वावच्छिन्नविषयतानिरूपिताधिकरणत्वावच्छिन्नविषयतानिरूपितवृत्तिः तत्त्वावच्छिन्नविषयतानिरूपिताभावत्वावच्छिन्नविषयतानिरूपितप्रतियोगितात्वावच्छिन्नविषयतानिरूपितावच्छेदकतात्वावच्छिन्नविषयतानिरूपकत्वमप्यमहानसीयधूमसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकवद्वित्वमिति निश्चयनिरूपितप्रतिशयतायावच्छेदकप्रकारतानिरूपकत्वप्रकारित्वनिष्ठावच्छेदकतावच्छेदकतापर्यायव्याधिकरणत्वं रूपं न प्रतियोगिव्याधिकरणहेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रकारिताव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिव्याधिकरणधूमसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकवद्वित्वमिति ज्ञाने महानसीयधूमसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रकारित्वनास्तीति प्रतीतेः । प्रतियोगिव्याधिकरणहेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रकारिताव्यापकतावच्छेदकत्वं च हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रकारित्वप्रतियोगिव्याधिकरणहेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रकारित्वत्वं च तयोश्च न महानसीयधूमसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकवद्वित्वमिति ज्ञानीयमतिशयताया यत्प्रकारितानिष्ठावच्छेदकत्वतदवच्छेदकतापर्यायव्याधिकरणत्वं महानसीयत्वान्तर्भावेणैव तदवच्छेदकतापर्याये निरूपकव्यापकतावच्छेदकयोस्तयोः प्रत्यक्मादाय हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकवद्वित्वप्रतियोगिव्याधिकरणतादृशमायप्रतियोगि-

शेन । न च तादृशग्रन्थ प्रतिबध्यभेदेऽपि एकधर्मावच्छिन्नप्र-
तिबध्यताया ऐक्यमिति मतेनेति वाच्यम् । तथा सति प्रतिबध्यतायां
हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रकारिताशून्यज्ञाना-
वृत्तित्वनिवेशेनैवोपपत्तौ तादृशप्रकारिताशून्यज्ञानवृत्तिप्रकारित्वा-
नवच्छिन्नत्वस्य निष्फलत्वापत्ते न च तथापि हेतुसमानाधिकरणा-
भावप्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रकारिणाभिन्नप्रकारित्यानवच्छिन्नत्वस्य
प्रतिबध्यतायां निवेशेनैवामावप्रतियोगितानवच्छेदक बहि-
त्वमिष्यभाषो न हेतुसमानाधिकरण इति ज्ञानवारणसम्भवा-
वहित्वधर्मिकाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रकारकबुद्धित्वावच्छिन्न-
प्रतिबध्यतायाः हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्व
प्रकारिताभिन्नयाऽभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रकारितयाऽवच्छेदा-
त् अभावधर्मिकहेतुसमानाधिकरण्यप्रकारकबुद्धित्वावच्छिन्नप्रति-
बध्यतायाश्च तादृशाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रकारिताभिन्नया भ-
भावो हेतुसमानाधिकरण इति ज्ञानीयहेतुसमानाधिकरण्यप्रकारितया
ऽवच्छेदात् तथा च कथं तदुपेक्ष्य हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगि-
तावच्छेदकत्वप्रकारिताशून्यज्ञानवृत्तिप्रकारित्यानवच्छिन्नत्व प्रति-
बध्यतायां निवेशितमिति वाच्यम् समनियतनानाधर्मावच्छिन्नप्रति-
योगिताया ऐक्यवत् समनियतनानाधर्मावच्छिन्नप्रतिबध्यताया
ऐक्यमिति मते साध्यतावच्छेदकविशेष्यत्वावच्छिन्नहेतुसमानाधि-
करणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रकारित्वावच्छिन्नप्रतिबध्यता ता-
दृशप्रकारित्याभिन्नसाध्यतावच्छेदकविशेष्यत्वावच्छिन्नावच्छेदकत्व
प्रकारित्वावच्छिन्नहेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगित्वप्रकारित्वादि-
भिरप्यवच्छिन्नतया तादृशावच्छेदकत्वप्रकारिताभिन्नप्रकारित्यानव-
च्छिन्नप्रतिबध्यत्वाप्रसिद्धेरनस्तादृशप्रकारिताशून्यज्ञानवृत्तिप्रकारि-
त्वानवच्छिन्नत्वं प्रतिबध्यतायां निवेशितम् तथा च हेतुसमानाधिक-
रणाभावप्रतियोगितावच्छेदक बहित्वमिति ज्ञानीयाया कस्याश्चिदपि
प्रकारिताया हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रकारि-
ताशून्यज्ञानवृत्तित्वविरहात् तादृशप्रकारिताशून्यज्ञानवृत्ति अभावप्रति-
योगितावच्छेदकं बहित्वमिति ज्ञानीयप्रकारिताभिरनवच्छिन्नां हेतु-
समानाधिकरणभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वबुद्धित्वावच्छिन्नप्रतिब-
ध्यतामादाय तादृशाभावप्रतियोगितानवच्छेदक बहित्वमिति ज्ञान-

संग्रहः ॥

ननु तथापि हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रकारित्वत्वाद्यच्छिन्नप्रकारितानिष्ठावच्छेदकनाकत्वस्य प्रतिवध्यतायां निवेशेनैवाभावप्रतियोगितानवच्छेदकवद्वित्वमिति ज्ञानप्लुदाससम्भवात् तज्ज्ञानीयाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रकारकतुष्टित्वावच्छिन्नप्रतिवध्यताया अभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रकारितत्वेनैव प्रकारित्वाद्यच्छिन्नत्वात् न च धूमत्वादिना वाष्पाद्यग्गाहधूमसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकवद्वित्वमिति ज्ञानस्यापि तादृशानवच्छेदकवद्वित्वमिति ज्ञानप्रतिवध्यतया हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकरूपप्रकारित्वत्वाद्यच्छिन्नप्रकारितानिष्ठावच्छेदकतात्वं न तादृशप्रतिवध्यतायां सम्भवतीति वाच्यम् हेतुतावच्छेदकाद्यच्छिन्नविषयतानिरूपिताधिकरणत्वाद्यच्छिन्नविषयतानिरूपितवृत्तित्वत्वाद्यच्छिन्नविषयतानिरूपिताभावत्वावच्छिन्नविषयतानिरूपितप्रतियोगिताराशवच्छिन्नविषयतानिरूपितावच्छेदकत्वत्वावच्छिन्नविषयतानिरूपकत्वावच्छिन्नप्रकारितानिरूपकत्वप्रकारितानिष्ठावच्छेदकताकावस्य प्रतिवध्यतायां निवेशादिनिषेधेन धूमः यत्र स्थलविशेषे प्रतियोगिव्याधिकरणहेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकवद्वित्वमिति ज्ञान हेतुतावच्छेदकरूपेण न कस्यापि धर्मस्य भ्रमः हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकभाष्यतावच्छेदकमिति ज्ञान च हेतुतावच्छेदकप्रकारेण पदार्थाभ्यन्तरभ्रमः तत्र प्रतियोगिव्याधिकरणहेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदक साध्यतावच्छेदकमिति ज्ञानीयप्रतिवध्यतावच्छेदकता प्रतियोगिव्याधिकरणहेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रकारितत्वेनैव न तु परस्परनिरूप्यनिरूपकभाष्यप्रतिवध्यतात्वेनैव हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदक भाष्यतावच्छेदकमिति ज्ञानीयप्रतिवध्यतावच्छेदकता च परस्परनिरूप्यनिरूपकभाष्यप्रतिवध्यतात्वेन व्यपधा तादृशभ्रमस्य प्रतिवध्यत्वानुपपत्तः । तथा चानुपपन्नहेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रकारकत्वस्य निवेशे हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदके साध्यतावच्छेदकमिति ज्ञानासंग्रहः । परस्परनिरूप्यनिरूपकभाष्यप्रतिवध्यतायावच्छिन्नावच्छेदकताकत्वस्य निवेशे तु प्रतियोगिव्या-

धिकरणहेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदक साध्यतावच्छेदकमितिज्ञातसमग्रह । तादृशप्रकारिताशून्यज्ञानवृत्तिप्रकारित्वानवच्छिन्नत्वस्य प्रतिषेध्यताया निवेशे तु तादृशस्थलविशेषितदुभयो समग्रह इति जगदीशनात्पर्यावधारणात् ॥

ननु प्रतियोगितानवच्छेदकबहिःत्वाश्रयवान् भूमादित्यादौ प्रतियोगितानवच्छेदकबहिःत्वत्वावच्छिन्नधर्मिकप्रतियोगिव्यधिकरणहेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वग्रहस्याहार्यतया तन्निरूपितप्रतिषेधकत्वाप्रसिद्ध्या साध्यतावच्छेदकधर्मिकतादृशविशेषितेनानुगमासम्भवात् अतः प्रतिषेधीभूतज्ञाने साध्यतावच्छेदकधर्मिकत्व परित्यज्य प्रतियोगिव्यधिकरणहेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वग्रहप्रतिषेधकतावच्छेदकीभूतप्रकारित्वावच्छिन्नसाध्यतावच्छेदकविशेष्यताकक्षानत्वेन जगदीशेनानुगम कृत । अत्र यदि तादृशग्रहप्रतिषेधकत्व तादृशग्रहनिष्ठप्रतिषेध्यतानिरूपितप्रतिषेधकतामात्रं तदा बहिःत्व प्रतियोगिव्यधिकरणहेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदक बहिःत्व च घटवदिति समूहालम्ब्याज्ञाननिष्ठबहिःत्वत्वावच्छिन्नधर्मिकघटप्रकारकतुल्यत्वावच्छिन्नप्रतिषेध्यतानिरूपितप्रतिषेधकतावच्छेदकीभूतघटाभावप्रकारित्वावच्छिन्नबहिःत्वत्वावच्छिन्नविशेष्यताकक्षानमादायातिप्रसङ्गः यदि च प्रतियागिव्यधिकरणहेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रकारिताव्यापकप्रकारित्वावच्छिन्नप्रतिषेध्यतानिरूपितप्रतिषेधकत्व तदा प्रतियोगिव्यधिकरणहेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रकारिताशालिवुद्धित्वावच्छिन्नाया कस्याश्चिदपि प्रतिषेध्यताया तादृशाभावप्रतियागतावच्छेदकत्वप्रकारिताव्यापकतावच्छेदकरूपपर्यायावच्छेदकताप्रकारितानिष्ठावच्छेदकताकत्वासम्भव । घटत्वावच्छिन्नविशेष्यत्वावच्छिन्नत्व-तादृशाभावप्रतियागितावच्छेदकत्वप्रकारिताव्यापकतावच्छेदकत्वा-तादृशाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रकारिताव्यापकतावच्छेदकत्वासम्भवात् यदि च यत्किञ्चिदमावच्छिन्नविशेष्यकतादृशाभा-

धप्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रकारकबुद्धित्वव्यापकतावच्छेदकरूपपर्या-
 सावच्छेदकताकप्रकारितानिष्ठावच्छेदकताकत्वं प्रतिबध्यतायां निवे-
 द्य घटत्वादिधर्मिकतादृशाभावप्रतियोगिताकत्वप्रकारकबुद्धित्वाव-
 च्छिन्नप्रतियध्यता संगृहीतुं शक्यते तादृशप्रतिबध्यतानिरूपितप्रकारि-
 तानिष्ठावच्छेदकतावच्छेदकयोरुक्तधर्मयोर्घटत्वादिधर्मिकतादृशाभा-
 धप्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रकारकबुद्धित्वव्यापकतावच्छेदकत्वादि-
 त्युच्यते तदा जातित्वसामानाधिकरण्येन घटत्वादिसमानाधिकरणा-
 भावप्रतियोगितानवच्छेदकरवमयगाह्य जातिस्तादृशाभावप्रतियोगिता
 नवच्छेदिकेति हानादपि जातिविशिष्टावच्छिन्नविधेयताकानुमिते-
 नुभवसिद्धतया तस्यापलापप्रसङ्गः । तथाहि जातिस्वसामानाधिक-
 रण्येन तादृशाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वग्रहस्य तादृशाभावप्रतियो-
 गितानवच्छेदकत्वग्रहस्याप्रतिबध्यतया जातिस्वव्यापकत्वविशिष्टता-
 दृशाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रतियोगिकस्वरूपसम्यग्भावाच्छिन्न
 तादृशाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रकारिताशक्तिग्रहत्वमेव ताद-
 र्शाभावप्रतियोगितानवच्छेदकरवग्रहप्रतिबध्यतावच्छेदकं वक्तव्यं
 तथा च तादृशसम्यग्भावाच्छिन्नत्वतादृशाभावप्रतियोगितावच्छेदक-
 त्वप्रकारिताव्ययोरजातिस्वसामानाधिकरण्येन तादृशाभावप्रतियोगि-
 तावच्छेदकरवग्रहसाधारणजातिस्वरूपयत्किञ्चिद्वर्मावच्छिन्नधर्मि-
 कतादृशाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वग्रहत्वव्यापकतानवच्छेदात् । ए-
 तेन प्रतिबधीभूतज्ञाने यत्किञ्चिद्वर्मावच्छिन्नत्वमनिवेद्य तादृशा-
 भावप्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रकारिताव्यापकतावच्छेदकरूप-
 र्यासावच्छेदकताकप्रकारितानिष्ठावच्छेदकतानिरूपितावच्छिन्नत्व-
 निष्ठावच्छेदकतानिरूपितमुख्यविशेष्यत्वनिष्ठावच्छेदकताकत्वमेव
 प्रतिबध्यतायां निवेदयते तथा च प्रतियोगिव्यधिकरणहेतुसमाना-
 धिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रकारित्वायाच्छिन्नघटत्वत्वाव-
 च्छिन्नविशेष्यत्वावाच्छिन्नप्रतिबध्यताया एव तादृशधर्माक्रान्ततया
 तमादायेवानुगमः कर्तव्यः विशेष्यतायां मुख्यत्वानिवेशे तादृशाभा-
 धप्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रकारित्वावाच्छिन्नप्रकारितात्मकबहुित्वत्वा-
 वच्छिन्नविशेष्यताशालिबुद्धित्वावच्छिन्नबहुित्वं प्रतियोगिव्यधिक-
 रणहेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकबहुित्ववदिति श-
 नीनिष्ठप्रतिबध्यतानिरूपतप्रतिबन्धकताशालेतादृशाभावप्रतियोगि-

तावच्छेदकवद्वित्वाभाषयद् वाद्वित्वमिति ज्ञानमादायातिप्रसङ्गः
स्यादतः तन्निवेश इत्यपि निरस्तम् ॥

जातित्वसामानाधिकरण्येन तादृशाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्व-
प्रवृत्तिवध्यतावच्छेदककाटौ जातित्वव्यापकतादशावच्छेदकत्वप्रका-
रिताया एव निवेशनीयतया तादृशप्रकारितात्वस्य जातित्वसामाना-
धिकरण्येन तादृशावच्छेदकत्वप्रकारकप्रवृत्ताधारणतादृशप्रकारि-
ताव्यापकतावच्छेदकत्वाभावात् । न च यत् किञ्चिद्वृद्धमव्यापक-
त्वमिच्छेतादशावच्छेदकत्वप्रतियोगिकस्वरूपसम्यग्वाचच्छिन्नता-
दृशावच्छेदकत्वप्रकारिताव्यापकतावच्छेदकरूपपर्याप्तावच्छेदकत्व-
स्य प्रकारितानिष्ठावच्छेदकताया निवेशान्न जातित्वसामानाधि-
करण्येन तादृशानवच्छेदकत्वप्रवृत्त्यासमहापत्तिरिति वाच्य-
म् । यत्किञ्चिद्वृद्धमाधिकरणवृत्त्यभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्व-
व्यापकतावच्छेदकताघटकप्रतियोगिताया व्यापकतावच्छेदकतदि-
तरोभयानवच्छिन्नत्वमवश्यं वाच्यम् । अथवा विशिष्टाभाषा-
दिकमाद्य सर्वेषामेव धर्मानां यत्किञ्चिद्वृद्धमाधिकर-
णवृत्त्यभावप्रतियोगितावच्छेदकतया तदनवच्छेदकाप्रसिद्धे । तथा
च प्रतियोगिव्यधिकरणहेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेद-
कत्वत्वत्तदितरोभयधर्मानवच्छिन्नतादृशयत्किञ्चिद्वृद्धमाधिकरणवृत्त्य-
भावप्रतियोगितानवच्छेदकतादृशावच्छेदकत्वत्वावच्छिन्नप्रतियोगि-
ताकस्वरूपसम्यग्वाचच्छिन्नतादृशावच्छेदकत्वप्रकारिताव्यापकताव-
च्छेदकरूपपर्याप्तावच्छेदकत्वमेव प्रकारितानिष्ठावच्छेदकताया निवे-
शनीयम् । एव सति तादृशावच्छेदकताकप्रतिषेधताया हेतुसमानाधि-
करणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रकारिताशून्यज्ञानवृत्तिप्रकारित्वा-
नवच्छिन्नत्वस्य निवेशेपि वाद्वित्वसामानाधिकरण्येन तादृशावच्छे-
दकत्वसामान्याभावावगाहिवद्वित्वमभावप्रतियोगितानवच्छेदकमिति-
ज्ञानमादायातिप्रसङ्गद्वारणं तु शक्यमेवेति अभावप्रतियोगितावच्छेद-
कत्वत्वावच्छिन्नवद्वित्वत्वव्यापकताया अपि अभावप्रतियोगितावच्छे-
दकत्वत्वत्तदितरोभयधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताघटिततया अभावप्र-
तियोगितावच्छेदकत्वत्वावच्छिन्नवद्वित्वत्वव्यापकताया प्रतियो-
गिव्यधिकरणहेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वत्वाव-
च्छिन्ने वाद्वित्वत्वव्यापकताभिन्नतया वाद्वित्वत्वावच्छेदेन अभावप्र-

तियोगितावच्छेदकत्वग्रह प्रति बह्वित्वत्वावच्छेदेन प्रतियोगि-
 व्यधिकरणहेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वग्रह प्र-
 ति च पृथग्व बह्वित्वमभावप्रतियागितानवच्छेदकमात्र प्र-
 हस्य प्रतिबन्धकत्वं वाच्य सामान्यधर्मावच्छिन्नव्यापकतातो
 विशयवर्मावच्छिन्नव्यापकताया भिन्नत्व महाचार्यस्यापि सम्मतम् ।
 अत एव शुणत्वावच्छिन्नघटत्वव्यापकताया विशयगुणत्वाव-
 च्छिन्नघटत्वव्यापकताता भिन्नत्वमुक्त सामान्यनिरुक्तौ । एवञ्च
 बह्वित्वत्वव्यापकप्रतियागिव्यापकरणहेतुसमानाधिकरणाभावप्रति-
 यागितावच्छेदकत्वप्रतियोगिकस्वरूपसम्बन्धवच्छिन्नतादृशावच्छे-
 दकत्वप्रकारताशालिबुद्धित्वावच्छिन्नाया अभावप्रतियागितानवच्छे-
 दकबह्वित्वमिति ज्ञाननिरूपितप्रतिबन्धताया अभावप्रतियागितावच्छे-
 दकबह्वित्वमिति ज्ञानबुद्धिप्रकारित्वानवच्छिन्नत्वस्य सर्वत्र तादृश-
 प्रातयत्पतानिरूपितप्रतिबन्धकत्वस्य अभावप्रतियागतानवच्छेदक-
 बह्वित्वमिति ज्ञानस्यैव सर्वथादिति । अत्राप्येते स्वरूपसम्बन्धा-
 वच्छिन्नप्रतियागिव्यापकरणहेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियागता-
 वच्छेदकत्वप्रकारिताव्यापकतावच्छेदकरूपपर्यायावच्छेदकताप्र-
 कारितानिष्ठावच्छेदकतानिरूपितावच्छिन्ननिष्ठावच्छेदकतानिरू-
 पितमुष्यविशेष्यतानिष्ठावच्छेदकतानिरूपिता या हेतुस-
 मानाधिकरणाभावप्रतियागितावच्छेदकत्वप्रकारिताभूत्यहोवाच-
 प्रकारित्वानवच्छिन्नप्रतिबन्धनानिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदका प्र-
 कारिता तदवच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकत्वत्वावच्छिन्नप्रकारित्वा-
 वच्छिन्नप्रतिबन्धनानिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदकीभूतप्रकारित्वा-
 वच्छिन्नसाध्यतावच्छेदकविशेष्यताकषास्येतासुगमात्र का अपि
 वाप । तथाहि बह्वित्वव्यसमानाधिकरण्येन प्रतियागिव्या-
 पकरणहेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियागितावच्छेदकत्वप्रकारक-
 बुद्धित्वावच्छिन्न प्रति बह्वित्वत्वव्यापकत्वविशिष्टप्रतियोगि-
 व्यधिकरणहेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावप्र-
 तियागिकस्वरूपसम्बन्धेन तादृशावच्छेदकत्वसामान्यभाव-
 प्रकारिताशालिनिव्ययत्वेन एव बह्वित्वत्वव्यापकत्वाविशिष्टतादृ-
 शाभावप्रतियागितावच्छेदकत्वप्रतियागिकस्वरूपसम्बन्धावच्छिन्न-
 तादृशाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रकारिताशालिबुद्धित्वावच्छिन्न प्र

ति घटित्वत्वावच्छेदेन तादृशाभावप्रतियोगितानवच्छेदक-
 र्थानिश्चयत्वेन घटित्वत्त्वसामानाधिकरण्येन तादृशाभावप्र-
 तियोगितावच्छेदकत्वाभावप्रकारकनिश्चयत्वेन च तत्र स्वरू-
 पसम्यन्धावच्छिन्नतादृशाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रकारिणाव्या-
 पकतावच्छेदकरूपपर्याप्तावच्छेदकताकप्रकारितानिष्ठावच्छेदकतानि-
 रूपितावच्छिन्नत्वनिष्ठावच्छेदकतानिरूपितमुख्यविशेष्यतानिष्ठावच्छे-
 दकताकत्वं घटित्वत्त्वसामानाधिकरण्येन तादृशावच्छेदक-
 त्वप्रकारकबुद्धित्वावच्छिन्नप्रतिबध्यतायामेव तन्निरूपितप्रतिब-
 द्यकतावच्छेदकत्वञ्च घटित्वत्त्वव्यापकत्वाविशिष्टतादृशावच्छेद-
 कत्वाभावप्रतियोगिकस्वरूपसम्यन्धावच्छिन्नतादृशावच्छेदकत्वाभा-
 वप्रकारिणायामेव तदवच्छिन्नता च घटित्वत्त्वावच्छेदेन तादृशाव-
 च्छेदकत्वप्रकारकबुद्धित्वावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपिता घटित्वत्त्व-
 सामानाधिकरण्येन तादृशावच्छेदकत्वाभावनिश्चयघटित्वत्त्वावच्छे-
 देन तादृशाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावनिश्चयसाधारणप्रति-
 बध्यकतापितदवच्छेदकीभूता या घटित्वत्त्वसामानाधिकरण्येन ता-
 दृशावच्छेदकत्वाभावप्रकारिता तदवच्छिन्नसाध्यतावच्छेदकविशे-
 धिताकज्ञानत्वरूप घटित्वत्त्वसामानाधिकरण्येन तादृशावच्छेदक-
 त्वाभावनिश्चयेऽपि सत्त्वाच्च घटित्वत्त्वसामानाधिकरण्येन तादृशा-
 वच्छेदकत्वाभावनिश्चयादनुमित्यनुपपत्तिः । अभावप्रतियोगितानव-
 च्छेदकं घटित्वमितिष्ठाननिष्ठप्रतिबध्यकतानिरूपिता या घटित्व-
 त्वव्यापकत्वविशिष्टतादृशावच्छेदकत्वप्रतियोगिकस्वरूपसम्यन्धाव-
 च्छिन्नतादृशावच्छेदकत्वप्रकारकबुद्धित्वावच्छिन्नप्रतिबध्यता सा
 न स्वरूपसम्यन्धेन घटित्वत्त्वव्यापकत्वावगाहिस्वरूपसम्यन्धा-
 वच्छिन्नप्रकारताशाठिज्ञानसाधारणस्वरूपसम्यन्धावच्छिन्नतादृशा-
 भावप्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रकारिताव्यापकतावच्छेदकरूपपर्याप्ता-
 वच्छेदकताकप्रकारितानिष्ठावच्छेदकतानिरूपितावच्छिन्नत्वनिष्ठाव-
 च्छेदकतानिरूपितमुख्यविशेष्यतानिष्ठावच्छेदकताका किन्तु घटित्व-
 त्वत्त्वसामानाधिकरण्येन स्वरूपसम्यन्धावच्छिन्नाभावप्रतियोगिता-
 वच्छेदकत्वप्रकारकबुद्धित्वावच्छिन्नप्रतिबध्यतैव तस्याश्च न हेतु-
 समानाधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वप्रकारिताभूत्यज्ञानवृ-
 त्तिप्रकारित्यानवच्छिन्नत्वमिति नाभावप्रतियोगितानवच्छेदकं घ-

हित्वमिति ज्ञानसंग्रहः । न च प्रतियोगितानवच्छेदकवद्वित्वाध-
यवान् धूमादित्यादौ तादृशवच्छेदकत्वप्रकारकतादृशवद्वित्वत्वाव-
च्छिन्नविशेष्यकानाहार्यज्ञानाप्रसिद्ध्या तादृशमुख्यविशेष्यत्वावच्छि-
न्नप्रतिबध्यता नाकानुगमकतावच्छेदकीभूतधर्मघटिका किन्तु ता-
दृशावच्छेदकत्वप्रकारकघटत्वत्वावच्छिन्नविशेष्यकबुद्धित्वावच्छि-
न्नप्रतिबध्यतैव तन्निरूपितप्रतियन्धकतावच्छेदकीभूता या घट-
त्वत्वावच्छिन्नविशेष्यत्वावच्छिन्नतादृशवच्छेदकत्वाभावप्रकारिता
तद्वर्मावच्छिन्नप्रतियन्धकतावच्छेदकत्वमपि तादृशप्रकारितायामेव
तदवच्छिन्नत्वस्य प्रतिपादितानवच्छेदकवद्वित्वत्वावच्छिन्नविशे-
ष्यतायामस्तत्वात् कथं प्रतियोगितानवच्छेदकं पद्वित्वं तादृशाभा-
वप्रतिपादितानवच्छेदकमिति ज्ञानसंग्रह इति वाच्यम् घटत्वत्वाव-
च्छिन्नधर्मिकप्रतियोगिव्यधिकरणहेतुसमानाधिकरणाभाप्रतियोगि-
तावच्छेदकत्वप्रकारकग्रहं प्रति घटत्वत्यव्यापकत्वविशिष्टतादृशव-
च्छेदकत्वाभाप्रतियोगिकस्वरूपपरम्यन्धावच्छिन्नतादृशवच्छेदक-
त्वाभाप्रकारिताभिन्नप्रकारित्यानवच्छिन्नघटत्वत्वावच्छिन्नविशेष्य-
तादालिङ्गानन्तरेणकप्रतियन्धकता अपरा च घटत्वत्वावच्छेदने तादृशा-
वच्छेदकत्वप्रकारकबुद्धौ स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नतादृशवच्छेदक-
त्वाभाप्रकारिताभिन्नप्रकारित्यानवच्छिन्नघटत्वत्वावच्छिन्नविशेष्य-
तादालिङ्गानन्तरेण । अत्र निरूक्तानुगमघटत्वमुपयविशेष्यत्वावच्छिन्न-
प्रतिबध्यतानिरूपितप्रतियन्धकतावच्छेदिका घटत्वत्वावच्छेदेन प्र-
तियोगिव्यधिकरणहेतुसमानाधिकरणाभाप्रतिपादितानवच्छेदकत्व-
प्रकारितैव तदवच्छिन्ना या घटत्वत्वावच्छिन्नधर्मिकघटत्वत्वावच्छि-
देन प्रतियोगिव्यधिकरणहेतुसमानाधिकरणाभाप्रतिपादितानवच्छे-
दकत्वप्रकारकबुद्धित्वावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतियन्धकता त-
दवच्छेदकत्वमुपयविशेष्यतानिष्ठं यदवच्छेदकत्वे तदवच्छेदिका या म-
भायनिष्ठावच्छेदकता तदवच्छेदिका च यावच्छिन्नत्वानिष्ठावच्छे-
दकता तदवच्छेदिका याभिन्नत्वावच्छिन्नावच्छेदकता तन्निरूपिता या
प्रतिपादि यस्सर्गावच्छिन्नप्रकारितानिष्ठावच्छेदकता तादृशवच्छे-
दकत्वप्रकारकपरम्यन्धप्रतियन्धकतावच्छेदकत्वस्य निरूक्तानुगमे नि-
पेक्षनीयतया घटत्वत्वावच्छिन्नधर्मिकतादृशाभाप्रतियोगितानवच्छे-
दकत्वप्रकारकनिष्ठावच्छिन्नप्रतियन्धकताया निरूपितपरम्यन्धप्रतिय-

च्छेदकत्वस्यापि प्रतियोगितानवच्छेदकवह्नित्वावच्छिन्ननिवृत्ता-
नवच्छेदकत्वप्रकारिताया सत्त्वेन प्रतियोगितानवच्छेदकवह्नित्वं
प्रतियोगिन्याधिकरणहेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदक-
मिति ज्ञानसंग्रहाच्च काप्यनुपपत्तिरिति ध्येयम् ॥ ० ॥

ननु वह्निमान् प्रतियोगितावच्छेदकत्वाभाववदभाववत्फाली-
नीनधूमादित्युपयुक्ताया वह्नित्व प्रतियोगितावच्छेदकत्वाभाव-
वदभाववत्फालीनधूमसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदक-
त्वाभाववदिति युद्धेरपि वह्नित्वधर्मिकप्रतियोगितावच्छेदकत्वव-
त्तुष्टिसामान्यं प्रति अभाषायच्छेदेन प्रतियोगितावच्छेदकत्वाभा-
वनिश्चयविशिष्टवह्नित्वधर्मिकाभावप्रकारकनिश्चयत्वावच्छिन्न य-
वभाववान् प्रतियोगितावच्छेदकत्वाभाववान् अभाववद्वह्नित्वमिति
ज्ञानसाधारणप्रतिबन्धकत्वं तदाकास्ततया तत एव तादृशानुद्धुत्तर
वह्नित्वं प्रतियोगितावच्छेदकत्वाभाववदभाववत्फालीनधूमस-
मानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकमिति बुद्ध्यनुत्पादेन तादृश-
बुद्धिं प्रति वह्नित्वधर्मिकप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभाववदभाववत्
फालीनधूमसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावप्रकार-
ताकनिश्चयत्वेन प्रतिबन्धकत्वा-तर न कल्प्यते तथा च हेतुसमाना-
धिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रकारिताशून्यवह्नित्वमभावप्र-
तियोगितावच्छेदकमिति ज्ञानवृत्तिप्रकारित्यावच्छिन्नतया तादृशप्र-
तिबन्ध्यतामादाय प्रतियोगितावच्छेदकत्वाभाववदभाववत्फालीनधू-
मसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदक वह्नित्वमिति ज्ञानास-
ंग्रह । न च तत्र हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रका-
रिताशून्यज्ञानवृत्तिप्रकारित्यानवच्छिन्नं यत् प्रतियोगिन्याधिकरणहेतु-
समानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रकारिताव्यापकप्रका-
रिताशालिनिश्चयत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकत्वं तन्निष्पन्नप्रतिबन्ध्यताशा-
लित्वेनानुगमात् न तादृशप्रतियोगितानवच्छेदक वह्नित्वमिति ज्ञाना-
संग्रह । तथाहि वह्नित्वधर्मिकतादृशप्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रकार-
कबुद्धिसामान्यं प्रत्यभाषायच्छेदेन प्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावनिश्च-
यविशिष्टवह्नित्वधर्मिकाभावप्रकारकनिश्चयत्वावच्छिन्नवद्वयकत्व-
प्रतिबन्धकत्वेन वह्नित्वधर्मिकतादृशधूमसमानाधिकरणाभावप्रतियोगि-
तावच्छेदकत्वप्रकारिताशालिबुद्धिं प्रति तादृशधूमसमानाधिकर-

णाभायप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभायप्रकारकनिश्चयत्वेन प्रतिबन्धक-
ताया दूरीकरणेऽपि तादृशप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभाववद्बह्वित्वमिति
ज्ञानं प्रति बह्वित्वधर्मिकतादृशावच्छेदकत्वप्रकारकनिश्चयत्वेन प्रतिब-
न्धकतायाः केनाप्यदूरीकरणात् तादृशप्रतिबन्धकताया एव तादृशहे-
तुसमानाधिकरणाभायप्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रकारिताशून्यज्ञानवृ-
त्तिप्रकारित्वान्वच्छिन्नतया तादृशप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबन्धकता-
मादायैव तादृशहेतुसमानाधिकरणाभायप्रतियोगितावच्छेदकं ब-
ह्वित्वमिति ज्ञानसम्प्रदायिनि वाच्यम् । एवमपि भेदाभायवत्प्रतियो-
गितावच्छेदकत्ववत्कालीनधूमहेतुकस्थले साध्यतावच्छेदकं ता-
दृशधूमसमानाधिकरणाभायप्रतियोगितावच्छेदकमेवमिति ज्ञान-
स्य दुःसम्प्रदायस्य । तथाहि बह्वित्वधर्मिकभेदवत्तावुज्जिसामान्यं प्रति
प्रतियोगितावच्छेदकत्वावच्छेदने भेदसामान्याभायनिश्चयविशिष्टव-
ह्वित्वधर्मिकप्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रकारकनिश्चयत्वावच्छिन्नं यत्
प्रतियोगितावच्छेदकत्ववद्भेदसामान्याभायवद्बह्वित्वं च प्रतियोगि-
तावच्छेदकत्वपदितित्वावच्छादनावच्छेदकत्वप्रतिबन्धकत्वं तेनैव
तादृशहेतुकहेतुसमानाधिकरणाभायप्रतियोगितावच्छेदकमेवप्रकार-
कमुच्यते । हेतुसमानाधिकरणाभायप्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रकारिताशा-
स्त्रनिश्चयत्वेन प्रतिबन्धकताया दूरीकृततया तादृशहेतुसमानाधिकर-
णाभायप्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रकारकनिश्चयवृत्तिप्रतियोगितावच्छे-
दकत्वावच्छेदेन भेदसामान्याभायनिश्चयविशिष्टवह्वित्वधर्मिकप्रति-
योगितावच्छेदकत्वप्रकारकनिश्चयत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतायाश्च ता-
दृशहेतुसमानाधिकरणाभायप्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रकारिताशून्य-
ज्ञानवृत्तिप्रकारित्वान्वच्छिन्नतया कामपि प्रतिबन्धकतामादाय तादृशा-
वच्छेदकभेदवत्तावुच्यते । सगृहीतुमशक्यत्वादेति न च तादृशहेतुकस्थ-
ले हेतुसमानाधिकरणाभायप्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रकारिताशून्यज्ञा-
नवृत्तिप्रकारित्वान्वच्छिन्नतया तत्र प्रतियोगित्वधिकरणहेतुसमाना-
धिकरणाभायप्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रकारिताशून्यज्ञानवृत्तिप्रकारि-
त्वान्वच्छिन्नप्रत्यक्षतमवति । तदादायैव तादृशावच्छेदकभेदवत्तावु-
च्यते । सम्प्रदायिनि वाच्यम् । भेदाभायवत्प्रच्छेदकत्ववत्कालीनप्रति-
योगितावच्छेदकत्वाभायवत्तावच्छादनाधीनधूमहेतुकस्थले तादृशहे-
तुसमानाधिकरणाभायप्रतियोगितावच्छेदकमेवमिति वाच्यम् ।

कमिति ज्ञानस्य दुःसंप्रदापत्तेः । तथाहि साध्यतावच्छेदकधार्मिकप्रति-
योगितावच्छेदकत्ववत्तावुद्धिसामान्यं प्रति भेदावच्छेदेन प्रतियोगि-
तावच्छेदकत्वाभावनिश्चयविशिष्टसाध्यतावच्छेदकधार्मिकभेदवत्ता-
निश्चयत्वेन यत् प्रतिबन्धकत्वं तेन तादृशहेतुसमानाधिकरणाभाव-
प्रतियोगितावच्छेदकत्ववत्तावुद्धिं प्रति तादृशप्रतियोगितावच्छे-
दकभेदवत्तानिश्चयत्वेन प्रतिबन्धकतायाः साध्यतावच्छेदकधार्मिक-
भेदवत्तावुद्धिसामान्यं प्रति च प्रतियोगितावच्छेदकत्वावच्छेदेन
भेदसामान्याभावनिश्चयविशिष्टसाध्यतावच्छेदकधार्मिकप्रतियोगि-
तावच्छेदकत्वप्रकारकनिश्चयत्वेन यत् प्रतिबन्धकत्वं तेन च
तादृशप्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रकारकनिश्चयत्वेन प्रतिबन्धक-
तायाः दूरीकरणत्वं प्रतिबन्धतायां वा हेतुसमाना-
धिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रकारिताशून्यज्ञानवृत्तिप्रकारि-
त्वानवच्छिन्नत्वस्य निषेधे तादृशहेतुकस्थले तादृशहेतुसमाना-
धिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकभेदवत्तावुद्धेः संप्रदस्यातिदुः-
शक्यत्वापत्तेः । न चैतद्वैयर्थ्या तादृशहेतुकस्थले तादृशप्रकारिता-
शून्यज्ञानवृत्तिप्रकारित्वानवच्छिन्नत्वं प्रतिबन्धतायां प्रतिबन्धकता-
यां वा निषेधे ययमनुगमं न श्यहे किन्तु हेतुसमानाधिकरणाभा-
वप्रतियोगितावच्छेदकत्वसामान्याभावनिश्चयप्रतिबन्धतावच्छेदक-
त्वनिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदकीभूतविषयितासामान्यकप्रतियो-
गिव्यधिकरणहेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रका-
रिताव्यापकप्रकारित्वावच्छिन्नप्रतिबन्धतानिरूपितप्रतिबन्धकताया-
स्तत्त्वेन तथा च धूमहेतुकवह्निसाध्यकस्थले वह्निवधार्मिकप्रति-
योगितावच्छेदकत्वसामान्याभावप्रकारकनिश्चयत्वावच्छिन्नप्रतिब-
न्धकतायाः प्रतियोगिव्यधिकरणहेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगि-
तावच्छेदकत्वप्रकारित्वाव्यापकप्रकारित्वावच्छिन्नप्रतिबन्धतानिरूपि-
तत्वेऽपि तन्निरूपितप्रतिबन्धतावच्छेदकीभूतविषयितासामान्यान्त-
र्गतायां प्रतियोगितावच्छेदकं वह्निवधमिति धातौ प्रतियोगितावच्छे-
दकत्वविषयितायां धूमसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदक-
त्वसामान्याभावप्रकारकनिश्चयत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिरूपितप्र-
तिबन्धतावच्छेदकत्वाविरहात् अत्र स्वपदेन तत्प्रतिबन्धकता
धर्तुः ॥ शक्यते किन्तु हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेद-

कस्थले वहित्व प्रतियोगितानवच्छेदकमिति ज्ञानस्यापि संप्रदापत्तेः
 तथाहि तादृशज्ञानवृत्तिवहित्वादिधर्मिकप्रतियोगितावच्छेदकत्वसा-
 मान्याभावप्रकारकनिश्चयत्वावच्छिन्नं यत् प्रतिबन्धकत्वं तन्निरूपि-
 तप्रतिषेधतावच्छेदकीभूतविषयितासामान्यान्तर्गतप्रतियोगिताव-
 च्छेदकं वहित्वमिति ज्ञानीयविषयितायामपि तादृशधूमसमानाधिकरण-
 नाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वसामान्याभावप्रकारकनिश्चयविशिष्टा-
 भावावच्छेदेन प्रतियोगितावच्छेदकत्वसामान्याभावननिश्चयविशिष्ट-
 वहित्वधर्मिकाभावप्रकारकनिश्चयत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिरूपित-
 प्रतिषेधतावच्छेदकत्वात् स्वपदेन वहित्वधर्मिकप्रतियोगितावच्छे-
 दकत्वसामान्याभावप्रकारकनिश्चयत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकताया धर्तुं
 शक्यतादिति चेदत्र हतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेद-
 कत्वसामान्याभावग्रहप्रतिबन्धकतावच्छेदकीभूतस्यावच्छिन्नप्रतिषे-
 ध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदकीभूतविषयितासामान्यकप्रति-
 योगिण्याधिकरणहतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वप्र-
 कारिताव्यापकीभूतप्रकारित्वावच्छिन्नप्रतिषेधतानिरूपितप्रतिबन्ध-
 कतावच्छेदकीभूतप्रकारित्वावच्छिन्नसाध्यतावच्छेदकविशेष्यिताक-
 ज्ञानत्वेनानुगमाद्य प्रागुक्तदोषानामवकाशः । अत्र स्वपदं तादृश-
 प्रकारितापरं तथा च प्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावपदं भावपदका-
 लीनधूमहेतुकवह्निवादिसाध्यकस्थले वहित्वं तादृशहेतुसमानाधिक-
 रणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकमिति ज्ञानवृत्तिप्रकारित्वावच्छिन्नं य-
 तादृशवच्छेदकत्वाभावप्रकारकनुद्धित्वावच्छिन्नप्रतिषेधत्व तन्निर-
 रूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदकीभूतविषयितासामान्ये तादृशहेतुसमा-
 नाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वसामान्याभावप्रकारकग्रहप्र-
 तिबन्धकतावच्छेदकत्वस्य सत्त्वात् स्वपदेन तादृशप्रतियोगितान-
 वच्छेदकं वहित्वमिति ज्ञानीयप्रकारिताया धर्तुं शक्यतया तादृ-
 शप्रकारिताशालिज्ञानसंग्रहं तादृशस्थले प्रतियोगितानवच्छेदक-
 वहित्वमिति ज्ञानीयप्रकारिता स्वपदेन धर्तुमशक्येयं । तादृशप्र-
 कारित्वावच्छिन्नप्रतिषेधतानिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदकीभूतवि-
 षयितासामान्यान्तर्गताया वहित्वं प्रतियोगितावच्छेदकमिति ज्ञा-
 नीयप्रकारिताया तादृशहेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छे-
 दकत्वसामान्याभावग्रहप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वविरहात् । भे-

वामावयत् प्रतियोगितायच्छेदकत्वयत्कालीनधूमहेतुर्गहिताभ्य-
 कस्यले च तादृशधूमसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितायच्छेदक-
 भेदयदिति ज्ञानवृत्तितादृशभेदश्चावुद्धित्यावच्छिन्नप्रतियध्यता नि-
 रूपितप्रतिषेधकतायच्छेदकीभूतविषेयितासामान्यं तदशावच्छे-
 दकत्वाभावाग्रहप्रतिषेधकतायच्छेदकत्वस्य सत्त्वात् तादृशज्ञान-
 स्यापि संप्रद ॥ ० ॥

हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितायच्छेदकत्वप्रकारिताद्यन्व-
 ज्ञानवृत्तिप्रकारित्यानवाच्छिन्नत्व प्रतियोगिभ्यधिकरणहेतुसमाना-
 धिकरणाभावप्रतियोगितायच्छेदकत्वप्रकारिताव्यापकप्रकारिताय-
 च्छिन्नप्रतियध्यतायां निवेशित जगदीशेन । तादृशनिवेशो चा-
 भावो न हेतुसमानाधिकरण- अभावप्रतियोगितानवच्छेदक-
 कं बहिर्वधमित्यादिज्ञानेषु तादृशयच्छेदकत्वप्रकारिताव्यापकी-
 भूतप्रकारित्वमवाच्छिन्ना या अभावधर्मिकहेतुसमानाधिकरणप्रका-
 रकवुद्धिरवावच्छिन्ना प्रतियध्यता तस्या बहिर्वधधर्मिकार्थावप्र-
 तियोगितायच्छेदकत्वप्रकारिताद्य- यद्भावो हेतुसमानाधिकरण-
 इतिज्ञान यस्य बहिर्वधमयाप्रतियोगितायच्छेदकमितिज्ञान यस्य हेतु-
 समानाधिकरणाभावप्रतियोगितायच्छेदकं बहिर्वधमितिज्ञान तज्ज्ञा-
 नीयप्रकारताभिः प्रत्येकमवच्छिन्नतया न निरुक्तप्रतियध्यताभया-
 र्था तादृशप्रकारिताद्यन्वज्ञानवृत्तिप्रकारित्यानवाच्छिन्नत्वम् । अत्र-
 यमापत्तिः । ननु हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितायच्छेदकत्व-
 प्रकारिताद्यन्वज्ञानानिरूपितत्वस्य तादृशप्रकारिताव्यापकीभूतप्रका-
 रित्यावच्छिन्नप्रतियध्यतानिरूपितप्रतिषेधकतायां निवेशो चाभावो
 न हेतुसमानाधिकरण इति ज्ञानत्रयाणो धारणसम्भवात् प्रतियध्य-
 तायां गुह्यतरतादृशप्रकारिताद्यन्वज्ञानवृत्तिप्रकारित्यानवाच्छिन्नत्व-
 निवशनमफलमिति च यत् प्रतिषेधकत्वस्य कारणीभूताभावप्रति-
 योगित्वपदार्थत्वात् । बहिर्वधधर्मिकहेतुसमानाधिकरणाभावप्रति-
 योगितायच्छेदकत्ववत्तावुद्धिः प्रति या बहिर्वधधर्मिकहेतुसमानाधि-
 करणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वनिश्चयत्वावच्छिन्ना प्रतिषेधक-
 ता सैव बहिर्वधधर्मिकहेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितायच्छे-
 दकत्वाभावाभावप्रकारकवुद्धिर्त्वावच्छिन्नप्रतियध्यतानिरूपिता का-
 रणीभूतबहिर्वधधर्मिकतादृशवच्छेदकत्वामावा निश्चयमावस्य प्रति-

योगितारूपायाः प्रतिबन्धकतायाः प्रतिबन्धमेवेऽपि भेदाभावात् एकधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताया ऐक्यात् । तथा च वह्नित्वधर्मिकहेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रकारिताशून्यं यद्वाह्नित्वं हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावाभाववदितिज्ञानं तदनिरूपिता न वह्नित्वधर्मिकहेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावप्रकारकनिश्चयत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकता भवतीति वह्नित्वं हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकमितिज्ञानस्य संग्रहो न जायते अतः प्रतिबन्धतागां तादृशप्रकारिताशून्यज्ञानवृत्तिप्रकारित्वागवच्छिन्नत्वं निवेशितम् तथा च वह्नित्वधर्मिकहेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रकारिताव्यापकप्रकारित्वावच्छिन्नप्रतिबन्धनाया एव तादृशत्वात् तादृशप्रतिबन्धतानिरूपितप्रतिबन्धकनामादायैव वह्नित्वं तादृशप्रतियोगितानवच्छेदकमितिज्ञानद्वयोः संग्रहात् । न च तथापि हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वविषयिताशून्यज्ञानानिरूपितत्वमेव प्रतिबन्धकतायां निवेशनीयमेवं च वह्नित्वं हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावाभाववद्वेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वञ्च वह्नित्वे इतिज्ञाननिरूपितत्वस्य वह्नित्वधर्मिकतादृशप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावप्रकारकनिश्चयत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतायां सत्त्वेऽपि निरुक्तज्ञानयोर्हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वविषयिताशून्यत्वविरहात् न तादृशप्रतिबन्धकतावज्ज्ञानस्यासम्भत् इति वाच्यम् । यथ धूमसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदककालीनवह्नित्वस्य साध्यतावच्छेदकता तत्र तादृशवह्नित्वधर्मिकाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावप्रकारकबुद्धित्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकताया अपि हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वविषयिताशून्यज्ञानानिरूपितत्वात्तत्प्रतिबन्धकतावज्ज्ञानस्य संग्रहापत्तेः हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वनिरूपितविषयितायां धर्मितावच्छेदकतानात्मकत्वविशेषणदानेन तादृशापत्तिवारणसम्भवे यत्र ज्ञेयत्वसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकस्य साध्यता ज्ञेयत्वं च हेतुस्तत्र ज्ञेयत्वसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वधर्मिकाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावप्रकारकनिश्चयत्वाव-

चिच्छप्रप्रतियन्धकताया अपि धर्मितायच्छेदकतानात्मकहेतुसमाना-
 धिकरणाभावप्रतियोगितायच्छेदकत्वविषयिताशून्यज्ञानानिरूपित-
 त्वात्तदाध्यस्याप्यनुमितिहेतुत्वापत्तिः धर्मितायच्छेदकताभिप्लव-
 स्येय विरोध्यताभिप्लवस्य हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगि-
 तायच्छेदकत्वविषयितायां निषेधे हेतुसमानाधिकरणाभाव-
 प्रतियोगितायच्छेदकत्वं यद्वित्त्वे इति ज्ञानस्यापि तादृशविषयि-
 ताशून्यतया तद्विरूपितैव यद्वित्त्वधर्मिकहेतुसमानाधिकरणाभा-
 वप्रतियोगितायच्छेदकत्वाभावप्रकारकनिश्चयत्वायचिच्छप्रप्रतियन्धक-
 ता न तद्वनिरूपितेति तादृशप्रतियन्धकतायज्ज्ञानस्यासंप्रदाय-
 चेदिति ध्येयम् । हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितायच्छेदकत्वप्र-
 कारिताशून्यज्ञानवृत्तिप्रकारित्यानवच्छिन्नप्रतियोगिन्याधिकरण-
 हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितायच्छेदकत्वप्रकारिताध्यापकी-
 भूतप्रकारित्यायच्छिन्नप्रतियन्धकतायामभावो न हेतुसमानाधिकरण-
 इत्यादिज्ञानवारणाय निवेशितम् । ननु अभावधर्मिकहेतुसमाना-
 धिकरणप्रकारकबुद्धित्वावच्छिन्नप्रतियन्धकताया यद्वित्त्वधर्मिका-
 भावप्रतियोगितायच्छेदकत्वप्रकारकबुद्धित्वावच्छिन्नप्रतियन्धकता-
 याश्च हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितायच्छेदकत्वप्रकारिताशून्य-
 यदभावो हेतुसमानाधिकरण इति ज्ञानं यथाभावप्रतियोगि-
 तायच्छेदकम् इति ज्ञानम् एतदन्यतरनिरूपिततया तादृशप्र-
 तियन्धकताया हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितायच्छेदकत्वप्रका-
 रिताशून्यज्ञानानिरूपितत्वविशेषेणैव कारणसम्भवात् तादृशप्र-
 तियन्धकतानिरूपितप्रतियन्धकतामादायाभावो न हेतुसमानाधि-
 करणः यद्वित्त्वमभावप्रतियोगितानवच्छेदकमिति ज्ञानानुमि-
 त्वापत्तिरिति कथं तादृशप्रकारिताशून्यज्ञानवृत्तिप्रकारितान-
 वच्छिन्नप्रत्यं गुरुतरं निवेशितमिति चेन्न यत्र धूमसमाना-
 धिकरणाभावप्रतियोगितायच्छेदककालीनयद्वित्त्वस्य साध्यताय-
 च्छेदकता तत्र धूमसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितायच्छेदक-
 कालीनयद्वित्त्वधर्मिकाभावप्रतियोगितायच्छेदकत्वप्रकारकबुद्धित्वा-
 यच्छिन्नप्रतियन्धकताया अपि हेतुसमानाधिकरणाभावप्र-
 तियोगितायच्छेदकत्वप्रकारिताशून्यज्ञानानिरूपिततया तत्प्र-
 तियन्धकतानिरूपितप्रतियन्धकताशालिहेतुसमानाधिकरणाभावप्रति-

योगितावच्छेदककालीनवद्वित्वमभावप्रतियोगितानवच्छेदकमिति-
 ज्ञानादनुमित्यापत्तिरतो हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छे-
 दकत्वप्रकारतायामवच्छेदकतानात्मकत्वं निवेशनीयम् । एवं च
 हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदककालीनवद्वित्वमभाव-
 प्रतियोगितावच्छेदकमिति ज्ञानस्यावच्छेदकतानात्मकतादृशावच्छे-
 दकत्वप्रकारिताशून्यत्वेन तदतिरूपितत्वस्य तादृशावच्छेदकत्वकाली-
 नपक्षिर्वाचच्छिन्नधर्मिकामावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वनिश्चयत्वाव-
 च्छिन्नधार्मिकाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वानिश्चयत्वावच्छिन्नप्रति-
 यन्धकतायां विरहात् न तत्प्रतिबन्धकतामादायातिप्रसङ्गः ।
 एवं च हेतु समानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकवद्वित्वं
 प्रमेयमिति ज्ञानस्यापि अवच्छेदकतानात्मकतादृशावच्छेदकत्वप्रका-
 रिताशून्यत्वेन तदतिरूपितत्वस्य वद्वित्वधर्मिकहेतुसमानाधिकरणा-
 भावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वप्रकारकनिश्चयत्वावच्छिन्नप्रतिबन्ध-
 कतायामसत्त्वात् वद्वित्वं तादृशाभावप्रतियोगितानवच्छेदक-
 मिति ज्ञानस्याप्यसंप्रहापत्तिरतः प्रतिबन्धकतायां तादृशाभाव-
 प्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रकारिताशून्यज्ञानवृत्तिप्रकारित्वानवाच्छिन्न-
 त्वनिवेशे च भेदप्रतियोगिप्रकारितायाम् अवच्छेदकताना-
 त्मकमिव भेदवानुयोगिप्रकारितायामपि अवच्छेदकतानात्मकत्व-
 स्य निवेशनीयतया हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छे-
 दकवद्वित्वं प्रमेयमिति ज्ञानीयावच्छेदकत्वप्रकारिताया अवच्छेदक-
 तानात्मकत्वविरहेण अवच्छेदकतानात्मिका या ज्ञानान्तरीया प्रका-
 रिता तदनवच्छेदकत्वस्य वद्वित्वधर्मिकहेतुसमानाधिकरणाभा-
 वप्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रकारकबुद्धित्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतायां स-
 त्त्वाच्च तादृशप्रतिबन्धकताया असंप्रहः । ॥ च साध्यतावच्छे-
 दकतापर्याप्त्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिरूपितहेतुसमाना-
 धिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रकारिताशून्यज्ञानानिरूपितत्व-
 स्य प्रतिबन्धकतायां निवेशेनैव हेतुसमानाधिकरणाभाव-
 प्रतियोगितावच्छेदककालीनवद्वित्वाश्रयवान् इत्यथ हेतुसमाना-
 धिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदककालीनवद्वित्वत्वावच्छिन्नधर्मि-
 कतादृशावच्छेदकत्वप्रकारिताशून्यं तादृशावच्छेदककालनिय-
 दित्वम् अभावप्रतियोगितावच्छेदकमिति ज्ञानं तन्निरूपित-

प्रतिबन्धकतामादाय तादृशप्रतियोगितावच्छेदककालनिबद्धित्वम-
 भावप्रतियोगितानवच्छेदकमिति ज्ञानाप्रानुमितिरिति वाच्य-
 म् एवं साति प्रतियोगितानवच्छेदकवद्वित्याध्वयान् धूमादि-
 त्यत्र प्रतियोगितानवच्छेदकवद्वित्यावापच्छिन्नधार्मिकहेतुसमा-
 नधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रकारकबुद्धित्वावच्छिन्नप्र-
 तिविषयत्वाप्रसङ्गा प्रतिवर्षादिश साध्यतावच्छेदक-
 मनिवेद्य परत्वादिधार्मिकहेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियो-
 गितावच्छेदकप्रकारकबुद्धित्वावच्छिन्नप्रतियोगितामादाय ताप्रति-
 वन्धकतावच्छेदकीभूतो यो निश्चयव्यघटकीभूतो भेद-
 क्तप्रतियोगिप्रकारतानिरूपितत्वाव्यवसायवच्छेदकविशेषितकज्ञान-
 मादाय प्रत्युक्तोऽनुगमस्यासंगत्यापत्तेः । एवं बद्धित्वावध-
 मिकावच्छेदकप्रकारकबुद्धित्वेन प्रतिवर्षत्यं बद्धित्वावच्छेदकी-
 भूतवर्द्धितरावृत्तित्वादेरपण्डस्य निवेदो इतरत्वप्रतियोगिनि-
 बद्धित्वेन पदार्थांतरायगादिद्वयमस्यासंग्रहः भवतः साध्य-
 तावच्छेदकतावच्छेदकपदार्थां परस्परनिरूप्यनिरूपकभावापन्नवि-
 पयिताशालित्वमेव निवेदनीयम् । तथा च महागीरवमिति
 साध्यतावच्छेदकविषयितामनिवेद्य हेतुसमानाधिकरणाभाव-
 प्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रकारिताधून्यत्वस्य ज्ञाने निवेदो एव
 लाघवमित्यस्याधिकविवेचनाऽस्मत्त्वान्तरेऽनुसन्धेया इति ।
 प्रतियोगिव्यधिकरणहेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छे-
 दकत्वप्रद्विरोधिधूमवत्पर्वतनिश्चयत्वेन हेतुत्वे धूमसमानाधि-
 कारणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकं बद्धित्वं धूमवांश्च पर्व-
 त इति ज्ञानादप्यनुमित्यापत्तिः । यदि प्रतियोगिव्यधिकरणहेतु-
 समानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रद्विप्रतिबन्धकतावच्छे-
 दकीभूताविषयतानिरूपिता या साध्यतावच्छेदकविषयता त-
 निरूपिता याधिकरणविषयता तन्निरूपिता या वृत्ति-
 त्वाविषयता तन्निरूपिता या धूमत्वावच्छिन्नाविषयता तन्निरू-
 पितपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविषयताशालिनिश्चयत्वेन कारणत्वो-
 पगमात् न तादृशसमूहालम्बनज्ञानादनुमित्यापत्तिः तादृशसमूहा-
 लम्बनज्ञाने तादृशानिरूप्यनिरूपकभावापन्नविषयताकत्वविरहात् ।
 न च धूमसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकेन तद्विधेन

वावच्छिन्नत्वेनावच्छिन्नसमानाधिकरणधूमवानिति विशेषणतावच्छे-
दकांशे संशयाकारे विशेष्ये विशयणमिति रीत्या ज्ञानेऽपि सत्त्वात्
तज्ज्ञानमादायानुमित्यापत्तिरिति वाच्यं प्रतियोगिव्यधिकरणहेतु-
समानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वग्रहविरोधितावच्छेद-
कीभूतविषयताभिन्नविषयत्वानिरूपितसाध्यतावच्छेदकविषयतानि-
रूपिताया विषयतां तन्निरूपिताधिकरणविषयता इत्यादिक्रमेणा-
नुगमे प्रतियोगिव्यधिकरणहेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगि-
तावच्छेदकत्वाभावात्प्रकहेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगिताव-
च्छेदकत्वाभावयता बहिर्व्येनावच्छिन्नसमानाधिकरणधूमवान् प-
र्वत इति ज्ञानादप्यनुमित्यापत्तिः तादृशज्ञानीयहेतुसमा-
नाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वविषयतायाः प्रतियोगिव्य-
धिकरणहेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावयता-
वच्छिन्नप्रतया प्रतियोगिव्यधिकरणहेतुसमानाधिकरणाभावप्रति-
योगितावच्छेदकत्वग्रहप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वेन हेतुसमाना-
धिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावत्वावच्छिन्नविषयितायाः
प्रतियोगिव्यधिकरणहेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदक-
त्वाभावाभावत्वावच्छिन्नाया अपरकोटितायाश्च हेतुसमा-
नाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावप्रकारतात्वेन तादृ-
शप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वेन तादृशसंसर्गायप्रकारताया अपि
न तादृशप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयताभिन्नत्वम् अपि तु उदा-
सीनविषयतायामेव तदनिरूपितत्वस्य तादृशविषयतायां
सत्त्वात् । एवं प्रतियोगिव्यधिकरणहेतुसमानाधिकरणाभावप्रति-
योगितानवच्छेदकबहिर्व्येत्वावच्छिन्नसमानाधिकरणधूमाभावात्मक-
हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकबहिर्व्येत्वावच्छिन्नस-
मानाधिकरणधूमवान् हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगिता-
नवच्छेदकबहिर्व्येत्वावच्छिन्नसमानाधिकरणधूमाभावात्मकप्रतियो-
गिव्यधिकरणहेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकबहि-
र्व्येत्वावच्छिन्नसमानाधिकरणधूमवान् वा इति सशयीयविषय-
ताद्वयोरपि न तादृशविरोधितावच्छेदकीभूतविषयतानिरू-
पितसाध्यतावच्छेदकविषयतानिरूपितसाध्यविषयतानिरूपिताधिक-
रणविषयतानिरूपितवृत्तित्वाविषयतानिरूपितहेतुतावच्छेदकावच्छि-

प्रविषयताभिन्नत्वम् अपि तु उदासीनाविषयतायामेव त-
 दनिरूपितत्वंस्य तादृशसदृशीयपक्षतायच्छेदकापच्छिन्नाविषय-
 तायां सत्त्वात् तन्मावनुमित्यापत्तिः अधिक रिपत्वादिभ्यामेव
 यथा महानसीयपद्धिसामान्याभाववान् पर्यंत इति सशयो भय-
 ति तथा महानसीयपद्धिमान् प्रमेयात्मकपद्धिसामान्याभाववान्
 इति सशयोऽपि प्रतियोग्यंशेऽभार्यांशेऽधिकमयमांशं जायते तन्नु-
 ल्यन्यायेन तथा उक्तसदृशेऽपि विधादाभाय इति हेतुस-
 मानाधिकरणाभायप्रतियोगितायच्छेदकत्वाभायनिश्चयप्रतियोगिभ्य-
 धिकरणहेतुसमानाधिकरणाभायप्रतियोगितायच्छेदकत्वाभायनिश्च-
 यसाधारणैकनिश्चयस्य सम्भवति इति पृथक् पृथक् निश्च-
 यत्यप्रवेशनानुगतत्वेण न सम्भवति इति दोषः इदन्तु चिन्तयते
 इत्यादिना जगदीशेनोक्तः । ननु घटत्वस्यायच्छेदेन हेतु-
 समानाधिकरणाभायप्रतियोगितायच्छेदकत्ववत्तायुजि प्रति घ-
 टत्वत्वधर्मितायच्छेदकहेतुसमानाधिकरणाभायप्रतियोगितायच्छेद-
 कत्वाभायप्रकारकनिश्चयत्वेन घटत्वस्यासमानाधिकरणत्वेन ता-
 दृशाभायप्रतियोगितायच्छेदकत्वाभायप्रकारकानिश्चयघटत्वस्याव-
 च्छेदेन तादृशायच्छेदकत्वाभावप्रकारकनिश्चययोः प्रतिबन्धकत्वं
 न सम्भवति तथाहि घटत्वस्यावच्छेदेन तादृशायच्छेदकत्वा-
 भायप्रकारकनिश्चयसत्त्वे हेतुसमानाधिकरणाभायप्रतियोगिता-
 यच्छेदक घटत्वमिति पुद्गलुत्पादात् घटत्वस्यावच्छेदेन हेतुस-
 मानाधिकरणाभावप्रतियोगितायच्छेदकत्वाभावाभायवति तादृ-
 शायच्छेदकत्वाभावप्रकारकमित्यप्रामाण्यज्ञानाभावापेक्षिष्टं ता-
 दृशप्रतिबन्धकतायच्छेदककोटी अवश्य निवेशनीयम् ।
 अथ च घटत्वत्वसामानाधिकरणत्वेन तादृशायच्छेदकत्वा-
 भावनिश्चये तादृशाप्रामाण्यग्रहसत्त्वे घटत्वस्यावच्छेदेन तादृ-
 शायच्छेदकत्वपुद्गलुत्पादापत्तिरतो घटत्वस्यावच्छेदेन तादृशाप्र-
 ामण्यज्ञानाभायविशिष्टघटत्वस्यावच्छेदेन तादृशायच्छेदकत्वाभा-
 यवत्तानिश्चयत्वेन प्रतिबन्धकत्वम् अपरं च घटत्वत्वसामाना-
 धिकरणत्वेन तादृशावच्छेदकत्वाभावाभायवति घटत्वत्वसामाना-
 धिकरणत्वेन तादृशावच्छेदकत्वाभावप्रकारकनिश्चयत्वेन तथा चा-
 वच्छेदावच्छेदेन तादृशावच्छेदकत्वाभावप्रकारकनिश्चयत्वावच्छेद-

न्यायाप्रतिबन्धकता नतप्रतिबन्धकतावच्छेदकीभूता या अवच्छे-
दावच्छेदेन तादृशावच्छेदकत्वाभावाप्रकारता तदवच्छिन्नप्रतिब-
न्धकतावच्छेदकत्वं सामानाधिकरण्येन तादृशाभावाप्रकारतायां
न सम्भवतीति कथं जातित्वसामानाधिकरण्येन तादृशावच्छे-
दकत्वाभावाप्रहात् जातित्वावच्छिन्नावच्छेदकताकविधेयताका-
नुमित्युत्पादः इति चेन्न निरुक्तावच्छेदकत्वप्रदप्रतिबन्धकताप-
च्छेदकीभूता या प्रकारता तदवच्छिन्ना या प्रतिबन्धयता तदवच्छे-
दकीभूतविषयत्वावच्छिन्ना या प्रतिबन्धकता तदवच्छेदकीभूतप्र-
कारित्वावच्छिन्नसाध्यतावच्छेदकविशेष्यताकज्ञानत्वेनानुगमाप्र-
दोषः तथा चावच्छेदावच्छेदेन सामानाधिकरण्येन साधा-
रणतादृशावच्छेदकत्वाभावाप्रकारकनिश्चयत्वेनाप्रामाण्यज्ञानव्यक्ती-
नां विशिष्य उत्तेजकस्यानुरोधेन एकप्रतिबन्धकत्वासम्भवेऽपि,
अवच्छेदावच्छेदेन सामानाधिकरण्येन साधारणतादृशाव-
च्छेदकत्वाभावाप्रकारकयुद्धित्वावच्छिन्नप्रतिबन्धयतायां प्रतिबन्धयता-
वच्छेदककोटावप्रामाण्यज्ञानाद्यभावस्यानिवेशात् ऐक्यसम्भवेनाव-
च्छेदावच्छेदेन तादृशावच्छेदकत्वाभावप्रकारित्वावच्छिन्ना याऽव-
च्छेदावच्छेदेन सामानाधिकरण्येन तादृशावच्छेदकत्वाभावाप्रका-
रकयुद्धित्वावच्छिन्नप्रतिबन्धयतावच्छेदिका या सामानाधिकरण्येन
तादृशावच्छेदकत्वाभावाविषयिता तदवच्छिन्ना सामानाधिकरण्येन
तादृशावच्छेदकत्वाभावाप्रकारकनिश्चयत्वावच्छिन्ना प्रतिबन्धकता
निश्चयत्वावच्छिन्नभेदप्रतियोगिविधया तदवच्छेदिका या प्रकारिता
तदवच्छिन्नत्वं साध्यतावच्छेदकविषयितायां वर्तत इत्यपरा अनुगम-
पन्थाः ।

यत्सामानाधिकरणा यावन्तो धर्माः साध्यसामानाधिकरणा-
स्तत्त्वम् । अत्र यावत्त्वस्य व्यापकत्वं विना दुर्वचत्वात् यत्सामा-
नाधिकरण्यवन्निष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकं साध्यसामानाधि-
करण्यत्वं तत्त्वमेव व्याप्तिः । अत्र यदधिकरणनिरूपितवृत्तित्वव-
त्त्वं निरवच्छिन्नविशेषणताविशेषसम्बन्धेन चकव्यम् अन्यथा च-
हिमान् धूमादित्यादौ धूमसामानाधिकरण्यवति घटाभावे च-
ह्ययनधिकरणावच्छेदेन घटिसामानाधिकरण्याभावात्तत्त्वात् चहि-
सामानाधिकरण्येऽपि धूमसामानाधिकरण्यव्यापकत्वानुपपत्तिः ।

वच्छेदकत्वं हेतुसमानाधिकरणतत्त्वव्याक्तिभेदकूटत्वे निवेश-
नीयम् एवमेव प्रकारेऽच्छेदकत्वनिरुक्तिशेषे जगदीशेन प्रप-
ञ्चितः । इदं तु बोध्यम् । सामानाधिकरण्यस्याव्याप्यवृत्ति-
त्वेऽपि सामानाधिकरण्यत्वस्य व्याप्यवृत्तितया हेतुसामाना-
नाधिकरण्यत्वव्यापकत्वस्य साध्यसामानाधिकरण्यत्वे विष-
क्षायां सामानाधिकरण्यस्याव्याप्यवृत्तित्यनिवन्धनो जगदीशो-
क्तदोषो न सङ्गच्छते किंतु गुरुधर्मस्थानवच्छेदकत्वे प्रमेय-
धूमवान् पक्षेरित्यत्रातिव्याप्तिरिति ध्येयम् ॥

इति श्रीकालीशङ्करसिद्धान्तवागीशविरचिता व्याप्यनुगमजा-
गदीशीपात्रिका सम्पूर्णा ।

अथ तर्कजागदीशीक्रोडपत्रम् ।

स्थारसिकापादकवत्तायास्तर्ककारणीभूतेनापादकाभावव्याप्या-
पाद्याभाववत्तानिश्चयेनापादकव्यापकतया गृहीतस्यापाद्यस्या-
भाववत्तानिश्चयेनापादकवत्ताज्ञानसम्पादकतद्वाधनिश्चयेनैव वा प्र-
तिबन्धादाहार्यापादकवत्ताशङ्कायाः प्रतिबन्ध एव फल भवति अनि-
ष्टप्रदर्शनेनापादकवत्ताबोधेच्छाया विच्छेद इति कारणाभावादा-
हार्यशङ्काया अनुत्पाद इति च मिथ्यादिसम्मतः प्राचीनः पन्था इति
जगदीशः । अथापादकाभावव्याप्यापाद्याभाववत्तानिश्चयस्य तर्कका-
रणत्वमेवासिद्धं पक्षे आपाद्यव्याप्यापादकवत्तानिश्चयसाधनिश्च-
ययोरेव हेतुत्वात् न च सत्प्रतिपक्षमुद्रयाहार्यापादकवत्ताज्ञान-
सम्पादकतयैव तस्य हेतुत्वमिति वाच्यम् आहार्यापादकव-
त्ताज्ञानसम्पादकतद्वाधनिश्चयेनैवेत्यनेनापादकाभाववत्तानिश्चयस्यै-
वाहार्यसम्पादकत्वेनाभिधानात् । न च वस्तुगत्याहार्यसम्पाद-
कं तत्र वर्तत एवेति तत्र सम्पादकतया तर्ककारणमपि तत्र
वर्तत इति वाच्यम् आहार्यापादकवत्ताज्ञानसम्पादकत्वेऽपि
तर्ककारणत्वासम्भवाद्व्यथा तत्सम्पादकेच्छादेरपि तत्कारणत्वा-
पत्तेः । न च तर्ककारणीभूतेत्यनेनाहार्यापादकनिश्चयस्य तर्क-
कारणत्वं ग्रन्थकृदभिमतं न विरुध्येतेति वाच्यम् । तेन स
मं तस्यान्वयस्यैवासिद्धेस्तृतीयान्तदलेनैवान्वयादिति चेन्न
एतन्मते विपर्ययानुमित्यर्थमापादकाभावव्याप्यापाद्याभाववत्तानि-
श्चयस्यावश्यकत्वेन कारणत्वसम्भवात् । न च विपर्ययानुमि-
त्यर्थं तस्यावश्यकत्वेऽपि कुतस्तर्क-प्रति तस्य हेतुत्वमिति वा-
च्यम् तर्कं प्रति तस्याहेतुत्वे तर्कोत्तरविपर्ययानुमितेरवश्यस-
म्भवात् । न च तर्कोत्तरमापादकाभावव्याप्यापाद्याभाववत्ता-
निश्चयेनोत्पन्नेन विपर्ययानुमितिसम्भवात् तदर्थं तर्कं

प्रति तस्य हेतुत्वमनुपयुकामिति वाच्यं तथा सत्यसति
 बाधके तर्काव्यवादिनोत्तरमनुत्पन्नत्वास्तादृशानुमितेस्तर्कफलत्वा-
 सम्भावात् । न हि यदा कदाचित्सरमुत्पन्नम्यक्तेस्तत्फलता
 तान्त्रिकानां तथासिद्धान्तविग्रहात् न धितपूर्वम् आपादक-
 पक्षांशे आहार्यापाद्यव्याप्यपक्षानिश्चयवाधनिश्चययोरेव तर्कहेतु-
 त्वेनोपादानासद्भितिरिति वाच्यं नम्यमते तयोरेव हेतुत्वात् ।
 न च तर्कोत्तरमापादकाभावानुमित्यनुपपत्तिरिति वाच्यं क्षतिवि-
 ग्रहात् । न च विपर्ययानुमितेस्तर्कफलत्वमनुपपन्नमिति वाच्यम् ।
 तस्यैवाप्रसिद्धेः । न च विपर्यये तत्कोटिमात्रपर्यवसायिनः त-
 र्कस्येति दीधितिकृतो ग्रन्थविरोध इति वाच्यं तदुग्रधेन वि-
 पर्ययानुमितेस्तर्कफलताप्रतिपादनात् ग्रन्थकृतापि दीधितिप्र-
 न्यस्य तथैव व्याख्यातत्वात् तथाहि विपर्यये स्वविपक्ष-
 कापादकाभावपरवानुमाने तत्कोटिमात्रपर्यवसायिनस्तन्मात्रविधे-
 यताकस्येत्यर्थाः तथा च विपर्ययानुमितेस्तर्कपक्षतावच्छेदका-
 वच्छिन्ने यदा भविष्यति तदा यज्जर्मावच्छिन्नविधेयता तज्जर्मा-
 वच्छिन्नाभावाकोटिकदाहानियतकथं तर्कस्य न तु तर्काव्यवहितो-
 त्तरं तदनुमितिरपेक्षणीया इति नम्यन्तामाशय इति तदभिप्रा-
 येण दीधितिकृता विपर्यये इत्यभिहितमिति । अथाहार्यापाद-
 कवत्ताज्ञानसम्पादकतद्वाधनिश्चयस्य तर्कोत्पत्तिसमये नाशात्
 कथं तस्य शङ्काप्रतिबन्धकत्वसम्भवः । न च तर्कद्वारा तस्य प्र-
 तिबन्धकतायामुपयोगितामात्रं न साक्षात्प्रतिबन्धकत्वमिति वा-
 च्यं तथा सति विवक्षितविवेकेन तर्कोपपादकतया तस्य प्रति-
 बन्धकतायामुपयोगित्वे सिद्धे आपाद्यव्याप्यापादकपक्षाज्ञानस्यो-
 पेक्षायां निर्णीजत्वापत्तेः । न चापेक्षाबुद्ध्यात्मकस्याहार्यसम्पादकत्वं
 वक्तव्यमिति वाच्यम् सर्वत्र तथात्वे प्रमाणाभावात् । न च
 समूहालम्बनरूपवाधनिश्चयात्मकमापादकवत्ताज्ञानं तर्कसम्पादक-
 मिति वाच्यं नियतसमूहालम्बनस्येवासिद्धेरिति चेन्न
 आपादकाभावशान् धूमः आपाद्यव्याप्यापादकवानित्याकार-
 काहार्यपरामर्शस्यैव तर्कजनकत्वोपगमात् न चापादकावच्छि-
 न्नपक्षतावच्छेदकावच्छिन्ने आपाद्यव्याप्यापादकवत्तापरामर्शात्
 कथं शुद्धपक्षतावच्छेदकावच्छिन्ने आपत्तिः न हि नीलपर्वतो

घट्तिव्याप्यवानिति परामर्शात् पर्वतो वाहिमानिति घट्तिशुभितिरिति
वाच्यम् अनुमितेस्तथात्वासम्भवेऽप्यापत्तेः सर्वथैव तथानियमा-
त् । केचित्तु आपादकाभाववत्पक्षनिश्चयोत्तरमुत्पन्नापाद्यव्याप्या-
पादकवत्तानिश्चयादप्यापत्तेरनुभवसिद्धतया आपादकाभावाव-
च्छिन्नपक्षविशेष्यकापाद्यव्याप्यापादकवत्तानिश्चयत्वेनापात्तेहेतुत्वा-
त् अपि त्वापाद्यव्याप्यापादकवत्तानिश्चयत्वेन न चापाद्यव्याप्या-
पादकवत्तानिश्चयत्वेन हेतुत्वोक्तो कथमनाहार्यव्यावर्तनमिति वाच्य-
म् इच्छाप्रयोज्यत्वनिवेशेनैव तदुपपत्तेः न आहारापादकवत्तान्नान-
सम्पादकतद्वाधनिश्चयेन शङ्काप्रतिपन्धादित्यस्यासङ्गतिरापत्तिसम-
ये तस्यासत्वादिति वाच्यम् एतत्कल्पे ग्रन्थकृतोऽनिर्भरात् अत एव
तत्सूचनाय तद्वाधनिश्चयेनैव येत्यनेन वाकार उपदर्शित इति व्या-
चक्षुस्तदसत् । आपादकविषयतायामिच्छाप्रयोज्यत्वनिवेशापेक्षया
आपादकाभावावच्छिन्नपक्षविशेष्यकत्वान्तर्भावेन कारणत्वकल्पना-
द्वापादकविषयतायामिच्छाप्रयोज्यत्वनिवेशे विरोधिहानान्तरसम-
वधानवशायामुत्पन्नापाद्यव्याप्यापादकवत्तानिश्चयादप्यापत्त्यापत्तेः ।
न चेष्टापत्तिरिति वाच्यम् आपादकाभावव्याप्यापाद्याभाववत्तानि-
श्चयस्यापि सत्प्रतिपक्षमुद्रयाहार्यसम्पादकत्वसम्भवे तत्र त-
द्वनभिधायाहार्यापादकवत्तान्नानसम्पादकतद्वाधनिश्चयेनैव इत्यनेन
विशेषाभिधानात् । अथ यद्यनिष्टप्रदर्शनेनेच्छाविच्छेदात् कारणा-
भावादाहार्यशङ्काया अनुत्पादस्तवापादकाभावव्याप्यापाद्याभावव-
त्त्वनिश्चयादेः कथं शङ्काप्रतिबन्धकत्व प्रतिपन्धकतायामनुपयोगि-
त्वात्तादृशशङ्काया आहार्यत्वेनाप्रतिबध्यत्वाच्च । मैवम् इच्छाविच्छे-
दोपयोगितयैव तेषामुपयोगित्वसम्भय इति ह्यनिष्टप्रदर्शनेनेत्या-
दिना तथैव विपरणात् न आपाद्यव्याप्यापादकवत्तानिश्चयस्याप्य-
निष्टप्रदर्शनोपयोगित्वसम्भवाच्चतुपेक्षायां निर्वाजत्वापत्तिरिति वा-
च्यम् आहारापादकवत्तान्नानसम्पादकतद्वाधनिश्चयेनेत्यभिधाना-
दनाहार्यापादकवत्ताशङ्कायाद्वलतो निरासात् आपाद्यव्याप्यापाद-
कवत्तानिश्चयत्वेनेत्यभिधाने एतदसम्भवात्तस्याहार्यत्वात् । यस्ता-
वत्तादृशवाधनिश्चयेनानिष्टप्रदर्शनद्वारेच्छानिवृत्त्याहार्यशङ्कानिवृत्ति-
रिति तर्कानन्तर शङ्कामात्रं नोत्पद्यते । न आहार्यशङ्कायां फलत्वं
नाभिहितमिति वाच्यम् तत्र शङ्कानधीनत्वेऽपि तत्प्रयोजकबाध-

निश्चयाधीनत्वादिति सम्प्रदायः । नन्यास्तु स्यात्सिद्धादाया
इत्यस्यानाहार्यशङ्काया इत्यर्थकत्वात् तत्र तु स्मृतिप्रतियन्धादेतत्
परमन्तर्मपेक्षो ग्रन्थस्तथा चानिष्टप्रदर्शनेनैच्छानिवृत्त्याहार्यशङ्कानिवृ
त्तिस्तु तत्रातिवन्धादेषाति शय पूर्वपदितिप्राञ्चः । नन्यापादका
भायनिश्चयस्नकोपाक्षिप्ते यथा यतते तदा तदुत्तर विपर्ययानुमान
न स्यात् तदव्यवहितपूर्वं सिद्धिसत्त्वात् शानेच्छयोर्योगपक्षता
नुमितेर्पूर्वमिच्छाया असम्भवात्तर्कोत्तरम् इच्छोत्पात्तिसम्भवेऽपि
तन्नामो परामर्शानुपस्थिते । न च तदनन्तर परामर्शोत्पत्त्या अनुमि
तिरितिवाच्यम् । आपत्तेरुत्तर परामर्शोत्पत्त्येवानुमितिसम्भवेऽन्तर
इच्छाकल्पनस्यानर्थक्यापत्ते न च तदेवास्तिवात् वाच्यम् आपत्तिक
लत्वानुपपत्तेरापादकामापन्याप्यापाद्याभाववत्त्वनिश्चयस्य तर्ककार
णत्वात्तुपपत्तिश्च आपत्यव्यवहितोत्तर विपर्ययानुमित्यर्थमेव तस्य
कारणत्वस्थीकारादिति चेन्नाहार्यापादकवत्ताञ्चानसम्पादकेच्छाया
पद्यानुमितिविपर्ययत्वापगमात् न चेच्छाया अपि आपत्तिसमये वि
नाशाय कथं तदनन्तरमनुमितिरिति वाच्यं तदानीमपि
इच्छाया असत्त्वेऽपि इच्छाया योग्यतासत्त्वादिच्छायोग्यता
या अनुमितिहेतुत्वस्य मिथैरुपगमात् अत एव तदभिप्रायेण
मिथादिसम्मतः प्राचीनः पन्था इति ग्रन्थकृताऽभिहितमिति
सक्षेपः ॥

स चायं तर्कः पञ्चविधः आत्माध्यात्म्योभ्यामवयव-
ककानवस्थाप्रमाणवायितार्थैकप्रसङ्गमेवादित्याचार्याः । तत्र
स्वापेक्षापादकप्रसङ्ग आत्माध्यात्म्यः अपेक्षा च इत्तादुत्पत्तौ
स्थितौ चेति तत्राद्या यथा एतदुघटज्ञान यदि एतदुघ-
टज्ञानजन्य स्यादेतदुघटज्ञानभिन्नं स्यात् । द्वितीया यथा
एतदुघटो यद्येतदुघटजन्यः स्यादेतदुघटभिन्नं स्यात् । तृ-
तीया यथा एतदुघटो यद्येतदुघटवृत्ति स्यात्तथात्वेनोपलभ्येते-
ति जगद्दर्शः । नन्वत्र स्वापेक्षापादकप्रसङ्ग इत्यस्य स्वस्मिन्न-
पेक्षा यस्य स स्वापेक्षः स एव आपादको यस्य स उदा
हरणं यत्र तादात्म्यसम्बन्धेनापादकता इत्यर्थश्च न सम्भवति
तादृशार्थे जनकतादिरूपस्थापेक्षापदार्थस्य प्रागुक्ततया एतदुघ-
टज्ञानं यद्येतदुघटज्ञानजन्यं स्यात् इत्यादिना जन्यताया ए-

घापेक्षापदार्थत्वकथनस्याभुक्तवान्ततापत्तेः । न च स्वस्यापेक्षा यस्येति यदुग्राहिरिति वाच्यम् तथा सत्यप्यन्योन्याध्यादा स्वापेक्षापेक्षितत्वनियन्धनकथनेनापेक्षाया एवापादकताप्राप्तेः संदर्भविरोधापत्तेरिति चेन्न स्वस्यापेक्षा इति तत्पुरुषस्यैव तत्र वृत्तित्वात् । सर्वत्र स्वापेक्षाया एवापादकत्वात् अपेक्षात्वं तु क्षतिस्थाने स्वज्ञानजन्यज्ञानविषयत्वम् उत्पत्तिस्थाने स्वनिष्ठजनतानिरूपितजन्यतात्वं स्थितिस्थाने च स्वनिष्ठाधिकरणतानिरूपितवृत्तित्वात् न चैतद्व्यदृष्टज्ञानं यद्येतद्व्यदृष्टज्ञानजन्यं स्यादेतद्व्यदृष्टज्ञानमिदं स्यादिति तर्कस्यात्माश्रयत्वानुपपत्तिस्तस्यैतादृशापेक्षापादकत्वाभावादिति वाच्यं स्वविषयताशालिज्ञानत्वावच्छिन्नजनकतानिरूपितजन्यतावच्छेदकविषयतावत् स्वविषयतावच्छिन्नजनकतानिरूपितजन्यताया अपि अपेक्षा तुल्ययुक्तेः तथा चैतद्व्यदृष्टज्ञानं यद्येतद्व्यदृष्टज्ञानजन्यं स्यादेतद्व्यदृष्टज्ञानमिदं स्यादिति तर्कस्यापेक्षापादकत्वं तथाहि एतद्व्यदृष्टज्ञानाभिधत्तव्याप्यैतद्व्यदृष्टज्ञानजन्यत्वयदेतद्व्यदृष्टज्ञानमिति परामर्श एतद्व्यदृष्टज्ञानत्वावच्छेदेन एतद्व्यदृष्टज्ञानजन्यत्वापगादित्वेनैतद्व्यदृष्टज्ञानजन्यतायाम् एतद्व्यदृष्टविषयित्वावच्छिन्नत्वं भासत इति तादृशतर्कस्य स्वापेक्षापादकत्वं सुलभमेव न च तर्हि एतद्व्यदृष्टो यद्येतद्व्यदृष्टज्ञानजन्यज्ञानविषयः स्यादेतद्व्यदृष्टविषयः स्यात् एतद्व्यदृष्टमिदं स्यादित्यस्यापि स्वापेक्षापादकत्वमस्तिवति इति वाच्यम् इष्टापत्तेः न च जनकताया एतादृशापेक्षाभावादेतद्व्यदृष्टज्ञानं यद्येतद्व्यदृष्टज्ञानजनकं स्यादेतद्व्यदृष्टज्ञानमिदं स्यादिति तर्कस्यात्माश्रयानुपपत्तिरिष्टत्वाच्चैवं तर्कस्य पञ्चविषयत्वानुपपत्तिः जनकतापादकतर्कस्याधिक्यादिति वाच्यम् अन्यथासिद्धीनां पञ्चमे चरितार्थत्ववदस्यापि पञ्चविधत्वोपपत्तेः . अन्यथा चक्रकस्थल इवात्माश्रयस्थले साक्षात्परम्परासाधारणापेक्षयैवान्योन्याश्रयचक्रकयोरात्माश्रयान्तर्गतत्वापत्तेः । वस्तुतस्तु आपादकाभावव्याप्यापाद्याभाववत्यनिश्चयस्य विषयपरिशोधकतर्कं प्रति हेतुत्वोपगमेन तादृशतर्कोत्तरं विषयस्यापादकाभावस्य सिद्धिसम्भवात् । तादृशतर्कस्यैव विषयपरिशोधकत्वं तर्कान्तरानां तु आपादकाभावव्याप्यापाद्याभाववत्यनिश्चयत्वेनैव हेतुत्वोपगमात् न सम्भवत्येव विषयपरिशो-

धक्तव्यम् अत एव मिथ्यादीनां तर्कमात्रं प्रत्यापादकाभावव्याप्या-
 पाद्याभावपक्षनिश्चयत्वेनेव हेतुतापामस्यरसमूचनाय मिथ्यादिसं-
 म्मतः शार्ङ्गिनः पन्था इत्यभिधानमपि सङ्गच्छते तथा चान्योन्याध-
 मादिकं प्राति आपादकाभावव्याप्यापाद्याभावपक्षनिश्चयत्वेन हेतु-
 तानुपगमेन न विषयस्यापादकाभावपक्षस्य सिद्ध्युपपा-
 दकत्वम् आत्माध्यादितर्कस्य न शङ्कास्पदत्वमपि न वा-
 पाद्यस्याप्यापादकत्वपरामर्शकोल सविकर्षादियशादापादका-
 भावस्याप्यापाद्याभावपक्षज्ञानं तादृशसमूहालम्बनपरामर्शो-
 दुत्पद्ये आत्माध्यातिरिक्तप्रमाणसाधितार्थकत्वं स्यात्तस्य वि-
 षयपरिशोधकत्वादिति वाच्यं कुत्रावितर्कं विषयपरिशो-
 धकत्वेऽपि सर्वज्ञातयाथाह विभावमाद्यातानुपपत्तेः न वै-
 त्तिकं आपादकाभावव्याप्यापाद्याभावपक्षनिश्चयस्य हेतुरद्योपगमे
 आपादकत्वान्नो आद्यार्थापाद्यव्याप्यापादकत्वज्ञानिभ्यापाद्याभावप-
 क्षनिश्चययोरेव हेतुरप्यकथनं विरुद्धेति वाच्यं तर्कज्ञानान्ये पक्ष-
 यत्र हेतुत्वं तर्कयनेन तद्व्यभिचारेणभावात् । न च यदो यदि पक्षि-
 न्यभिचारी स्याद्वह्निजन्मो न स्यादिति तर्कस्यापि आत्माध्यायवापत्तिः
 वह्निजन्मपक्षस्य बहुपक्षत्वेन तदापादककत्वात्तादृशतर्कस्येति वाच्यं
 स्वपक्षस्य तर्कपक्षबोधकत्वात् तथा च तादृशतर्कस्य पक्षतया
 तदपेक्षापादककत्वविरुद्धात्माध्यायत्वं न च तथा सति एतद्व्यदज्ञानं
 यद्येतद्व्यदज्ञानजन्यं स्यात् एतद्व्यदज्ञानमिच्छं स्यादिति तर्कस्या-
 त्माध्यायतानुपपत्तिः तादृशतर्कपक्षस्य स्वप्रतिपाद्यत्वाभावात् । न च
 तथात्वेऽपि क्षतिविरुद्ध इति वाच्यम् एतद्व्यदज्ञानं एतद्व्यदज्ञान-
 मजस्यवसत्वेन स्थानपेक्षितत्वसम्भवात् ज्ञानवृत्त्यादायैव त-
 दनुपपत्तेः । न चैतद्व्यदज्ञानतावच्छेदेन पक्षतास्थल एवमाध्या-
 यप्रसङ्ग इति वाच्यं तत्र मिश्रज्ञानमाश्रय स्वापेक्षितत्ववि-
 रुद्धसम्भवादेतत्पदवैयर्थ्यप्रसङ्गाच्च न चैतत्पदं ज्ञानविशेषसं-
 प्रादकमिति वाच्यं तथा सति अयं घटो यद्येतद्व्यदजन्य इत्य-
 नेन सामान्यात् श्रुतिस्पर्शीयोदाहरणत्वेन पृथगाभिधानस्यान्म-
 क्षप्रलपितत्वापत्तेरिति चेन्न एतद्व्यदो यद्येतद्व्यदज्ञानजन्यज्ञा-
 नविषयः स्यात् एतद्व्यदज्ञानाविषयः स्यादित्यत्र तादृशस्य ता-
 दृशार्थापादकतर्कव्युत्पत्तेः निष्प्रसङ्गतायापादकस्येति प्रमाणयतिरित-

र्थत्वोपगमादिति सम्प्रदायविदः । नव्यास्तु स्वज्ञानपक्षकस्य ज्ञानजन्यत्वपरामर्शत्वपक्षकस्य जन्यत्वपरामर्शादितर्काणामात्माश्रयत्वं स्वज्ञानजनकत्वस्वज्ञानविषयत्वस्वाधिकरणत्वापादककापत्तेरप्यात्माश्रयत्वस्यानुभवासिद्धतया तेषां परामर्शोऽपि अन्यतमशरीरे निवेशनीयः इत्थं च विषयपरिशोधकतर्कं प्रति आपादकाभावव्याप्यापाद्याभाववृत्तानिश्चयस्यापेक्षागौरवमपि नेति प्राहुः । अथ सम्प्रदायमते दृष्टिस्थले ज्ञानजन्यज्ञानविषयत्वस्यैवापेक्षापदार्थतया एतदूघटज्ञानं यद्येतदूघटज्ञानजन्यजन्यं स्यादिति तर्कस्यान्योन्याश्रयत्वानुपपत्तिः स्यापेक्षापेक्षितत्वापादकत्वविरहात् प्रत्युत एतदूघटो यद्येतदूघटज्ञानजन्यज्ञानविषयज्ञानजन्यज्ञानविषयः स्यादेतदूघटभिन्नः स्यादित्यस्य तथात्वापत्तिरिति चेन्न यतः स्वापेक्षाशब्देनैव स्वस्मिन् स्वापेक्षाबोधनात् दृष्टिस्थले स्वपक्षकस्य ज्ञानजन्यज्ञानविषयत्वापादककतर्कस्यैवात्माश्रयत्वम् । स्वापेक्षापेक्षितत्वशब्देन तु स्वस्मिन् स्वापेक्षापेक्षितत्वं बोध्यते तदन्तर्गतस्यापेक्षा तु स्वस्मिन् स्वज्ञानजन्यज्ञानविषयत्वं तदाश्रयज्ञानजन्यज्ञानविषयत्वमेव अपेक्षितत्वं तदापादककतर्कस्यैवान्योन्याश्रयत्वम् अत्रैतदूघटज्ञानं यद्येतदूघटज्ञानजन्यजन्यं स्यादेतदूघटज्ञानभिन्नं स्यात् इत्यस्यापि तात्पर्यं चरकस्थलेऽपि स्वापेक्षापेक्षितस्यापेक्षितत्वशब्दः स्वस्मिन् सापेक्षापेक्षे न स्वापेक्षत्वं शेषयति । अथ सापेक्षापादककत्वं किं तावत् न स्वापेक्षापादिका यत्र प्रसङ्गे स एव आत्माश्रयप्रसङ्ग इति वाच्यं तथा सत्यपि तत्र स्वपदार्थस्य प्रवेशात् प्रकृतासङ्गतेरिति चेन्न स्वापेक्षापादिका आपाद्यव्याप्यतया स्वस्मिन् प्रकारा यत्र इति बहुमीहिणा स्वनिष्ठविशेष्यतानिरूपितस्वापेक्षानिष्ठापाद्यव्याप्यत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपकपरामर्शो लभ्यते तदनन्तरं पञ्चमीतत्पुरुषादखलात् न च सम्प्रदायमते एतदूघटज्ञानं यद्येतदूघटज्ञानजन्यज्ञानविषयः स्यादेतदूघटभिन्नः स्यात् इत्ययं तात्पर्यकत्वेन तत्रैतत्पर्यसङ्गतिसम्भवेऽपि नव्यमते तत्तदूघटज्ञानधर्मिकैतदूघटज्ञानजन्यत्वापादककपरामर्शजन्यापत्तेरेवात्माश्रयत्वोपगमेन तत्रैतादृशार्थासङ्गतिः एतदूघटज्ञानधर्मिकैतदूघटज्ञानत्ववत्त्वापरामर्शस्य स्वनिष्ठविशेष्यतानिरूपितस्वापेक्षानिष्ठापाद्यव्याप्यत्वावच्छिन्नप्रकार-

ताकरयपिरहादिति वाच्यं तन्मते बहुमीदृशसङ्गात्कड्यासघटकस्य
 स्वधर्मिणीत्यस्य स्वापेक्षा इत्यस्य घटकस्वज्ञानस्यैव बोधकायेन
 स्वज्ञाननिष्ठविशेष्यतानिरूपितस्वज्ञानजन्यस्वरूपस्वापेक्षानिष्ठात्पाप-
 म्याप्यत्वापच्छिन्नप्रकारकत्वस्यातमाभ्यजनकीभूतपरामर्शाक्षतत्वात्
 अन्योन्याध्यादिस्थलेऽपि एवं सीत्या परिष्कार्यमिति सङ्गः ॥

अथेतद्व्यतिशयिष्युर्ह्येतद्व्यतिशयज्ञानजन्यावस्य सत्त्वेन पुनर्व्यभि-
 चारः एतद्व्यतिशयज्ञानभिन्नस्वरूपापाद्यविरहादिति चेन्न भाषाघटकी-
 तद्व्यतिशयज्ञानपदस्य एतद्व्यतिशयविशेष्यताकज्ञानपरत्वात् तथा च-
 तद्व्यतिशयिष्युर्ह्येतद्व्यतिशयविशेष्यताकज्ञानभिन्नस्वरूपापा-
 द्यत्वापि सत्त्वात् व्यभिचार इति न चेतद्व्यतिशयभूतलम् एतद्व्यति-
 श्येति समुद्धारमनज्ञानेऽपि एतद्व्यतिशयज्ञानजन्यसत्त्वात् तत्र
 एतद्व्यतिशयविशेष्यताकज्ञानभिन्नत्वस्यासत्त्वाद्यभिचारताव्यवस्थ-
 मेवेति वाच्यम् एतद्व्यतिशयविशेष्यताकत्वस्य एतद्व्यतिशयमुख्य-
 विशेष्यताकान्यार्थत्वात् न चेतद्व्यतिशयान् एतद्व्यतिशय एतद्व्यतिशय
 इति समुद्धारमनज्ञाने व्यभिचारताव्यवस्थमेव तत्रेतद्व्यति-
 शयमुख्यविशेष्यताकत्वसत्त्वादिति वाच्यम् किञ्चिद्व्यतिशयमुख्य-
 विशेष्यताकान्यार्थत्वात् सतीत्यनेन विशेषणीयत्वात् न चेत-
 द्व्यतिशयान् एतद्व्यतिशयश्चेति निर्धर्मितावच्छेदकैतद्व्यतिशयप्रकार-
 कज्ञाने व्यभिचारस्तत्र किञ्चिद्व्यतिशयमुख्यविशेष्यतानिरू-
 पकत्वस्य तद्व्यतिशयमुख्यविशेष्यकत्वस्य च सत्त्वादिति वा-
 च्यं किञ्चिद्व्यतिशयमुख्यविशेष्यत्वानिरूपकत्वे सतीत्यपहाय
 मुख्यविशेष्यताद्वयानिरूपकत्वे सतीत्यनेनैव विशेषणीयत्वात् इति ।
 नन्वत्र भागासिद्धिः एतद्व्यतिशयविकल्पकज्ञाने एतादृशापादका-
 रत्वात् न च सामानाधिकरण्येन पक्षत्वाद् भागासिद्धिर्न दोषादेति
 वाच्यं सामानाधिकरण्येन पक्षत्वे विशिष्टबुद्धौ विभागापत्तिसम्भ-
 वात् इति चेन्न आपत्तौ स्वरूपासिद्धेरेव प्रतिकूलत्वात् न
 चापाद्याभावेनापादकाभावानुमाने सिद्धसाधनमिति वाच्यम् ।
 अवच्छेदावच्छेदेन पक्षतास्थलेऽशनः सिद्धसाधनस्यादोषत्वादव-
 च्छेदावच्छेदेनानुमिती अवच्छेदावच्छेदेन सिद्धेरेव प्रतिबन्धक-
 त्वात् । एतेनैतद्व्यतिशयज्ञानत्वेन एतद्व्यतिशयविकल्पकत्वस्यैव पक्षत्वात्
 आपत्तिसम्भव इति कस्यचित् प्रलपितमप्यपायेस्तम् तत्र स्वरूपा-

सिद्धेरदोषत्वेऽपि आपाद्यामाद्येनापादकामावसाधने सिद्धसाध-
नापत्तेः । अप्रामाणिकानन्त्यप्रवाहमूलकप्रसङ्गोऽनवस्था प्रामाणिकं
कार्यकारणभावप्रादुर्भावप्रमाणसिद्धं तदन्त्यत्वं अप्रामाणिकत्वमन-
न्तं विभ्रान्तिरहितत्वमिति वाच्यं प्रमाणागम्यवस्त्वप्रसिद्धेः
न च घटं प्रति वृण्डस्य कारणतायां कथं नानवस्था घ-
टं प्रति कपालं हेतुत्वं प्रति तदवयव इत्यादिक्रमेण प्रवाहस्य त-
त्र सम्भवादिति वाच्यं यथाश्रुतप्रवाहसत्त्वेऽपि तत्प्रवाहस्य प-
रमाणौ विभ्रामात् विभ्रान्तिरहितत्वरूपस्यानन्त्यस्य तादृशप्र-
वाहविरहात् सजातीयानां कमिकानेकरूपप्रवाहत्वस्य तादृश-
कारणपरम्परायामसत्त्वाच्च न च सजातीयानां कमिकानेकत्वं यदि
प्रवाहत्वं तदा व्याप्तिग्रहं प्रति तर्कस्य हेतुत्वे कथमनवस्था व्या-
प्तिग्रहतर्कयोर्द्वयोरेकरूपेण तदुपपादकतया सजातीयानां कमिकाने-
करूपप्रवाहत्वस्य तत्रापि सम्भवात् न चाप्रामाणिकप्रवाहमूलक-
प्रसङ्ग एवास्त्वनवस्था अनन्तत्वनिवेशो व्यर्थः घटकारणपर-
म्परायाः सजातीयकमिकत्वरूपप्रवाहत्वविरहादिति वाच्यं त-
था सति घटत्वं यदि कियद्घटहेतुवृत्तिं स्याद्घटाजनकवृत्ति
न स्यादित्यादेरपि अनवस्थापत्तेः । अथ घटत्वं यदि याव-
द्घटहेतुवृत्ति स्यात् घटाजनकवृत्तिर्न स्यादित्यादौ यावद्घट-
हेतुवृत्तित्वं मेयत्वाद्दौ व्यभिचारीति । न च समवायसम्यग्धेन
वृत्तित्वं वाच्यं तथा सत्यपि द्रव्यत्वाद्दौ व्यभिचारस्य दुर्बारात्वा-
पत्तरिति चेन्न तन्मात्रवृत्तित्वस्य विवक्षितत्वादिति ध्येयम् ।
व्यभिचारशङ्कानिवर्तकतर्को यथा धूमो यदि वह्निव्याभिचारी
स्यात्तदा वह्निजन्यो न स्यात् इत्येतत्कारणीभूतवह्नि-
जन्यत्वाभावव्याप्यवह्निव्यभिचारित्ववानिति निश्चयप्रतिबन्धकं
यत् व्यभिचारज्ञानं तन्निवर्तकतर्को यथा वह्निव्यभिचारित्वं य-
दि वह्निजन्यत्वाभावव्यभिचारि स्यात् तदा वह्निव्याप्यपदा-
र्थवृत्ति स्यादिति एतत्तर्ककारणीभूतव्याप्तिनिश्चयप्रतिबन्धक-
व्यभिचारशङ्कानिवर्तकतर्को यथा वह्निजन्यत्वाभावव्यभिचारि-
त्वं यदि वह्निव्याप्यपदार्थवृत्तित्वव्यभिचारि स्यात्तदा वह्निव्या-
प्यपदार्थवृत्तिधर्मावृत्ति स्यादित्येतत्तर्ककारणीभूतव्याप्तिनिश्चयप्र-
तिबन्धकव्यभिचारशङ्कानिवर्तकतर्को यथा वह्निव्याप्यपदार्थवृत्ति-

धर्मावृष्टित्वव्यभिचारि स्यात्तदा षष्ठिव्याप्यपदार्थवृष्टिधर्मावृष्टि न
 स्यादित्यादिसर्वत्र प्रथमहेतुः पक्षः आपाद्यव्यभिचारित्वमापाद-
 कम् आपाद्यं च यथायोग्यमूढनीयमिति ध्येयम् ॥

इति श्रीकालीशङ्करसिद्धान्तपाणीशविरचितं
 तर्कजागदीशीकोटपत्रं समाप्तम् ।

अथ सामान्यलक्षणाजगदीशीकोटपत्रम् ।

अत्र बहिरिन्द्रियस्य लौकिकः सम्बन्धो ज्ञानस्य तदिन्द्रियजन्यत्वं च नियामकमिति शिरोमणिः । न च लौकिकसाधिरूपस्य नानात्वात् संयोगाद्येकतरनिवेशेऽन्यतो ह्यायमानप्रत्यक्षस्थले व्याभिचार इति वाच्यम् चक्षुर्लौकिकचाक्षुपजनकताघटकसम्बन्धत्वेन चक्षुर्लौकिकसाधिरूपमात्रस्यैव प्रविष्टत्वादिति जगदीशः । न च चक्षुर्निष्ठचाक्षुपजनकताघटकसम्बन्धत्वेन निवेशेनैव सामञ्जस्ये कृतं लौकिकत्यनिवेशेनेति वाच्यम् कालिकसम्बन्धेन चक्षुःप्रकारकघटादिविषयकचाक्षुपोत्तरं कालिकसम्बन्धेन चक्षुर्निष्ठिलाभ्यचाक्षुपोपपादनायेन्द्रियसम्पन्नाविशेष्यकचाक्षुपप्रकारतापन्नचक्षुपोऽपि कालिकेन चक्षुःप्रकारकचाक्षुषं प्रति कालिकसम्बन्धेन हेतुतया चक्षुःसंयोगविगमेऽपि चक्षुर्निष्ठचाक्षुपजनकताघटकचक्षुर्निरूपितकालिकसम्बन्धमादाय चाक्षुषापत्तेरिति । केचित्तु कालिकसम्बन्धेन चाक्षुपत्वावच्छिन्नं प्रति कालिकसम्बन्धेन चक्षुष्टेन सामान्यकारणतया कालिकस्यापि चक्षुर्निष्ठचाक्षुपजनकताघटकसम्बन्धतया तमादाय चक्षुःसंयोगविगमेऽपि चाक्षुषापत्तिरतः लौकिकेति लौकिकविषयत्वघटितधर्मावच्छिन्नजन्यतालाभाय । न च चक्षुर्निष्ठलौकिकविषयताघटितधर्मावच्छिन्नजन्यतानिरूपितजनकताघटकेत्यस्य सामञ्जस्ये चाक्षुषपदं व्यर्थमिति वाच्यम् लौकिकविषयताकप्रत्यक्षं प्रति तादात्म्येन विषयत्वेन हेतुतया तादात्म्यस्यापि निरुक्तसम्बन्धत्वात् द्रव्यत्वप्रकारकसामान्यलक्षणाजन्यचाक्षुषोत्तरं चक्षुःसंयोगनाशेऽपि द्रव्यत्वप्रकारकचाक्षुषापत्तेः । चक्षुर्निरूपितनिरुक्तजनकताघटकतादात्म्यसम्बन्धाभ्यचक्षुर्विशेष्यकचाक्षुपप्रकारतापन्नद्रव्यत्वस्य सत्त्वावतश्चाक्षुषपदं चाक्षुपत्वावच्छिन्नार्थकमित्याहुः । अथैवमापि चक्षुर्निष्ठेति व्यर्थं लौकिकचाक्षुपजनकताघटकसम्बन्धेन द्रव्यचाक्षुपत्वावच्छिन्नं प्रति चक्षुःसंयोगादेः समवायेन हेतुतया द्रव्यत्वप्रकारकसामान्यलक्षणाजन्यचाक्षुषाधिमिलितनय-

नस्यापि द्रव्यत्वप्रकारकचाक्षुषापत्तेः । चक्षुर्निरूपितलौकिकचा-
क्षुषजनकताघटकसमवायसम्बन्धाध्यक्षचक्षुरवयवविशेष्यकचाक्षुष-
प्रकारतापन्नद्रव्यत्वस्य सत्त्वात् न च तथापि संयुक्तसमवायस्य त-
थात्वेन तस्य च साक्षाच्चक्षुर्निरूपितत्वसत्त्वेन स्वावयवे चक्षुषस्ता-
दृशसन्निकर्षमादायोक्तदोषतादवस्थ्यामिति वाच्यं चक्षुःसन्नि-
रूपधर्मिकेत्यनेन तादृशजनकताघटकरूपसम्बन्धेन चक्षुर्विशिष्टे-
त्यस्य चाक्षरत्वात् तथा च येन रूपेण जनकताघटकरूपसंसर्गता-
त्वेन रूपेण चक्षुर्विशिष्टत्वं निवेशितं तेन तस्य चक्षुर्निरूपितसंस-
र्गतालाभः अतो न पूर्वानुपपत्तिः एवं संयोगत्वेन सामान्यतो ज-
नकताघटकसंसर्गतया पाच्यादिसंयोगमादायापि नातिप्रसङ्गः ।
न वैवं चक्षुर्निष्ठत्वं चाक्षुषनिरूपितत्वं च द्वयमपि जनकतायाम-
निवेश्य चक्षुष्यापच्छिन्नलौकिकावेवत्वापाच्छिन्नजन्यतानिरूपि-
तजनकत्वमेव निवेदयते तदैव नोक्तदोष इति वाच्यं प्रकारान्तरस्य
प्रकारान्तरादुपकारात् । अथवा तदैव निवेद्यं चाक्षुषनिरूपि-
तरादिकं च उपलक्षणीयम् यदि च विनश्यद्वस्थचक्षु-
संयोगाध्यघटादिविशेष्यकद्रव्यत्वसामान्यलक्षणाजन्यचाक्षुषोत्तरं
गगनादौ चक्षुःसंयोगस्तदानीमपि चक्षुःसन्निरूपगगनादिवि-
शेष्यकचाक्षुषप्रकारतापन्नद्रव्यत्वस्य सत्त्वात् तदुत्तरं द्रव्यत्वप्र-
कारकचाक्षुषापत्तिरतस्तद्धारणाय चक्षुःसन्निरूपायोग्यत्वं नि-
वेद्यं तथा च चक्षुरवयवस्यायोग्यत्वाच्चद्विशेष्यकचाक्षुषसत्त्वे-
ऽपि तत एव निमीलितनयनस्य नोकस्थले चाक्षुषापत्ति-
रित्युच्यते तदा समवायस्यैक्यमते चक्षुर्निरूपित-
समवायसम्बन्धस्य घटादृशपि सत्त्वेन तद्विशेष्यकचाक्षुषमादा-
य निमीलितनयनस्य उक्तस्थले चाक्षुषापत्तिरतस्तद्धारणाय चक्षु-
र्निष्ठत्वस्य सार्थक्य कथञ्चित् समर्थनीयमिति नु विभावनीयम् ॥

एवं चानुत्वेन यत्किञ्चिदनूपस्थितावपि सकलानुगोचरो मा-
नसो बोध इति शिष्येमाणिः । वद्विपर्यन्तस्य फलमाह एव चा-
नुत्वेनेत्यादि जगदीशः । अत्र लौकिकसन्निकर्षापेक्षायामनुत्वस्य
मानवलौकिकसन्निरूपविशेष्यकज्ञानाप्रकारकत्वाच्चतत्पत्यासत्या स्-
कलानुगोचरो मानसो बोधो न स्यादिति भावः । अत्र केचिदनु-
त्वेनेति सायसाधारणम् अन्यथानुत्वेन यत्किञ्चिदनूपस्थि-

तावपि द्रव्यत्वेन सकलानूपस्थितिसम्भवात् सकलानुगोचर-
मानसबोधोपपत्तिरिति वदन्ति । तत्र यत्किञ्चिदनूपस्थि-
तावित्यस्यान्वन्तरानुपस्थितिकालनियत्किञ्चिदनूपस्थितिपर्यवसा-
नात् यत्किञ्चिदनूमात्रोपस्थितिपरताया आवश्यकत्वेन द्रव्य-
त्वेन सकलानूपस्थितिदशायां सावधारणत्वासम्भवाद-यथा-
नुत्वेन सकलानुपस्थितावित्यर्थः प्रताया सर्वजनानुभवसिद्धत्वेन
द्रव्यत्वेन सकलानूपस्थितिमादाय तदोपतादवस्थ्यभयेनावधारण-
परत्वमात्रस्यरुमिति धाव्यम् यत्किञ्चिदनूपस्थितावित्यस्यान्व-
न्तरानुपस्थितिकालोनतदनुव्यस्त्युपस्थित्यर्थकताया सर्वानुभव-
सिद्धत्वात्तत्रैवमुपस्थितावणुत्वेन इत्यस्याणुत्वप्रकारकत्वस्यान्वया-
दिति भावः ।

यहिरिन्द्रियस्य स्वायोग्यमात्रनिष्ठमुख्यविशेष्यताकज्ञाना-
जनकत्वादिति जागृहीशी । अथात्र स्वायोग्यमात्रनि-
ष्ठत्वं स्वायोग्यावृत्तिरे सति स्वायोग्यावृत्तिरे तच्च सौर-
भमात्रविशेष्यरुसौरभमित्यादिज्ञाने सम्भवति अतस्तदजनकत्व-
नियमाऽपि यहिरिन्द्रियस्येति । अथैव सति प्रमेयत्वसामान्य-
प्रयोज्यविशेष्यताया नानात्वेन तज्ज्ञान्यसौरभमुख्याविशेष्यक प्रमे-
यमित्याकारकज्ञानमपि न स्यात्तस्यापि स्वायोग्यमुत्पदविशेष्य-
कत्वादिति । न चेष्टापत्तिः स्वायोग्यमात्रनिष्ठत्वादौ मात्रपदस्य
व्यर्थतापत्तिः । न चेष्टापत्तिः । न च स्वायोग्यनिष्ठमुत्पदविशेष्यत्वा-
निरूपितत्वस्यायोग्यनिष्ठमुत्पद विशेष्यतानिरूपितत्वोभयसम्बन्धेन
स्वविशिष्टप्रकारताशालिङ्गानाजनकत्वस्यैव नियमः स्य चक्षुरा-
दि अतो न प्रमेयत्वसामान्यलक्षणाजन्यप्रत्यक्षस्य बाध इति
वाच्यं तथा सति सौरभत्वादिरूपेण चन्दनाविशेष्यकप्रमका-
ले सौरभत्वादिरूपेण सौरभमुख्यविशेष्यकमपि आधुप स्या-
त् प्रकारताया प्रकारस्वरूपेणैस्यात् न स्याच्च प्रमेयरूपेण
प्रमेयप्रकारकसामान्यलक्षणाजन्यप्रत्यक्ष तदीयतादृशप्रताया ना-
नात्वात् विशेष्यताया भेदेन प्रकारताभेदस्वीकारे तु प्रमेयत्व
सामान्यलक्षणाजन्य प्रत्यक्षस्यैवासग्रहापत्तिः तथा प्रमेयत्वसामा-
न्यलक्षणाजन्यस्य जातित्वरूपेण यत्किञ्चिज्जात्युपस्थित्यनन्त-
र सौरभाद्यशे त्वादृशजातेर्ब्रह्मात्मकोपनीतमानात्मकनिश्चितप्रमे

यपिशेष्यकप्रमेयत्वप्रकारकसमूहालम्बनप्रत्यक्षस्यानुद्यप्रसङ्गाच्चेति
 चेन्न स्वयोग्येतरनिष्ठमुख्यविशेष्यताकक्षानाजनकत्वमिति फलि-
 तार्थः स्वयोग्येतरनिष्ठमुख्यविशेष्यत्वञ्च स्वयोग्यवृत्तिविशेष्यताप्र-
 योजकीभूतालौकिकसन्निकर्षाप्रयोज्यं प्राञ्चं तेन प्रमेयत्वसामान्य-
 लक्षणजन्यप्रत्यक्षस्य नासंप्रहः सारमादिनिष्ठलौकिकालौकिकमु-
 ख्यविशेष्यताकसौरभत्वप्रकारकचाक्षुषादेश्च नासंप्रहः । अथवा
 लाघवात् स्वयोग्येतरनिष्ठत्वस्वयोग्यवृत्तिमुख्यविशेष्यताप्रयोजका-
 लौकिकसन्निकर्षाप्रयोज्यत्वेभ्यस्तन्मन्धेन स्यादितिष्ठमुख्यविशेष्य-
 ताकक्षानाजनकत्वं स्पष्टेति अयमेकफलितार्थो वाच्य इति वि-
 भावनीयम् । केचित्तु स्वयोग्यवृत्तिविषयतायद्विष्ठप्रमुख्यविशेष्य-
 त्वायद्विष्ठप्रकारतानिरूपितसामान्यलक्षणासंसर्गावद्विष्ठप्रकारण-
 त्वाभावावस्थमेव चहिरिन्द्रिये स्वाग्यमात्रनिष्ठमुख्यविशेष्यताकक्ष-
 नाजनकत्वं तथा च सामान्यलक्षणज्ञानलक्षणादिसम्बन्धेन चक्षुरा-
 देरेव जनकत्व तस्य तेषामलौकिकसन्निकर्षत्वात् सामान्यलक्षणा-
 देस्तादृशकारणतावच्छेदकसंसर्गस्यैव स्वजन्यचाक्षुषादिसामग्रीका-
 लीनसामान्यविषयकज्ञानसम्बन्धेन तादृशज्ञानस्य विषयनिष्ठत्वञ्च
 यथोक्तसम्बन्धेन वाच्यमतो न काप्यनुपपत्तिरित्याहुस्तच्चिन्त्य यत्तु
 स्वयोग्यवृत्तिविशेष्यताप्रयोजकालौकिकसन्निकर्षाप्रयोज्यत्वस्वयो-
 ग्यमात्रवृत्तिधर्मनिष्ठप्रकारताभ्यतरयत्स्वयोग्योत्तरनिष्ठमुख्यविशेष्य-
 ताशालिङ्गानाजनकत्वमिति फलितम् । तेन प्रमेयत्वसामान्य-
 सौरभत्वाद्युपनीतभानात्मकप्रमेयं सौरभभित्त्याकारकसौरभमुख्य-
 विशेष्यताकप्रत्यक्षप्रसङ्गः स्यादिति परास्तम् । तत्र सामान्याविषय-
 कज्ञानस्यैतन्मते प्रत्यासत्तित्वात्तदानीं सौरभत्वसामान्यलक्षणा-
 याः सत्त्वेन तस्या एव विशेष्यतान्तरप्रयोजकत्वेन पूर्वकल्पे
 ऽस्यैव सम्यग्त्वात् न तादृशविशेष्यतायां स्वायोग्यमात्रवृत्तिध-
 र्मप्रकारतानिरूपितत्वनिवेश इति न काप्यनुपपत्तिरिति सुधीभि-
 र्गोच्यम् । वस्तुतस्तु प्रमेयत्वसामान्यलक्षणाप्रयोज्यविशेष्यता-
 या ऐक्याभिप्रायणेदमभिहित तादृशविशेष्यताया नानात्वस्वी-
 कारे तु सौरभत्वादिनिर्विकल्पकचाक्षुषमिव वस्तुत इति क-
 ल्पेनैवाप्रे तादृशतादृशरूपेण प्रतिबन्धकताकल्पनया चारणीयम-
 ति भावः ।

धूलीपटले धूमत्वघ्नमे तत्र च वह्निव्याप्तिप्रदे तत्रा-
सता धूमत्वेन धूमेषु व्याप्त्यग्रहाद् धूमदर्शनात् वह्न्यनुमि-
तिर्न स्यात् इति शिरोमणि । अत्र तु विशयणपदस्य धर्मार्थक-
कत्वे दोषमाह धूलीपटलेत्यादि जागदीशी । अत्रेवमाशङ्का धूली-
पटले धूमत्वघ्नमदशाया धूमत्वेन सकलधूमानुपस्थितावपि न क्ष-
ति । तदानीं धूमव्यापकवह्निसामानाधिकरण्यस्य चक्षुःसिद्धि-
कृतया तद्वृत्तितादृशसामानाधिकरण्यत्वप्रत्यासत्त्यैव तादृश-
सामानाधिकरण्यरूपसकलव्यस्त्युपस्थितौ बाधकाभावेन का-
लान्तरे पर्वत धूमदर्शनासादृशव्याप्तिस्मृतिस्तन्मभवेन परामर्शस्या-
प्यनुपपत्त्यसम्भवात् । न च गुल्मापुञ्ज वह्नि-वघ्नमकालीनतत्स-
मानाधिकरणधूलीपटलधर्मिकधूमत्वघ्नमदशाया तादृशसामाना-
धिकरण्यत्वप्रत्यासत्त्यापि व्याप्त्युपस्थित्यसम्भवस्तत्रैव दीपि-
तिष्ठता दोषप्रदानावेति चाक्ष्य तथासति धूमत्वघ्नमपर्यन्ता-
नुधावनवेदध्यापत्ते वह्निसामानाधिकरण्यस्यैवासिद्धकृतया व्या-
प्तिप्रहासम्भवात् । अत्र केचित् । धूमव्यापकवह्निसामानाधि-
करण्यत्वस्य चक्षुःसाक्षकवृत्तिनया तद्रूपेण सकलव्याप्त्युपस्थि-
तावपि तादृशघ्नमदशाया स्थलान्तरे धूमदर्शनात् व्याप्तिस्मृता-
वपि न तत्र व्याप्तिप्रदसम्भव यो यत्र विशिष्य पूर्वं गृहीत स एव
तत्र सत्कारणशात् अथार्थप्रत्यक्षे भासत इति नियमादिति त-
दानीं धूमोपस्थित्यर्थे चक्षुःसिद्धिप्रदेशेभ्यकज्ञानप्रकारतापन्न-
पर्यन्तनिबन्ध इत्याहु । तादृशव्य विशिष्टधूमत्वस्मृतेरसम्भवेऽपि
व्याप्तिविशेष्यकस्मरणानन्तर तादृशस्मरणरूपज्ञानलक्षणया व्या-
प्त्यग्रहोऽलौकिकपरामर्शसम्भवात् । वस्तुतो धूमधर्मिकव्याप्तिप्र यक्षे
न व्याप्त्यग्रहे लौकिकविषयता तद्व्यवहृत्यायत्तपदार्थेषु लौकिकस-
न्निकर्षासम्भवात् किं तु तद्व्यवहृत्यायत्तपदार्थावस्थितौ धूलीपटले धूमत्वघ्नमद-
शाया धूमोपस्थित्यभावे तदानीं तद्व्यवहृत्यायत्तपदार्थावस्थितौ परामर्श-
स्यासम्भवे एव दोषो दीधितिदृष्टतामाशय । न च वह्निरिन्द्रियज-
न्यस्तद्वद एव लौकिकसन्निकर्षाव्यवहृति-कारणत्वात् धूमत्वघ्नमा-
नन्तर धूमत्वरूपेण यावद्धूमविषयकमानसबोधे बाधकाभावात्

तत एव तदानीं धूमघटितव्याप्तिप्रदस्यासम्भवात् इति पाच्यं
यत्र तादृशमनन्तरं विचनुरादिक्षणपर्यन्तं चाधुनसामग्री-
पिमो न जातः जातो वा पदार्थान्तरध्वन्यादिसामग्री सर्वापि दया
मानसमामग्या दुर्बलत्वेन तत्र तदानीं मानसस्यापि व्याप्ति-
प्रदस्यासम्भवादिति । न च तादृशमनन्तरं धूमोपस्थितादपि
तद्वदितव्याप्तिप्रदो मानसात्मक एव इति सिद्धिर्दुर्पार्येति पाच्यं
धूर्तापदलोशे श्लोकिकविषयताशालिनस्तदंशे लौकिकविषयता-
शालिनश्चाधुनस्यैव सम्भवात् ॥

धूर्तापदले धूमवन्नम इत्यादिर्दीधितिः । तथा च
चक्षुःसाक्षिरुद्धधूर्तापदलवृत्तत्वस्य धूमत्वेऽतस्त्वात् पाच्यधूम-
त्वाध्वप्रत्यक्षासम्भवेन व्याप्तिप्रदस्य तादृशगामाध्वधूम-
मध्यमिकत्वाभावात् पर्यतीयधूमदर्शनात् घटपनुमितिनं व्या-
त् धूर्तापदलोपदेशेभ्यकव्याप्तिस्मरणेऽपि तस्य तादृशव्याप्ति-
प्रकारेण पर्यतीयधूमविशेषकत्वाभावात् भ्रान्तपुरुषस्य व्याप्ति-
विशिष्टवैशिष्ट्यापगादिपरामर्शासम्भवाद्नुपपत्तेराशङ्कति भावः ।
अथान वद्विन्याप्यो धूम इति धूर्तापदलोपदेशेभ्यकव्याप्तिप्रदकाले
व्याप्तिवसामान्यलक्षणया निखिलधूमादिप्रदो भविष्यायेव तत एव
धूर्तापदलोपदेशेभ्यकनिखिलव्याप्तिप्रकारकानुभवसम्भवात् । पर्य-
तीयधूमदर्शनोत्तरं तन्मूलकसंस्कारतो जायमाननिखिलव्याप्तिप्र-
कारकस्मरणात् स्मरणद्वितीयक्षणे धूमो वद्विन्याप्य इति पर्यती-
यधूमविशेषकव्याप्युपनीतमानसम्भवेन तदुत्तरक्षणेभ्रान्तस्य
व्याप्तिविशिष्टवैशिष्ट्यापगादिपरामर्शसम्भवाच्चापत्तिः क्षणवि-
लम्बस्य सपथनिर्गतव्यावादिति चेन्न धूर्तापदलोपदेशेभ्यकव्या-
प्तिस्मरणद्वितीयक्षणे घटादिविधेयकानुमितिसामग्री तत्क्षणे
विशेषणज्ञानमूलकधूमविशेषकवद्विन्याप्यो धूम इति ज्ञानसम्भवे-
ऽपि तत्र भिन्नविषयकानुमितिसामग्रीत्वेन प्रतिबन्धकत्वात्तदु-
त्तरक्षणे विशिष्टपरामर्शासम्भवेनानुमित्युत्पादापत्तेरिति अस्माकं
तु सामग्युत्तरक्षणे तादृशपरामर्शे बाधकाभावाच्चापत्तिरि-
ति । परंतु तस्तु हेतुविशेषिताधिकरणवृत्त्यभावात्प्रतियोगितान-
वच्छेदकपक्षिवावच्छिन्नसामानाधिकरण्यस्य व्याप्तित्वेन तदानीं-
धूमस्य सामान्यलक्षणया धूमज्ञानस्यासम्भवेन तद्वदिततादृशवि-

शिष्टव्याप्तिज्ञानस्याप्यसम्भवाच्चादृशज्ञानमूलकस्मरणादितोऽनुमित्यु-
त्पत्तेरयोग इत्यवधेयम् ॥

तथा च तत्पुरुषीयघटत्वादिप्रकारकचाक्षुषं प्रति त-
त्पुरुषीयचक्षुःसापेक्षविशेष्यकतदीयघटत्वादिप्रकारकचाक्षुषत्वेन
हेतुत्वमपि कार्यस्यालौकिकमुख्यविशेष्यत्वं कारणस्य तु
स्वप्रकारीभूतसामान्याधयनिष्ठविशेष्यत्वं प्रत्यासत्तिरिति ज-
गदीशः । अथ द्रव्यत्वप्रकारकाद्योशिष्टपुञ्जात्मकघटत्वनिर्वि-
कल्पकोत्तरं जायमाने घटांशे लौकिकघटत्वप्रकारकद्रव्य-
त्वसामान्यलक्षणाजन्यज्ञाने व्यभिचारस्तादृशघटत्वप्रकारकचाक्षुष-
स्येवालौकिकमुख्यविशेष्यतासम्बन्धेन पटादावपि सत्त्वेन तत्रोक्त-
सम्बन्धेन घटत्वप्रकारकचाक्षुषात्मकहेतोरसत्त्वादिति घटत्वाधय-
निष्ठा लौकिकमुख्यविशेष्यत्वस्य कार्यताघटकससर्गाकावपि उक्त-
व्यभिचारो दुर्वारः तादृशसम्बन्धेनाप्युक्तज्ञानस्य घटादाधेयोऽप-
स्या तत्र घटत्वप्रकारकचाक्षुषस्यासत्त्वात् । न च कार्य-
तावच्छेदककोटो प्रकारतायामलौकिकत्वनिवेशाद्येव दोष इति
वाच्य तथाप्युत्तरीत्या उपनयमर्पादया घटत्वप्रकारकद्रव्यत्वसा-
मान्यलक्षणाजन्यज्ञाने व्यभिचारापत्तेरिति मैव घटत्वप्रकारता-
निरूपितघटत्वाधयनिष्ठा लौकिकविशेष्यत्वस्य कार्यतावच्छेदकस-
म्बन्धत्वादेवोक्तदोषाणामनवकाशादिति ध्येयम् ॥

तथा च स्वप्रकारीभूतसामान्याधयनिष्ठविशेष्यतासम्बन्धेन त-
त्प्रकारकप्रत्यक्षं प्रति स्वविषयीभूतसामान्याधयनिष्ठविशेष्यतासम्ब-
न्धेन तद्विषयकज्ञानत्वेन हेतुत्व न तु चक्षुरादीन्द्रियभेदेन द्विधा त-
त्पुरुषीयत्वनिवेशेन कार्यकारणभावो गौरवात् न च निर्विकल्पकोत्तरं
घट इति प्रत्यक्षस्य यावद्घटमुख्यविशेष्यकत्वापात्तिरिति वाच्यम्
इष्टत्वात् । ■ च तद्विषयकत्वतत्प्रकारकत्वयोः समशरीरतया
तद्विषयकत्वेनैव हेतुत्वमिति विनिगमकाभाव इति वाच्यं प्राथ-
मिकं विशिष्टप्रत्यक्षे सौरभादिमुख्यविशेष्यरूढानोत्तरं जायमाने
सुरभिचन्दनमित्यादिप्रत्यक्षे च व्यभिचारादेव तत्प्रकारकज्ञान-
त्वेन हेतुत्वासम्भवादिति जगदीशः । अथात्र कार्यकारणभावे
तत्पुरुषीयत्वानिवेशात् यस्य कस्यचित् पुरुषस्यान्तत ईदृशस्य
च घटत्वसौरभादिप्रकारकज्ञानसत्त्वात् कथं व्यभिचार इति

न च तत्पुरुषीयत्वानिवेशे एकपुरुषस्य घटत्वादिप्रकारकज्ञान-
 शयां पुरुषान्तरस्य घटे चक्षुःसंयोगदशायामपि सामान्यल-
 क्षणाजन्यप्रत्यक्षापत्तिरिति वाच्यं समवायघटितसामानाधि-
 करण्यप्रत्यासत्त्या विशिष्टबुद्धिं प्रति विशेषणज्ञानत्वेन हेतुतया
 तदापत्तिविरहादिति चेन्न समवायेन घटत्वप्रकारकज्ञानदशयां
 कालिकेन पुरुषान्तरस्य घटत्वप्रकारकज्ञानं तत्र समवायेन घ-
 टत्वप्रकारकज्ञानवतः पुरुषस्य कालिकसम्बन्धेन तदाश्रयप्र-
 त्यक्षापत्तिस्तदानीं कालिकेतरसम्बन्धानवच्छिन्नतन्निष्ठविषय-
 ताशालिपुमन्तरीयज्ञानसत्त्वाद्गतो न्ययमतेपि कार्यकारणोभयोश्च
 तत्पुरुषीयत्वनिवेशस्यावश्यकत्वात्तत्प्रकारकत्वेन हेतुत्वे चन्दने
 सौरभमित्यादिज्ञानोत्तरं जायमाने सुरभिचन्दनमित्यादिप्रत्यक्षे
 व्यभिचारो दुर्वार इति तत्परित्यज्य तद्विषयताशालिज्ञानत्वेन
 हेतुत्वमुक्तमिति न च समवायघटितसामानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्या
 कथं कार्यकारणभावः परित्यक्त इति वाच्यं समवायघटित-
 सामानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्या कार्यकारणभावे यावदाश्रयभानस्य
 कारणानियम्यतया यावदाश्रयभानस्य कारणनियम्यानुरोधेन
 तत्परित्यज्य तादृशसम्बन्धेन कार्यकारणभावस्योक्तत्वादिति
 भावः । केचित्तु प्रत्यक्षविषयतायाः कारणतावच्छेदकसम्बन्धेन
 सन्निकर्षस्य व्याप्यत्वमिति नियमात् सन्निकर्षस्य विषयप्रत्यासन्न-
 र्थैव हेतुत्वमिति मतमभ्युपेत्य समवायसम्बन्धेन कार्यकारणभावः
 परित्यक्तः । न च विषयत्वस्य घटत्वेऽपि सत्त्वात् तत्र सन्निक-
 र्षाभावात् कथं व्यापकत्वमिति वाच्यं स्वप्रयोज्यप्रत्यक्षस्य विषय-
 त्वस्य सन्निकर्षव्याप्यत्वमनियमात् । न च समवायेन ज्ञानलक्षणाया
 कार्यकारणभावस्य निर्वाच्यत्वेन तद्विषयो ग्रन्थकृतोऽभिप्रेत इति
 वाच्यं तत्रापि प्रकारतासम्बन्धेन तत्पुरुषीयप्रत्यक्षं प्रति विष-
 यतासम्बन्धेन तत्पुरुषीयज्ञानत्वेन हेतुत्वस्य ग्रन्थकृतोऽभिप्रेत-
 त्वादित्याहुः । यद्यपि स्वप्रकाराभूतसामान्याश्रयनिष्ठविशेष्यतास-
 म्बन्धेन तदीयप्रत्यक्षं प्रति स्वविषयीभूतसामान्याश्रयनिष्ठविष-
 यतासम्बन्धेन तदीयज्ञानत्वेन हेतुत्वेनैवोपपत्ती कार्यतावच्छेदके
 घटत्वादिप्रकारकत्वस्य कारणतावच्छेदके घटत्वादिविषयकत्वस्य
 च निवेशो व्यर्थः । न चैव समवायेन घटत्वप्रकारकज्ञानात् कालि-

कसम्वन्धेन घटत्वप्रकारकप्रत्यक्षपक्षिरिति वाच्य तत्सम्वन्धाव-
च्छिन्नस्वप्रकारताथय यत्सामान्य तदाथयनिष्ठविशेष्यतास-
म्वन्धेन प्रत्यक्ष प्रति तदितरसम्वन्धानवच्छिन्नस्वविषयताथयं
यत्सामान्य तदाथयनिष्ठविषयतासम्वन्धेन ज्ञानत्वेन हेतुत्वस्य
घक्तव्यत्वात्तथापि सम्वन्धघटकत्वेन सम्वन्धभानानङ्गीकर्तृनये
समवायसम्वन्धावच्छिन्नप्रकारताथयवधिष्ठविशेष्यत्वादे कार्य-
तावच्छेदकसम्वन्धस्थाभावेन कार्यतावच्छेदकादौ घटत्वप्रकारक
त्वादिनिर्देशनमावश्यकमिति विभाषनीयम् ॥

यस्तुतस्तुकल्पे तद्विषयकज्ञानत्वेन हेतुत्वे समवायेन घट-
त्वप्रकारकज्ञानात् कालिकेन तदाश्रयस्य कालादे प्रत्यक्षापत्त्या
तत्सम्वन्धावच्छिन्नतत्प्रकारकतदाथयप्रत्यक्ष प्रति तदितरसम्वन्धा-
नवच्छिन्नतद्विष्ठविषयताशालिज्ञानत्वेन हेतुत्वमुक्त जगदीशेन । अत्र
कल्पे प्राथमिकघटत्वविशिष्टबुद्ध्युत्तर घटत्वं जानामीत्यनु-
याये व्यभिचारः तदनुव्यवसायस्य विषयतासम्वन्धेन सामा-
न्यलक्षणास्थले तादृशसम्वन्धेन घटत्वप्रकारकप्रत्यक्ष प्रति
तदितरसम्वन्धानवच्छिन्नत्वमनिर्देश्य घटत्वविषयताशालिज्ञानत्वे-
नैव हेतुत्वस्य घक्तव्यत्वादिति ध्येयम् ॥

न चैव घटवदित्युपनीतचाक्षुषस्यापि घटादिमुख्यविशेष्यक-
त्वापत्तिः उक्तकार्यकारणभावस्यापादकत्वादित्यपत्तौ च उपनीत
विशेषणतयैव भासत इत्यस्य विरोध इति वाच्य मुख्यविशेष्यतया
द्रव्यचाक्षुषत्वावच्छिन्न प्रति चक्षुरदिलौकिकसन्निकर्षाभाष-
पिशिष्टज्ञानत्वेन विषयतया प्रतिबन्धकत्वात्त एव सत्यपि
भूतलादिविषयकज्ञाने लौकिकसन्निकर्षदशाया तन्मुख्यविशेष्यक-
लौकिकप्रत्यक्षमिति ध्येयमिति जगदीशः । ननु मुख्यविशे-
ष्यतासम्वन्धेन चाक्षुषत्वावच्छिन्न प्रत्येव तादृशप्रतिबन्धकत्व
कल्पयितुमुचितं तावतैव घटाद्युपनीतचाक्षुषस्य घटादिमुख्य-
विशेष्यकत्वापत्तिवारणसम्भवात् किं द्रव्यपदोपादानेनेति गुणा-
द्युपनीतचाक्षुषस्य गुणादिमुख्यविशेष्यकत्वापत्तिरतो मुख्यवि-
शेष्यतासम्वन्धेन गुणादिचाक्षुषादिक प्रति प्रतिबन्धकत्वान्तरक-
ल्पनमप्यपास्त न च प्रतिबन्धकताया चक्षुर्लौकिकसन्निकर्षस्य ना-
नात्वेन संयोगत्वेन संयोगस्योत्पन्नकत्वे गुणप्रकारकज्ञानोत्तर

गुणादौ लौकिकसन्निकर्षात् गुणमुख्यविशेष्यकचाक्षुष न
 स्यात् तत्र चक्षुःसयोगाभावविशिष्टज्ञानस्य सत्त्वादतो लौ-
 किकसन्निकर्षस्य उत्तेजकत्वानुराधेन द्रव्यगुणाद्यन्तर्भावनेय
 पृथक् प्रतिबन्धकत्वं युक्तमिति वाच्यं स्वरूपसमवायान्यतर
 सम्यग्धेन चक्षुर्निष्ठलौकिकचाक्षुषजनकताघटकसम्बन्धत्वस्वरूप
 सयोगसयुक्तसमवायादिसाधारणरूपैणैवाभावस्य निवर्तनीय-
 त्वात् इति चेन्न यत्र घटत्वप्रकारकघटज्ञान घटेऽपि लौकिकस-
 न्निकर्षे नालोकसमवधानं भूतलादौ लौकिकसन्निकर्षे आलाक-
 सयोगश्च तदुत्तरं भूतलं घटवदिति घटापनीतचाक्षुषस्य घ-
 टमुख्यविशेष्यकचापत्तिस्तत्र लौकिकसन्निकर्षाभावे विशिष्टज्ञा-
 नाभापिसत्त्वात् न च घटापत्ति उपनीत विशेषणतयैव भासते
 इति नियमभङ्गप्रसङ्गात् न च तत्र लौकिकसन्निकर्षमर्पादयैव
 घटमुख्यविशेष्यकत्वमिति वाच्यं लौकिकविषयतासम्बन्धन द्र-
 व्यचाक्षुषतापच्छिन्नं प्रति आलाकसयोगस्य हेतुतया घटादौ
 तदानीं तद्विरहात् तस्मात्लौकिकसन्निकर्षात् आलाकसयोगोभया
 भापविशिष्टज्ञानत्वमैव प्रतिबन्धकत्वं वाच्यम् यद्य सति द्रव्यप-
 दाक्षुप्तौ गुणमुख्यविशेष्यकप्रत्यक्षानुत्पादप्रसङ्गः । गुणादौ आलाक-
 सयोगाभावादोभयाभावविशिष्टज्ञानसत्त्वात् द्रव्यपदापादानं च
 मुख्यविशेष्यतासम्बन्धेन द्रव्यचाक्षुषत्वापच्छिन्नं प्रति समवाय-
 सम्बन्धापच्छिन्नप्रतिषेधिताकचक्षुःसयोगात् आलाकसयोगोभयाभाव-
 विशिष्टज्ञानत्वेन प्रतिबन्धकमिति विशिष्ट्यैव पृथक् पृथक् प्रति
 बन्धकत्वकल्पनाप्रानुपपत्तिरिति न च तथापि स्वरूपसमवाया-
 न्यतरसम्यग्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकचक्षुर्निष्ठलौकिकचाक्षुषजनकता-
 घटकसत्सर्गात् आलाकनिष्ठचाक्षुषजनकताघटकसत्तर्गं एतदुभयाभा-
 वविशिष्टज्ञानत्वेन विषयतासम्बन्धेन चाक्षुषं प्रति प्रतिबन्धकत्वो-
 पगमनैव गुणमुख्यविशेष्यकचाक्षुषोत्पादसम्भवादव्यर्थं द्रव्यप-
 दापादानमिति वाच्यं यत्र कपालादौ चक्षुःसयोगादिदशायां
 घटोत्पत्तिद्वितीयाक्षेण घटवत् कपालमित्याहुः उपनीतचाक्षुषोत्पाद-
 स्तत्र तादृशचाक्षुषस्य घटमुख्यविशेष्यकत्वापत्तौ तादृशान्यत-
 रसम्बन्धेन चक्षुर्निष्ठलौकिकचाक्षुषजनकताघटकचक्षुःसयुक्तस-
 मवायादे घटादौ सत्त्वेन तादृशोभयाभावविशिष्टज्ञानस्यासत्त्वा

दित्यवधेयम् । चक्षुर्लौकिकसन्निकर्षाभाववैशिष्ट्यं च चक्षुर्योग्य-
वृत्तिलौकिकसन्निकर्षाभाववैशिष्ट्यरूपं ग्राह्यम् अन्यथा यत्र पर-
माणो सन्निकर्षस्तस्य ज्ञानं च घटादौ च सन्निकर्षस्त-
दुत्तरं परमाणुकालीनो घट इति घटमुख्यविशेष्यकपरमाणु-
मुख्यविशेष्यकत्वापत्तिः परमाणौ लौकिकसन्निकर्षाभावविशिष्ट-
ज्ञानाभावस्य सत्त्वात् न चेष्टापत्तिरुपनीत विशेषणतयैव भा-
सत इति नियमभङ्गप्रसङ्गात् न च लौकिकसन्निकर्षपर्यादैव त-
स्य परमाणुमुख्यविशेष्यकत्वं लौकिकविषयतया द्रव्यचाक्षुपत्त्वा-
वच्छिन्नं प्रति महत्त्वादेर्देहेतुतया परमाणौ तद्विरहादिति ॥

अथैवमुक्तप्रतिबन्धप्रतिबन्धकभावे सामान्यलक्षणाजन्यचाक्षु-
पाद्युत्तरं तज्जन्यचाक्षुषधाराणुपपत्तिः इष्टापत्तौ च अपेक्षणीयं चेत्या-
दिना दीधितिकारेण तदिन्द्रियकरणकतदर्थवत्त्वबोधसामान्याः
सहकारित्वकल्पनधैर्यर्थमुक्तप्रतिबन्धकत्वादेवान्धतमसे सौदामि-
नीसंपातजनितद्रव्यप्रत्यक्षोत्तरनिखिलद्रव्यसाक्षात्कारासम्भवात् न
च धिन्त्यद्वयस्य सौदामिनीसंपातजनितानिर्विकल्पकोत्तरमन्धत-
मसेऽपि निखिलद्रव्यचाक्षुषापत्तिर्निरुक्तप्रतिबन्धकीभूतज्ञानस्य
तदानीं घटादायसत्त्वात् भतस्तद्वारणायैव लौकिकप्रत्यक्षसा-
मान्याः सहकारित्वकल्पनमिति वाच्यम् एवमपि चरमं
चाक्षुषो न निखिलद्रव्यसाक्षात्कारसन्तान इत्यत्र सन्तानत्वो-
त्कीर्तनस्य वैफल्यपठेरिति चेदत्र केचित् । उक्तप्रतिबन्धकताव-
च्छिन्नकोटो लौकिकसन्निकर्षानिष्ठकारणताघटकसम्बन्धेन लौ-
किकसन्निकर्षाभावो न निवेद्यते किं तु स्वसमानाधिकरणाविषय-
त्वानिरूपितप्रकारत्वानिरूपितविषयतासम्बन्धेनैव एवं च सामान्य-
लक्षणाजन्यचाक्षुषाद्युत्तरं यत्किञ्चिद्घटनिष्ठचक्षुःसन्निकर्षस्यो-
क्तपरम्परासम्बन्धेन निखिलघट एव सत्त्वात् तादृशसम्बन्धाव-
च्छिन्नप्रतियोगितालौकिकसन्निकर्षाभावविशिष्टज्ञानस्य घटा-
दायसत्त्वेन तदानीं न तादृशचाक्षुषधाराणुपपत्तिरित्याहुः । तत्र स-
मीचीनम् । एतावता सामान्यलक्षणाजन्यचाक्षुषोत्तरं चाक्षुषधारो-
पपादने ऽपि दीधितिकारीयसन्तानोत्कीर्तनस्यानर्थक्यमेवा-
न्धतमसे आलोकाभावादेवोक्तसम्बन्धावच्छिन्नसन्निकर्षघटितो-
भयाभावाविशिष्टज्ञानात्मकप्रतिबन्धकसत्त्वेन चाक्षुषसन्तानास-

म्भवात् इति ध्येयम् ॥

केचित्तु घटत्वपटत्वादीनां तद्विषयकज्ञानानां वा बहूनां प्रत्यासत्तित्वे कार्यकारणभावानन्त्यप्रसङ्गात् सर्वत्र नित्यज्ञानव्यक्तेरेव प्रत्यासत्तित्वं तस्याः स्वाश्रयविशेष्यकप्रत्यक्षं प्रति तद्वबुद्धिव्यक्तित्वेनैव हेतुत्वं नित्यज्ञानव्यक्तेः सर्वदा सत्त्वात् स्वाश्रयविषयकहेतुयत्किञ्चित्सांभ्रकर्यदशायां जगद्गोचरनिर्विकल्पकोत्तरं सार्वश्यापत्तिरतः स्वाश्रयविशेष्यकत्वानुसरणम् । स्वाश्रयस्तु विषयतया ग्राह्य इति जगदीशः । अयं स्वाश्रयत्वं न कार्यतावच्छेदकं प्रयोजनविरहात् किं तु विशेष्यतासम्बन्धेन प्रत्यक्षत्वावच्छिन्नं प्रति विषयतासम्बन्धेन नित्यज्ञानव्यक्तेर्हेतुत्वमित्यस्य लाभाय स्वाश्रय इत्युक्तम् । अत्र समवायसम्बन्धेन घटत्वादिप्रकारकज्ञानसत्त्वे कालिकसम्बन्धेन तदाश्रयस्य तेन सम्बन्धेन घटत्वादिप्रकारकप्रत्यक्षोत्पत्तिस्वीकारः सिद्धान्तविरुद्धः केचिदित्युक्त्या सूचितः ॥

अत एव सुरभिचन्दनमित्यादौ सौरभत्वादेरपि भानमिति शिरोमणि । इत्यादावित्यादिपदेन भ्रमान्तरस्य तदनुपपत्तयस्य च परिग्रह इति जगदीशः । सौरभत्वेन चन्दनमहं जानामीत्यनुपपत्तयस्येत्यर्थः । अथ सौरभत्वभानार्थं ज्ञानलक्षणायाः प्रत्यासत्तिस्वीकारोऽनुचितः सामान्यलक्षणया सौरभत्वप्रकारेण सौरभभानस्वीकारेणैवोपपत्तेः सौरभमुप्यविशेष्यकमानसे तादात्म्येन सौरभस्याप्रतियन्धकत्वात् । न च तत्रापि चन्दनांशे सौरभत्वप्रकारताप्रयोजिका ज्ञानलक्षणावैधेति धार्यं तथा सति न हि तत्र सुरभिगन्धस्य भानसम्भव इति जगदीशप्रन्धानुत्थितिप्रसङ्गात् तत्रापि सौरभस्य भानसत्त्वेऽपि चन्दनांशे सौरभत्वप्रकारताप्रयोजकत्वेन ज्ञानलक्षणायाः प्रत्यासत्तित्वस्यापदयकत्वादिति सिद्धान्तोऽज्ञानुसन्धातव्यः ॥

न चैवं निर्विकल्पकस्य प्रत्यासत्तित्वे स्वविषयीभूतघटत्वाद्युपधानेन तस्य प्रत्यक्षापत्तिर्विषयानुपधानेन ज्ञानादिप्रत्यक्षस्यालीकतया विषयोपनायकविरहादेव मनःसन्निकृष्टस्य तस्यातीन्द्रियत्वोपगमात् इति धार्यं सत्यपि सन्निकर्षे प्रत्यक्षसामान्यं प्रत्येकादृष्टत्वेनैव निर्विकल्पकत्वकल्पनेनापि तादात्म्येन विरोधित्वकल्पनादेव निर्विकल्पकस्याप्रत्यक्षत्वादिति जगदीशः । अथात्र प्रत्यक्षसामान्यं प्रति

तादात्म्येन निर्विकल्पकमात्रस्य यदि प्रतिबन्धकत्वं तदा द्रव्यं घटघटत्वे इति निर्विकल्पकोत्तरं द्रव्यत्वेनेदं जानामीत्यनुव्यवसायो न स्यादुक्तप्रतिबन्धकसत्त्वात् न च प्रकारत्वानिरूपकत्वं निर्विकल्पके देयमिति वाच्यं तदा तादृशज्ञानस्य घटत्वेनेदं जानामीत्यनुव्यवसायापत्तेरिति चेन्न विषयत्वसम्बन्धावच्छिन्नघटत्वादिप्रकारताकप्रत्यक्षत्वावच्छिन्न प्रति घटत्वादिनिर्विकल्पकत्वेन प्रतिबन्धकत्वमिति विशिष्यैव प्रतिबन्धकत्वकल्पनात्त कोऽपि दोषः घटत्वादिनिर्विकल्पकत्वं च सांसर्गिकविषयतानिरूपितघटत्वादिनिष्ठविषयत्वानिरूपकत्वे सति घटत्वादिविषयकज्ञानत्वम् । केचित्तु विषयत्वानिरूपितविषयतानिष्ठविषयतानिरूपितलोकिरूपविषयतासम्बन्धेन प्रत्यक्षसामान्यं प्रत्येव तादात्म्येन निर्विकल्पकत्वेन प्रतिबन्धकत्वकल्पनात्त दोषः । तादृशविषयतानिरूपितलोकिरूपविषयताप्रसिद्धिस्तु उपनयमर्वाद्या निर्विकल्पकीयविषयत्वप्रकारेण घटादिलोकिरूपप्रत्यक्ष एवेति । न च निर्विकल्पकज्ञानीयविषयतासम्बन्धेन घटत्वाद्युपरागेण निर्विकल्पकस्य भ्रमात्मकप्रत्यक्षापत्तिरिति वाच्यम् भ्रमस्य दोषजन्यतया तत्र दोषस्यैवाकल्पनावित्याहुः । तस्मिन्त्यम् । यत्तु घटादिप्रकारकप्रत्यक्षं प्रत्येव घटादिज्ञानत्वेन हेतुस्ये घटादिविशेष्यकघटो द्रव्यमित्याकारकमानसोपनीतभानं न स्यादिति तत्र घटादिधार्मिकद्रव्यत्वाद्यसर्गाग्रहादिवशेनैव मानसधियो घटादिविशेष्यकत्वसम्भवात् । यद इत्येतावन्मात्राकारस्य बाधनिर्णयप्रतिबन्धमानसप्रत्यक्षस्यासत्त्वेऽपि क्षत्यभावात् ॥

न चैवं घटादेरनुगोस्थतिदृशायां तद्विशेष्यकं मानसं प्रत्यक्ष स्यात् तद्वर्त्मकासर्गाग्रहस्य तदानीमपि सत्त्वादि-
ति वाच्यम् घटप्रकारकप्रत्यक्षत्वस्य घटनिष्ठालोकिरूपविशेष्यताकप्रत्यक्षत्वव्यापकतया तदवच्छिन्नं प्रति हेतुभूतस्य घटादिज्ञानस्य विरहादेयानुपस्थितघटादेर्विशेष्यविधया मानसग्रहसम्भवात् इति जागदीर्शा । यद्यप्यत्र सामान्यलक्षणा-
प्रत्यासर्त्येव घटादिविशेष्यकमानसप्रत्यक्षसम्भवादिदमसङ्गतं तथा-
पि सामान्यलक्षणायाः तत्सम्बन्धेन तत्प्रकारकप्रत्यक्षं प्रति तदितरसम्बन्धानवच्छिन्नगतिनिष्ठविषयताकज्ञानहेतुतया यत्र

कालिकेन घटव्यद्रव्यत्वप्रकारकज्ञानोत्तरं जायमानं समवा-
येन घटव्यद्रव्यत्वप्रकारकं - घटो द्रव्यमित्याकारकमान-
सोपनीतमानं तस्य सामान्यलक्षणानधीनत्वेन तत्रैवानुत्पा-
दनीयत्वात्प्रासङ्गिकः न च सामान्यलक्षणायाः कार्यकारणभा-
वे व्यभिचार इति वाच्यं सामान्यलक्षणायाः कार्यदिशि त-
त्त्वमानसोपनीतमानान्वयस्य निवेशनोपत्वादिति ध्येयम् ॥

अथ घटप्रकारकप्रत्यक्षत्वस्य घटनिष्ठा लौकिकविशेष्यताकप्रत्य-
क्षत्वव्यापकत्वमभिहितं जगदीशेन तत्तस्य सङ्गच्छते सामान्यलक्ष-
णाज्जन्यघटत्वादिकप्रकारकचाक्षुषादिप्रत्यक्षे तादृशव्यापकनाभङ्गादि-
ति । न च घटनिष्ठालौकिकविशेष्यताकप्रत्यक्षपदेन तादृशमानसस्य
विवक्षितत्वाच्च दोषः भूत एव तादृशव्यापकत्वसङ्गमने घटो द्र-
व्यमिति मानस्य घटं जानामीत्याकारकत्वनियम इत्यनेन प्र-
मृष्टता मानसमाप्तान्तर्भावेन तथा व्यापकत्वसम्पादनेन तथा-
र्थ एव व्यक्तीकृत इति वाच्यम् अनुपस्थितघटनिष्ठालौकिक-
विशेष्यताकसामान्यलक्षणाज्जन्यमानसेऽनुपस्थितस्य घटप्रकार-
कत्वाभावेन तत्रापि व्यापकत्वाभावात् । यत्तु सामान्यतो
घटप्रकारकप्रत्यक्षत्वस्य घटनिष्ठालौकिकविशेष्यताकमानसत्व-
व्यापकत्वमेव विवक्षितं न तु तद्व्यघटप्रकारकत्वस्य तद्व्यघट-
निष्ठालौकिकविशेष्यताकमानसत्वव्यापकत्वम् एव च सामा-
न्यलक्षणाज्जन्यमानसेऽपि उपस्थितयत्किञ्चिद्व्यघटप्रकारकत्वनिय-
मेन तदादायैव उक्तप्रकारतानिर्वाह इति तत्त्वसामान्यलक्षणा-
ज्जन्यमानसवत् घटो द्रव्यमित्युपनीतमानसेऽपि उपस्थितयत्कि-
ञ्चिद्व्यघटप्रकारकत्वमादायैवोक्तव्यापकतानिर्वादेनानुपस्थितघटविशे-
ष्यकत्वस्याशक्यवारणतया तथाविधव्यापकत्वाभिधानस्य प्रमृष्टता-
नुपयोगित्वादिति चेदत्राहुः घटनिष्ठालौकिकविशेष्यतापदेन सामा-
न्यप्रत्यासत्त्यप्रयोज्यघटनिष्ठालौकिकविशेष्यताया विवक्षितत्वात्ता-
दृशविशेष्यताकप्रत्यक्षत्वव्यापकत्वं च घटप्रकारकप्रत्यक्षत्वस्याक्षत-
मेवेति न काप्यनुपपत्तिरिति ध्येयम् । ननु प्रत्यक्षे बाधाभावबलात्
सन्निकर्षाप्रयोज्यस्यापि विषयत्वस्योपगमे घटव्यद्रव्यत्वादिज्ञानोत्तरं
बाधाभावबलेन घटो द्रव्यमित्यसिद्धिद्वयतादिविशेष्यकचाक्षुषात्म-
कमुपनीतमानमपि कथं न स्यादिति इष्टावचो च उपनीतं

विशेषणतयेव भासत इत्यस्य विरोध इति चेन्न घटादि-
प्रकारकप्रत्यक्षत्वस्य सामान्यप्रत्यासत्त्यप्रयोज्यघटनिष्ठा लौकिक-
विशेष्यताकप्रत्यक्षत्वस्योक्तत्वेन उक्त्यापकधर्मावच्छिन्नकारणी-
भूतघटाविज्ञानविरहादेवोक्ताप्रत्यक्षसम्भवात् पूर्वं घटाविज्ञान-
सत्त्वे ॥ मुख्यविशेष्यतया द्रव्यचाक्षुषादिकं प्रति च-
क्षुर्लौकिकसन्निकर्षाभावाविशेष्यज्ञानमात्रस्य विषयतया प्रातिव-
न्धकत्वादेवासन्निरूप्यघटविशेष्यकचाक्षुषासम्भव इत्यवधेयम् ॥

एतेनास्तु विशेष्यज्ञानमपि कारणजन्यतां च निर्विकल्पकमपि
सामान्यलक्षणया इति दीधितिकारः । ननु सामान्यलक्षणाजन्य
ज्ञाने ऽसन्निरूप्यघटान्तरस्यापि विशेष्यत्वात्तस्य च प्रागनुपस्थि-
तत्वेन विशेष्यज्ञानस्य हेतुत्वं दुर्धरमत आह जन्यतां चेति ।
घटत्वादिसामान्यस्य च स्वेतरप्रकारत्वात्निरूपितविषयतास-
म्बन्धेनैव घटत्वप्रकारकप्रत्यक्षं प्रति हेतुत्वं पाठ्यमतो विनापि
घटत्वज्ञानं द्रव्यत्वादिसामान्यज्ञानात् घटस्य प्रत्यक्षात्पादेऽपि
न व्यभिचार इति जगदीशः । अत्र कालिकसम्बन्धेन घटत्वप्र-
कारकज्ञानात् समवायेन घटत्वप्रकारकप्रत्यक्षापत्तिरतस्तत्सम्ब-
न्धेन घटत्वप्रकारकप्रत्यक्षं प्रति तदितत्सम्बन्धानवच्छिन्नतद्विष-
यताफलानत्वेन हेतुत्वं पाठ्यं कार्यस्य स्वेतरप्रकारत्वात्निरूपित-
विषयत्वं कारणस्य तु स्वविषयीभूतसामान्याभयानिष्ठविषयत्वं
प्रत्यासत्तिः । अत्र कार्यतापच्छेदकसम्बन्धेन स्वाभयनिष्ठत्वमपि
पाठ्यम् । अन्यथा यत्र घटत्वज्ञानं घटत्वज्ञानं च तदुत्तरमुभयज्ञाना-
जायमानस्य उपस्थितघटांशे घटत्वप्रकारकस्यानुपस्थितघटांशे
घटत्वप्रकारकस्य उपस्थितपटे घटत्वप्रकारकस्यानुपस्थितपटे
घटत्वप्रकारकस्य प्रत्यक्षस्य स्वेतरप्रकारत्वात्निरूपिताविषयतास-
म्बन्धेनानुपस्थितपटेऽप्युत्पन्नया स्वविषयीभूतघटत्वात्मकसामा-
न्याभयनिष्ठविषयतासम्बन्धेन घटत्वस्य ज्ञानस्य तत्र विरहेण
व्यभिचारापत्तेः विषयत्वं चालौकिकं माह्यं तेन कालिकसम्बन्धेन
घटत्वप्रकारकज्ञानलक्षणा लौकिकसन्निकर्षाभ्यां जायमाने समवाय-
सम्बन्धावच्छिन्नघटत्वप्रकारकप्रत्यक्षे न व्यभिचारः । एवं यत्र
स्वरूपेण घटत्वज्ञानं घटे चालौकिकसन्निकर्षः तदुत्तरं घटधर्मिक-
समवायेन घटत्वसमात्मकघटत्वत्वे इत्याकारकनिर्विकल्पकात्मक-

समुद्दालम्बनं तत्र न व्यभिचारः । न च स्वेतरप्रकारत्वनिरूपि-
तत्वविशेषणं व्यर्थमिति धार्यं यत्र यत्किञ्चिदप्ये लौकिक-
साधिरूपः कालिकसम्बन्धेन घटत्वप्रकारकज्ञानं समवायसम्बन्धेन
द्रव्यत्वप्रकारकद्रव्यविशेष्यकज्ञानं च तदुत्तर लौकिकसाधिरूप-
मर्थादया जायमानस्य घटत्वज्ञानलक्षणया समवायेन घटत्वप्रका-
रकस्य घटो द्रव्यत्वसामान्यलक्षणया च द्रव्यं चेत्याकारकसमू-
हालम्बनप्रत्यक्षस्य घटस्याश्रयनिष्ठद्रव्यत्वप्रकारत्वनिरूपितालौकि-
कविषयतासम्बन्धेन घटादायुत्पन्नतया तत्र समवायातिरिक्तस-
म्बन्धावच्छिन्नघटत्वविषयताकज्ञानस्य विरहण व्यभिचारापत्तेः ।
सत्यपि स्वेतरप्रकारत्वनिरूपितत्वविशेषणे घटस्याश्रयनिष्ठा लौकि-
कविषयतायां घटत्वेतरप्रकारत्वनिरूपितत्वाविरहेण तादृशविषय-
तायां घटत्वसामान्यलक्षणाकार्यतावच्छेदकत्वसंगत्वाविरहादेव न
व्यभिचारः । नन्वेव यत्र घटत्वप्रकारकज्ञानं द्रव्यत्वप्रकारकज्ञानं
च तदुत्तर द्रव्यत्वसामान्यलक्षणया घटत्वधर्मितावच्छेदककद्र-
व्यत्वप्रकारकयावदुपघटमुख्यविशेष्यकं घटो द्रव्यमित्याकारक-
प्रत्यक्षं न स्यात् द्रव्यत्वसामान्यलक्षणाप्रयोज्यद्रव्यत्वाश्रयीभूत-
घटनिष्ठा लौकिकविषयतायाः घटत्वप्रकारत्वनिरूपितत्वेन द्र-
व्यत्वेतरप्रकारत्वनिरूपितत्वाभावादिति चेन्न सामान्यलक्षणाज-
न्यतादृशज्ञानानुपगमादुपगमे तु स्वेतरप्रकारत्वनिरूपितविष-
यतापदेन स्थानिष्ठप्रकारत्वनिरूपिता या स्वेतरनिष्ठप्रकारत्वनिरू-
पितविषयता तदन्धविषयत्व विवक्षणीयम् । यद्यपि यत्र का-
लिकसम्बन्धेन घटत्वप्रकारकज्ञानोत्तर लौकिकसाधिरूपमर्थादया
समवायेन घटत्वप्रकारिका घटः द्रव्यत्वसामान्यलक्षणया च
द्रव्यं द्रव्यद्रव्यत्वे चेत्याकारकसमूद्दालम्बनद्रव्यनिर्विकल्पका-
त्मकघटत्वप्राथमिकविशिष्टधीर्जायते तत्र तदुच्चैरसाभिष्ट-
घटेऽपि घटत्वेतरनिष्ठप्रकारत्वनिरूपितविषयतासम्बन्धेन स-
त्त्वेन व्यभिचारो दुर्धारः तादृशनिर्विकल्पकीयाविषयतायाः स्वेत-
रप्रकारत्वनिरूपितत्वाभावात् पूर्वं समवायेतरसम्बन्धानवच्छिन्न-
घटत्वविषयताकज्ञानस्य चासत्त्वात् तथापि कालिकसम्बन्धे-
न घटत्वप्रकारकज्ञानोत्तर समवायेनालौकिकविशेष्यताशालिघ-
टत्वप्रकारकोपनीतमाने व्यभिचारवारणाय यथा तत्तदुपनीत-

भानान्यत्वं निवेद्यते तथात्रापि तत्तज्ज्ञानान्यत्वनिवेशेनैवोक्तव्य-
भिचारवारणसम्भवादिति भावः । केचित्तु उक्तस्थले व्यभि-
चारवारणाय स्वेतरप्रकारत्वानिरूपितत्वमपहाय स्वेतरविषयत्वा-
प्रयोज्यविषयतासम्बन्धेन तत्सम्बन्धावच्छिन्नघटत्वादिप्रकारक-
प्रत्यक्षं प्रति तदितरसम्बन्धानवच्छिन्नघटत्वादिविषयताशालि-
ज्ञानत्वेन हेतुत्वं वाच्यम् तथा च तादृशनिर्विकल्पकविषयताया
घटत्वेतरप्रकारत्वानिरूपितत्वेऽपि घटत्वेतरव्यवस्थानिष्ठविषयता-
प्रयोज्यत्वसत्त्वाच्च व्यभिचारः । न च तत्प्रकारकत्ववैयर्थ्य-
मिति वाच्यं लोकिकसन्निरूप्यज्ञाने प्राथमिकनिर्विकल्पके व्य-
भिचारवारणाय तत्सार्थं न्यात् न च कालिकेन घटत्वप्रकारक-
ज्ञानलोकिरुसाधिरुपाभ्यां जायमाने समवायेन घटत्वप्रकारक-
प्रत्यक्षे व्यभिचार इति वाच्यं तत्तज्ज्ञानान्यत्वेन कार्यस्य विशे-
षणीयत्वादित्याहुस्तस्मिन्त्यम् । अभावलोकिप्रत्यक्षं प्रति
प्रतियोगिज्ञानस्याहेतुत्वं घटाज्ञानदृशायामिन्द्रियसम्बद्धविशेषण-
तया नेत्याकारकस्याभावलोकिप्रत्यक्षस्य प्रसङ्गो दुर्वारः अ-
भावप्रत्यक्षं प्रति विशिष्टप्रतियोगिज्ञानस्य हेतुत्वे तु प्रागुप-
स्थितस्य विशिष्टप्रतियोगिनोऽभावांशे विशेषणीभूय भाने बाधका-
भावात् न तादृशप्रत्यक्षम् ॥

न च घटाभावस्यैव घटत्वावच्छिन्नाभावत्वेन प्रात्य-
क्षिकत्वेन घटज्ञानाज्जन्ये व्यभिचारात् प्रतियोगिज्ञानस्य
हेतुत्वं दुर्वचं घटत्वावच्छिन्नाभावत्वेन प्रत्यक्षं प्रत्येयं
घटत्वादिप्रकारकज्ञानत्वेन हेतुत्वे तु घटाज्ञानदृशायामिन्द्रि-
यसम्बद्धविशेषणतया नेत्याकारकप्रत्यक्षं दुर्वारमिति वाच्यं
घटत्वावच्छिन्नप्रकारकान्यप्रकारत्वावच्छिन्नविशिष्टलोकि-
विषयताकप्रत्यक्षं प्रत्येयं घटत्वादिप्रकारकज्ञानत्वेन हेतुत्वात्तस्य
च सप्तप्रमानिर्विकल्पकसाधारण्यात् प्रकारत्वं तु प्रतियोगित्व-
सम्बन्धावच्छिन्नं प्राह्यमतो घटो नास्तीति प्रत्यक्षस्य स्वरूपस-
म्बन्धेनाभावत्वप्रकारकत्वेऽपि नासत्प्रह इति जगदीशः ।
अनेयमापत्तिः अथ इन्द्रियसम्बद्धविशेषणतया जायमाने अय-
मित्याकारकप्रत्यक्षे इदमिदं हे इत्याकारकनिर्विकल्पकप्रत्यक्षे
च घटज्ञानाज्जन्ये व्यभिचारापत्तिस्तस्यापि कार्यतावच्छेदका-

क्रान्तत्वादेति चेन्न 'प्रतियोगित्वससर्गावच्छिन्नप्रकारत्वानि-
 रूपितत्वाभावव्यप्रकारत्वानिरूपितत्वे एतदुभयाभाववत्त्वस्य ता-
 दृशाभावनिरूपलौकिकविषयतायां निवेशनेयं तत्र व्यभिचार्या-
 रणात् । तथाहि अयमित्यादिनिरूप्यक्षीयाभावनिरूपलौकिक-
 विषयतायां घटत्वावच्छिन्नप्रकारत्वान्यप्रकारत्वानिरूपितत्वस-
 त्वेऽपि तादृशोभयाभावासत्त्वात् व्यभिचारः । तथा च घट-
 त्वावच्छिन्नप्रकारत्वा-न्यप्रकारत्वानिरूपितत्वे सति प्रतियोगित्वस-
 सर्गावच्छिन्नप्रकारत्वानिरूपितत्वाभावव्यप्रकारत्वानिरूपितत्वेतदु-
 भयाभावाविशिष्टा या द्वाभावनिरूपलौकिकविषयता तन्निरूपकप्रत्यक्षं
 प्रति घटत्वप्रकारकज्ञानत्वेन हेतुत्व वाच्यमिति समुचितार्थः । न च
 सत्यन्तद्वलवैयर्थ्यमिति वाच्यं घटज्ञानसत्त्वेऽपि घटो नास्तीति
 प्रत्यक्षानुपपत्तेः तस्य घटपटादितायज्ञानस्य कार्यतावच्छे-
 दकाक्रान्तत्वात् । घटज्ञानं विना घटीयप्रमेय इत्याकारकाभावप्रत्य-
 क्षवारणाय उभयाभावप्रतियोगिकोऽप्रतियोगित्वससर्गावच्छिन्नप्र-
 कारत्वानिरूपितत्वद्वल तथा चोक्तप्रत्यक्षीयाभावनिरूपतादृशलौकिक-
 विषयतायाम् उभयाभावप्रकारत्वानिरूपितत्वसत्त्वेऽपि प्र-
 तियोगित्वससर्गावच्छिन्नप्रकारत्वानिरूपितत्वविरहादेव तादृशो-
 भयाभावसत्त्वात् घटज्ञानं विना न तादृशप्रत्यक्षापत्तिरिति
 भावः । यदि च घटीय प्रमेय इत्यादिप्रत्यक्षस्य विशिष्टवैशि-
 ष्ट्यापगाहितया विशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानविरहादेव य-
 दाज्ञानद्वयाया न तस्यापत्तिरित्युच्यते तदा सन्नोपादेयमिति ।
 न चाभावव्यप्रकारत्वानिरूपितत्वद्वलवैयर्थ्यमिति वाच्यम् ने-
 त्याकारकप्रत्यक्षापत्तेः तादृशाभावनिरूपविषयतायां प्रतियोगि-
 त्वसस्य-धावच्छिन्नप्रकारत्वानिरूपितत्वसत्त्वेन कार्यतावच्छे-
 दकानाक्रान्तत्वात्तन्निवेशे च तत्राभावव्यप्रकारत्वानिरूपित-
 त्वविरहादेव तादृशोभयाभावसत्त्वात् तादृशप्रत्यक्षापत्तिरिति
 भावः । न च घटज्ञानं विना एकत्र द्वयमिति रीत्या घटाभावः
 घटीय इत्याकारकप्रत्यक्षापत्तिः तादृशाभावनिरूपविषयताया निरु-
 कोभयाभावसत्त्वेऽपि घटत्वावच्छिन्नपटत्वावच्छिन्नप्रकारत्वानिरूपि-
 तत्वेन तादृशप्रकारत्वानिरूपितत्वविरहेण कार्यतावच्छेदकाना-
 क्रान्तत्वाविति वाच्यं सत्यन्तद्वलघटकीभूतान्यप्रकारतापदेन

घटत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितविशेष्यत्वानिरूपितप्रकारताया वि-
वक्षणेनैवोक्तदोषधारणसम्भवात् तथा च तादृशविषयताया-
घटत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपिता याभावत्वावच्छिन्नविशेष्यता-
तदन्यनिरूपिता या प्रतियोगित्वसंस्र्गावच्छिन्नप्रकारता तदनि-
रूपितत्वेन घटज्ञानं विना न तादृशप्रत्यक्षापत्तिस्तस्यापि
कार्यतावच्छेदकाक्रान्तत्वादिति भावः । न च प्रकारतायां प्र-
तियोगित्वसंस्र्गावच्छिन्नत्वनिवेशो व्यर्थ इति वाच्यं नन्त्याकार-
कप्रत्यक्षस्य कार्यतावच्छेदकाक्रान्तत्वलाभायैव तन्निवेशात् य-
द्यप्येवमपि घटादिज्ञानं विना जायमानेऽयमित्याकारकप्रत्यक्षे
इदन्त्यादिनोपस्थिते तमसि भावत्वाभावरूपकोटिकलशये च
व्यभिचारो दुर्यारस्तस्यापि कार्यतावच्छेदकाक्रान्तत्वात्तथा-
प्युभयाभावरप्रतियोगिकुक्षो भभावत्प्रकारत्वानिरूपितत्वपदेना-
भावत्प्रकारताभिन्नप्रकारतानिरूपितत्वस्य विवक्षितत्वात्तत्र को-
ऽपि दोषः उक्तप्रत्यक्षस्याभावत्प्रकारताभिन्नप्रकारतानि-
रूपितत्वघटिनोभयाभावघटिनकार्यतावच्छेदकानाक्रान्तत्वात् । एते-
न मागुक्तोभयाभावस्य कार्यतावच्छेदककोटो निवेशोऽभावा-
भावत्वे इत्याकारकनिर्विकल्पकापत्तिस्तादृशनिर्विकल्पकस्य मा-
गुक्तोभयाभावघटित कार्यतावच्छेदकानाक्रान्तत्वादित्यपि परास्तम् ।
न चैवमिदमिदन्तरे इत्याकारकप्रत्यक्षे व्यभिचारस्तस्य
निरुक्तोभयाभावघटिनकार्यतावच्छेदकाक्रान्तत्वादिति वाच्यं ता-
दृशनिर्विकल्पकानभ्युपगमात् अभ्युपगमे तु भयाभावा-
घटितदन्यतरावृत्तिनिर्विकल्पकौषमिषयत्वानिरूपकत्वेन कार्यस्य
विशेषणीयतया उक्तनिर्विकल्पकस्य इदन्त्यवृत्तिविषयतानि-
रूपकत्वेन कार्यतावच्छेदकानाक्रान्तत्वात्तत्र व्यभिचारः निर्विकल्प-
कविषयत्वं च विषयत्वानिरूपितविषयत्वमिति न चाभा-
वाभावत्वे इदमिदन्तरे इत्याकारकसमूहालम्बननिर्विकल्पकापत्ति-
रिष्टत्वादिति संक्षेपः । परंतु, घटत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितवि-
शेष्यतानिरूपितप्रकारत्वा-यत्वे सति स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नाभा-
वरत्प्रकारताभिन्ना या प्रकारता तादृशप्रकारतानिरूपिताभावनिष्ठ-
लौकिकविषयताकप्रत्यक्षत्वस्य कार्यतावच्छेदकत्वापेक्षदोषणानव-
काशः । अभावत्वं वास्तीति प्रत्यक्षस्य घटादिज्ञानस्य कार्यताय-

च्छेदकाक्रान्तत्ववारणाय भावत्वप्रकारतायां स्वरूपसम्यग्धाव-
 च्छिन्नप्रत्यक्षिणम् । इदमिदन्तये भभावाभावत्ये इत्याकारकप्र-
 त्यन्तुमान्युपेयते- तदाह भावनिष्ठविषयतायां विषयतानिरूपितत्व-
 मपि देयमिति प्राहुः । यद्यपि विशिष्टप्रतियोगिज्ञानस्य हेतुत्व-
 पक्षेऽप्यभावा न घटीय इत्यभावे प्रतियोगितासम्यग्धावच्छि-
 द्धघटाभावादिभ्यवदशायामिन्द्रियसम्यग्धविशेषणता यलाघेत्याका-
 रकप्रत्यक्षस्य दुर्यारत्वमिति जगदीशः । अत्रेदमप्येवं तादृश-
 प्रतिबन्धकसत्त्वेऽपि प्रतियोगितासम्यग्धेन घटवत्प्रभावत्वप्रकार-
 कघटीयोऽभाव इत्याकारकज्ञानस्य सम्भवेन नेत्याकारकप्रत्यक्षा-
 पादनमसङ्गतमिति चेन्न प्रतियोगितासम्यग्धेन घटविशिष्टे ऽभा-
 वस्यवद्वृत्तिधर्मधरनिर्णयकपक्षे तादृशज्ञानप्रतिबन्धकस्यापि
 प्राक् स्थापितत्वात् । न च तथाप्येकद्वयमिति रीत्या प्रतियोगि-
 तासम्यग्धेन भावावस्थे च भावसम्भवेन नेत्याकारकप्रत्यापादन-
 मसङ्गतमिति वाच्यं तादृशज्ञानस्य प्रतियोगिप्रकारतानिरूपिता-
 यच्छेदकतानापन्नाभावत्वप्रकारकगया नेत्याकारकप्रत्यक्षतुल्य-
 स्वादेकत्र द्वयमिति रीत्या तादृशज्ञानानभ्युपगमाच्चेति ध्येयम् । घटी-
 यप्रत्यभावव्याप्यत्वेन कपालव्यसंयोगरूपचरमकारणवत्ये लो-
 किकप्रत्यक्षस्य प्रागभावप्रत्यक्षहेतुत्वे तस्यानुमितिरेव स्यात्
 समानविषये लौकिकप्रत्यक्षसामान्या यलवरेऽपि तावत् काल
 प्रागभावात्मकविषयस्यासत्त्वेन तस्य प्रत्यक्षायोगः अतोऽन्यवहित-
 पूर्णत्वसम्यग्धेन घटवत्स्वरूपफलोपधायकत्वेन चरमकारणलौकिक-
 प्रत्यक्षस्य प्रागभावे हेतुत्वमुक्तं जगदीशेन तत्र सङ्गच्छते फलो-
 पधायकत्वेन चरमकारणत्वलौकिकप्रत्यक्षस्य प्रागभाववत्स्वरज-
 कत्वमभ्युपेत्यानुमित्यापत्तिवारणेऽपि प्रागप्रत्यक्षस्यासम्भावित-
 त्वात् फलोपधायकत्वेन चरमकारणलौकिकप्रत्यक्षदशायां
 प्रागभावोऽत्मकविषयस्यासत्त्वादिति चेन्न चरमत्वस्य त्रिवक्षणीय-
 तया कार्योपधायकत्वेन यस्य कस्य चित् लौकिकप्रत्यक्षस्यैव
 प्रागभावरजकत्वेन दशकपालाद्यघटस्थले कतिपयकपालसंयोगा-
 नन्तर चरमकारणोत्पत्तिकाले तत्पूर्वं वा दोषविशेषजन्यफलोप-
 धायकत्वेन चरमकारणलौकिकप्रत्यक्ष सम्भवेन तदुत्तरं प्राग-
 भाव प्रत्यक्षसम्भवात् पूर्वं विषयस्य सत्त्वात् न चैवं प्रागभाव-

इयाप्येवेन चरमकारणज्ञानस्यापि हेतुत्वं सुष्ठुतरमिति वाच्यं
न तु प्रागभावव्याप्यचरमसामग्रीमत्वज्ञानमेव प्रागभावहेतुरि-
त्यादिना ग्रन्थकृतैवाग्रं तस्योक्तत्वात् । अत एवान्यत्र समान-
विषयप्रत्यक्षसामग्र्या बलवत्त्वेऽप्यत्र तद्वकल्पनात् प्रागभाव-
स्यानुमितिरेव जायतामित्यग्रिमग्रन्थोऽपि सङ्गच्छते अन्यथा
चरमसामग्रीज्ञानकालपर्यन्तं विषयस्यासत्त्वादेव तस्य प्रत्य-
क्षासम्भवेनानुमितिसम्भवात् समानविषये प्रत्यक्षसामग्र्या
विरोधित्वसङ्कोचकल्पनानोचित्यापत्तेः । एतेन प्रागभावस्य प्र-
तियोगिनादित्वाभिप्रायेण चरमकारणलौकिकप्रत्यक्षस्य हेतु-
त्वं युक्तमिति परास्तम् । प्रतियोगितदभावयोरैकक्षणावृत्ति-
त्वादित्युत्तरग्रन्थविरोधादिति ध्येयम् । चरमकारणवत्तलौकिकप्र-
त्यक्षमित्यस्य चरमकारणस्य लौकिकप्रत्यक्षं यस्या इति व्युत्पत्त्या
चरमकारणलौकिकप्रत्यक्षसामग्री लक्ष्यते सैव प्रागभावव्यञ्जिकेत्य-
पि वदन्ति । यदपि प्रसिद्धानामभावलौकिकप्रत्यक्षाणां विशिष्ट-
पैशिष्ट्याद्यगाहित्वानियमाद्विशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानविरहादे-
व तेषां नापत्तिरतिरिक्तस्य नेत्याकारकप्रत्यक्षस्यालीकतया
नापत्तिसम्भावनापि पारमार्थिककार्यव्यक्तीनां सामान्या एव
कार्योत्पात्तिव्याप्यव्योपगमात् तथा च घटत्वाविविशिष्टपैशि-
ष्ट्याद्यगाह्यभावप्रत्यक्षन्याविनानाधर्माणामिन्द्रियसम्बन्धाविशेषणता-
याः प्रतियोगिज्ञानस्य वा कार्यतावच्छेदकत्वविरहेऽपि न
क्षतिरिति तदसत् । यत्र पटाभावे घटत्वावच्छिन्नप्रतियो-
गिताकत्वध्वनस्य सामग्री नास्ति तत्र इन्द्रियसम्बन्धविशेषणता-
बलाज्जायमानस्य पारमार्थिकस्यैव घटो नास्तीति प्रत्यक्षस्य
घटाभाव इव पटाभावे लौकिकविषयतासम्बन्धेनोत्पत्तेदुर्वारि-
त्वात् । तस्य च पटाभावांशे विशिष्टबुद्धिसामग्रीविरहाश्रय-
कारकताया अर्थवशसम्पादनीयत्वादिति तर्कालङ्कारः । ननु
पटाभावानिष्ठलौकिकविषयतासम्बन्धेन तादृशप्रत्यक्षरूपापायस्या-
लीकतया आपत्तेरयोगात् अत एवोक्तं जगदीशेन तन्तुपटकार्य-
कारणभावस्थले चापायस्य पुनरुत्पादस्याप्रसिद्धिरिति । न
च तादृशसम्बन्धेन तादृशप्रत्यक्षस्योत्पत्तेरलीकत्वेन तादृश-
प्रत्यक्षापत्तेरसम्भवेऽपि तादृशप्रत्यक्षं पटाभावे लौकिकविषय-

तानिरूपकं स्यादित्यापत्तिः सम्भवतीति वाच्यं तादृश-
प्रत्यक्षे पदाभायनिष्ठलौकिकविषयतानिरूपकत्वरूपापापस्यापा-
पकस्यापसिद्ध्या तादृशविषयतानिरूपकत्वस्यापसेरयेगात् य-
दि च पदाभावो यदि लौकिकविषयतासम्बन्धावच्छिन्नत-
त्त्वैकानिष्ठकार्यतानिरूपितकारणतावच्छेदकीभूतधर्मावच्छिन्नाभाव-
घात स्यात्तदा पदाभावा लौकिकविषयत्वसम्बन्धावच्छिन्नत-
त्त्वैक्यमात्रं स्यादित्येवापावर्त्तनीयमतो न कश्चिदोप इत्युच्यते तदा-
पि विषयतासम्बन्धेन तद्व्यक्तियपिषयकतत्प्रत्यक्षं प्रति तादृ-
श्येन तद्व्यक्तेर्हेतुत्वाद् घटाभायविषयकप्रत्यक्षत्वकेरपि विषयतासम्ब-
न्धेन पदाभावेऽपि निरुक्तापत्तिर्न सम्भवति घटाभावरूपविष-
यस्य पदाभावे विरहादयं पदाभावे तादृशप्रत्यक्षसामग्रीविरहात् ।
पदाभावे तादृशवच्छेदकामसिद्धेः न चाभायनिष्ठलौकिकविषय-
तासम्बन्धेन प्रत्यक्षत्वावच्छिन्नकार्यतानिरूपितकारणतावच्छेद-
कीभूतधर्मावच्छिन्नाभावघात स्यात् पदाभावो विषयतासम्ब-
न्धेन प्रत्यक्षत्वान् स्यादित्यापत्तिरिति वाच्यं प्रतियोगितास-
म्बन्धेन घटाभावस्य बाधनिश्चयकालेऽपि विषयतासम्बन्धेन
तादृशप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नस्य सामान्या वृत्तित्वात् अगदीशोका-
पत्तिर्बुध्दा इति ज्ञेयम् ॥

ननु चरमकारणरूपसामाग्रीव्यङ्ग्यः प्रागभावो वाच्य इति
दीधितिः । ननु कपालादौ घटप्रागभावव्याप्यसामान्याः परा-
मर्शोत्तरमपि घटप्रागभावस्य नानुमितिः समानविषये लौ-
किकप्रत्यक्षसामान्या बलवत्त्वाद्वा आह यावत्कालमिति ।
सामान्यां प्रागभावादिष्याप्यवादिप्रहपर्यन्तमित्यर्थः । न च
यत्र चरमकारणोत्पत्तिक्षणे प्रागभावव्याप्यतया चरमसाम-
ान्याः परामर्शस्तत्रोत्तरकालं प्रागभावप्रत्यक्षे बाधकाभावः पूर्वं
प्रागभावात्मकस्य सत्त्वादिति वाच्यम् प्रागभावव्याप्यचरम-
कारणवत्तायाः स्मृत्यादिसाधारणनिर्णयमात्रातिप्रसक्तत्वात् तल्लौ-
किकनिर्णयस्यैव हेतुतया पूर्वं तदसम्भवादिति भावः । यादृशका-
रणकलापानन्तरं कार्योत्पादो दृष्टस्तद्बुद्धेरेव प्रागभावव्यञ्जकत्वा-
त् । तथा च कार्योपधायकत्वेन चरमकारणवत्तालौकिकप्रत्यक्षमेव
प्रागभावव्यञ्जकमतः स्वरूपतस्तदनुभवकार्योपधायकतद्वत्तास्मरणे

या न प्रागभायप्रत्यक्षमिति तदभिप्रेत्यैव कार्योत्पाद् इष्ट इत्युक्तमिति जगदीशव्याख्या । अप्रेयमापत्तिः । ननु चरमकारणस्य कार्योपधायकत्वेन लौकिकप्रत्यक्षं यदि प्रागभावव्यञ्जकं तदा कपालद्वयसंयोगात्मकस्य चरमकारणस्य लौकिकप्रत्यक्षं प्रतियोग्युत्पत्तिक्षण एव तदनन्तरं प्रागभावस्य कृतः प्रत्यक्षं प्रागभावात्मकस्य विषयस्य पूर्वमस्तत्वात् प्रागभावस्य सामग्रीनाश्वत्त्वेन पूर्वकल्प एवाभिहितत्वात् । अप्रेदं समाधानं पूर्वं प्रागभावस्य सामग्रीनाश्वतया न चेत्पादिपूर्वपक्षाभिधानम् अधुना प्रतियोगिनाश्वतया समाधानम् । अप्रैतमन्तालम्बने पूर्वकल्पस्यापि परिष्कारसम्भवे तत्परित्यागानौचित्यमिति चेन्न प्रागभावव्याप्यचरमकारणज्ञानस्य प्रागभायप्रत्यक्षहेतुतामते प्रत्यक्षसामग्रीकालेऽनुमितिसामान्या आवश्यकतात्तस्यानुमितिरप्य जायते न तु प्रत्यक्षं किमनुरोधेन तस्य प्रतियोगिनाश्वत्वमभ्युपेत्य कार्यकालावस्थायित्वं स्वीकरणीयम् । न च प्रागभावव्याप्यकारणव्याप्यलौकिकप्रत्यक्षानन्तरं प्रागभावज्ञानस्य प्रत्यक्षमनुमपसिद्धमिति प्रागभायप्रत्यक्षानुरोधेन प्रागभायस्य कार्यकालावस्थायित्वं स्वीकरणीयमिति वाच्यं तदनन्तरं प्रागभावज्ञानस्य उभयवासिसिद्धयेऽपि तादृशज्ञानस्य प्रत्यक्षं नोभयवासिसिद्धमिति तदनुरोधेन प्रागभावस्य कार्यकालावस्थायित्वस्य स्वीकार्यत्वात्तद्व्याप्यवत्ताद्वानेनैव प्रागभावस्यानुमित्या प्रागभावस्य ज्ञानविरहात् कार्योपधायकतया ज्ञानस्य हेतुतामतेऽनुमितिसामान्या अभावेन ज्ञानस्यान्यथानुपपत्त्या तदुत्तरज्ञानस्य प्रत्यक्षत्वं स्वीकरणीयं तदनुरोधेनैव प्रागभावस्य कार्यकालावस्थायित्वमङ्गीक्रियते । न च पूर्वकल्पे प्रागभावस्य प्रतियोगिभावत्वमेव कृतो नाङ्गीकार्यं विनिगमकाभावादिति वाच्यं प्रतियोगिनाश्वत्वकल्पने कार्यस्य पुनरुत्पादधारणाय तस्य प्रतिबन्धकत्वकल्पने गौरवात् न चैतन्मतेऽपि गौरवाच्च तत्सम्भवतीति वाच्यम् एतन्मते प्रागभावज्ञानस्यान्यथानुपपत्त्या गौरवस्याकिञ्चित्करत्वादिति कृतं पक्षघितेन ॥

अवच्छेदकत्वं च यत्किञ्चिद्वर्मानवच्छिन्नं समधायसम्बन्धाद्विज्ञानं ग्राह्यं तेन न तदुद्गोपतावस्थमिति जगदीशः । ननु करीत्या गोरुपादौ यत्किञ्चिद्वर्मानवच्छिन्नगोनिष्ठ-

भेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभायवत्तासत्त्वेन तत्र गोपदशक्यता-
 वच्छेदकत्वरूपसाध्याविरहेण व्यभिचारे दुर्गार इति चेन्न प्रागु-
 क्तयुक्ता तत्तद्व्यतिरेकस्य स्वरूपतो भानाङ्गीकारेण गोरूपादे-
 श्यालनीन्यायेन तत्तद्व्यतिरेकमात्रेतिप्रतीतिरसिद्धभेदप्रतियोगिता-
 निरूपितकिञ्चिदर्थानवच्छिन्नावच्छेदकतावरणेन तच्छून्यत्वविर-
 हात् व्यभिचार इति ग्रन्थकृतोऽभिप्रायः । अथवा ग-
 वेतरासमवेतत्वव्यापकभेदप्रतियोगितानिरूपितनिरवच्छिन्नावच्छे-
 दकतावस्थमर्थः । न च गोनिष्ठभेदप्रतियोगितानवच्छेदकत्वदलं
 व्यर्थम् उक्तगवेतरावृत्तित्वदलेनैव गोरूपादौ व्यभिचारधारण-
 सम्भवादिति पाठ्य धृत्त्यर्थजात्ययोर्निवृत्तगवेतरासमवेतत्वद-
 लसत्त्वेन व्यभिचारस्य दुर्गारत्वादतस्तद्वारणाय गोनिष्ठभेदप्रति-
 योगितानवच्छेदकत्वदलमिति भावः । केचित्तु गवेतरासमवेत-
 त्वे सति गोनिष्ठभेदप्रतियोगितानिरूपितनिरवच्छिन्नावच्छेदक-
 ताशून्यत्वे सति निरवच्छिन्नप्रकारताभ्यस्त्ये सति समवेतत्वं
 गोपदशक्यतावच्छेदकत्वव्याप्यं नास्तीति गोरूपादौ व्यभिचारः ।
 अत एव द्रव्यत्वादौ व्यभिचारवारणाय गवेतरासमवेतत्ववैजात्य-
 योर्व्यभिचारवारणाय गोनिष्ठभेदप्रतियोगितानवच्छेदकत्वदलं स्व-
 रूपासिद्धिवारणाय अनवच्छेदकत्वप्रकारनिरवच्छिन्नत्वदलं गो-
 रूपादौ व्यभिचारवारणाय निरवच्छिन्नप्रकारताभ्यस्त्यदलं का-
 किकादिसम्बन्धेन शक्यतावच्छेदकतावारणाय समवेतत्वदलमि-
 त्याहुः । परंतु गवेतरासमवेतत्वे सति गोनिष्ठभेदप्रतियोगिता-
 निरूपितनिरवच्छिन्नावच्छेदकताशून्यत्वे सति जातिनिरूपितस-
 मवायसम्बन्धावच्छिन्नवृत्तित्वं गोपदशक्यतावच्छेदकत्वव्याप्य-
 मिति गोरूपादौ उक्तदलसत्त्वेन व्यभिचारतादवस्थमतस्तद्वार-
 णाय जातिनिरूपितसमवायसम्बन्धावच्छिन्नवृत्तित्वदलमिति उ-
 क्तदलद्वयव्यावृत्तिः पूर्ववद्विचोष्या इत्याहुः ॥

तत्त्वज्ञानिनः शुकादेः सत्यामपि विहितनिषिद्धक्रियायां धर्माध-
 मयोरनुत्पादात्तज्जनकतया प्रागभावः सिध्यति न च उत्पन्नेऽपि तत्त्व-
 ज्ञाने तादृशज्ञानोत्तरप्रागभावसत्त्वात् धर्माधमयोरनुत्पादप्रसङ्ग इति
 पाठ्यम् एककालावच्छिन्नैकात्मवृत्तित्वसम्बन्धेन तत्त्वज्ञानाभाववि-
 शिष्टतत्त्वज्ञानप्रागभावो हेतुरिति जगदीशः । अत्रेदमवधेयम् । तत्त्व-

ज्ञानाभाष एष हेतुर्वाच्य इति न तदनुरोधात् प्रागभाषसिद्धिरिति पूर्वपक्षः । न च तत्त्वज्ञानाभावस्य हेतुत्वे सत्यपि तत्त्वज्ञाने घटाद्यवच्छेदेन तदभावसत्त्वात् धर्माद्युत्पत्तिप्रसङ्ग इति वाच्यं निरवच्छिन्नविशेषणताविशेषेण हेतुतायाः प्रविष्टत्वादिति चेदत्र यदन्ति निर्वाणमुक्तस्य तत्त्वज्ञानाभावसत्त्वात्तस्य धर्माद्युत्पत्तिप्रसङ्गः न च क्रियात्वेनापि हेतुतया निर्वाणमुक्तस्य क्रियाभावात् कथं धर्माद्युत्पत्तिरिति वाच्यम् पुत्रादायेव क्रियासत्त्वात् पित्रादेरदृष्टं प्रति पुत्रादिक्रियाया अपि हेतुता कथमन्यथा पुत्रादिकृपोत्सर्गादिना पित्रादेः स्वर्ग इति न कश्चिद्दोषमायहति ॥

घटोत्पत्तिक्षणे सामग्रीक्षणो नष्ट इत्यादि प्रतीत्या विनश्यदस्यक्रियायाः क्षणत्वमुपस्था घटपूर्वं तत्सामग्रीक्षणो जायते इत्यादि प्रतीत्या उत्पत्त्यवच्छिन्नक्रियायाः क्षणत्वमाह स्वस्यपूर्ववृत्तियावत्पदार्थेति न च स्योत्तरवृत्तियावत्पदार्थविशिष्टसमयत्वमेव निवेद्यतां पूर्वाघापेक्षया स्वोत्तरत्वप्रवेशलाघवेनाभ्यक्षणावच्छिन्नक्रियादेरेव क्षणत्वमिति वाच्यम् प्रलयक्षणेऽप्याग्निप्रसङ्गादिति जगदीशेनोक्तम् अग्नेर्दमयधेयम् । स्योत्तरत्वप्रवेशे उत्पत्त्यवच्छिन्नक्रियादेः क्षणत्वं कथमायातं यदि चान्त्यक्षणावच्छिन्नक्रियादेरेव क्षणत्वं स्यात्तदा घटपुर्वं तत्सामग्रीक्षणे जायते इति प्रतीतेः क्व गतिरिति अत्र समाधानं यवि लाघववशादन्यक्षणावच्छिन्नक्रियादेः क्षणत्वमायातं सदा तादृशप्रतीतिरसिद्धेवेति ध्येयम् ॥

इति श्रीकालीशङ्करसिद्धान्तबागीशविरचितं

सामान्यलक्षणाजागदीशो-

क्तोदयम् ।

अथ पक्षताजागदीदयाः कोट्यपन्नम् ।

यस्मादिकृतसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारकनिश्चयत्वेन यत्संशयं प्रति नियतं कर्तव्यं स सन्देहस्तत्पक्षकर्तृसाध्यकानुमितौ हेतुभूतपक्षतेत्यर्थं इति जगदीशः । अत्रायं साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यताशालिनिश्चयत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबन्धकसाध्याशालिसंशयः पक्षतेति निष्कर्षः । अथेयमनुपपत्तिः । साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबन्धकसाध्याशालिसंशयः पक्षतेत्युक्तावप्यनुगमसम्भवे तादृशानिश्चयपरपर्यन्तानुभाषनं धर्धमिति । न च घट्टिमानित्यनुमितौ महानसीयपट्टिमप्राप्तेति संशयस्य पक्षतात्वापत्तिः । साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबन्धकसाध्यास्तत्र सत्त्वादिति वाच्यं साध्यतावच्छेदकपर्याप्त्यवच्छेदकताप्रकारतानिरूपितपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यत्वावच्छेदकताप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबन्धकसाध्यास्यवच्छिन्नत्वादिति चेदत्र केचित् पर्वतो घट्टिमानित्यनुमितौ पर्वतो घट्टिविशिष्टघट्टवाप्राप्तेतिसंशयस्य पक्षतात्वापत्तिः । साध्यसंशयस्यापि भिन्नविषयकानुमितिसामग्रीविधया तत्प्रतिबन्धकत्वात् पक्षतापरामर्शयोरेव प्रतिबन्धकत्वं युक्तं लाघवात् तथाहि वह्निविशिष्टघटादिविषयकानुमित्यतिरिक्तज्ञानत्वावच्छिन्नं प्रति तत्प्रतिबन्धकविशिष्टवह्न्याप्यवसानिश्चयविशिष्टवह्निपादिविषयकसंशयत्वेन तद्विशिष्टनिश्चयत्वेन वा प्रतिबन्धकत्वं तथा च बह्निपादिविशिष्टघट्टवाप्राप्तेतिसंशयप्रतिबन्धकत्वस्यापि निरुक्तविशेष्यत्वावच्छेद्यत्वात् तत्रातिव्याप्तिः न चैवं घट्टिशानुमिति, सामग्रीदशार्थां घट्टविषयकशब्दप्रत्यक्षयोः सामग्रीदशार्थां च भूतले घट्टविषयकशब्दज्ञानं जायतामितीच्छायां घट्टस्य शा-

भक्षानमेव जायते न तु प्रत्यक्षादिरिति तदनुरोधेन तादृशप्रत्य-
क्षावच्छिन्नं प्रति तादृशप्रत्यक्षादीच्छाविरहविशिष्टपरामर्शवि-
शिष्टपक्षतात्वेन प्रतिबन्धकत्वं वाच्यं तथा च साध्य-
तावच्छेदकावच्छिन्नाविषयताकत्वानन्वावच्छिन्नप्रतिबन्धतानिवेशेनैव
प्रागुक्तदोषवारणं सम्भवतीति वाच्यम् लौकिकसामान्य-
पेक्षयापि शान्दादीच्छाघटितसामान्या बलवत्त्वात् तादृशभिन्न-
विषयकानुमितिसामग्रीविरहस्थले तादृशसामान्याः प्रतिबन्ध-
कत्वस्यापेक्षकत्वात् तत एव दोषवारणसम्भवात् लाघवादनु-
मित्यतिरिक्तहानत्वावच्छिन्नं प्रति तादृशानुमितिसामान्याः
प्रतिबन्धकत्वस्य यत्कल्प्यादित्याहुः तत्र । बहिः प-
र्यतनिष्ठाभावप्रतियोगी न येत्याकारकसंशयपक्षतादशाया-
मपि घटादिप्रत्यक्षानुभवात् बहिमत्तानिश्चयनिर्वृत्यत्येनानु-
गतकूपेणैव कारणत्वस्येव प्रतिबन्धकत्वस्यापि कल्पनी-
यतया साध्यप्रकारकत्वपक्षपिशोभ्यकत्वादेः तादृशप्रतिबन्धतान-
वच्छेदकात्वेन तादृशप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबन्धतामादाया-
तिव्याप्तेः शङ्कितुमशक्यत्वात् । न च तथापि यत्र स्थलवि-
शेषे साध्यप्रकारकसंशयादेवानुमितिरनुभवसिद्धा तत्र साध्य-
तद्भावोभयप्रकारकसंशयस्यमात्रेणैव तत्साध्यकानुमितिसाम-
ान्याः प्रतिबन्धकत्वं कल्प्यते लाघवात् । तथा च तत्स्थलीय-
पक्षतालक्षणस्य साध्यविशिष्टघटवान्नवेति सशयेऽतिव्याप्तिस्त-
त्संशयीयप्रतिबन्धकतायाः साध्यप्रकारकत्वादिनैवावच्छेदा-
दितिवाच्यम् तादृशस्थले कारणत्वस्यापि साध्यप्रकार-
कसंशयस्येनैव कल्पनीयत्वेन साध्यवत्तानिश्चयत्वेन का-
रणत्वस्याकल्पनात् तदाशङ्कातिव्याप्तिदानस्य सन्दर्भविरो-
धापत्तेरिति ध्येयम् । यदि च घटादिसंशयं प्रति बहुष-
नुमितिसामान्या बहिमत्तानिश्चयप्रतिबन्धसंशयविशिष्टबहिःप्रा-
प्यधूमवत्तानिश्चयत्वेन प्रतिबन्धकत्वेऽपि तादृशप्रतिबन्ध-
कतानिरूपितप्रतिबन्धताशालिबहिःप्राप्यो घटवान्नवेत्यादिसं-
शये बहिःप्राप्यधूमसाध्यकपक्षतालक्षणस्यातिव्याप्तिरित्युच्यते त-
दा तद्वारणाय प्रतिबन्धकतायां तादृशनिश्चयत्वव्यापकतानिवेशे
निश्चयतोपादानव्यावृत्तिः सम्यगेवेति ध्येयम् । अन्ये तु प-

पर्वतपक्षकयद्विसाध्यकस्यले पर्वतो वह्निविशिष्टघटवाग्र वा पड्विष्टो-
भयवाग्र येत्यादिसशयस्य पक्षतात्वापत्तिः निश्चयत्वम् भ-यवा-
तादृशसशयस्यापि पर्वतो वह्निघटशानित्याकारकसाध्यप्रतानि-
श्चयनियत्यंतया तद्विपर्वतकतायाश्च साध्यप्रकारकविशेष्यत्वावच्छि-
न्नत्वात् पक्षतारण्यपचिदुपरा स्यात् । न च साध्यतावच्छे-
दकावच्छिन्नप्रकारस्यान्यप्रकारत्वानिरूपितपक्षतावच्छेदकावच्छिन्न-
विशेष्यत्वावच्छिन्नप्रत्यस्य प्रतिबन्धकतायां निवर्तनेन उक्तसश-
यानां पक्षतारण्यं धारयितुं शक्यते तादृशप्रतिबन्धकतायाः घट-
त्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितत्वे सति वह्निग्राह्यवच्छिन्नप्रकार-
तानिरूपिता वा पर्वतस्यावच्छिन्नविशेष्यता तच्छालिज्ञानस्यैव-
धावच्छिन्नत्वात्तादृशविशेष्यतायाश्च घटस्यावच्छिन्नप्रकारतानिरु-
पितत्वेनोक्तकूपस्याभावात् इति वाच्यं तादृशार्थलाभायैव नि-
श्चयपदोपादानात् जगदीशमते सद्यप्रकारत्वानिरूपिततत्प्रका-
रतानिरूपितविशेष्यताशालिज्ञानस्यैव निश्चयत्वादित्याहुः । त-
च्चिन्मय जगदीशमते संशयातिरिक्ते एकत्र द्वयमिति ज्ञाने उभ-
यप्रकारतानिरूपितैकविशेष्यताया अनभ्युपगमेन दूषणसमा-
धानयोरेनुचितत्वादिति । नव्यास्तु वह्निमतपर्वतवाग्र येति
सशयस्य पर्वतपक्षकयद्विसाध्यकानुमितौ पक्षतात्वापत्तिः वह्नि-
मतपर्वतवानिति निश्चयनिष्ठाया उक्तसशयप्रतिबन्धकताया अपि
वह्नित्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितपर्वतत्वावच्छिन्नविशेष्यत्वावच्छि-
न्नत्वादौ निश्चयत्यदलमिति । न च साध्यतावच्छेद-
कावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नमुख्यविशेष्यत्वा-
वच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिवेशेनैव तद्वारणं सम्भवति इति वा
च्यम् एवमपि वह्निमतपर्वतो देशवृत्तिर्न वा इत्यादिसशय-
स्य पक्षतात्वापत्तेः वह्निमतपर्वतो देशवृत्तिरिति निश्चयनि-
ष्ठप्रतिबन्धकतायास्तादृशमुख्यविशेष्यत्वावच्छिन्नप्रत्यात् न चाथ-
च्छेदकतानात्मकसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारताकपक्षतावच्छे-
दकावच्छिन्नमुख्यविशेष्यतानिष्ठावच्छेदकताकप्रतिबन्धकतानिवेशे-
नैव तद्वारणं सम्भवतीति वाच्यम् एवमपि पर्वतत्ववान् व-
ह्निमान् पर्वतत्ववच्च भूतलमितिज्ञाननिष्ठवह्नित्वावच्छिन्नतादृ-
शप्रकारतानिरूपितपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नमुख्यविशेष्यत्वावच्छि-

अप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबन्धकत्वस्य भूतलं बहिर्मात्रवेति-
संशये सत्त्वात्तादृशसंशयादपि पर्यतो बहिर्मानित्यनुमित्यापत्तेः
न च ज्ञानवैशिष्ट्यज्ञानवच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिवेशेनैव तद्दोषवा-
रणं सम्भवतीति वाच्यम् अवच्छेदकतानात्मकत्वज्ञानवैशिष्ट्या-
नच्छिन्नत्वाद्यपक्षया निश्चयत्प्रवेशे गौरवानवकाशादित्याहुः ।
यस्तुतस्तु बहिर्महानसीयबहिर्मानित्यादौ महानसीयबहिर्व-
हिर्मात्र वेति संशयेतिव्याप्तिवारणाय प्रतिबन्धकतार्या तादृ-
शानिश्चयत्वापच्छिन्नत्वनियेशस्यायस्यकत्वमिति । न च तन्नि-
वेशेऽपि पर्यतत्त्वज्ञानं बहिर्मान् पर्यतत्त्वध्वं भूतलमिति ज्ञान-
निष्ठप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबन्धकताया भूतलं बहिर्मात्रवे-
तिसंशयेऽपि सत्त्वात् तादृशसंशयादपि पर्यतो बहिर्मानित्य-
नुमित्यापत्तिर्दुर्वारैवेति वाच्यं तादृशसाध्यवत्प्रतिबन्धकत्वपर्याप्ताव-
च्छेदकतारूपप्रतिबन्धकत्वस्य नियेशेनैव तद्दोषवारणसम्भवात् ।
न च तादृशानिश्चयत्पर्याप्तावच्छेदकतारूपप्रतिबन्धकत्वमप्रासिद्धम्
अप्रामाण्यज्ञानानास्फुटितम्यानाहार्यराद्यन्तर्भावेनापि तद्वच्छे-
दकताया पर्याप्तत्वादिति वाच्यं यत्किञ्चित्प्रतिबन्धकतावच्छेदकी-
भूताभावविशिष्टतादृशानिश्चयत्पर्याप्तावच्छेदकतारूपप्रतिबन्धकत्व-
स्य तद्वच्छेदकत्वस्यैव वक्तव्यत्वादित्यप्येवम् ॥

तथापि संशयत्वमत्र तादृशानिश्चयाप्रतिबन्धकत्व तथा
च पक्षधर्मिकसाध्यवत्तानिश्चयनिवर्तरे सति तादृशानि-
श्चयप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयताद्युत्तरधामेति फलितार्थ इति
जगदीशः । न चात्र निश्चयत्वस्य प्रतिबन्धकतानवच्छे-
दकत्वादसम्भवेति वाच्यं तादृशज्ञानत्वापच्छिन्नप्रतिब-
न्धकतावच्छेदकत्वस्य तादृशानिश्चयत्वेऽपि सत्त्वेनासम्भवानवका-
शादिति पर्याप्त्यनिवेशादित्यभिप्रायेण तस्योक्तत्वादिति कश्चि-
त् । यस्तुतस्तु स्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबन्ध-
कत्वस्य समानाधिकरणतादृशज्ञानत्वापच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिरूपितप्र-
तिबन्धकतावच्छेदकविषयतावत्त्वसम्बन्धावच्छिन्नत्वेनिष्ठावच्छेदक-
ताकभेदयत्त्वं एतदुभयसम्बन्धेन तादृशानिश्चयत्वध्वंज्ञानत्व-
मेव पक्षतात्वमिति निरुक्तोभयसम्बन्धस्यैकप्रतियोगिकत्व-
लाभादेव निश्चयत्वोपादानमित्याहुः । केचिन्नु यज्जाती

यद्वा न निश्चयरूपं तद्व्याप्तीयानुमित्यादिविशेषताभाय निश्चय-
 पदं तेनानुमितित्वव्यापकप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकत्वं लभ्य-
 ते व्यापकत्वनिर्देशात् पर्वतो वह्निमात्रवा घटवांश्चेत्या-
 दिसंशयस्य संप्रहः । तादृशज्ञानत्वव्यापकत्वनिर्देशोऽनाद्यपि
 त्वादिप्रवेशेन गौरवादित्याहुः । न चेवं पर्यंतत्वावच्छेदेन बह्वे-
 साध्यतास्थलेऽप्रामाण्यज्ञानास्कन्धितपर्यंतत्वसामानाधिकरण्येन प-
 र्वतो बहुयमाधयानित्याकारकनिश्चयात्मकपर्वतो वह्निमात्रवेतिसंश-
 येऽव्याप्तिस्तत्र प्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयिताशून्यस्याभावादि-
 त्ति वाच्यं तादृशनिश्चयनिवर्त्यतावच्छेदकत्वे सति ता-
 दप्रतिबन्धकतानवच्छेदिका या विषयिता तद्वत्त्वस्य विवक्षि-
 तत्वात् तथा चोक्तसंशये प्रतियोगित्वसंसर्गावच्छिन्नवह्नि-
 स्वावच्छिन्नविषयित्वमेव तादृशमिति नाभ्यासिः । निर्वह्निः पर्वतो-
 रूपवाग्नवेत्यादि संशयस्य तु तादृशविषयित्वविरहाभासित्यासिः ।
 नपेवं तादृशनिश्चयनिवर्त्यतावच्छेदकत्वे सति सामान्यतः प्र-
 तिबन्धकतानवच्छेदकं यद्विषयित्वं तद्वत्त्वमेव तादृशत्वमित्यस्यैव
 सत्यकृते किं तादृशनिश्चयत्वपर्यन्तानुशरणेनेति तथाहि निर्व-
 ह्निः पर्वतो रूपवाग्नवेत्यादिसंशयस्य साध्यवृत्तानिश्चयनिवर्त्यताव-
 च्छेदकं यद्वह्निवाग्नवच्छिन्नतादृशविषयित्वं तत्प्रतिबन्धकता-
 वच्छेदकम् अतो न तत्संप्रहः । अस्ति च अप्रामा-
 ण्यज्ञानास्कन्धितपर्वतो बहुयमाधयानितिनिश्चयात्मकपर्वतोवह्निमात्र-
 वेतिसंशये उभयप्रकारतानिरूपितविशेष्यतैव तादृशीत्यतो न-
 तस्यासंप्रहः । न च नीलपर्वतो महानसीयवह्निमात्रवेति संशयेऽ-
 भ्यासिः नीलत्वावच्छिन्नविषयितायाः पर्वतो नीलाभाववानिति वा-
 धबुद्धेः प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वेन तादृशाभावत्वावच्छिन्नविष-
 यताया अभावः प्रतियोगितासम्यन्धावच्छिन्नमहानसीयबहुयमा-
 ययानितिबाधबुद्धेः प्रतिबन्धकतावच्छेदकतया वह्नित्वावच्छिन्नविष-
 यतायाश्च वह्निर्महानसीयत्वाभाववानिति बाधबुद्धेः प्रतिबन्ध-
 कतावच्छेदकतया तत्र तादृशप्रतिबध्यतावच्छेदकप्रतिबन्ध-
 कतानवच्छेदकविषयत्वविरहादिति वाच्यम् । तथापि पक्ष-
 तावच्छेदकावच्छिन्नविषयत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतानवच्छेदकविष-
 यत्वस्य वाच्यतयोक्तदोषवत्प्रसम्भवात् । अथच्छेदकत्वं च

अपच्छेदकतापच्छेदकसाधारणम् अतो न बाधनिश्चयेऽतिव्या-
प्तिः अथवा पक्षतापच्छेदकावच्छिन्नविषयतात्वावच्छिन्नावच्छे-
दकताप्रतिबन्धकताया बाध्यतयैवोक्तदोषधारणसम्भवादिति ।
न च तथापि प्रत्यक्षं प्रति प्राक्संशयस्य प्रतिबन्धकतया सं-
शयपक्षतावादिमते संशयविषयतामात्रस्य प्रत्यक्षत्वावच्छिन्न-
प्रतिबन्धतानिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदकतया पक्षतालक्षणस्या-
सम्भवापत्तिरिति बाध्यम् । ज्ञानत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धतानि-
रूपितप्रतिबन्धकतानिवेशेनापि दोषधारणसम्भवादिति चेन्न भि-
न्नविषयकानुमितिसामान्याः प्रतिबन्धकत्वस्य लाघवेन पराम-
र्शविशिष्टसंशयत्वेन कचित्स्थलविशेषे साध्यप्रकारकसंश-
यत्वमात्रेणैव वा कल्पनीयतया बहुधादिसंशयविषयताया अपि भ-
नुमित्यभ्यघटादिज्ञानप्रतिबन्धकतापच्छेदकत्वाद्ब्याप्तिरतस्तन्निवे-
शः । न च तादृशस्थलविशेषे साध्यप्रकारकसंशयत्वेन का-
रणताकल्पनेनैवोपपत्तौ तत्रानुगमस्यैवाकर्णीयत्वात् कुतो-
भ्याप्तिरिति बाध्यम् । यतो यद्दर्मावच्छिन्नभावावसाध्यकस्थले
साध्यप्रकारकसंशयादेवानुमितिः तत्र साध्यप्रकारकसंशयत्वेनैव
कारणत्वं प्रतिबन्धकत्वं च कल्पनीयं यद्दर्मावच्छिन्नसाध्यकस्थ-
ले तु साध्यप्रकारकसाध्यविशेष्यकनानाविधसंशयादेवानुमिति-
स्तत्र निरुक्तप्रतिबन्धताशालिज्ञानत्वेनैव कारणत्वस्यावश्यकतया
तद्दर्मावच्छिन्नसाध्यकस्थलीयपक्षतालक्षणस्य साध्याभावप्रकारक-
संशयेऽव्याप्तिः तादृशसाध्याभावाविषयतायाः तादृशप्रतिबन्धता-
निरूपितप्रतिबन्धकतानवच्छेदकत्वधिरहात् । न च तथापि भनु-
मितिनिष्ठप्रतिबन्धतानिरूपिततादृशप्रतिबन्धकतानवच्छेदकत्वविष-
क्षयैवोक्तस्थलेऽव्याप्तिवारणं सम्भवति भिन्नविषयकानुमि-
तिसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वस्य अनुमितिनिष्ठप्रति-
बन्धत्वानिरूपितत्वादिति बाध्यम् अनुमितिं प्रत्यपि भिन्न-
विषयकशब्दसामग्र्याः प्रतिबन्धकतयोक्तस्थले साध्याभाव-
प्रकारकसंशयस्यापि योग्यताज्ञानविधया घटाद्यनुमितिप्र-
तिबन्धकत्वेन उक्तविषयायामप्यप्रतीकारादिति ध्येयम् । य-
स्तुतस्तु प्रतिबन्धकत्वस्यैकस्याभावात् सामान्यतः प्रतिबन्धक-
तानवच्छेदकत्वस्य धक्त्वमशक्यत्वमताः साध्यपञ्चानार्थकतादृश-

निश्चयपदप्रवेश इति युक्तं पश्यामः । केचिन्तु पर्वतत्वायवच्छेदेन
 यद्विज्ञाप्यकस्थले सामानाधिकरण्येन यद्व्यभायनिश्चयात्मकनिरु-
 क्तसशय एव न स्वीक्रियते विरोधिनीः संशयस्य निश्चयत्वयोरेकप्रा-
 सत्यात् इदं तु सम्प्रतिपक्षे स्वयं भट्टान्वायेणोक्तम् । एवं च जगदी-
 शोक्तिर्यथाश्रुतमेव समञ्जसत इत्याहुः ॥

अथात्र प्रतिबन्धकतायच्छेदकविषयताशून्यत्वमित्यत्र ह्या-
 मपदं व्यर्थमिति न च पर्वते यद्विज्ञानं जायतामितिच्छाया-
 मतिव्याप्तिः तस्या अपि साध्यत्वज्ञानप्रतियोग्यत्वा-
 दिति वाच्यं तादृशच्छायाः साध्यतायच्छेदकायच्छिन्नप्र-
 कारत्वाभ्यप्रकारत्वानिरूपितपर्वतत्वायच्छिन्नविशेष्यताशास्त्रिज्ञान-
 रूपसाध्यत्वज्ञाननिश्चयत्वायच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबन्धक-
 भावादिति । न च यद्विज्ञानित्यनुमिती यद्विज्ञा-
 यच्छिन्नप्रकारत्वाभ्यप्रकारत्वानिरूपितपर्वतत्वायच्छिन्नविशेष्यता
 शास्त्रिज्ञानं जायतामितिच्छायामतिव्याप्तिस्तस्यास्तादृशविषयिता-
 शास्त्रिज्ञानत्वायच्छिन्नप्रतियोग्यकतानिरूपितप्रतिबन्धकताशास्त्रिज्ञान-
 दिति वाच्यं तथा सत्यपि तादृशप्रतिबन्धकतायाः साध्यविषयित्वाव-
 च्छिन्नत्वाभावादेव तन्निरासादिति चेन्न पर्वतो विशेष्यतावानित्य-
 त्यनुमिती विशेष्यतात्वायच्छिन्नप्रकारत्वाभ्यप्रकारत्वानिरूपि-
 तपर्वतत्वायच्छिन्नविशेष्यताशास्त्रिज्ञानं जायतामितिच्छायामति-
 व्याप्यपक्षेः तद्विज्ञानादृशप्रतिबन्धकतायाः साध्यविषयत-
 या अप्ययच्छिन्नत्वादिति न च साधनायच्छेदकताप-
 र्याधयनुयोगितायच्छेदकधर्मायच्छिन्नानुयोगिताकपर्याप्तिकायच्छेद-
 कताकविषयित्वायच्छिन्नत्वस्य प्रतिबन्धकताया निषेधादेवनो-
 क्तातिव्याप्त्यवकाश इति वाच्यम् एवमपि ज्ञानवानित्यनु-
 मिती ज्ञानत्वायच्छिन्नप्रकारत्वाभ्यप्रकारत्वानिरूपितात्प्रत्वायच्छि-
 न्नविशेष्यताशास्त्रिज्ञानं जायतामितिच्छायामतिव्याप्तदुर्वारत्वादि-
 तिध्येयम् ॥

अथ पक्षविषयितावहिर्भूतसाध्यविषयित्वमटितधर्मायच्छि-
 न्नप्रतिबन्धकत्वमित्यत्र किं तावत् यद्विभूतत्वं न च पक्षवि-
 षयतामिप्रत्वमेव तदिति वाच्यम् यद्विज्ञाप्यत्वत्सधर्मा पर्वतो
 यद्विज्ञाप्यत्वानित्यत्र तादृशपर्वतो यद्विज्ञाप्यत्वादिसंशयस्य स-

प्रज्ञापत्तेः तादृशविषयतायाः पक्षविषयितामिश्रत्वात् इति चेन्न-
 पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविषयित्वावच्छिन्नप्रतियोगिता कमेदप्रति-
 योगितानयच्छेदकत्वस्य तादृशवादिर्भूतपदेन विवक्षितत्वा-
 त् । यद्यपि यद्यवच्छेदकावच्छेदकसाधारणावच्छेदकत्वं न स्वी-
 क्रियते तदा पक्षविषयितावदिर्भूतत्वं तादृशसाध्यविषयिताया-
 मक्षतमेव । तथापि पक्षतावच्छेदकविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहानुभ-
 वत्वावच्छिन्नप्रजन्यनानिरूपितजनकतानवच्छेदकत्वस्य विवक्षित-
 त्वात् शेषः । अथ घट्टिपक्षकवह्निसाध्यकस्थले तादृशपक्ष-
 विषयितावदिर्भूतसाध्यविषयित्वाप्रसिद्धाभ्यासिः यद्यपि लक्ष्य-
 भेदेन लक्षणस्य नानात्वेन पृथिव्यामितरभेदसाध्यकस्थले इव
 तादृशस्थलेऽपि पक्षविषयितावदिर्भूतत्वस्यानुपादेयतया तत्र ना-
 भ्यासिः । तथापि वह्निव्याप्यसाध्यकस्थले तादृशविरयित्वा-
 प्रसिद्धाभ्यासेर्दुर्गारत्वापत्तेः मैवं पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नमुख्य-
 विशेष्यत्वावच्छिन्नभेदप्रतियोगितानवच्छेदकत्वस्य तादृशवादि-
 र्भूतान्तपदेन विवक्षितत्वात् तत्र लक्षणसमन्वयः न च तादृ-
 शस्थले बहुवभावो वह्निव्याप्यनिष्ठाभावप्रतियोगी नयत्यादि-
 संशयेऽतिव्याप्तिः तन्निष्ठप्रतिवध्यतायाः पक्षविषयितावदिर्भूतसाध्य-
 तावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारित्वावच्छिन्नत्वादिति वाच्यम् । असमान-
 प्रकारकज्ञानस्य प्रतिबन्धकतास्वीकर्तृप्राचीनमतेऽपि तादृश-
 ज्ञानस्य साध्यवस्तानिश्चयाप्रतिवध्यत्वात् । न च तथापि बहुव-
 भावसाध्यकस्थले वह्निमात्रवेत्यादि संशयस्य पक्षतात्यानुपपत्तिः ।
 तन्निष्ठप्रतिवध्यतायाः साध्यविषयित्वानवच्छिन्नत्वादिति वाच्यं
 व्याप्यसाध्यकस्थले एव पक्षविषयितावदिर्भूतसाध्यविषयित्वाव-
 च्छिन्नत्वस्योपादेयतया तादृशस्थले तद्विशेषणस्यैवानुपादेयत्वात् ।
 न च वह्निव्याप्यपक्षतावच्छेदककवह्निसाध्यकस्थले वह्निव्याप्य-
 यान् वह्निमात्रवेत्यादिसंशयस्याहार्यतया अप्रतिवध्यत्वेनाव्या-
 प्तिरिति वाच्यं तादृशाभ्यासेर्मूलव्याख्यानावसरे स्वयमेवोक्त-
 त्वादिति ॥ ५ ॥

अथ यस्तुतस्तु साध्यप्रकारित्वसाध्यविशेष्यकत्वान्यतरा-
 वच्छिन्नत्वमेव प्रतिवध्यतायां निवेश्यतां किं साध्या-
 भावप्रकारित्वादिनियेशेनेति । मैवं वह्निव्याप्यवत्सधर्मा-

पर्वतो वह्निव्याप्यवानित्यादौ वह्निव्याप्यवत्सधर्मा पर्वतो व
 ह्निमात्रवेति संशयेऽतिव्याप्यापत्तेः न च प्रतिपोगित्वसंसा-
 धच्छिन्नसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारित्वावच्छिन्नत्वनिवेशादेव
 न तत्रातिव्याप्तिरिति वाच्यं यस्तुत इत्याभिधानकुम्भते पर्व-
 तो वह्निमानित्यादौ बहुवचनः पर्वते न वेत्यादिसंशयस्यालक्ष्य-
 तया तत्रातिव्याप्तेः यद्यपि पूर्वकल्पे लक्ष्यतापक्षस्यात्रापि लक्ष्यतया
 तत्र लक्षणनयनं न क्षतिकरं तथापि वह्निव्याप्याभावकालीनपर्वतो
 वह्निमात्र वेति संशयेऽतिव्याप्तेः । न च तन्निपक्षणेऽपि तादृशसंशय-
 तिभ्यासिर्बुद्धा इति वाच्यम् । साध्याभावत्वावच्छिन्नप्रका-
 रित्वपक्षेन पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशेषितानिरूपितस्वरूपस-
 म्यग्भावावच्छिन्नप्रकारित्वस्य विवक्षितत्वादिति । न च वह्नि-
 व्याप्यपक्षकस्थले वह्निव्याप्यो वह्निमात्रवेत्यादिसंशयस्य
 स्वाभिप्रायप्रतिपक्ष्यतायाः साध्यविशेष्यकत्वावच्छिन्नत्वादिति वाच्य-
 म् । साक्षात्परम्परसाधारणपक्षविषयतानिरूपितसाध्यविशेष्य-
 कत्वावच्छिन्नत्वस्य विवक्षितत्वात् । न केवमपि वह्निव्याप्यकाली-
 नवह्निव्याप्यो वह्निमात्रवेत्यादिसंशयस्य पक्षतात्वापत्तिरिति वा-
 च्यम् । साक्षात्परम्परसाधारणपक्षविषयित्वावच्छिन्नत्वावच्छेद-
 कसाध्यविशेष्यकत्वनिष्ठावच्छेदकताकत्वसाध्याभावावच्छिन्नप्र-
 कारित्वावच्छिन्नत्वैतद्व्यपत्तरघत्प्रतिवध्यत्वस्य विवक्षणीयत्वादिति
 ध्येयम् । केचित्तु पक्षवृत्तित्वाभावः पक्षनिष्ठाभावप्रतियो-
 गिताभावः माधेयतासम्बन्धेन पक्षाभाव एतदन्यतमाभावाभा-
 वप्रकारतानिरूपितसाध्यविशेष्यत्वावच्छिन्नत्वस्य एतद्व्यपत्तमा-
 भावातिरिक्ताभावावच्छिन्नप्रकारत्वानिरूपितसाध्यविशेष्यताक-
 त्वावच्छिन्नत्वस्य वा विवक्षितसाध्यविशेष्यकत्वावच्छिन्नत्वप-
 देन विवक्षणीयतया वह्निव्याप्यपक्षकवह्निव्याप्यसाध्यकाशुमितो-
 वह्निव्याप्यो वह्निमात्र वेतिसंशयस्य न पक्षतात्वमित्याहुः ॥

यत्तु साध्यवृत्तानिश्चयनिवर्त्यसंशयत्वं साध्याभाववृत्तानिश्चय-
 निवर्त्यत्वरूपं सर्वत्र ग्राह्यमतो लोकदोष्यतामवकाश इति तत्तुच्छं
 पर्वतत्वावच्छेदेन वहेः साध्यतास्थले बहुवचनावत्पर्वतसधर्मा
 वह्निमात्र पर्वतो इव न वेति संशयस्य पक्षतात्वापत्तिरिति
 जगदोशनोकम् । तच्च सङ्गच्छते साध्यवृत्तानिश्चयप्रतिपक्ष्यतावच्छे-

दिका सती साध्याभावव्यानिश्चयप्रतिवध्यतावच्छेदिका या वि-
पयिता तच्छालिहानत्वस्य संशयत्वपदेन विवक्षणेनैव उक्ता-
तिव्याप्तिवारणसम्भवादिति चेन्न पर्यतो बहुवभावव्याप्यवानित्या-
दिस्थले पर्यतो बहुवभावव्याप्याभावमाववद्धिमात्रं वेति संशया-
यबहुवभावव्याप्याभावमाववद्धिवावच्छिन्नविपयितायाः साध्यव-
स्थानिश्चयप्रतिवध्यतावच्छेदकत्वेन साध्याभाववृत्तानिश्चयप्रति-
वध्यतावच्छेदकत्वेन च तत्रातिव्याप्तेर्दुर्वारत्वादिति ध्येयम् ।
यादृशयादृशेच्छासत्त्वं सिद्धौ सत्यामनुमितिः तत्तद्विच्छाभावसमु-
दायस्य सिद्धिविशेषणत्वादिच्छाया अननुगमेऽपि न क्षतिरिति
शिरोमणिः । सिध्यसमानकालीनानामनुमितिप्राक्क्षणस्यापिसिपा-
धयिपाण्यामुत्तेजकविधया पक्षतार्या मवेशो व्यर्थः कारणतावच्छेद-
कगुरुत्वापादकश्च स्यादतः सिद्धौ सत्यामिति अगदीशः । अथात्र
यत्रादौ सिद्ध्यात्मकपरामर्शः ततो घटेच्छा ततः परामर्शान्तरं
ततोऽनुमितिरिति क्रमेण जाना तत्र द्वितीयपरामर्शक्षणेऽनुमित्या-
पत्तिः तद्विच्छासत्त्वदशायाम् उत्तरक्षणेऽनुमितेरुत्पादेन तदि-
च्छाव्यक्तेरप्युत्तेजकान्तर्गततया तद्विच्छाविरहाविशिष्टसिद्ध्याभाव-
स्य घटेच्छोत्पादक्षणेऽपि सत्त्वादिति तदुपेक्ष्य गौरवदोषोत्
कीर्तनमनुचितमिति चेन्न अन्तिमपरामर्शविशिष्टतद्विच्छाव्यक्तेर-
त्तेजकत्वस्वीकारेणैव तदोपयारणसम्भवात् । न च गौरवमिति
वाच्यम् । गौरवस्य स्वयमेवाभिहितत्वादिति । न चैवमपि यत्रा-
दौ बाधनिश्चयस्ततो घट्टिव्याप्यवान् घट्टिव्याप्यव्याप्यवाञ्छेति
परामर्शः ततो घटेच्छा ततोऽनुमित्यात्मकसिद्ध्यात्मकपरामर्शः
ततोऽनुमित्यन्तरं जायतामितीच्छा ततोऽनुमितिः क्रमेण जाना त
त्रानुमितीच्छाक्षणेऽनुमित्यापत्तिर्दुर्वारेति वाच्यम् । तत्रापि स-
मूहालम्बनपरामर्शविशिष्टघटेच्छाव्यक्तेरुत्तेजकत्वस्वीकारेणैव त-
द्वारणसम्भवादिति ध्येयम् ॥

न च यत्र धूममात्रपरामर्शोत्तरं धूमालोकोभयलिङ्गकानुमितिर्जा-
यतामितीच्छा ततस्तदुभयलिङ्गरूपपरामर्शोत्पत्त्यानुमितिः तत्र तदुभ-
यलिङ्गरूपपरामर्शोत्पत्तिक्षणे धूमलिङ्गकानुमितिः स्यादप्रिमानुमित्य-
नुरोधेन तद्विच्छाव्यक्तेरुत्तेजकत्वादिति वाच्यम् । तत्र समूहालम्बन-
परामर्शव्यक्तिविशिष्टतद्विच्छाव्यक्तिवैयर्थ्योत्तेजककोटौ निवेद्यत्वा-

दिति जगदीशः । अथात्र उभयलिङ्गरूपरामशब्दकेरुत्तेजककोटि-
निवेशादेव समूहसम्बन्धपरामर्शोत्पत्तिक्षणेऽनुमित्यापत्तिविरहे-
ण तादृशसमूहसम्बन्धपरामर्शविशिष्टतदिच्छाव्यकेरुत्तेजकत्वक-
ल्पनमनुचिन्तमिति चेन्न अन्यमात्रलिङ्गकेच्छा कामिनीजिज्ञासा-
दिवत् पृथक् प्रतिबन्धिका इति दीधितिग्रन्थस्य यद्यदिच्छा-
व्यक्तित्वे आलोकलिङ्गकेच्छासत्त्वं धूमलिङ्गकानुमितिः प्रामाणि-
की तदिच्छाविरहविशिष्टालोकलिङ्गकेच्छात्येनैव प्रतिबन्धक-
त्वमित्यर्थस्य पर्यवसिततया तदिच्छाव्यकेरुत्तेजकत्वं नान्य-
स्येत्यर्थपरिग्रामतया इच्छाव्यकेरुत्तेजकत्वलाभाय तन्निवेशस्या-
वश्यकत्वादिति । केचित्तु यथादौ धूममात्रपरामर्शानन्तरं धू-
मालोकोभयलिङ्गकानुमित्त्वा ततोऽपेक्षाबुद्ध्यात्मकमवलिङ्गरूप-
रामशब्दनुमितिः ततोभयलिङ्गकेच्छानन्तरं द्वित्वप्रत्यक्षात्म-
कमभ्यलिङ्गकसिद्ध्यात्मकपरामर्शस्ततोऽनुमितिः ततोभयलिङ्गकानु-
मित्यनुरोधेन उत्तरपरामर्शव्यकेरुत्तेजकत्वेऽपेक्षाबुद्ध्यात्मकपरामर्श-
भावविशिष्टेच्छास्यावच्छिन्नाभावस्य भयलिङ्गकेच्छाक्षणे सत्यात्
भयलिङ्गरूपपरामर्शक्षणे ऽनुमितियारणाय तादृशपरामर्शविशिष्ट-
च्छाव्यकेरुत्तेजकत्वमावश्यकमित्याहुरिति ध्येयम् ॥

तलिङ्गकानुमिती सिद्धिकालीना तलिङ्गकानुमितीच्छाविशेष-
विरहविशिष्टाभ्यलिङ्गकानुमितीच्छा एव या प्रतिबन्धिकेति शिराम-
णिः । तलिङ्गकानुमितिसाभिमतदन्यलिङ्गकानुमितिसैव प्रतिबन्धिका
तलिङ्गकानुमितिसाविरहयौष्ट्यप्रवेशे गौरवमिति यावच्च यत्र सि-
द्ध्यात्मकापेक्षाबुद्धिस्वरूपधूमपरामर्शोत्तरं कामेनालोकलिङ्गकानु-
मितित्वप्रकारेण धूमलिङ्गकानुमितित्वप्रकारेण च इच्छाद्वयी तत्र
चतुर्पक्षणे धूमलिङ्गकानुमित्यनुत्पादापत्तेः धूमलिङ्गकानुमितिसाभि-
भाषा एवालोकलिङ्गकानुमितिसायाः सत्त्वादिति जगदीशः । अथ
तलिङ्गकानुमितिसाभिमत्यनिवेशे कथमुक्तस्थले धूमलिङ्गकानुमित्य-
नुत्पादापत्तिरित्युक्तं उग्रीशेन । यद्यदिच्छालोकसत्त्वं सिद्धिका-
लीनान्यलिङ्गकानुमितिर्जायते तच्चदिच्छाविरहविशिष्टान्यलिङ्गका-
नुमितिसात्त्वेन तलिङ्गकानुमिती प्रतिबन्धकत्वस्य प्रागुक्ततया
उक्तस्थलीयान्नाललिङ्गकानुमितिसात्त्वेनैवोत्तेजककोट्यन्तर्गतये-
न तदिच्छाभिधान्यलिङ्गकानुमितिसाया असत्त्वादौक्तस्थलीया-

नुमित्युत्पादे बाधकामावादिति । न चालोकलिङ्गकानुमित्साव्यक्ते-
रुत्तेजकत्वे धूमलिङ्गकानुमित्साक्षणेऽनुमित्यापत्तिरिति वाच्यम्
सामान्यतः सिद्धभाववरूपपक्षताविरहादेवोक्तापत्यसम्भवात् सि-
द्धेः प्रतिबन्धकतायामालोकलिङ्गकानुमित्साव्यक्तेरनुत्तेजकत्वा-
त् । न चान्यलिङ्गकानुमित्साप्रतिबन्धकतायामुक्तस्थलीयधूम-
लिङ्गकानुमित्साव्यक्तिरुत्तेजकविधया प्रवेश्यतां न त्यालाकलिङ्ग-
कानुमित्साव्यक्तिरपि तन्निवेशे गौरवादिति वाच्यं तत्तद्विच्छाभि-
प्राप्त्यनिवेशे आलोकलिङ्गकानुमित्साव्यक्तेरेवात्तेजकविधया प्रवेश-
नीयत्वात् प्रयोजनधिरहेण धूमलिङ्गकानुमित्साव्यक्तेरेवात्तेजकको-
ट्याद्यप्रवेशेन गौरवानयकाशादिति चेदत्र केचित् । तत्तद्वि-
च्छाविरहविशिष्टत्वमपहाय तत्तद्विच्छाभिप्राप्त्यनिवेशे यत्र क्र-
मेण सिद्धात्मकधूमपरामर्शालोकलिङ्गकानुमित्साधूमालोकोम-
यलिङ्गकसमूहालम्बनसिद्धात्मकपरामर्शानुमितयः तत्र समू-
हालम्बनपरामर्शक्षणे धूमलिङ्गकानुमित्यापत्तेरग्रिमानुमित्यनुरोधेन
तद्विच्छाव्यक्तेरुत्तेजकत्वात् । न च तत्तद्विच्छाविरहवेशिष्ट्य-
निवेशेऽप्युक्तापत्तिर्नुवारेति वाच्यं मन्मते समूहालम्बनप-
रामर्शविशिष्टतद्विच्छाव्यक्तेरेयोत्तेजकतया तादृशेच्छाविरहविशि-
ष्टतद्विच्छाव्यक्तेरेव विरोधित्वात् । भवन्मते तत्र परामर्शवि-
शिष्टतद्विच्छाभिप्राप्त्यनिवेशेऽप्यनिस्ताराद्य विशिष्टतद्विच्छात-
त्तद्विच्छाया अनतिरिक्तत्वादित्याहुस्तथिन्त्यम् । वस्तुतस्तु
यादृशस्थलविशेषेऽन्यलिङ्गकानुमित्साकाले समूहालम्बनाभय-
परामर्शोत्तरं कदापि यलिङ्गकानुमितिर्न जाता तत्र तद्वि-
ङ्गकानुमितौ तद्विङ्गकानुमित्सात्वावच्छिन्नाभावविशिष्टान्यलिङ्ग-
कानुमित्सात्वेनैव प्रतिबन्धकत्वं वाच्यं न तु तत्तद्व्यक्तित्वेन
तद्विङ्गकानुमित्साव्यक्तीनां प्रवेशे गौरवात् । तथा च तादृ-
शस्थले यदा अपेक्षावुज्यात्मकसिद्धात्मकतद्विङ्गकपरामर्शस्त-
तोऽन्यलिङ्गकानुमित्सा ततस्तद्विङ्गकानुमित्सा ततोऽनुमितिस्तत्र
तादृशानुमित्यनुत्पादापत्तिः तद्विङ्गकानुमित्साभिन्नान्यलिङ्गकानुमि-
त्सायाः सत्त्वादतस्तद्विङ्गकानुमित्साभिन्नत्वमनिवेश्य तद्विङ्गकानु-
मित्साविरहवेशिष्ट्यानिवेश इति ध्येयम् ॥

वस्तुतस्तु साध्यनिश्चयत्वं साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारत्वा-

न्यप्रकारत्वानिरूपितसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यताशालिज्ञानत्वमिति जगदीशेनोक्तम् । अथ पर्यंतो बहिमानिति निश्चयस्य निश्चयत्वानुपपत्तिस्तस्यापि साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारत्वान्यपर्यंतत्वनिरूपितप्रकारतानिरूपितविशेष्यताशालित्वादिति चेन्न धर्मितावच्छेदकतानात्मकतादृशप्रकारत्वान्यप्रकारत्वानिरूपितत्वस्य विवक्षितत्वात् । न चैकत्र द्वयमिति रीत्या बहिष्यद्वान् पर्यंत इत्यस्य निश्चयत्वानुपपत्तिस्तदीयविशेष्यताया निरूपकप्रकारत्वान्यघटत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितत्वादिति वाच्यं जगदीशमते मुख्यविशेष्यतांशे एकत्र द्वयमिति रीत्या ज्ञानस्य बाधग्रन्थे स्वयमेव खण्डितत्वात् । न च तथाप्येकत्र द्वयमिति रीत्या बहिष्यद्वत्पर्यंतवान् देश इति ज्ञानस्य निश्चयत्वानुपपत्तिरिति वाच्यं मुख्यविशेष्यतानिरूपितत्वेन निरूपकप्रकारत्वान्यप्रकारताया विशेषणीयत्वादेतेन साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारत्वान्यप्रकारतानिरूपितपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यताशालिज्ञानत्वमित्युक्तारेव सामञ्जस्ये कृतं साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितत्वनिवेशेनेति परास्तम् । तदप्रयोजे घटवत्पर्यंतवान् देश इत्याकारकज्ञानस्य साध्यनिश्चयत्वापत्तेः तदीयविशेष्यतायामपि मुख्यविशेष्यतानिरूपिततादृशप्रकारत्वान्यप्रकारत्वानिरूपितत्वस्य सत्त्वात् न चैवमपि बहिमतपर्यंतो घटयानिति ज्ञाने साध्यनिश्चयत्वानुपपत्तिस्तदीयविशेष्यतायां तादृशप्रकारत्वान्यप्रकारतानिरूपितत्वादिति वाच्यं निरूपकप्रकारत्वान्यप्रकारतानिरूपिताया साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नावच्छेदकत्वानिरूपितविशेष्यता तदस्य साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितविशेष्यताशालिज्ञानत्वस्यैव साध्यनिश्चयत्वपदेन विवक्षितत्वादिति केचित् । तत्र बहिमतभाववत्पर्यंतवान् देश इति ज्ञानस्यापि साध्यनिश्चयत्वापत्तेः । तस्यापि मुख्यविशेष्यतानिरूपिततादृशप्रकारत्वान्यप्रकारत्वानिरूपितसाध्यप्रकारतानिरूपितविशेष्यताशालित्वात् न च तादृशज्ञाने मानाभाव इति वाच्यं धूमसमानाधिकरणाभायप्रतियोगितानवच्छेदकबहिष्यद्वत्त्वानिरूपितसामानाधिकरण्यात्तदभाषणद्वयमवान् पर्यंत इति ज्ञानस्यानुमितिजनकतायाः

णाय विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहित्वेन जनकत्वस्य विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिवार्थं उक्तत्वादिति । केचित्तु साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितत्वानिवेशे पर्वते वह्निं निश्चिनोमीत्याकारकज्ञानस्य पर्वते वह्निं न जानामीत्याकारकज्ञानप्रतिबन्धकत्वात् नुपपत्तिस्तस्य वह्निर्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितपर्वतत्वावच्छिन्नविशेष्यताशालिङ्गानानवगाहित्वात् । स्वमते तु वह्निर्वावच्छिन्नप्रकारतान्यप्रकारत्वानिरूपितवह्निर्वावच्छिन्नप्रकारत्वनिरूपितपर्वतत्वावच्छिन्नविशेष्यताशालिङ्गानस्त्वेन पर्वते वह्निं निश्चिनोमीतिनिश्चयस्य सामान्यघटितविशेषावगाहिज्ञानप्रतिबन्धकत्वमक्षतमेवेत्याहुः । यस्तु तस्तु वह्निमतपर्वतो घटवानित्यादिज्ञानस्य वह्निनिश्चयत्वसम्पादनाय साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितत्वावच्छेदकीभूतधर्ममात्रावच्छेदेन तादृशान्यप्रकारतानिरूपितत्वाभावो घाच्यः । न च पर्वतो वह्निमानितिज्ञानस्य निश्चयस्थानुपपत्तिस्तर्वापर्वतत्वावच्छिन्नविशेष्यतायाम् अन्यप्रकारतानिरूपितत्वाभावस्य व्याप्यवृत्तितया अवच्छेदकत्वास्वीकारादिति घाच्यं साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितत्वावच्छेदकीभूतधर्मावच्छिन्नं यत्तादृशान्यप्रकारतानिरूपितत्वं तदभावस्य एकव्यत्वादिति । तथा च संशये प्रसिद्धस्य तादृशान्यप्रकारतानिरूपितत्वस्य योऽभावस्तस्य पर्वतो वह्निमानितिनिश्चयीविशेष्यतायामपि सत्त्वेन पर्वतो घटवानिति निश्चयस्य साध्यनिश्चयत्वापत्तिरतः साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितत्वस्य निरुक्ताविशेष्यतायामावश्यकत्वमिति । न च वह्निर्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितत्वावच्छेदकं यत् पर्वतत्वनिष्ठावच्छेदकतानिरूपितविशेष्यत्वत्वं तदवच्छेदेन घटप्रकारतानिरूपितत्वस्यापि सत्त्वादेव नातिव्याप्तिरितिवाच्यं तर्वापविशेष्यतानिष्ठपर्वतत्वनिष्ठावच्छेदकतानिरूपितविशेष्यतात्वस्य वह्निर्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितत्वानवच्छेदकत्वात्तिप्रसक्तत्वात् किं तु वह्निप्रकारतानिरूपितपर्वतत्वनिष्ठावच्छेदकतानिरूपितविशेष्यतात्वमेव वह्निर्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितत्वावच्छेदकतादृशविशेष्यतात्वस्य च पर्वतो घटवानितिनिश्चयीविशेष्यतायामसत्त्वादिति ध्येयम् । केचित्तु स्यात्-

ध्यनिश्चयत्वं विवक्षणीयं बहिमन्तर्गतो घटवानित्याकारकनिश्च-
यीयविशेष्यतावृत्तियद्व्यघटत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितत्वं तद्व-
हित्यावच्छिन्नावच्छेदकतानिरूपितत्वावच्छिन्नमेव घटवान् पर्व-
तो बहिमानित्याकारकनिश्चयीयविशेष्यतावृत्ति यद्व्यघटत्वाव-
च्छिन्नप्रकारतानिरूपितत्वं तस्य घटत्वावच्छिन्नावच्छेदकतानि-
रूपितत्वस्वरूपतया बहिवावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितत्वावच्छिन्न-
मेवातस्तादृशविशेष्यतायां तयोः सत्त्वं न निश्चयव्यविधटकम्
अवच्छेदकतानात्मकसंशयायप्रकारतानिरूपितत्वस्य तु अव-
च्छेद्यावच्छेदकमात्रो न स्वीक्रियते प्रतिषध्यप्रतिषधकभावा-
नुरोधात् तदनुरोधेनैव तद्वर्मावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितत्वतद्वर्मा-
वच्छिन्नप्रकारतानिरूपितविशेष्यतावच्छेदकतात्मकप्रकारतानिरूपि-
तत्वद्वयोस्तथास्वीकारादिति चिन्तनीयम् ॥

अथ तथापि संयोगसम्बन्धेनाभावसाध्यकस्थले संयोगे-
नाभाववाग्र वेति संशयस्य निश्चयत्वापत्तिस्तदीयविशेष्यताया-
श्चापि साध्यतावच्छेदकीभूताभावत्वावच्छिन्नप्रकारतान्यप्रकारत्वा-
निरूपितत्वादिति न च तादृशसंशये स्वरूपसम्बन्धाव-
च्छिन्नप्रकारस्यनिरूपितत्वस्यैव सरादिति वाच्यम् एवम-
पि स्वरूपसम्बन्धेनाभावसाध्यकस्थले अभाववाग्रवेति संशयस्य
निश्चयत्वापत्तेः । न च तादृशसंशय एव न सम्भवती-
ति स्वसामग्रीविरहादिति वाच्यम् तादृशसंशयस्यासम्भवेऽपि
अभावभावाग्रवेति संशयस्य सम्भवादिति चेन्न साध्यताव-
च्छेदकावच्छिन्नप्रकारताविशिष्टपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यता-
ज्ञातिज्ञानस्यैव साध्यनिश्चयपदेन विवक्षितत्वात् । वैशिष्ट्यं च
स्वभिन्नप्रकारतानिरूपितत्वसम्बन्धावच्छिन्नस्यनिष्ठावच्छेदकताकमे-
द्वयत्वस्वनिरूपितत्वोभयसम्बन्धेनेति ध्येयम् ॥

पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्येन साध्यसिद्धावपि तद्व्यच्छे-
देनानुमितिदर्शनात् पक्षतावच्छेदकावच्छेदेनानुमितिं प्रति त-
द्व्यच्छेदेन सिद्धेः तत्सामानाधिकरण्यमात्रेणानुमितिं प्रति
तु सिद्धिमात्रस्य विरोधित्वमिति शिरोमणिः । न च पर्वतध-
र्मिकवद्बुधनुमितिमात्रं प्रत्येव पर्वतत्वाद्यवच्छेद्यत्वावगादि-
बहिनिश्चयस्य विरोधित्वात् प्रतिषध्यविशि पर्वतत्वाद्यवच्छेद्यत्व-

निवेशो व्यर्थ इति वाच्यम् पर्वतत्वाद्यवच्छेदेन सिद्ध्युत्तरं तदव-
च्छेदेनानुमित्तया पर्वतत्वाद्यवच्छेदेनेव तत्सामानाधिकरण्ये-
नानुमित्यापत्तिरिति जगदीशः । न च प्रतिबध्यदिशि अवच्छेद्य-
त्वानिवेशे संयोगत्वनिष्ठावच्छेदकताकसंसर्गताकत्वावच्छिन्नविधेय-
ताकानुमितित्वस्यैव कार्यतावच्छेदकतया पर्वतत्वाद्यवच्छेदेन-
बहिर्निश्चयोत्तरं महानसीयसंयोगेनापि बहुव्यनुमितिर्न स्यात् इति
वाच्यं प्रतिबध्यदिशि अवच्छेद्यत्वमनिवेश्य पर्वतत्वव्यापकप्रतियो-
गिकत्वविषयताभिन्नत्वे सति संयोगत्वविषयताभिन्ना या विषयता
तदनिर्दिष्टसंसर्गताकानुमितित्वस्यैव कार्यतावच्छेदकत्वात् । न
चैवमवच्छेद्यत्वप्रवेशे कुतो लाघवमिति वाच्यं प्रतिबध्यदिशि
अवच्छेद्यत्वप्रवेशे निरुक्तविषयताभिन्नविषयतानिरूपितत्वे सति
तादृशव्यापकप्रतियोगिकत्वविषयतानिरूपितसंसर्गताकानुमितित्व-
स्यैव कार्यतावच्छेदकत्वस्यावश्यकत्वात् । अन्यथा सामानाधि-
करण्यमात्रेणानुमितिसाधारणकार्यतावच्छेदकं स्यादिति भा-
षः । न चावच्छेद्यत्वनिवेशे तादृशविषयताभिन्नविषयत्वानिरूपि-
तत्वमनिवेश्य तादृशव्यापकप्रतियोगिकत्वविषयतानिरूपितसंयो-
गरथावच्छिन्नसंसर्गताकानुमितित्वमात्रस्य कार्यतावच्छेदकत्वे-
ऽपि सामञ्जस्यमिति वाच्यम् तथा, सति पर्वतत्वावच्छेदेन बहि-
र्निश्चयोत्तरं पर्वतत्वव्यापकप्रतियोगिकमहानसीयसंयोगेन बहुव-
्यनुमित्यनुपपत्तेरिति ध्येयम् ॥

अथात्र सामानाधिकरण्येनानुमितिकारणीभूतसामानाधिकर-
ण्यनानुमितिसाविरहविशिष्टसिद्धिमात्ररूपपक्षताया असत्त्वादेवोक्त-
स्थले सामानाधिकरण्येनानुमित्यापत्तिर्न सम्भवतीति किमेतादृश-
प्रयासेनेति चेदत्र केचित् । यत्र सामानाधिकरण्येनानुमितिसा अव-
च्छेदावच्छेदेन सिद्ध्यात्मकपदमर्शः तत्र सामानाधिकरण्येनानुमि-
त्यनुपपत्तिः सामान्यतोऽनुमितित्वावच्छिन्नं प्रति प्रतिबध्यकी-
भूतावच्छेदावच्छेदेनानुमितिसाविरहविशिष्टावच्छेदावच्छेदेन सि-
द्धेः सत्त्वात्तत्तत्तानुपपत्तिवारणार्थं सामान्यतोऽनुमितित्वाव-
च्छिन्नं प्रति अनुमितिसाविरहविशिष्टावच्छेदावच्छेदेन सिद्धिप्रति-
पन्थकत्वं कल्पनीयम् । एवं च निरुक्तस्थले निरुक्तेच्छाया
सामानाधिकरण्येनानुमितिकारणीभूतसिद्धिसामान्यामाधरूपपक्ष-

तायामप्युत्तेजकत्वापत्त्या गौरवं तथा च सामानाधि-
 करण्यमात्रानुमितिं प्रति सामानाधिकरण्येनानुमित्सा-
 धिरहविशिष्टसामानाधिकरण्यमात्रेण सिद्धेरेव प्रतिबन्ध-
 कत्वं वाच्यं तथा च प्रकृतस्थलेऽनुमित्यापत्तिः सहज-
 त एव सङ्गच्छते । एवं च सामानाधिकरण्यमात्रेणानुमितिं प्र-
 ति धर्मितावच्छेदेकावच्छेद्यत्वविशिष्टसम्बन्धशुद्धसम्बन्धभेदे-
 नाप्रामाण्यद्वानस्य द्विविधतया उत्तेजकत्वानुरोधादेवावच्छे-
 दावच्छेदेन सिद्धेः सामानाधिकरण्येन सिद्धः पृथक्पृथगेव विरो-
 धित्वं वाच्यम् तथा च तत्रैवावच्छेदावच्छेदेन सिद्धेः प्रतिब-
 न्धकत्वस्य स्यात्तन्व्येणाकल्पनानुक्तापत्तिरुभय इत्याहुः तत्र त-
 था सति भवच्छेदावच्छेदेन सिद्ध्युत्तरं सामानाधिकरण्येना-
 नुमित्साया अवच्छेदावच्छेदेनानुमित्यापत्तेः । प्रतिबन्ध-
 विशि अवच्छेद्यत्वनिवेशेऽपि उक्तस्थले सामानाधिकरण्येनानु-
 मित्यापत्तेर्दुर्वारत्वाच्च सामानाधिकरण्येनानुमितिसामग्रीसत्त्वात् ।
 भवच्छेदावच्छेदेन सिद्ध्यात्मकपरामर्शोत्तरं सामानाधिकरण्येना-
 नुमित्यापत्तिधारणाय पश्चात् कल्पनीयस्य सामानाधिकरण्ये-
 नानुमित्साधिरहविशिष्टावच्छेदावच्छेदेन सिद्धेः प्रतिबन्धकत्व-
 स्य एतादृशापत्तिभिरा प्रागेव कल्पयितुमुचितत्वादिति ध्येय-
 म् । परे तु धर्मिविशेषनियन्त्रितकल्पानुसरणेनैव तादृशाप-
 त्तिरभिहिता तत्कल्पे प्रतिबन्धप्रतिबन्धकभावश्च पर्यतत्वा-
 वच्छेद्यत्वानवगाहिपर्यतत्वावच्छिन्नतत्पर्यतनिष्ठविशेष्यताकवह्निवि-
 धेयताकानुमितिं प्रति पर्यतत्वावच्छेद्यत्वानवगाहिपर्यत-
 वावच्छिन्नतत्पर्यतनिष्ठविशेष्यताकवह्निनिश्चयत्वेनैव प्रतिबन्धक-
 ता । अपरा च पर्यतत्वावच्छेदेनैकत्र पर्यते बह्निनिश्चये प-
 र्यतत्वसामानाधिकरण्येन पर्यतान्तरेऽपि बहुधनुमित्यनुत्पत्त्या प-
 र्यतत्वसामानाधिकरण्येन बहुधनुमितिं प्रति तदवच्छेदेन ब-
 ह्निनिश्चयत्वेन धर्मिविशेषनियन्त्रितेन कल्पनीया इच्छाया
 एकरूपेण उत्तेजकत्वासम्भवेनावच्छेदावच्छेदेनानुमितिं प्रति चा-
 वच्छेदावच्छेदेन सिद्धेरपि प्रतिबन्धकत्वान्तरं कल्पनीयम् यत्र च
 प्रतिबन्धविशि अवच्छेदावच्छेद्यत्वाप्रवेशे सामानाधिकरण्येनानु-
 मितिस्थलीयावच्छेदावच्छेदेन सिद्धेः प्रतिबन्धकत्वमपि नाद्रियते ।

एवं च प्रकृतस्थले तादृशापत्तिर्यथाश्रुतमेव सङ्गच्छते इत्याहुः । तदपि न पश्चात्कल्पनीयस्य एतत्प्रतिबन्धकत्वस्य प्रागेव कल्पने तद्ग्रन्थस्य सन्दर्भविरोधापत्तेः । अपरे तु यत्र सामानाधिकरण्येनानुमित्सा अवच्छेदावच्छेदेन सिद्धात्मकपरामर्शस्तत्र सामानाधिकरण्येनानुमित्यनुपपत्तिः सामान्यतोऽनुमित्त्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकीभूतावच्छेदावच्छेदेनानुमित्साविरहविशिष्टावच्छेदावच्छेदेन सिद्धः सत्त्वादित्यत्रैव तात्पर्यमित्याहुः । अन्ये तु अत्र सामानाधिकरण्येनानुमितिकारणीभूतस्य सामानाधिकरण्येनानुमित्साविरहविशिष्टसिद्धमात्रस्यासत्त्वेऽपि सामान्यधर्मावच्छिन्नकारणीभूतावच्छेदावच्छेदेन सिद्धभाववद्वितकारणस्तोमादेव तदापत्तिसम्भवः । न च सामानाधिकरण्येनानुमितित्वरूपविशेषधर्मावच्छिन्नस्य कारणविरहादेव तदापर्यसम्भव इति वाच्य विशेषधर्मावच्छिन्नकारणासहकारेणाप्यवच्छेदावच्छेदेनानुमितिजननात् सामान्यधर्मावच्छिन्नकारणस्य सामानाधिकरण्येनानुमितित्वरूपविशेषधर्मावच्छिन्नस्य कारणसहकारित्वासम्भवात् एकत्र विशेषधर्मावच्छिन्नकारणानपेक्षणे सामान्यधर्मावच्छिन्नकारणेनैकत्रापि विशेषधर्मावच्छिन्नकारणं नापेक्षते इति नियमात् एतदेवापि च सिद्धौ सत्यां विनापि सिद्धाध्यायिषां सामान्यसामग्रीतोऽनुमितिसामान्योत्पत्तिप्रसङ्गात् न हि तादृशविशेषसामग्रीं विना सामान्यसामग्र्या अनुमितिजनकस्य नास्तीत्यादिग्रन्थेन दीधितिकृता पश्चाद्वक्ष्यते । न च उक्तस्थलेऽवच्छेदावच्छेदेनानुमित्युत्पत्त्या सामान्यधर्मावच्छिन्नो भवत्येव कथमापत्तिरिति वाच्य कथञ्चिदाधदशायां तस्या अव्यनुत्पत्तेः तथाहि यत्र सामानाधिकरण्येनापेक्षानुज्ञात्मकालौकिकबाधनिवृत्त्यस्ततोऽपेक्षानुज्ञात्मकावच्छेदावच्छेदेन लौकिकसिद्धात्मकपरामर्शः ततोऽवच्छेदावच्छेदेनानुमित्सा तत्र परामर्शचतुर्थक्षणेऽवच्छेदावच्छेदेनैव तृतीयक्षणे सामानाधिकरण्येनानुमित्यापत्तेरिति प्राहुः ॥

अन्ये तु द्वित्रिष्टणान्तरितायामप्यनुमितसायामनुमितिदर्शनादनुमितसायोग्यता वाच्या सा च न स्वात्पर्यनन्तरस्यविश्वसिद्ध्यनुत्पादः अनुमितसोक्तमन्तरानुमित्यनुत्पा-

वे विद्यसादिविलम्बेन इन्द्रियादिना निर्णीति साध्ये लिङ्ग-
परामर्शादनुमितिसम्पन्नादिति शिरोमणिः । तत्तदनुमित्सा-
प्रागभावाविरहविशिष्टतत्तदनुमित्साविषयीभूतसिद्धिप्रागभावाकूटव-
त्त्वं योग्यता वैशिष्ट्यं च एकक्षणावच्छिन्नैकारम्भवृत्तित्वसम्ब-
न्धेन । यद्यपि स्वपदेनानुमित्युपपाद्यकतत्तद्विलम्बव्यक्तानामुपग्रहे
विद्यसात्तरीयानुमित्साव्यक्तैर्योग्यतायामप्रवेशाग्रैप दोषस्तथापि य-
ह्यनुमितित्वप्रकारेणातीतानुमितिशिरोचरेच्छायां सिद्धिकाले य-
ह्यनुमितिर्न स्यात् तद्विषयसिद्धिप्रागभावाकूटस्य तदानीमसत्त्वात् ।
तत्तदनुमित्सापूर्वक्षणावृत्तित्वेन तत्तदनुमित्साविषयसिद्धिनां तत्त-
दनुमित्साकालीनत्वेन वा तत्तदनुमित्साविषयसिद्धिप्रागभा-
वानां विषयस्य कथंचिदुपपादनेऽपि अनुमितित्वं जायतामि-
तीच्छायामनुमितित्वं न स्यात् तत्तदनुमित्साविषयीभूतानु-
मितिसिद्धिप्रागभावाकूटस्य प्रथमानुमित्युत्पत्तिदशायामसत्त्वादिति ज-
गदीशः । अथात्र स्वप्रागभावाविरहविशिष्टा या स्वविषय-
सिद्धिस्तत्प्रागभावाकूटवत्त्वं स्वप्रागभावाविरहविशिष्टस्वविषय-
सिद्धिप्रागभावस्यावच्छिन्नानुयोगिताकं यत्कूटत्वं तदवच्छिन्नत्व-
मेव वा योग्यतास्तु तावत्तय उक्तदोषधारणसम्भवान् तत्तद-
नुमित्सापूर्वक्षणावृत्तित्वादिविशेषणं व्यर्थमिति चेन्न तादृशकूट-
त्वावच्छिन्नधिकरणतया वैलक्षण्यस्य विरहेणानुमित्सापूर्वका-
लीनसिद्धिदशायामनुमित्यापत्तेस्तदानीमपि तादृशकूटसत्त्वात् वि-
धा प्रागभावाविरहवैशिष्ट्यनिवेशे लाघयानवकाशादिति ध्येयम् ॥

अथ सिद्धिविशिष्टान्यस्वविषयसिद्धिप्रागभावाकूटवत्त्वं विष-
क्षितम् । अत्र कल्पे स्वपूर्वक्षणावृत्तित्वविशेषणमस्ति वैशिष्ट्यं च
स्वप्रागभावाविरहस्यसामानाधिकरण्यस्ववृत्तित्वैतद्विषयसम्बन्धेन ॥
स्वसामानाधिकरण्यं च समवायेन वृत्तित्वं कालिकसम्बन्धेनेति
नोक्तस्थलेऽनुमितित्वयानुपपत्तिरिति चेन्न यत्रानुमितित्वेनातीता-
नुमितिसिद्धिप्रागभावाकूटस्य तत्रानुमित्युत्पत्तेस्तत्र स्वप्रागभावा-
विरहविशिष्टसिद्धिविशिष्टान्यस्वविषयसिद्धिप्रागभावस्यासत्त्वादि-
ति । न च स्वपूर्वक्षणावृत्तित्वविषयतावच्छिन्नकूटवत्त्वस्व-
सामानाधिकरण्येतदर्थत्रयावच्छिन्नसामानाधिकरण्यं स्वप्राग-
भावाविरहविशिष्टस्वविषयसिद्धिप्रागभावे निवेदयं न तु कूटत्वं

प्रागभाषविशेषणम् । तावतैवानुमित्यन्तरमनुमित्यापत्तिवारणसम्भ-
 वात् तथा च यत्रानुमितिद्वयं जायतामितीच्छा तत्रैकानुमि-
 त्यनन्तरमपि नानुपपत्तिस्तादृशधर्मावच्छिन्नासमानकालीनद्विती-
 यानुमितिप्रागभावस्यैव सत्त्वादिति वाच्यं यत्र स्थलविशेषे क-
 स्यापि पुंसः साध्यवत्पक्षविषयकं प्रत्यक्षं न जातं तत्र सा-
 ध्यवत्प्रत्यक्षाद्यतिरिक्तं हानं जायतामितीच्छायामनुमित्यनुपप-
 त्तेः । तदिच्छाविषयतावच्छेदकधर्माप्रसिद्धेरिति । इदं स्ववधा-
 तव्यं स्वसामानाधिकरण्यं स्वपूर्वक्षणावृत्तित्वं स्वप्रतियन्धकता-
 वच्छेदकञ्च एतद्धर्मप्रयावच्छिन्नासमानकालीनत्वस्य स्वविषयसि-
 द्धिप्रागभावविशेषणत्वे न काव्यनुपपत्तिः । न चानुमितिर्येनातीतप्र-
 त्यक्षादिमाषविषयकेच्छया अनुमितिर्न स्यात् स्वविषयीभूतसिद्धि-
 प्रागभावस्य सत्त्वादिति वाच्यं स्वविषयीभूतसिद्धिप्रागभाव-
 पदेन स्वप्रतियन्धकीभूतसिद्धिप्रागभावस्य विवक्षितत्वात्तुक्तस्थ-
 लेऽनुमितिप्रागभावपर्येष तादृशत्वेन नानुपपत्तिरिति ध्येयम् ।
 यद्यपि स्वप्रागभाषविरहविशिष्टस्वविषयसिद्धिप्रागभाषकूटस्यानिवे-
 शोऽपि अनुमित्युपधायकनचदनुमिःसोचरत्वास्तथिकयच्चदनुमिति-
 र्जायते तत्तदनुमिःसाप्रागभावविरहविशिष्टतत्तदनुमितिप्रागभाव-
 स्य योग्यतावयविक्षणैरेवानुमित्युत्तरमनुमित्यापत्तिवारणं स-
 म्भवति यत्रानुमितिद्वयं जायतामितीच्छा तत्रापि तदिच्छाप्राग-
 भाषविरहविशिष्टद्वितीयानुमितिप्रागभावस्योत्तेजकरूपनेन साम-
 ध्यस्यादिति तत्कथं परित्यक्तमिति । न च तत्तदनुमिःसाप्रागभाव-
 विरहविशिष्टतत्तदनुमितिप्रागभावस्योत्तेजकरत्वे विनिगमकामाये-
 न तत्तदनुमिःसाप्रागभावविशिष्टतत्तदनुमित्युत्पत्तिक्षणोत्पन्नस्यत्त-
 त्प्रागभावस्याप्युत्तेजकरत्वापत्तिरिति वाच्यं तत्तदनुमिःसाविष-
 यसिद्धिप्रागभावकूटनिवेशोऽपि विनिगमकामावेन तादृशव्यक्तान्त-
 रप्रागभावस्याज्ञाप्यवारणत्वात् इति चेदत्र केचित् । स्वत्यस्यानुगत-
 त्वमते स्वप्रागभाषविरहविशिष्टस्वविषयसिद्धिप्रागभावकूटत्वेना-
 नुगतत्वेणैवानुमिःसाव्यक्तेर्निविष्टतया तत्तदनुमिःसाप्रागभाव-
 विरहविशिष्टतत्तदनुमितिप्रागभावत्वेन उत्तेजकत्वे महागीर-
 पम् । न चैष दिवसान्तरीयानुमिःसाव्यक्तेरपि स्पष्टदर्शान्त-
 रान्न यद्यपि इत्यादि ग्रन्थासङ्गतिरिति वाच्यम् अनुमित्यु-

पथापकस्वपदार्थस्यैव विवक्षणीयतया दिवसान्तरीयानुमित्ता-
व्यक्तेः स्वपदार्थान्तर्गतत्वादित्याहुः । परे तु उक्तकमेण तत्तदनु-
मितिप्रागभायस्य योग्यताविवक्षणेपि यत्रादौ स्वचतुर्थक्षणेऽनुमिति-
जायतामितीच्छा ततः सिद्ध्यात्मकपरामर्शनाशक्षणेऽनुमितिस्तत्र प-
रामर्शद्वितीयक्षणेऽनुमित्यापत्तिरतः पूर्वकल्पो न सम्पगिति वदन्ति ॥

यत्तु सिषाधयिषाविरहविशिष्टस्यास्तस्या अभावः प-
क्षतेति शिरोमणिः । सिषाधयिषाविरहविशिष्टस्वक्षणा-
व्यवहितोत्तरक्षणत्वं च सिषाधयिषाविरहविशिष्टस्वक्षणव्य-
साधिकरणसमयभ्रंस्तानधिकरणत्वे सति तादृशस्वसमयभ्रं
साधिकरणत्वमिति जगदीशः । अथाव्यवहितोत्तरत्वप्रतियोगि-
कोटौ सिषाधयिषाविरहवैशिष्ट्यार्थकतादृशपद व्यर्थमिति चेन्न
तादृशपदप्रवेशे यत्र सिषाधयिषानन्तरं सिद्ध्यात्मकपरा-
मर्शः तदनन्तरं चाप्रामाण्यज्ञानात्मकानुमितिस्तदनन्तरमनु-
मित्यापत्तिः परामर्शात्मकसिद्धेरनादृशसिषाधयिषाविरहविशिष्ट
स्वक्षणाव्यवहितोत्तरक्षणोत्पत्तिकानुमितिकतया अनुमित्यात्मक-
सिद्धेस्तद्व्यवहितेऽपि तस्या अप्रामाण्यज्ञानास्कन्दिताया अप्रामा-
ण्यज्ञानास्कास्कन्दिताया एव तस्याः प्रतिबन्धकत्वादिति ।
न चाप्रामाण्यज्ञानस्य तत्तद्व्यक्तिन्येनैव उच्येजकतया एतादृ-
शाप्रामाण्यज्ञानव्यवहितोत्तरक्षणोत्पत्तिकानुमित्यात्मकसिद्धेरव वि-
रोधितया न तत्तदुत्तरानुमित्यापत्तिरिति वाच्यं तत्तदु-
त्तरपरामर्शात्पत्तौ तद्व्यवहितोत्तरक्षणेऽनुमित्यर्थे तादृशाप्रामा-
ण्यज्ञानस्याप्युत्तेजकताया आवश्यकत्वात् । यदि च उत्तरत्व-
प्रतियोगिकोटौ सिषाधयिषाविरहविशेषणत्वेऽपि यत्र सिषा-
धयिषातृतीयक्षणे सिद्ध्यात्मकपरामर्शस्तदनन्तराप्रामाण्यज्ञाना-
स्कन्दितानुमितिस्तदनन्तरमनुमित्यापत्तिः सिद्ध्यात्मकपरामर्श-
स्य तादृशक्षणाव्यवहितोत्तरक्षणोत्पत्तिकानुमितिकतयाऽप्रामा-
ण्यज्ञानास्कास्कन्दितादन्वयसिद्धेरभावात्तदनुमितिक्षणेऽपि सत्या-
त् । यदि चाप्रामाण्यज्ञानव्यक्तिरनुत्तेजिका एव तादृशा-
नुमित्युत्तरं परामर्शात्पदेऽपि क्षणैकविलम्बेनैवानुमितिस्वी-
कारादित्युच्यते तदा मन्यतेऽपि तुल्ययुक्त्या प्रकृतस्थलेऽपि ता-
दृशाप्रामाण्यज्ञानम् अनुत्तेजकमेव तदुत्तरं परामर्शान्तरोत्पत्ति-

क्षणेकविलम्बेनैवानुमितिस्वीकारसम्भवादित्युत्तरत्वप्रतियोगिकोटौ
तद्विशेषण निष्प्रयोजनकमेवेत्यादिकं विभाव्यते तदा यत्र सि-
पाधयिषामन्तर सिद्ध्यात्मकसाध्यतद्याप्यपरामर्शस्तदनन्तरं प-
रामर्शात्मकानुमितिधर्मिकेव बहुवभाषयति यहिप्रकारक-
मित्याकारकाप्रामाण्यावगाहिसमूहालम्बनानुमितिस्तत्र तदुत्तर-
मनुमित्यापत्तिस्तादृशानुमितिर्नृतीयक्षणेऽनुमितेरानुभविक्तया ता-
दृशाप्रामाण्यज्ञानव्यक्तेरुत्तेजकृत्यस्यावश्यकत्वात् । तस्यानुत्ते-
जकृत्यं स्वीकृत्य क्षणकप्रिलम्बेनाप्यनुमितेरपपादयितुमश-
क्यत्वात् तत्पूर्वक्षणे परामर्शाभावात् अतस्तादृशानुमितिशुच-
रमनुमित्यापत्तिवारणाय उत्तरत्वप्रतियोगिकोटौ तद्विशेषणमा-
वश्यकमिति । एतेन प्रागुक्तस्थले तादृशानुमित्युत्तरोत्तरप-
रामर्शविशिष्टतत्प्रामाण्यज्ञानव्यक्तेरुत्तेजकृत्येनैवापपत्तौ तद्विशे-
षण व्यर्थमिति निरस्तम् । न च यत्र सिपाधयिषाना-
शक्षणे सिद्ध्यात्मकसाध्यतद्याप्यपरामर्शस्तदनन्तरं परामर्शात्म-
कानुमितिधर्मिकेव बहुवभाषयति यहिप्रकारकमित्याकारका-
प्रामाण्यावगाहिसमूहालम्बनानुमितिस्तत्र तद्विशेषऽपि तदु-
त्तरक्षणेऽनुमित्यापत्तिर्दुर्पारयेति वाच्यं तत्र गत्यन्तरचिह्नेण-
तत्तदनुमितिक्षणादेः प्रतिबन्धकत्वस्य प्रथमोत्पन्नतत्तत्सिद्धि-
नाशविशिष्टतत्तदप्रामाण्यज्ञानव्यक्तेरुत्तेजकृत्यस्य वा पक्षपरत्वात्
न च प्रागुक्तस्थलेऽपि तत्तत्क्षणस्य प्रतिबन्धकतयैवापपत्तौ
तादृशपदं व्यर्थमिति वाच्यं तादृशानन्तरक्षणस्य प्रतिबन्धक-
ताकल्पनमपेक्ष्य लाघवात् स्वक्षणे सिपाधयिषाविरहविशेषणं
प्रक्षिप्य तत्रानुमित्यापत्तिवारणस्यैवोचितत्वादिति केचित् समा-
दधिरं तद्विचिन्त्यम् । यस्तु नस्तु सिपाधयिषाविरहविशिष्ट-
स्वक्षणाध्यग्रहिनोत्तरक्षणेत्पत्तिकानुमितिकभिप्रसिद्धिव्यक्तीनां च
तत्तदुपकित्यापच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदकूटमेव निषेधं तथा च
तादृशपदानुकीं यत्र क्रमेण सिपाधयिषासिद्ध्यात्मकपरामर्शानु-
मितयस्तत्र तन्सिद्धिव्यक्तेरपि तादृशानुमितिकतया तद-
भेदस्यापि तादृशकूटान्तर्गतत्वेन तद्विशेषे गौरवमित्यतस्ताद-
ृशपदमभिहितमिति ध्येयम् ॥

अथ क्षणपदं विहाय स्वसमयव्यसाधिकरणकाष्ठप्यंसान-

धिकरणत्वे सतीत्युक्तौ यत्र क्रमेण सिपाधयिपासिद्धिप-
रामर्शानुमितयस्तत्र सिद्ध्युत्पत्तिकालपर्यन्तस्थायि अनुमि-
त्सापूर्वकालोत्पन्नस्थूलकालोपाधिमादाय परामर्शक्षणेऽपि प-
क्षताविरहप्रसङ्गः सिद्ध्यधिकरणतादृशकालोपाधेरनुमित्सापूर्व-
दण्डाद्यवच्छेदेन सिपाधयिपाविरहविशिष्टतया अनुमित्सा-
विरहविशिष्टनिरुक्तस्वसमयाव्यवहितोत्तरत्वस्य परामर्शक्षण
एव पर्यवसानात् तदानीं चानुमित्यनुत्पत्त्या तत्सिद्धेरपि
निरुक्तानुमितिकभिन्नतया प्रतिबन्धकत्वादतः प्रथमं क्षणपदमिति
जगदीशः । अथात्र तादृशकालस्यापि सिद्धिक्षणावच्छेदेन क्षणत्व-
वत्तया तद्दोषतादवस्थ्यामिति चेन्न यदुपाध्यवच्छेदेन स्वाधिकरण-
क्षणत्वं तदवच्छेदेन सिपाधयिपाविरहवत्त्वस्य विवक्षितत्वात् । तथा
च सिपाधयिपाविरहाधिकरणतावच्छेदकीभूतोपाध्यवच्छिन्नस्वा-
धिकरणक्षणत्वाधिकरणव्यवसायिकरण इत्यादिक्रमेणाव्यवहितोत्तर-
त्वं वाच्यमिति पर्यवसितार्थं जगदीशस्य तात्पर्यम् । न च तथा-
पि सिपाधयिपाविरहाधिकरणतावच्छेदकीभूतस्वाधिकरणोपाधि-
व्यवसायिकरणेत्यादिक्रमेणाव्यवहितोत्तरत्वसम्भवे कृत तादृशा-
शुद्धतरविशेषणवद्विताम्यवहितोत्तरत्वनिरवचनेनेति वाच्यम् । त-
त्रैव सिद्ध्युत्पत्तिक्षणपर्यन्तस्थायिकालोपाधेरपि यत्रादौ सि-
पाधयिपा ततः सुखोत्पत्तिः नतस्तादृशस्थूलकालोत्पत्तिस्तत्र सु-
खनिष्ठसिपाधयिपाविरहाधिकरणतावच्छेदकतया सिद्ध्यधिकर-
णतया तद्दोषतादवस्थ्यात् न चैवमपि उक्तस्थल एव सिद्ध्यु-
त्तर ग्रहरादिविलम्बेन सुखोत्पत्तिस्ततः सिपाधयिपा तत्र सि-
द्ध्युत्पत्तिक्षणोत्पन्नतादृशसुखोत्पत्तिपर्यन्तस्थायिस्थूलकालोपाधे-
स्तादृशसुखनिष्ठसिपाधयिपाविरहाधिकरणतावच्छेदकत्वेन ता-
दृशोपाध्यवच्छिन्नस्वाधिकरणक्षणत्वस्य सिद्ध्युत्पत्तिक्षणेऽपि
सत्त्वादुक्तदोषो पुनरिति वाच्यम् । स्वसामाना-
धिकरण्यस्यावच्छेदकोपाध्यवच्छिन्नव्यवसायसम्बन्धेन सिपाधयि-
पाधिकरणताविशिष्टस्वाधिकरणक्षणत्ववत्त्वस्य विवक्षितत्वादि-
ति ध्येयम् । अत्र निरुक्तोभयसम्बन्धेन सिपाधयिपाविरहा-
धिकरणताविशिष्टस्वाधिकरणत्वविवक्षणेनैव सामञ्जस्ये स्वाधिकर-
णक्षणत्वपर्यन्तनिवेशो व्यर्थ इति चिन्त्यम् ॥

उत्पत्तिपदानुकावेकानुमित्युत्तरमनुमित्यन्तरपत्ति पूर्वानुमिते
स्वक्षणा यवहितोत्तरक्षणवृत्तिस्वात्मकानुमितिकत्वेन तदन्यसिद्धे-
रभावादतस्तदुपात्त न च स्वक्षणाव्यवहितोत्तरक्षणवृत्तिस्वतरानु-
मितिकत्वमय निवश्यताम् उत्पत्ते स्वेतरत्वापेक्षया गुरुत्वादिति
चाक्ष्यम् यत्र साध्यानुमितिद्वय जायतामितीच्छया प्रथम साध्यत
द्व्याप्ययोरपेक्षाबुद्ध्यात्मैकैकानुमितिस्तत्र साध्यानुमित्यन्तरप्रस-
ङ्गादिति जगदीश । अथाप्रानुमितौ स्वभिन्नत्वमनिवेश्य स्व
वृत्तिप्रागभाषप्रतियोगित्वस्य स्वक्षणाव्यवहितात्तरक्षणवृत्त्यनुमि-
तेर्विशेषणत्वैव तदुदोषवारणसम्भवात् कृतमुत्पत्तिानव-
शेनति ज्ञेय प्रागभाषत्वध्वसत्त्वयोरखण्डापाधित्वानुपपत्तेः प्रा-
गभाषत्व ध्वसप्रतियाग्यभाषत्व ध्वसत्व च अन्यत्वे सत्यभा-
वत ज्ञेय च नियमघटितमित्युत्पत्त्यपेक्षया महागौरवापत्तेरिति
वदन्ति । केचित्तु यत्रानुमितर्जायतामितीच्छात साध्यवान्
साध्यव्याप्यवान् साध्यव्याप्यव्याप्यवाञ्छेत् परामर्शं तत
साध्याशेऽप्रामाण्यज्ञानात्मकसाध्यतद्वाप्यानुमितिस्तत्र तदुत्तरमनु-
मित्यापत्ति पूर्वसिद्ध स्वक्षणाव्यवहितोत्तरक्षणवृत्तिस्ववृत्तिप्रागभा-
षप्रतियोग्यनुमितिकतयाऽनुमित्यात्मकसिद्धेरप्रामाण्यज्ञानात्मकदि-
नत्वेनाप्रतिषेधकत्वावतस्तदुपात्तम् । स्वमते पूर्वसिद्धिव्यक्तेर-
व सिपाधयिषाविरहविशिष्टस्यक्षणाव्यवहितोत्तरक्षणोत्पत्तिकानु-
मितिकाम्यत्वात् प्रतिषेधकत्वमित्याहुः ॥

ननु स्ववृत्तिरस्ववृत्तिध्वसप्रतियागिक्षणावृत्तिर्वाभयसम्बन्धेन
सिपाधयिषाविरहविशिष्टस्यक्षणाव्यवहितोत्तरक्षणविशिष्टानुमिति-
कत्वमेव निवश्यता किमुत्पत्तिनिवेशेनेति सिद्ध्यात्मकपरामर्शानु-
मितेर्वारणाय स्ववृत्तित्वनिवेश अनुमित्युत्तरमनुमित्यारणाय स्व-
वृत्तिध्वसेत्यादीति यत्र सम्बन्धविषयास्येयोत्पत्तिघटितत्वेन धि-
यर्थ्यज्ञानवकाशात् । यो यत्कालवृत्तिध्वसप्रतियोग्यवृत्तिस्तस्य त
वृत्तिस्त्वमुत्पत्तिरित्यस्य दाधितिकृता वक्तव्यत्वादिति ध्येयम् ।
न च तथापि, स्वेतरपदेन स्वाधिकरणावच्छेदेन स्वसमानाधि-
करणभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वाविवक्षणाद्य क्रोडपि वाप इति
वाच्य यत्रानुमितिद्वय जायतामितीच्छया प्रथम साध्यतद्
व्याप्ययोरपेक्षाबुद्ध्यात्मकानुमित्यन्तर पुनरपेक्षाबुद्ध्यात्मकसाध्या-

नुमितेतिस्तत्र तदुत्तरं साध्यानुमित्यन्तरप्रसङ्गात् । अपेक्षावु-
ज्यात्मकानुमितिद्वयस्यापि निरुक्तस्वेतरानुमितिकत्वेनाप्रतिबन्ध-
कत्वादिति ध्येयम् ॥

अथ तृतीयक्षणाव्यवधायकद्वितीयक्षण एवाव्यवहितोत्तर-
स्यपर्यवसानात् यत्राविरलक्रमेण सिद्धिसिपाधयिपानुमि-
तयस्तत्र द्वितीयक्षणे पक्षतासम्पत्तये द्वितीयः सिपाध-
यिपाविरहो विशेषणमस्तु सिद्धेः प्राथमिकस्तु स्वक्षणस्य कि-
मर्थमिति चेत् यत्र क्रमेण सिपाधयिपाप्राप्त्यक्षिकसिद्धि-
परामर्शानुमितयस्तत्र पक्षतासम्पत्त्यर्थमिति शिरोमणिः । ननु
यत्र सिपाधयिपासिद्ध्यात्मकपरामर्शानुमितयस्तत्र द्वितीयसिपा-
धयिपाविरहव्यावृत्तिसम्भवात् कथं यत्राविरलक्रमेण सिद्धि-
इत्यादिस्थलानुधावनमिति चेन्न अव्यवधानप्रतियोगिस्वक्षण एव
तादृशविशेषणदानमुपादेयं न तत्परत्वप्रतियोगिस्वक्षण इत्यभि-
प्रायकतया सिपाधयिपेत्यादिक्रमस्थले ऽनुमित्यनुपपत्त्यसम्भवात्
दीधितिकारस्य सिद्धिसिपाधयिपेति स्थलानुधावनात् । य-
स्तुतस्तु यत्र निरुक्तस्थले साध्यानुमितिद्वयं जायतामितीच्छा-
जाता तदनन्तरसिद्ध्यात्मकपरामर्शात् तत्साध्यानुमितिद्वयोत्पा-
दस्यावश्यकतया तादृशसिद्धेर्निरुक्तभेदानुयोगित्येन तत्स्थले
तादृशविशेषणासत्त्वेऽपि पक्षताया अनपायात् सर्वत्र सिपाध-
यिपेत्यादिक्रमस्थले ऽनुपपत्त्यसम्भवात् सिद्धिसिपाधयिपेत्या-
क्रमस्थले तु सर्वत्रैवानुपपत्तिः सम्भवतीत्यभिप्रायेण यत्रादि-
रलक्रमेण सिद्धिसिपाधयिपेत्यादिक्रमस्थलानुधावनमिति ध्येयम् ॥

ग्रन्थलाघवाधर्मन्तिमस्य सिपाधयिपाविरहपदस्य व्यावृत्तिम-
भिदधान एव प्रथमस्य तस्य व्यावृत्तिं प्रवृत्तिं अथेति जग-
दीशः । अस्यायमाशयः । आदौ प्रसूमासिपाधयिपाविरहप-
दस्य व्यावृत्तिं दत्त्वा द्वितीयस्य व्यावृत्तिदाने अव्यवहितोत्तरत्व-
प्रतियोगिक्षणे सिपाधयिपाविरहस्य निवेशिततया द्वितीय-
सिपाधयिपाविरहपदस्य व्यावृत्तिर्यत्रादौ सिद्ध्यात्मकपरामर्श-
स्ततः सिपाधयिपा ततोऽनुमितेतिस्तत्रैव यत्रादौ सिपाध-
यिपा ततः सिद्ध्यात्मकपरामर्शस्ततोऽनुमितिः तत्रापि सम्भ-
वतीति । द्वितीयसिपाधयिपाविरहपदस्य व्यावृत्तिदानार्थम्

एतत्स्थलद्वयानुधावनस्य औचित्येन गौरवं प्रथमतः प्रथम-
सिपाधयिपाधिरहपदस्य व्यावृत्त्यदाने तु अव्यवहितोत्तरत्यप्रति-
योगिस्वक्षणे तस्याप्रवेशेन यत्रादौ सिपाधयिपा ततः सिद्धा-
त्मकपरामर्शस्ततोऽनुमितिरित्यत्र द्वितीयसिपाधयिपापदस्य व्यावृ-
त्तिर्न सम्भवतीति एतत्स्थलाभिप्रायेण लिखनमेव ग्रन्थला-
घवम् । यत एव तदभिप्रायेण दीधितिरुक्ता यत्राविरलक्रमेण सिद्धो-
त्पाद्युक्तमिति ध्येयम् ॥

साधनेनोपनिबन्धौ तृतीयक्षणसाधारणाव्यवहितोत्तरत्वक-
ल्पे यद्यपि ध्वसादिघटिताव्यवहितोत्तरत्वकल्पे स्वाव्यवहितो
स्वरक्षणोत्पत्तिकानुमितिकभिन्नत्वस्यैव सम्यक्त्वात् सिद्धिप-
दं ध्येयम् । परामर्शहेतुभूतस्य व्याप्तिस्मरणादेर्निवृत्तत्वा-
व्यवहितोत्तरक्षणोत्पत्तिकतयैव प्रतिबन्धकत्वादेव च सिपाधयि-
पाधिरहद्वयोपादानमपि ध्येयम् । यत्र क्रमेण सिद्धिसिपाधयि-
पानुमितयः तत्रानुमितिसाजनकफलेच्छादेरेव स्वाव्यवहितो-
त्तरक्षणोत्पत्तिकभिन्नस्य अस्यादेवानुमितिसोत्पत्तिक्षणेऽनुमित्य-
सम्भवादिति जगदीशः । तथा च यत्रादौ बह्विध्याप्यवान् बह्वि-
ध्याप्यव्याप्यवांश्चेति परामर्शस्ततः साध्यस्ततद्व्याप्यानुमि-
तिस्त्वतः द्रुजात्मिकानुमितिर्जायतमिति चेत् ततोऽनुमित्यन्तरं
तत्र यत्र वा बाधयुज्यन्तरं साध्यतद्व्याप्ययोः परामर्शस्ततः
फलेच्छा ततः साध्यानुमितिधर्मिरेष्टसाधनत्वाविषयकानुमि-
त्यात्मकसिद्ध्यात्मकपरामर्शस्ततः साध्यानुमित्यन्तरं जायता-
मिति चेत् ततोऽनुमित्यन्तरं तत्रानुमितिसाकालेऽनुमित्यापत्तिर्दु-
र्घारैरेति तादृशफलेच्छादेः स्वक्षणाव्यवहितोत्तरक्षणोत्पत्तिकानु-
मितिकतया तद्विध्याभावस्यानुमितिसा पूर्व सत्त्वादतस्तद्वारणा-
र्थमेव सिपाधयिपाधिरहद्वयोपादानमावश्यकमिति कथं तद्वि-
यर्थ्यमुक्तमिति चेदत्र केचित् उक्तापत्तिवारणाय फलेच्छा-
दिविशिष्टतत्सद्वित्वेन स्वातन्त्र्येण प्रतिबन्धकत्वं कल्पनी-
यमित्याहुः । परे तु सिद्धिपदानुपादाने स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्न-
प्रतियोगिताकस्यैव तादृशानुमितिकभिन्नत्वाभावस्य पक्षतात्वं तथा
वाच्यं तथा चोक्तस्थले प्रथमानुमितिक्षणानुयोगिकात्मसम्बन्धा-
देरेव तादृशानुमितिकभिन्नस्य प्रतिबन्धकत्वादनुमितिसाक्षणे नानुमि-

स्यापत्तिः स्वक्षणस्यैव क्षणसम्बन्धस्यापि क्षणिकतया द्वितीयानु-
मितिक्षणे तदव्यवहितोत्तरत्वविरहात् । न च स्वरूपसम्बन्धाव-
च्छिन्नाभावस्य पक्षतात्वे न च जातेर्ध्वसाप्रसिद्धा इत्या-
द्युत्तरग्रन्थासङ्गतिरिति वाच्यं तत्र जातिपदस्य नित्यविषयता-
परत्वात् । अग्रिमविषयपदस्य च नाशप्रतियोगिपरत्वादित्या-
हुरिति ध्येयम् । वैयर्थ्यनोक्तप्रयोजनकत्वमित्यपि वदन्ति ॥

तृतीयक्षणसाधारणाव्यवहितोत्तरत्वकक्षे उत्पत्तिपदानुको य-
त्रानुमितिद्वयं जायतामितीच्छया प्रथम साध्यतद्वाप्ययोरपे-
क्षाद्युज्जात्मकानुमितिस्ततोऽनुमित्यन्तरं ततः साध्यानुमित्यन्तर-
प्रसङ्गः । अथात्र स्वध्वसाधिकरणसमयध्वसानधिकरणत्वे
सति स्वध्वसाधिकरणस्वरूपाव्यवहितोत्तरत्वनिवेशोऽप्युक्तस्थले
तादृशानुमित्यव्यवहितोत्तरक्षणवृत्तिकानुमितिकभिन्नसिद्धेः स-
त्त्वाद् द्वितीयानुमित्युत्तरमनुमित्यापत्तिवारणसम्भवे कथमव्यव-
हितोत्तरत्वघटककालांशमधिक निवेश्योत्पत्तिनिवेशेनेति चेन्न
सिपाधयिपाणाशकालोत्पत्तिकापेक्षाद्युज्जात्मकसिद्ध्यात्मकपरामर्शात्
द्वितीयक्षणेऽनुमित्यनुत्पादापत्तेस्तत्र निरुक्ताव्यवहितोत्तरत्वस्य
चतुर्थक्षणे एव पर्यवसानात् तादृशाव्यवहितोत्तरक्षणवृत्तिकानु-
मितिकभिन्नसिद्धेः सत्त्वात् । मन्मते तु तादृशसिद्धेः स्वा-
व्यवहितोत्तरद्वितीयक्षणे उत्पत्तिकानुमितिकतया न प्रतिबन्ध-
कत्वम् । यद्वा यत्रादौ अपेक्षाद्युज्जात्मकपरामर्शस्ततः सिपाध-
यिपा ततोऽनुमितिस्तत्र तादृशसिद्ध्युत्पत्तिक्षणेऽपि पक्षतात्वा-
पत्तेः । तादृशसिद्धेः सिपाधयिपाविरहविशिष्टनिरुक्तस्वाव्यव-
हितोत्तरत्वचतुर्थक्षणवृत्तिकानुमितिकत्वात् । स्वमते तादृशसिद्धे-
रेव सिपाधयिपाविरहविशिष्टस्वाव्यवहितोत्तरक्षणोत्पत्तिकानुमि-
तिकत्वाभावात् प्रतिबन्धकत्वम् । एतेन स्वध्वसाधिकरणकालध्व-
सानधिकरणत्वे सति स्वाधिकरणकालध्वसाधिकरणत्वरूपा-
व्यवहितोत्तरत्वविरक्षणोऽपि प्रागुक्तस्थलेऽनुमित्यनुपपत्तिवार-
णसम्भवे उत्पत्तिनिवेशवैयर्थ्यमित्यपि परास्तम् । अथैव स्वा-
धिकरणकालध्वसाधिकरणकालध्वसाधिकरणकालध्वसानधिकर-
णत्वे अलि सत्यसाधिकरणत्वरूपतृतीयक्षणमात्रपर्यवसा-
यि अव्यवहितोत्तरत्वनिवेशेनैव प्रागुक्तदोषाणां वारणस-

भवे उत्पत्तिनिवेशो व्यर्थ एवेति । न च यत्र पराम-
र्शोत्तरमपेक्षानुज्ञात्मकानुमितिस्तत्र तदुत्तरमनुमित्यापत्तिस्ता-
दृशानुमितेर्निरुक्ताभ्यवहितोत्तरक्षणवृत्तिस्वात्मकानुमितिकत्वादिति
वाच्यम् तादृशक्षणवृत्तिस्वेतरानुमितिकत्वस्य वक्तव्यत्वादिति
चेदत्राहुः । यथानुमित्सानाशकाले बहिमान् बहिष्याप्य-
वान् बहिष्याप्यस्याप्यवाधेति समूहालम्बनपरामर्शस्ततो बहि-
ष्याप्यधूमवान् परंतो बहिमान् इत्यनुमितिस्ततोऽनुमित्यन्तर-
जायतामितीच्छा ततोऽनुमित्यन्तरं तत्र प्रथमसिद्धिक्षणे पक्ष-
ताविरहप्रसङ्गः । तादृशसिद्धेस्तृतीयक्षण एव निरुक्ताभ्यवहि-
तोत्तरत्वपयवसानात् तत्र च सिपाधयिपाविरहविशिष्टत्वाभा-
वेन निरुक्तसिद्धेः सिपाधयिपाविरहविशिष्टत्वाभ्यवहितोत्तरक्षणा-
त्पत्तिकानुमितिकभिन्नत्वात् अतो द्वितीयक्षणसाधारणाभ्यवहि-
तोत्तरत्वमवश्यं वक्तव्यम् एव चानुमित्युत्तरमनुमित्यापत्तिवारणा-
योत्पत्तिपक्षमावश्यकमिति श्येयम् ॥

तृतीयक्षणसाधारणाभ्यवहितोत्तरत्वकल्पेऽभ्यवहितोत्तरक्षणे
सिपाधयिपाविरहविशेषण एव तत्र सिपाधयिपां परि-
त्यज्य इच्छानिवेशे यत्रादौ सिपाधयिपासिद्ध्यात्मकपरामर्शस्ततो
यदेच्छा ततोऽनुमितिस्तत्रेच्छानिरहविशिष्टतादृशसिद्ध्याभ्यवहितो-
त्तरक्षणाप्रसिद्ध्या स्वपदेन तादृशसिद्धेर्धर्तुमशक्यतया सिपाधयि-
पाविरहविशिष्टप्रतिबन्धकीभूततादृशासाद्धिसत्त्वेन पक्षताविरहाद-
नुमितितर्कस्यादिति भावः ॥

सिपाधयिपाविरहविशिष्टसिद्ध्यानुमानातिरिक्तसाधकमानयो-
रन्वतरस्याभाव कारणमिति शिरोमणिः । अत्र प्रत्यक्षमानमेव नि-
वेशयितुं युक्तम् न त्वनुमितिभिन्नसिद्धिजनकमानमात्रं समान-
विषये शब्दबोधसामग्रीसम्भवेऽप्यनुमितरेवोत्पादादत एव ए-
कपदार्थस्यापरपदार्थसंसर्गव्याप्यत्वस्य योग्यतात्वं ससर्ग-
स्यानुमितिरव स्यात् शब्दधीरिति योग्यताग्रन्थे माणिकृता-
कमिति जगदीश । न चात्र बह्व्यादिसंसर्गव्याप्यव-
त्ताज्ञानजन्यसंसर्गानुमिते समानविषयकत्वाभावाद्दृष्टान्तासम्भव-
इति वाच्यम् ससर्गव्याप्यवत्त्वज्ञानात् ससर्गिनोऽनुमितिरिति
प्राचा मताभिप्रायेणोक्तत्वात् । न च ससर्गस्यानुमितिरि-

त्यनेन ससर्गविधेयकानुमितिरिव प्रतीयने न तु ससर्गिनोऽनुमि-
तिरिति वाच्यम् ससर्गस्यानुमिताविषयः तृतीयार्थे पष्ठीक-
रणात् संसर्गानुमितिरित्यत्रैव तात्पर्यात् मूलससर्गपदस्य स-
सर्गिपरत्वादिति ध्येयम् ॥

साधकमान हि सिद्धिस्वरूपयोग्यं तदुपहितं तत्सामग्री वा
इति शिरोमणि । तदुपहितमिति तथा सिद्ध्या उपहितं विशिष्टं पक्ष-
तावच्छेदकसामानाधिकरण्येन सिद्धिविशिष्टं सत् तादृशसिद्धि-
जनकमिति यावदिति जगदीश* । अथान सिद्धिविशिष्टं सत्तादृश-
सिद्धिजनकमित्यस्यैव सम्यक्स्ये पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्ये-
नेत्यस्य वैयर्थ्यमिति चेन्न यस्यमाणयुक्त्याऽशाब्दज्ञान जायतामिती-
च्छायाः साधकमानेऽनुत्तेजकतया यादृशस्थलविशेषे अवच्छे-
दावच्छेदेन सिद्धिकालीनप्रत्यक्षजनकीभूतयत्किञ्चित्कारणसत्त्व-
दशायां सामानाधिकरण्येन प्रत्यक्षात्मकसिद्धिकालीनतत्का-
रणसमुदापसत्त्वदशायां सामानाधिकरण्येन शाब्दसिद्धिकाली-
नयत्किञ्चित्कारणसत्त्वदशायामेव परामर्शसम्बलनं तत्र यदा
अवच्छेदावच्छेदेन प्रत्यक्षात्मकसिद्ध्यात्मरूपपरामर्शस्तत्तद्वृत्त्य-
क्तिभिन्नमशाब्दज्ञानं जायतामितीच्छा तत्र चक्षुःसयोगादि-
सत्त्वेऽनुमित्यनुपपत्तेः । तादृशेच्छायाः सिद्ध्यानुत्तेजकत्वे-
ऽपि साधकमानेऽनुत्तेजकत्वात् सामानाधिकरण्येनेत्युक्तौ ता-
दृशसयोगादिरूपसाधकमानं न तादृशसामानाधिकरण्येन
सिद्धिविशिष्टमतो नानुपपत्तिरिति ध्येयम् । तादृशसिद्धिज-
नकमितिपदात् यादृशसिद्ध्युपहितत्वं तादृशसिद्धिजनकमित्यर्थो
लभ्यते तथा च एतादृशसिद्धिजनकत्वानिवेशे उक्तस्थल-
एव यदा सामानाधिकरण्येन शाब्दसिद्ध्यात्मकपरामर्शान्तरम्
अशाब्दज्ञानं जायतामितीच्छा तत्र चक्षुःसयोगादिरूपयत्कि-
ञ्चित्कारणसत्त्वदशायामनुमित्यनुपपत्तिः सिद्धिविशिष्टप्रत्यक्षमान-
सत्त्वात् तदुक्तौ च तादृशसयोगादिरूपप्रत्यक्षमानस्य प्रत्यक्षा-
त्मकसिद्ध्युपहितत्वाभावाच्चानुपपत्तिरिति विभावनीयम् ॥

न द्वितीयः सिद्धेः पूर्वं तदुपहितत्वाभावेन प्रत्यक्षसामग्रीसत्त्वे-
प्यनुमित्यापत्तेरनुमानातिरिक्तस्य वैयर्थ्याच्चेति शिरोमणिः ।
ननु सिद्ध्यनुपधानदशायां सिद्धिजनकस्य प्रत्यक्षसामान्यादेः

पृथगेवानुमितिबिरोधित्वं वाच्यम् इत्यन्येकसिद्ध्युपहित
 प्रत्यक्षसामग्र्याः सिद्ध्यन्तरजननदशायामनुमितिवारणार्थमेव प-
 क्षताया निरुक्तसाधकमानस्य प्रवेक्ष्यत्वादत आह अनु-
 मानातिरिक्तत्वस्य व्यर्थ्याच्चेति । साधकमानस्य परामर्शादेरनु-
 मिते पूर्वं तद्विशिष्टत्वाभावादेव बिरोधित्वासम्भवादिति
 भाव इत्यननानुमानातिरिक्तत्वस्य वैयर्थ्यं जगदीशेनोक्तम् । अ-
 थात्र निश्चयानुपहितप्रत्यक्षसामग्र्या पृथक् प्रतिबन्धकत्वधो-
 ०५ लाघेन प्रत्यक्षसामग्रीत्वेनैव प्रतिबन्धकत्वस्य वक्तुमुचितत्वे-
 न पक्षतायामनुमानातिरिक्तसाधकमाना-तभागस्य एव वैयर्थ्य-
 सम्भवात् साधकमानाशेऽनुमानातिरिक्तत्वविशेषणमात्रस्य वै-
 यर्थ्यदानमनुचितमिति चेन्न प्रागुक्तस्थल एव सिद्ध्यनुपहितप्रत्य-
 क्षसामग्रीदशया परामर्शाभावादनुमित्यनुत्पादसम्भवेन प्र-
 त्यक्षसामग्र्या पृथक् प्रतिबन्धकत्वाकल्पनात् तत्र प्रत्यक्षका-
 लानतत्सामग्रीदशया परामर्शसत्त्वेऽनुमितिवारणार्थमेव प-
 क्षताया तद्विशिष्टस्यावश्यकत्वात् । न चात्र सिद्ध्यभा-
 यमात्रस्य पक्षतात्वेनैवोक्तदोषवारणसम्भवे कृतमन्यतराभा-
 यस्य पक्षतात्वनिर्वचनेनेति वाच्यं प्रत्यक्षसामग्र्यसत्त्वकालीन
 प्रत्यक्षदशया तद्व्यक्तिभिन्नमशाब्दान जायतामितीच्छा तमा-
 नुमित्युपपत्तये तादृशेच्छाया उत्तेजकत्वस्यावश्यं वक्तव्यतया
 तथाविधेच्छाबलात् प्रत्यक्षविशिष्टतत्सामग्र्यन-तरमनुमितेर्वा-
 रणार्थमथ साधकमाना-तभागस्य सार्थकत्वात् । न च तत्र ता-
 दृशसिद्ध्युपहितचक्षुःसयोगादिसत्त्वे आलाकायसत्त्वे तादृशे-
 च्छाबलात् अनुमित्युत्पत्त्या साधकमानेऽपि तादृशेच्छाया उत्त-
 रजकत्वस्यावश्यकतया पक्षताया साधकमाना-तभागस्य निवर्तेऽ-
 प्युक्तापत्तिवारणसम्भव इति वाच्यं यत्र प्रत्यक्षत्वाद्युपहितचक्षुःस-
 योगादिसत्त्वे तत्कारणसमुदायसत्त्वे एव तादृशेच्छा न तु इतर-
 कारणाद्यभाचविशिष्टचक्षुःसयोगादिरूपयत्किञ्चित्कारणसत्त्वे तत्र
 तादृशेच्छाविरहस्य प्रत्यक्षोपहितचक्षुःसयोगादिरूपसाधकमाने वि-
 शेषणवानुपगमात् तादृशविषयविशेषीयपक्षतायामेव तथाविधसा-
 धकमाना-तभागस्य सार्थक्यादिति ध्येयम् । अथात्र यत्रादौ सामा-
 नाधिकरण्येन वाच्यं तत सामानाधिकरण्येनावच्छेदावच्छेदेन च

समूहालम्बनपरामर्शस्ततः सामानाधिकरण्येनानुमितिस्ततो ऽवच्छे-
दावच्छेदेनानुमितिर्न स्यात् । निरुक्तसिद्ध्युपहितसाधकमानस्य स-
त्त्वादतस्तदुपपत्त्यर्थमेवानुमानातिरिक्तत्वाविशेषणसार्थक्यसम्भवे क-
थं तद्वैयर्थ्यमुक्तमिति । न चानुमितेः सामानाधिकरण्येनाव-
च्छेदावच्छेदभेदेन कार्यकारणभावस्य द्विविधतया सामाना-
धिकरण्येनानुमितिकारणतावच्छेदककोटौ एवानुमानातिरिक्तत्वस्य
वैयर्थ्यमुक्तं न त्ववच्छेदावच्छेदेनानुमितेः कारणतावच्छेदककोटा-
विति घाच्यम् एवमपि यत्र बह्विध्याप्यधूमवान् पर्वतो भा-
विज्ञानमप्रमैसादृशज्ञानानन्तरं सामानाधिकरण्येनानुमितिस्तदु-
त्तरं सामानाधिकरण्येनानुमित्यर्थमेव सार्थक्यादिति चेदत्र के-
चित् । यादृशस्थलविशेषे उक्तरीत्या भ्रामाण्यज्ञानास्कन्धितसि-
द्ध्युत्तरं कदाप्यनुमितिर्न जाता तादृशस्थलीयपक्षतायामेव वि-
यर्थ्यस्योक्तत्वादित्याहुः ॥

इति श्रीकालीशङ्करसिद्धान्तवागीशविरचितं
जागदीशीपक्षताक्रोडपत्रं समाप्तम् ।

पक्षताजागदीशीक्रोडपत्रेषु प्रकारान्तरम् ।

दीधितौ सिपाधयिपाविरहविशिष्टस्वक्षणाव्यवहितोत्तरेत्यादिः ।
अथ इच्छाधिरहवैशिष्ट्यनिवेशेनैव सिपाधयिपासिद्धिपरामर्श-
स्थले ऽनुमित्युत्पत्तिसम्भवे स्वक्षणे सिपाधयिपाविरहवैशिष्ट्यनि-
वेशनं व्यर्थमिति न च यत्रादौ सिपाधयिपा ततो घटेच्छासिद्ध्या-
त्मकरामर्शानुमितयः तत्र पक्षतासम्पत्तये तन्निवेश इति याव्यम्
विशेष्यदले सिपाधयिपाया अनुगतरूपेण निवेशाशक्यत्वेन यद्यदि-
च्छासत्वे इत्यादिरीत्या निवेद्यतया घटेच्छाया अप्युत्तेजकतया
विशेष्यदलादेव तदनुपपत्तिवारणादिति चेन्न यत्रादौ घटेच्छा ततः
सिद्ध्यात्मकपरामर्शः ततः सिद्धशऽप्रामाण्यप्रहस्ततन्वानुमितिर्भ-
वति तत्राप्रामाण्यप्रहक्षणेऽनुमित्युत्पादवारणाय तादृशविशेषण-
स्यावश्यकत्वात् ॥

अथ सिपाधयिपाया अननुगतत्वात् तेषां विरहो ऽत्र केन-
रूपेण निवेशनीयः यदि च यद्यदिच्छासत्वे सिद्धिसत्त्वेऽनुमि-
तिरित्यादिरीत्या निवेद्यते तदा सिपाधयिपासिद्धिपरामर्शानु-
मितिस्थले पक्षताभङ्गप्रसङ्गः न च यादृशयादृशेच्छासत्वे सिद्धि-
सत्त्वेऽनुमितिरिति निवेद्यते तदा सिपाधयिपासिद्धिपरामर्शानुमि-
तिस्थले पक्षताभङ्गप्रसङ्गः न च यादृशयादृशेच्छासत्वे तादृशस्ता-
दृशेच्छात्याघच्छिन्नाभावत्वेन तन्निवेशः कार्यः तथा च यत्र क-
मेण बहुधनुमितीच्छासिद्ध्यात्मकपरामर्शानुमितयस्तत्रोक्तत्वाव-
च्छिन्नस्योत्तेजकत्वेन सिपाधयिपासिद्धिपरामर्शानुमितिस्थलीये-
च्छाया अपि तादृशरूपाक्रान्ततया उत्तेजकत्वमक्षतमेवेति याव्यं
अनुगतरूपेण उत्तेजकत्वानुसरणे सिपाधयिपाघटेच्छासिद्ध्यात्मक-
परामर्शानुमितिस्थले घटेच्छाया अपि तथात्वेन घटेच्छासिद्ध्या-
त्मकपरामर्शप्रामाण्यप्रदानुमितिस्थलेऽप्रामाण्यप्रदोत्पत्तिक्षणेऽनु-
मित्यापत्तेवारणादिति चेन्न पर्यतधर्मिकबहुधनुमितितत्त्वप्रकारके-
च्छात्याघच्छिन्नप्रकारकेच्छात्यानुमितितत्त्वप्रकारकेच्छात्यादीनां
प्रत्येकधर्मावच्छिन्नाभावकूटत्वेनैव निवेद्यत्वात् यत्र बहुधनुमि-

तिर्जायतामिति इच्छा ततः पर्वतमात्रे सिद्ध्यात्मकः पर्वते महानसे च धूमादिपरामर्शस्ततो महानसे बन्धानुमितिः प्राग्जातसिद्धेशोऽप्रामाण्यज्ञानम् ततः पर्वते बहुधनुमितिस्तथाप्रामाण्यप्रदोत्पत्तिकाले पर्वते बहुधनुमितेर्धारणाय तत्तत्क्षणादेः प्रतिबन्धकत्वमनन्यगतिकतया स्वीकार्यमिति ध्येयम् ॥

सिपाधयिपाविरहविशिष्टस्वक्षणाव्यवहितोत्तरत्वं च सिपाधयिपाविरहविशिष्टस्वक्षणध्वंसाधिकरणकालध्वंसानधिकरणत्वे सति तादृशस्यसमयध्वंसाधिकरणत्वमिति जगदीशः । अथाव्यवहितोत्तरत्वप्रतियोगिकोटौ सिपाधयिपाविरहविशिष्टार्थकतादृशपदं ध्येयमिति चेन्न तादृशापदाप्रवेशे यत्र सिपाधयिपानन्तरं सिद्ध्यात्मकपरामर्शस्तदनन्तरं चाप्रामाण्यज्ञानास्कन्दिनानुमितिस्तदनन्तरमनुमित्यापत्तिः परामर्शात्मकसिद्धेस्तादृशसिपाधयिपाविरहविशिष्टस्वक्षणाव्यवहितोत्तरक्षणोत्पत्तिकानुमितिकतया अनुमित्यात्मकसिद्धेस्तद्व्यवहितेऽपि तस्या अप्रामाण्यज्ञानास्कन्दिनत्वात् अप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दिनाया पवतस्याः प्रतिबन्धकत्वात् न चाप्रामाण्यज्ञानस्य तत्तद्व्यक्तित्वेनैवोत्तेजकतया एतदप्रामाण्यज्ञानव्यकेरुत्तेजकत्वास्वीकारेऽनुमित्यात्मकसिद्धेरैव विरोधितया न तदुत्तरानुमित्यापत्तिरिति वाच्यम् तदुत्तरपरामर्शोत्पत्तौ तदव्यवहितोत्तरक्षणेऽनुमित्यर्थं तादृशाप्रामाण्यज्ञानस्याप्युत्तेजकताया आवश्यकत्वात् यदि चोत्तरत्वप्रतियोगिकोटौ सिपाधयिपाविरहविशेषणसत्त्वेऽपि यत्र सिपाधयिपावृत्तीयक्षणे सिद्ध्यात्मकपरामर्शस्तदनन्तरमप्रामाण्यज्ञानास्कन्दिनानुमितिस्तदनन्तरमनुमित्यापत्तिः सिद्ध्यात्मकपरामर्शस्य तादृशक्षणाव्यवहितोत्तरक्षणोत्पत्तिकानुमितिकतया अप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दिनत्वव्यवहितसिद्धेरभावस्यानुमितिक्षणेऽपि सत्त्वात् यदि चाप्रामाण्यज्ञानव्यकिरनुत्तेजिकैव तादृशानुमित्युत्तरपरामर्शोत्पादेऽपि क्षणैकविलम्बेनैवानुमितिस्वीकारादित्युच्यते तदा मन्यतेऽपि तुल्ययुक्त्या प्रकृतस्थलेऽपि तादृशाप्रामाण्यज्ञानमनुत्तेजकमेव तदुत्तर परामर्शान्तरे सति क्षणैकविलम्बेनैवानुमितिस्वीकारसम्भवादित्युत्तरत्वप्रतियोगिकोटौ तद्विशेषणं निष्प्रयोजनमेवेत्यादिकं निभाव्यते तदा यत्र सिपाधयिपानन्तरं सिद्ध्यात्मकसाध्यतद्व्याप्यपरामर्शस्तदनन्तरं पराम-

शात्मकानुमितिधर्मिकमिदं ज्ञानं बहुधाभावयति बहुप्रकारकमित्याकारकाप्रामाण्यावगाहिसमूहालम्बनानुमितिस्तत्र तदुत्तरमनुमित्यापत्तिस्तादृशानुमितितृतीयक्षणेऽनुमितेरानुभविकतया तादृशप्रामाण्यज्ञानव्यक्तेरुत्तेजकत्वस्यावश्यकत्वात् तस्यानुत्तेजकत्वं स्वीकृत्य क्षणैरुचिलम्बेनाप्यनुमितरूपादयितुमशक्यत्वात् तत्पूर्वं क्षणे परामर्शाभावात् अतस्तादृशानुमित्युत्तरमनुमित्यापत्तिवारणा योत्तरत्वप्रतियोगिकोदौ तद्विशेषणमापश्यकमिति ॥

एतत्तन् प्रागुक्तस्थले तादृशानुमित्युत्तरात्पक्षपरामर्शविशिष्टद्विप्रामाण्यज्ञानव्यक्तेरुत्तेजकत्वनैवापत्ता तद्विशेषणं व्यर्थमिति निरस्तं न च यत्र सिपाधियिषा तदुत्तरक्षणं सिद्ध्यात्मकसाध्यतद्व्याप्य परामर्शस्तदन्तरं परामर्शात्मकानुमितिधर्मिकमिदं ज्ञानं बहुधाभावयति बहुप्रकारकमित्याकारकाप्रामाण्यावगाहिसमूहालम्बनानुमितिस्तत्र तद्विशेषोपि तदुत्तरक्षणंऽनुमित्यापत्तिर्दुर्धरैवेति धाच्यम् तत्र गत्यन्तराविरहेण तत्तदनुमातक्षणाद् प्रतियन्धकत्वस्य प्रथमापन्नतत्तत्सिद्धिनाशविशिष्टद्विप्रामाण्यज्ञानव्यक्तेरुत्तेजकत्वस्य वा धकत्वत्वात् न च प्रागुक्तस्थलेपि तत्तत्क्षणस्य प्रतियन्धकतयैवोपपत्तौ तादृशपदं व्यर्थमिति धाच्यम् तादृशतत्तत्क्षणस्य प्रतियन्धकत्वकल्पनामपश्य लाघवात् स्वक्षणं सिपाधयिषाविरहविशेषणं प्रक्षिप्य तत्रानुमित्यापत्तिवारणस्यैवोचितत्वादिति केचित् समादधिरे तादृशस्यम् । वस्तुतस्तु सिपाधयिषाविशिष्टस्वक्षणाव्यवहितोत्तरक्षणोत्पत्तिकानुमितिकभिन्नसिद्धिव्यक्तीनां तत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभदकूटमेव निवेद्यम् । तथा च तादृशपदानुक्तौ यत्र क्रमणं सिपाधयिषासिद्ध्यात्मकपरामर्शानुमितयस्तत्र तत्सिद्धिव्यक्तेरपि तादृशानुमितिकतया तद्भेदस्यापि तादृशकूटात्तर्गतत्वेन तद्विशेषे गौरवमित्यतस्तादृशपदमभिहितमिति ध्येयम् ॥

अत्र क्षणपदं विहाय स्वसमयव्यवसाधिकरणकालाधिसानधिकरणत्वे सति इत्युक्तौ यत्र क्रमणं सिपाधयिषापरामर्शाऽनुमितयस्तत्र सिद्ध्युत्पत्तिकालपर्यन्तस्याप्यनुमित्सापूर्वकालोत्पन्नस्थूलकालोपाधिमादाय परामर्शक्षणपि पक्षताविरहप्रसङ्गः । सिद्धाधिकरणतादृशकालोपाधेरनुमित्सापूर्वदण्डाद्यवच्छेदेन सिपाधयिषाविरहविशिष्टयानुमित्साविरहविशिष्टानि

रक्तसमयाव्यवहितोत्तरत्वस्य परामर्शक्षण एव पर्यवसानात्
 तदानीं चानुमित्यनुत्पत्त्या तत्सिद्धेरपि निरुक्तानुमितिकभिन्नतया
 प्रतिबन्धकत्वादतः प्रथमक्षणपदमिति जगदीशः । अथात्र तादृश-
 कालस्यापि सिद्धिक्षणावच्छेदेन क्षणत्ववत्तया तद्दोषतादवस्थ-
 मिति चेन्न । यदुपाध्यवच्छेदेन स्वाधिकरणत्वं तदुपाध्यवच्छे-
 देन सिपाधयिपाविरहावच्छेदकीभूतोपाध्यवच्छिन्नस्वाधिकरणक्ष-
 णत्वाधिकरणपर्यवसायिकरणइत्यादिक्रमेणाव्यवहितोत्तरत्वं वाच्य-
 मितिपर्यवसितार्थे जगदीशस्य तात्पर्यम् । न च तथापि
 सिपाधयिपाविरहाधिकरणतावच्छेदकीभूतस्याधिकरणोपाधि-
 साधिकरणेत्यादिक्रमेणाव्यवहितोत्तरत्वसम्भवे कृतं तादृश-
 गुरुतरविशेषणघटिताव्यवहितोत्तरत्वनिर्यचनेनेति वाच्यम् । त-
 न्नैव सिद्ध्युत्पत्तिक्षणपर्यन्तस्थायिकालोपाधेरपि यत्रादौ सि-
 पाधयिपा ततः सुखोत्पत्तिः ततस्तादृशस्थूलकालोत्पत्तिस्तत्र सु-
 खनिष्ठसिपाधयिपाविरहाधिकरणतावच्छेदकत्वेन सिद्धाधिकर-
 णतया च तद्दोषतादवस्थ्यात् न चैवमपि उक्तस्थले एव
 सिद्ध्युत्तरप्रहराविविलम्बेन सुखोत्पत्तिस्ततः सिपाधयिपा तत्र सि-
 द्ध्युत्पत्तिक्षणात्पन्नतादृशसुखोत्पत्तिपर्यन्तस्थायिस्थूलकालोपाधे-
 स्तादृशसुखनिष्ठसिपाधयिपाविरहाधिकरणतावच्छेदकतादृशोपा-
 ध्यवच्छिन्नस्वाधिकरणक्षणत्वस्य सिद्ध्युत्पत्तिक्षणेऽपि सत्त्वाबु-
 क्तदोषो दुर्गार इति वाच्यं स्वसामानाधिकरण्यस्यावच्छेदकोपाध्यव-
 च्छिन्नसामयसम्बन्धेन सिपाधयिपाविरहाधिकरणताविशिष्टस्वा-
 धिकरणतावत्त्वस्य विवक्षितत्वाविति ध्येयम् ॥

अत्र निरुक्तोभयसम्बन्धेन सिपाधयिपाविरहाधिकरणतावि-
 शिष्टस्वाधिकरणताविवक्षणेनैव सामञ्जस्ये स्वाधिकरणक्षणत्वपर्यन्त-
 निवेदो व्यर्थ इति चिन्त्यम् ॥

यत्र क्रमेणानुमित्तासिद्धिपरामर्शानुमितयस्तत्र सिद्ध्युत्प-
 त्तिक्षणपर्यन्तस्थायिनमनुमित्तापूर्वकालोत्पन्नस्थूलकालोपाधिमादा-
 य परामर्शक्षणे पक्षतामङ्गप्रसङ्ग इति जगदीशः । न चात्र स्वका-
 ले सिपाधयिपाविरहाप्रतियोग्यनधिकरणत्वनिवेदोऽत्र उक्त-
 स्थले पक्षतासम्भवे स्पष्टयिपावच्छेदवत्त्वपक्षणस्यप्रवेदो गौरव-

मिति धाच्यम् भेदस्यान्याप्यवृत्तिनामते प्रतियोग्यनाधिकरणत्वस्यापि तत्र सत्त्वात् न च नोपादेयमेव तत् किन्तु निरवच्छिन्नविशेषणतासम्बन्धेन सिवाधयिषाविरहवैशिष्ट्यवत्त्वं वक्तव्यं किं क्षणत्वनिवेशेनेति धाच्यं । क्षणत्वं न स्ववृत्तियावद्धसवत्त्वं किन्तु क्षणिकान्त्यशब्दानामतिरिक्तपदार्थस्य चा क्षणत्वमित्यस्याः प्रत्यक्षता निष्कर्षणीयतया तत्परतयेव तदग्रन्यानुसरणम् । वस्तुतस्तु स्ववृत्तियावद्धसवत्त्वस्य क्षणत्वात् स्थूलकालस्य सिवाधयिषाधिकरणस्य सिद्धिद्वितीयक्षणस्थायिनोपि क्षणत्वेन तत्र सिवाधयिषाविरहस्य निरवच्छिन्नविशेषणतासम्बन्धेनाधिकरणस्याः प्रसिद्ध्या तन्निवेश एवायुक्तः तन्मते क्षणिकपदार्थाभावेन तथाविधस्यकालाप्रसिद्धेः एतेन पूर्वकल्पे क्षणिकान्त्यशब्दस्य क्षणत्वमतस्वीकारे स्वाश्रयत्वस्वप्रतियोग्याश्रयत्वोभयसम्बन्धेन ध्वंसवदन्यसमयत्वरूपक्षणत्वस्य तादृश्येणानुगतस्य निषेधनीयतया गौरवपरीहार इति परास्तम् । क्षणत्वस्यापि अतिरिक्तस्य निष्कर्षितार्थत्वे तदपि सम्यक् ।

अथोक्तस्थले परामर्शक्षणे विशेषणदलसत्त्वेपि तादृशस्वक्षणध्वंसाधिकरणत्वरूपविशेष्यदलात्तत्त्वात् कथं स्वसमयाव्यवहितोत्तरत्वस्य परामर्शक्षण एव पर्यवसानादिति लेखनसंगतिः । न च विशेष्यदले क्षणत्वप्रवेशे किं ज्ञानमिति धाच्यम् । सिवाधयिषासिद्ध्यात्मकपरामर्शप्रामाण्यज्ञानास्कन्दितानुमितयो यत्र क्रमेणोत्पन्नास्ततस्तदनन्तरमनुमित्यापत्तिः । तत्रत्यानुमिति स्यक्तेरप्रामाण्यज्ञानास्कन्दितातया अप्रतिबन्धकत्वात् पूर्वोत्पन्नसिद्धिस्तु सिवाधयिषापूर्वोत्पन्नस्वोत्पन्नक्षणपर्यन्तस्थापिस्थूलकालध्वंसाधिकरणोभूततादृशानधिकरणत्वविशिष्टक्षणोत्पत्तिकालुमितिकतयाप्रतिबन्धकत्वाच्च क्षणत्वनिवेशे तादृशस्थूलकालस्य क्षणत्वाभावादेव तदापत्तिवारणसम्भवात् । उक्तानुमितितृतीयक्षणेऽनुमित्यर्थं अप्रामाण्यज्ञानन्यक्तेरुत्तेजकत्वावश्यकत्वादिति चेन्न विशेष्यदलस्य यथाश्रुनामिप्रायेणैतद्वन्त्यस्य सद्गतौ प्रथमक्षणपदस्य तत्र व्यावृत्तेरक्षतेऽथ । केचित्तु यथानुमितिसावृतीयक्षणे सिद्ध्यात्मकपरामर्शस्ततः स्वांशेऽप्रामाण्यज्ञानात्मिकानुमितिस्त्वत्र तदनन्तरमनुमित्यापत्तिः प्रथमसिद्धेः तादृ-

शानुमितिकतया अनुमित्यात्मकसिद्धेरप्रामाण्यज्ञानास्कन्धिततया ऽविरोधित्वात् अतो ऽप्रामाण्यज्ञानानां तत्तत्क्षणवृत्तित्वविशिष्ट-
 त्वेनाभावो भेदानुयोगिसिद्धौ निवेद्यः । तथा च प्रागुक्तस्थले दो-
 षामावेन विशेष्यदले क्षणत्वनिवेश एव नास्तीत्याहुस्तच्चिन्त्यं स-
 त्यन्तमात्रोक्तौ सिद्धिमात्रस्यैव प्रायशः स्वक्षणध्वंसाधिकर-
 णकालध्यसानधिकरणीभूतस्वपूर्वकालोत्पत्तिकानुमितिकतया त-
 द्विशसिद्धप्रसिद्धेरिति । न चात्र प्रायश इत्ययुक्तमिति
 वाच्यम् सिषाधयिषापुटितसिद्धेरैव सिषाधयिषाविरहाविशिष्ट-
 स्वक्षणाप्रसिद्धा स्वपदेनोपादानुमशस्यतया तदन्यत्थमस्तीत्यभि-
 प्रायकत्वात् यत्पुरुषीययदङ्कुरविशेषसिद्धेः पूर्वं तदनुमितिर्न जाता
 तदीयतदङ्कुरविशेषसिद्धेस्तदन्यत्वसम्भव इत्यभिप्रायकं तदिति
 केचित् । न च तथापि पुटितसिद्धां तदन्यसिद्धित्वसत्त्वात् त-
 द्वप्रसिद्धमिधानमयुक्तमेवेति वाच्यम् तदन्यसिद्धेरप्रसिद्धेरित्यत्र
 सिद्धिपदेन पक्षतायटकसिद्धेर्योक्तत्वात् नानुपपत्तिरिति ध्येयम् ॥

यत्र क्रमेण केवलासिद्धिपरामर्शो तत्राप्यनुमित्यापत्तिरित्यादि-
 ना द्वितीयक्षणपदस्य व्यावृत्तिरुक्ता तत्र सिषाधयिषाव्यवच्छे-
 दककेयलपदमस्तु तथापि सिद्धिपरामर्शयोः क्रमिकत्वाभिधान-
 मसङ्गत्वं सिद्ध्यात्मकपरामर्शादपि तदापत्तिसम्भवादिति चेन्न त-
 द्वाकिं प्रति तद्व्यकृतेत्युक्तमिति विशेषकार्यकारणभाषमादाय सि-
 द्धात्मकतादशपदमर्शस्य हेतुत्वास्वीकारेणैव तत्रापत्तिवारणस-
 म्भवात् व्यावृत्त्यसङ्गतिरतस्तयोः क्रमिकत्वमुक्तम् इदानीन्तन-
 सिद्धिनाशदशायां तृतीयक्षणेऽनुमित्यर्थे तत्परामर्शव्यक्तेस्तद्व्यव-
 द्यकत्वात् इति ध्येयम् ॥

उत्पत्तिपदानुकी एकानुमित्युत्पत्तेरन्तरमनुमित्यन्तरापत्तिः पू-
 र्णानुमितेः स्पष्टजाव्यवहितोत्तरक्षणवृत्तिस्वात्मकानुमितिकत्वेन त-
 दन्यसिद्धेरभावादतस्तदुपात्तम् । न च स्वक्षणाव्यवहितोत्तरक्षणवृ-
 त्तिस्येतरानुमितिकत्वमेव निषेध्यमुत्पत्तेः स्येतरत्वापेक्षया गुरुया-
 दिति वाच्यं यत्र साध्यानुमितिद्वयं जायतामिति च्छया प्रथम सा-
 ध्यतद्याप्ययोरपेक्षावृत्त्यात्मकैकानुमितिस्ततोऽनुमित्यन्तरं तत्र
 साध्यानुमित्यन्तरप्रसङ्गात् इति जगदीशः । मयात्रानुमितौ
 स्वभिन्नत्वमनिषेद्य स्ववृत्तिप्रागभावप्रातिगोमित्यस्य स्वक्षणा-

व्यवहितोत्तरक्षणवृत्त्यनुमितेर्विशेषणत्वेनैव तद्वैयर्थ्यधारणसम्भवात्
 कृतमुत्पत्तिनिवशनाति चेन्न प्रागभावत्वध्वसत्वयोरग्रण्डोपाधित्वा-
 नुपगमे प्रागभावत्व ध्वसप्रतियोग्यमाद्यत्व ध्वसत्व च अन्यत्वे सत्य-
 भावत्व जन्यत्व च नियमघटितमित्युत्पत्त्यपेक्षया महागोरवापत्ते-
 रिति वदन्ति । केचित्तु यत्रानुमितिर्जायतामिताच्छा तत साध्यवान्
 साध्यव्याप्यवान् साध्यव्याप्यव्याप्यवाश्चेति परामर्शस्तत सा-
 ध्याशऽप्रामाण्यज्ञानात्मकतद्व्याप्यानुमितिस्तत्र तदुत्तरमनुमि-
 ता पक्षि पूर्वसिद्धे स्वक्षणाव्यवहितात्तरक्षणवृत्तिस्त्ववृत्तिप्रागभाव
 प्रतियाग्यनुमितिकतयाऽनुमित्यात्मकसिद्धरप्रामाण्यज्ञानात्कान्दित
 त्वेनाप्रतिबन्धकत्वात्सतदुपात्त स्वमत पूर्वसिद्धिभ्यःकरव सि-
 पाधयिपाविरहविशिष्टस्वक्षणाव्यवहितात्तरक्षणोत्पत्तिकानुमितिका-
 म्यत्वात् प्रतिबन्धकत्वमिति । एतेन स्वक्षणाव्यवहितात्तरक्षणवि-
 शिष्टानुमितिकत्वमव निवश्यता किमुत्पत्तिनिवशेनति वशिष्ट्य
 इववृत्तिवस्ववृत्तिभ्यसप्रतियागित्वमयसम्बन्धन सिद्धात्मक
 परामर्शादनुमितिवारणाय इववृत्तिवनिवेश अनुमित्युत्तरानुमि-
 तिवारणाय इववृत्तिभ्यसेत्यादीति चेन्न सम्बन्धविधेयाऽस्यैवात्प-
 त्तिघटितत्वन वैयर्थ्यशङ्कानवकाशात् यो यत्कालवृत्तिभ्यसप्रतिया-
 ग्यवृत्तिस्तस्य तद्वृत्तिवमुत्पत्तिरित्यस्य द्वीधितिकृता वक्तव्यत्वा-
 दिति ध्येयम् ॥

न च तथापि स्वेतरपदेन स्वाधिकरणावच्छेदेन स्वसमाना-
 धिकरणभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वविवक्षणाग्र दोष कोपीति इति
 पाठ्य यत्रानुमितिद्वय आयतामितीच्छया प्रथम साध्यतद्व्याप्य
 योरपेक्षावुज्ज्यात्मकानुमित्यनन्तर पुनरपेक्षावुज्ज्यात्मकसाध्यानुमिति
 स्तत्र तदुत्तर साध्यानुमित्यन्तरप्रसङ्गात् अपक्षावुज्ज्यात्मकानुमिति
 द्वयस्यापि निरुक्तस्वेतरानुमितिकत्वेनाप्रतिबन्धकत्वादिति ध्येयम् ॥

अथ तृतीयक्षणव्यवधायकद्वितीयक्षण पक्षाव्यवहितोत्तरत्वपक्ष
 सानात् यत्राविरलक्रमेण सिद्धिसिपाधयिपानुमितयस्तत्र द्विती-
 यक्षणे पक्षतासम्पत्तय द्वितीय सिपाधयिपाविरहो विशयणम
 स्तु सिद्ध प्रागमिकस्तु स्वक्षणस्य किमर्थमिति चेन्न यत्र प्र-
 मण सिपाधयिपाप्रात्यक्षिकसिद्धिपरामर्शानुमितयस्तत्र पक्षतास-
 म्पत्त्यधमिति शिष्येमणि । ननु यत्र सिपाधयिपासिद्ध्यात्म

कपरामशानुमितयस्तत्र द्वितीयसिपाधयिपाविरहव्यावृत्तिसम्भ-
वात् कथं यथाविरलक्रमेण सिद्धीत्यादिस्थलानुधावनमिति
ष्येन्न अव्यवहितत्वप्रतियोगिस्वक्षणे एव तादृशविशेषणमनुपादे-
यम् न तत्तत्प्रतियोगिस्वक्षणे इत्यभिप्रायकतया सिपाधयि-
पा इत्यादिक्रमस्थले अनुमित्यनुपपत्त्यसम्भवात् दीधितिकारस्य
सिद्धिसिपाधयिपास्थलानुधावनात् । वस्तुतस्तु यत्रोक्तस्थले
साध्यानुमितिद्वयं जायतामितोच्छा तदनन्तरसिद्ध्यात्मकपरामशात्
तत्साध्यानुमितिद्वयोत्पादस्यावश्यकतया तादृशसिद्धेर्निरुक्तमेवानु-
योगित्वेन तत्स्थले तादृशविशेषणसत्येऽपि पक्षतानपायात् सर्वत्र
सिपाधयिपाविरहस्यलेऽनुपपत्त्यसम्भवः सिद्धिसिपाधयिपाविर-
हस्यस्थले ॥ सर्वथैवानुपपत्तिः सम्भवतीत्यभिप्रायेण यत्राविरल-
क्रमेण सिद्धिसिपाधयिपा इत्यादि क्रमस्थलानुधावनमिति श्येयम् ॥

ग्रन्थलाघवार्थमन्तिमस्य सिपाधयिपाविरहपदस्य व्यावृत्ति-
मभिधानम् एव प्रथमस्य तस्य व्यावृत्तिं पृच्छति
अथेति इति जगदीशः । तस्याप्यमाशयः । आदौ सिपाधयिपाविर-
हपदस्य व्यावृत्तिं इत्या द्वितीयस्य व्यावृत्तिदाने अभ्यवहितोक्त-
त्यप्रतियोगिस्वक्षणे सिपाधयिपाविरहस्य नियेशिततया द्वितीय-
सिपाधयिपाविरहस्य व्यावृत्तिपेक्षादौ सिद्ध्यात्मकपरामशस्ततः
सिपाधयिपाऽनुमितस्तत्रेव यत्रादौ सिपाधयिपा ततः सिद्ध्यात्मक-
परामशस्तत्रापि सम्भवतीति द्वितीयसिपाधयिपाविरहपदस्य व्यावृ-
त्तिदानार्थमेतत्स्थलानुधावनस्योचित्येन गौरवं प्रथमतः प्रथमसिपा-
धयिपाविरहपदस्य व्यावृत्तिदाने तु मध्यवहितोत्तरत्यप्रतियोगिस्व-
क्षणे तस्याप्रवेशेन यत्रादौ सिपाधयिपा ततः सिद्ध्यात्मकपरामश-
स्ततोऽनुमितिरित्यत्र द्वितीयसिपाधयिपाविरहपदस्य व्यावृत्तिर्न स-
म्भवतीति एतत्स्थलाभिप्रायेण लिखनमेव ग्रन्थलाघवम् अत एवैत-
दभिप्रायेण दीधितिठना यत्राविरलक्रमेण सिद्धीत्युक्तमिति श्येयम् ॥

द्वितीयो द्वितीयसिपाधयिपाविरहपदेन ग्रन्थारवः सिपाधयि-
पाविरहस्योक्त्येन द्वितीयवार्थागमादिति जगदीशः ।

अथेदं न युक्तं स्वक्षणाविशेषणोभूतस्य सिपाधयिपा-
विरहस्य कालिकसंयन्धायाच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेन भेदानुयो-
गिसिद्धिपिशेषणस्य समवायापच्छिन्नप्रतियोगिताकतया तयो-

मिथोभेदादि चेन्न स्वक्षणविशेषणमपि समवायावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावा एवेति तद्वैशिष्ट्यं च स्वनिरूपितस्वाध्यायवृत्ति-
अधिकरणतावच्छेदकत्वसम्बन्धेन स्वपद सिपाधयिपाविरहपरं-
द्वितीयं सिद्धिपरे तथा च तस्य एकत्वेन ग्रन्थसङ्गतिः अतः
सिपाधयिपाविरहस्य स्वक्षणविशेषणत्वापेक्षया स्वविशे-
षणत्वे गौरवदानस्यापि सङ्गतिः अन्यथा तस्य कालिकसम्बन्धा-
वच्छिन्नप्रतियोगिताकृत्ये तत्रासङ्गतिर्दुर्वारिवेति स्वावच्छेदक-
शरीरावच्छेदेन सिपाधयिपाविरहवैशिष्ट्यस्य विवक्षितत्वात्
इत्यप्रिमप्रत्यस्य तद्वैशिष्ट्यघटकाधिकरणतायां स्वावच्छेदकशरी-
रावच्छिन्नप्रतियोगिते तात्पर्यमिति न कोपि दोषः ।

केचित्तु ननु स्वसजातीयाव्यवहितोत्तरानुत्पत्तिकस्वसजाती-
याव्यवहितोत्तरात्पत्तिकस्य द्वितीयपदार्थतावच्छेदकसाजात्यं च
स्वसमभिध्यातृपदार्थतावच्छेदकधर्मण यथा द्वितीयः पुत्र इत्या-
दी तस्य सिपाधयिपाविरहपदेनोपात्त इति एकत्वेन स्वक्षणवि-
पणीभूतस्यैव सिपाधयिपाविरहस्य भेदानुयोगिसिद्धिविशेषण-
त्वेन इत्यर्थ इत्याहुः ।

लाघवादाह स्वार्थसेत्यादि इति जगदीशः । अथात्रादौ सिपाधयिपा
ततोऽपेक्षाद्युज्यात्मकसिद्धिस्ततः तृतीयक्षणे परामर्शस्ततोऽनुमिति-
स्तत्रानुमित्यनुपपत्तिसम्भवे गौरवाभिधानमनुचितमिति न च तादृ-
शापेक्षावुच्छेत्तुर्थक्षणे द्वित्वप्रत्यक्षानुत्पादेन तृतीयक्षणस्थादित्ये मा-
नाभावस्तदनुराधेनैव तस्यास्तृतीयक्षणावस्थावित्वास्वीकारादिति
वाच्यं धूमेनानुमित्यादिप्रत्यक्षव्याख्यासरे अजातचतुर्थक्षण-
द्वित्वसाक्षात्कारकापेक्षावुच्छेरापि तथात्वाभ्युपगमात् न चाव्यवहि-
तोत्तरत्वघटकीभूतस्वक्षणे सिपाधयिपाविरहवैशिष्ट्यनिवेशाभेयम-
नुपपत्तिरूपदोषः अव्यवहितोत्तरत्वस्य चतुर्थक्षणेऽपि स-
त्त्वादिति वाच्यं तथा सति यत्रादावनुमितिविशेषेच्छा
ततः सिद्ध्यात्मकपरामर्शस्तत्राशाधिकरणीभूततृतीयक्षणे पुनः
सिद्ध्यात्मकपरामर्शस्ततोऽनुमितिस्तत्र द्वितीयपरामर्शोत्पत्तिदशा-
यामनुमित्यापत्तेः प्रथमसिद्धेस्तादृशानुमितिकत्वेनाविरोधित्वात्
न चानुमित्ताविरहस्य प्रतियोगिकरूपेणैवाव्यवहितोत्तरत्वघटकस्य-
क्षणविशेषणतया तदनुमित्ताविरहस्य स्वक्षणाविशेषणत्वाभ्येमा-

पक्षिरिति वाच्यम् यथादावनुमित्सापेक्षाबुद्ध्यात्मकपरामर्शस्तस्य
चतुर्थक्षणे चानुमितिस्तत्र सिपाधयिपापञ्चमक्षणेऽनुमित्यनु-
पपक्षिवारणाय तदनुमित्साविरहस्य स्वक्षणविशेषणताया आवश्य-
कत्वेन तादृशसिद्धेर्निरुक्तानुमितिकतयाविरोधित्वेन तृतीयक्षणे-
नुमित्यापत्तेर्वज्रलेपत्वादिति चेन्न अगत्या सिद्धिद्वितीयक्षणादे-
स्तद्व्यक्तिरेन तत्पक्षकतत्साध्यकानुमितिं प्रति विरोधिताया कल्प-
नीयत्वात् । एतेन स्वध्वसघटिताव्यवहितोत्तरत्वकल्पे तत्रानुमि-
त्यापत्तेरशक्यपरिहारत्वेन अनन्ततरक्षणादेः प्रतिबन्धकत्वक-
ल्पनानावश्यकत्वात् स्वध्वसघटिताव्यवहितोत्तरत्वकल्पे एव
महागौरवमित्यपि प्रत्युक्तम् अजातचतुर्थक्षणद्वित्यसाक्षात्का-
रकापेक्षाबुद्धेस्त्वृतीयक्षणावस्थायित्वस्य सविधादतया मतद्वयसा-
धारणयाप दोषान्तराभिधानाय गौरवमुक्तमित्यपि केचित् ।

सार्वभौमनिरुक्तौ तृतीयक्षणसाधारणाव्यवहितोत्तरत्वक-
ल्पे यद्यपि स्वध्वसादिघटिताव्यवहितोत्तरत्वकल्पे स्यादव्यव-
हितोत्तरक्षणेत्पक्षिरानुमितिकभिन्नाभावस्येव सम्यक्त्वात् सि-
द्धिपदं व्यर्थम् एव च सिपाधयिपाविरहद्वयोपादानमपि व्यर्थं यत्र
क्रमेण सिद्धिसिपाधयिपानुमितयस्तत्र फलेच्छादेर्निरुक्तत्वाव्यवहि-
तोत्तरानुमितिकभिन्नतयानुमित्यसम्भवादिति जगदीशः । अथात्र
यथादौ बहिस्तद्व्याप्यत्वाच्च इति परामर्शस्ततः साध्यतद्व्याप्या-
नुमितिर्जायतामितिच्छा ततोऽनुमित्यनन्तरं तत्र यत्र च बाधयु-
ज्यनन्तरं साध्यतद्व्याप्ययोः परामर्शस्ततः फलेच्छा ततः साध्या-
नुमितिधर्मिकेष्टसाधनत्वविषयकानुमित्यात्मकसिद्ध्यात्मकपरामर्श-
स्ततः साध्यानुमित्यन्तरं जायतामितिच्छा ततोऽनुमित्यन्तरं तत्रानु-
मित्साकालेऽनुमित्यापत्तिर्दुर्वार्येति तादृशफलेच्छादेः स्वक्ष-
णाव्यवहितोत्तरक्षणेत्पक्षिरानुमितिकतया तद्विन्नाभावस्यानुमि-
त्सापूर्वं सत्त्वादतस्तद्वारणार्थमेव सिपाधयिपाविरहद्वयोपादानमा-
वश्यकमिति कथं तद्व्यवर्थमुक्तमिति चेदत्र केचित् । उक्तानुमितिवार-
णाय फलेच्छादिविशिष्टेनानुमित्येन स्वरूपेण प्रतिबन्धकत्व कल्प-
नीयमित्याहुः ॥

परे तु सिद्धिपदानुपादाने स्वरूपसम्बन्धाच्छिष्टप्रतियोगिताक-
स्यैव तादृशानुमितिकभिन्नाभावस्य पक्षतात्पर्यं वाच्यं तथा चोक्तस्य

ले प्रथमानुमितिक्षणानुयोगिकात्मत्तसम्बन्धादेरेव तादृशानुमिति-
कभिन्नस्य प्रतिबन्धकत्वादानुमित्साक्षणे नानुमित्यापत्तिः स्वक्षणस्येव
सम्बन्धस्यापि क्षणिकतया द्वितीयानुमितिक्षणे तदव्यवहितोत्तरत्व-
विरहात् न च स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नाभावस्य पक्षतात्वे न च जाते-
भ्यंसाप्राप्तेऽपि इत्याद्युत्तरग्रन्थासङ्कतिरिति वाच्यं तत्र जातिपदस्य
नित्यविषयनापरत्वात् अग्रिमपदस्य च नाशप्रतियोगिपरत्वा-
दित्याहुरिति ध्येयम् । वैयर्थ्यं नोक्तप्रयोजनकमित्यपि वदन्ति ।

तृतीयक्षणसाधारणाव्यवहितोत्तरत्वकल्पे उत्पात्तिपदानुकी यत्रानु-
मितिद्वयं जायतामिति चिन्तया प्रथम साध्यतद्याप्ययोरपेक्षाद्युज्यात्मका-
नुमितिस्ततोऽनुमित्यन्तरं ततः साध्यानुमित्यन्तरप्रसङ्गः । अथात्र स्व-
भ्यंसाधिकरणकालध्वंसानधिकरणत्वरूपस्याव्यवहितोत्तरत्वनिवेशे-
प्युक्तस्थले तादृशानुमित्यव्यवहितोत्तरक्षणवृत्तिकानुमितिकभिन्न-
सिद्धेः सत्त्वात् द्वितीयानुमित्युत्तरमनुमित्यार्पात्तवारणसम्भवे हत-
मव्यवहितोत्तरत्वघटककालांशमधिक निवेद्योत्पत्तिनिवेद्येनेति चेन्न
सिपाधयिषानाशकालोत्पत्तिकांगक्षायुज्यात्मकसिद्ध्यात्मकपरामर्शात्
द्वितीयक्षणेऽनुमित्यनुपादापत्तेस्तत्र निरुक्ताव्यवहितोत्तरत्वस्य च
अतुर्थक्षण एव पर्यवसानात् तादृशाव्यवहितोत्तरक्षणवृत्तिकानु-
मितिकभिन्नसिद्धेः सत्त्वात् मन्मते तु तादृशसिद्धेः स्वाव्यवहितोत्तर-
द्वितीयक्षणोत्पत्तिकानुमितिरुक्तया न प्रतिबन्धकत्वम् । यद्वा यत्रादौ
अपेक्षाद्युज्यात्मकसिद्ध्यात्मकपरामर्शस्ततः सिपाधयिषा ततोऽनुमे-
निस्तत्र सिद्धिभूतपक्षिक्षणेपि पक्षतापत्तेः तादृशसिद्धेः सिपाध-
यिषाविरहविशिष्टनिरुक्तस्याव्यवहितोत्तरत्वतुर्थक्षणवृत्तिकानुमिति-
कत्वात् स्वमते तु तादृशसिद्धेरेव सिपाधयिषाविरहवि-
शिष्टस्याव्यवहितोत्तरक्षणोत्पत्तिकानुमितिकत्वाभावात् प्रतिब-
न्धकत्वम् । एतेन स्वभ्यंसाधिकरणकालध्वंसानधिकरणस्ये सति
स्वाधिकरणकालध्वंसाधिकरणत्वरूपाव्यवहितोत्तरत्वविचक्षणेपि
प्रागुक्तस्थलेऽनुमित्यनुपपत्तिवारणसम्भवे उत्पात्तिनिवेशवैयर्थ्यमि-
त्यपि परास्तम् ।

अथैवं स्वाधिकरणकालध्वंसाधिकरणकालध्वंसानधिकरणत्वे
सति स्वाधिकरणकालध्वंसाधिकरणकालध्वंसाधिकरणत्वरूपतृती-
यक्षणमात्रपर्यवसायि अव्यवहितोत्तरत्वनिवेद्येनेव प्रागुक्तदोषाणां

चारणसम्भवे उत्पत्तिनिवेशो व्यर्थ एवेति न च यत्र परा-
मर्शोत्तरमेपेक्षाद्युच्चात्मकानुमितिस्तत्र तदुत्तरमनुमित्यापत्तिस्ता-
दृशानुमितेर्निरुक्ताव्यवहितोत्तरक्षणवृत्तिस्वात्मकानुमितिकत्वादिति
वाच्यम् तादृशक्षणवृत्तिस्वेतरानुमितिकत्वस्य वक्तव्यत्वादिति-
चेदब्राह्मः यत्रानुमितसानाशकाले वह्निमान् वह्निव्याप्यवान् वह्निव्या-
प्यव्याप्यवाञ्छेति समूहालम्बनपरामर्शस्ततो वह्निव्याप्यधूमवान् प-
रंतो वह्निमान् इत्यनुमितिस्ततोऽनुमित्यन्तरं जायतामितीच्छा त-
तोऽनुमित्यन्तरं तत्र प्रथमक्षणे पक्षताविरहप्रसङ्गः तादृशसि-
द्धिरुत्तापक्षण एव निरुक्ताव्यवहितोत्तरत्वपर्यवसानात् तत्र च
सिपाधयिपाविरहविशिष्टत्वाभावेन निरुक्तसिद्धेः सिपाधयि-
पाविरहविशिष्टत्वाव्यवहितोत्तरक्षणोत्पत्तिकानुमितिकमिभ्रत्वादतो
द्वितीयक्षणसाधारणाव्यवहितोत्तरत्वकल्पे अव्यवहितोत्तरक्षणे सि-
पाधयिपाविरहविशेषण दत्तं तत्र सिपाधयिपां परित्यज्य इच्छानि-
वेशे यत्रादौ सिपाधयिपा ततो भाविज्ञानमप्रमा बाधनिश्चयो वा
ततः सिद्धात्मकपरामर्शस्ततो घटेच्छा ततोऽनुमितिस्तत्रेच्छाविर-
हविशिष्टतादृशसिद्ध्याव्यवहितोत्तरक्षणाप्रसिद्ध्या स्वपदेन तादृश-
सिद्धेर्यन्तुमशक्यतया सिपाधयिपाविरहविशिष्टप्रतियन्धकीभूतता-
दृशसिद्धिसत्त्वेन पक्षताविरहादनुमितिर्न स्यादिति भावः ।

यत्तु जागराद्यक्षणे स्मरणात्मकपरामर्शादिति । न च जागृनिद्रा-
क्षणे इत्यनुशासनात् मेध्यामनःसयोगनाशाद्यनन्तरं स्मरणात्मकपरा-
मर्शादित्यर्थो लभ्यते तथा च जागराभिधानमनर्थकं निद्रावस्थाया-
मपि ज्ञानसम्भवादिनि वाच्यं जागराद्यपदेन पुरीततिनाश्यवृत्ते-
र्देन मनःसयोगनाशाव्यवहितोत्तरत्वदमनोयोगाव्यवहितोत्तरत्वस्य
विश्रुतत्वात् । एतेन तदानीं स्मरणात्मकपरामर्शाभिधानमनर्थ-
कमित्यपास्तम् त्वङ्मनोयोगे प्रमाणविधया तदुपन्यासात् न च
ज्ञानरूपोद्धोषकविरहात् कथं स्मरणीभूतमिति वाच्यम् । विशि-
ष्टप्रत्यक्ष एव तस्य हेतुत्वात् । न च तथापि तदानीमनुमित्यापत्ति-
दानं दुर्घटं तादृशानुमितिकमित्यातीन्द्रियजीवनयोनि कृतेरेव विरो-
धित्वादिति वाच्यम् । जीवनयोनिरुतेः सविषयकारणे मानाभावात् ।

यत्तु स्वप्नसंघटितवृत्तीयक्षणसाधारणाव्यवहितोत्तरत्वकल्पे
सिद्धिपदस्य सार्थमर्थं मायवेति तदपि दुपयितुमुपन्यस्यति

गौरवस्य चक्ष्यमाणलक्षणे अवशिष्टत्वादिति । प्रागभावानङ्गीकारेण प्रागभावघटिताव्यवहितपूर्वत्वस्य वस्तुमशक्यत्वादिति भावः ।

कस्याभिप्रेति । ननु प्रथमकल्पे यत्रादौ सिपाधयिषा-
नाशक्षणे सिद्धिस्ततः परामर्शस्ततोऽनुमित्युपपत्त्यर्थं स्वध्व-
सघटिताव्यवहितोत्तरत्व निरुच्य परिष्कारः क्रियते तथा सति
यत्रादौ तत्परामर्शद्वितीयक्षणेऽनुमितिर्जायतामिति च्छा तत्राशक्ष-
णे सिद्ध्यात्मकपरामर्शस्तद्वितीयक्षणेऽनुमित्साविषयपरामर्शस्ततो-
ऽनुमितिस्तत्र सिद्ध्यात्मकपरामर्शद्वितीयक्षणेऽनुमित्यापत्तेर्दुर्वारत्वा-
त् तत्सिद्धेस्तादृशानुमितिकत्वेनाविरोधित्वात् प्रतियन्धकता-
कल्पने चातिगौरवात् न च तथा सति प्रथमकल्पे तत्रेत्यादिनो-
क्तदोषस्यैव जागरूकतया बोधीति कृतां बोधा-तरदानमनुचितमि-
ति वाच्यम् । सिपाधयिषाविरहविशिष्टस्य क्षणव्यवहितोत्तरक्षणे-
त्पत्तिकानुमितिकत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदविशिष्टसिपाधयि-
षाविरहविशिष्टसिद्धित्वेनैव प्रतियन्धकत्वस्य स्वीकार्यत्वात्
तादृशानुमितिकत्वनिष्ठमेव प्रतियोगितावच्छेदकत्वं च स्वाश्रय-
वत्त्वसम्बन्धावच्छिन्नं ग्राह्यं भेदवैशिष्ट्यं च सामानाधिकरण्य
सम्बन्धेन भेदव्याख्याप्यवृत्तिः । यत्र च सिपाधयिषानाशक्ष-
णे सिद्धिस्ततः परामर्शस्ततोऽनुमितिस्तत्रापि परामर्शोत्पत्तिक्षणे
तादृशविशिष्टसिद्ध्यभावोऽक्षत एव तादृशभेदरूपविशेषणाभा-
वात् इत्यभिप्रायेण विवृणोति विशिष्टभावस्य विशेषणाभाव-
रूपतयेत्यादिना । नन्वेतादृशरीत्याऽनुपपत्तिमात्रस्यैव धारणात्
सिद्धिपदं सिपाधयिषाविरहद्वयमनादेयमेव तथा च सिपाधयि-
षाविरहविशिष्टसिद्धेर्विशेष्यत्वे निरुक्तविशिष्टभावस्य सिपाध-
यिषाविरहविशिष्टसिद्ध्यभावरूपत्व इत्यादिः एतेन स्वरूपसम्ब-
न्धेन तादृशानुमितिकनिष्ठवविशिष्टभावस्य तादृशभिन्नत्व-
रूपविशेषणाभावरूपत्वेन कथं भवन्मतप्रलपितम् । तथा सति
घटाभावादेरपि घटत्वाभावरूपतापातादिति निरस्तमिति ।

तद्वर्मावच्छिन्नकार्यस्योत्पादादिक तद्वर्मावच्छिन्नकार्यस्य
कारणतावच्छेदककोटी न निविशत इति । तद्वर्मावच्छिन्नोत्प-
त्तित्वादेस्तद्वर्मपर्याप्तावच्छेदकताकञ्जन्यतानिरूपितजनकतावच्छेद-
कघटकत्वं न स्वीक्रियत इत्यर्थः तेन ज्ञानोत्पत्त्यादिविशिष्टपुद्गो

ज्ञानोत्पत्त्यादिज्ञानत्वेन हेतुतायां कार्योत्पादस्य कारणतावच्छेदकत्वेऽपि ज्ञानोत्पत्तिविशिष्टबुद्ध्युत्पात्तित्वेनाप्रवेशाददोष इति ।

अधोक्तकार्यकारणभावस्य ज्ञानोत्पत्तिज्ञानत्वेन पदार्था-
न्तरप्रकारकज्ञानमाधारणाय ज्ञानत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपि-
तोत्पत्तित्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपकबुद्धित्वावच्छिन्नं प्रति ज्ञान-
त्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितोत्पत्तित्वावच्छिन्नविशेष्यताकज्ञानत्वेन
हेतुत्वं याच्यम् । तथा च तदुत्पत्तेस्तज्जनकतावच्छे-
दकाघटकत्वानियमेनोपपत्तो प्रागुक्तप्रयासो वृथैव ज्ञानोत्प-
त्तिज्ञानजनकतावच्छेदककोट्यर्थावच्छेदत्वात् न च ज्ञानोत्पत्तित्वे-
न पदार्थांतरप्रकारकज्ञानमाधारणाय कार्यकारणभावावच्छेदकवि-
शेष्यतायां प्रकारतायां च ज्ञानोत्पत्त्यादिनिष्ठत्वं निवेशनीयम् ।
तथा च ज्ञानोत्पत्तेस्तद्विशेष्यजनकतावच्छेदकतापातात् प्र-
यास इति याच्यम् ज्ञानोत्पत्तित्वेनापरव्यक्तिप्रकारकज्ञान-
माधारणाय जनकतावच्छेदकविशेष्यतायां तद्वच्छेदकप्रकारतायां
च तद्व्यक्तिनिष्ठनिवेशेनोक्तदोषधारणसम्भवे ज्ञानोत्पत्तित्वस्य
ज्ञानजनकतावच्छेदकाघटकत्वात् न च तत्तद्व्यक्तित्वेन ज्ञानो-
त्पत्तेश्चानजनकतावच्छेदकत्वमावश्यकमिति याच्यम् तथापि
तद्व्यक्तिनिष्ठोत्पत्तित्वस्याप्रवेशादिति ।

तदव्यवहितपूर्वत्वं न तादृशानुमितेप्रागभावाधिकरणसमय-
प्रागभावाधिकरणत्वव्यवहितम् अप्रसिद्धत्वात् किन्तु तादृशानुमि-
त्युत्पत्तिक्षणोत्पत्तिरूप्यसमप्रतियोगित्वमिति । अथाप्यापि यथा
अनुमितिसमयध्वसानधिकरणत्वे सति अनुमितेक्षणतरु-
पस्य सामान्यतोऽनुमित्युत्पत्तिक्षणम् एव ध्वसे ता-
दृशक्षणोत्पात्तकृतमपीति तथा स्वप्रागभावाधिकरणत्वसम्ब-
न्धावच्छिन्नप्रत्यनिष्ठावच्छेदकनाकप्रतियोगिताकभेदवत्त्वस्यप्राग-
भावाधिकरणत्वोभयसम्बन्धेनानुमितिमत्क्षणत्वस्य सामान्यतोऽनु-
मित्यव्यवहितप्राक्क्षणत्वस्यापि प्रसिद्धतया अप्रसिद्धाभिधानासङ्ग-
तित्ति चेन्न प्रागभावमनङ्गीकृत्यैवाप्रसिद्धेरुक्तत्वात् ।

अथ मूलोक्तसिवाध्यायशब्देन स्यादव्यवहितोत्तरक्षणानु-
त्पत्तरसमानाधिकरणानुमितेरभिप्रायावच्छिन्नविषयताशालिभ्या
विशेषणीयतया न सिवाध्यायशब्दानुपपक्षेण पञ्चमक्षणे धानु-

मित्यनुपपत्तिस्तत्र तत्र सिद्ध्यात्मकपरामर्शस्य केवलपरा-
मर्शस्य च तथात्वादित्यपि सावर्ग्यमानां कल्पान्तरं तदनिराकणात्
दीधितिरुता न्यूनता दुर्वारैवेति । न च स्वाभ्यवहितोत्तरक्षणानुत्प-
न्नस्वसमानाधिकरणानुमितिकत्वं स्वाभ्यवहितोत्तरक्षणवृत्तिस्वस-
मानाधिकरणानुमित्युत्पत्त्यभावकत्वं तथा च तस्यानुमि-
त्युत्पादघटिततया कार्योत्पादघटितधर्मस्य कारणतावच्छेदक-
त्वखण्डनेनैव तदघटितधर्मस्य कारणतावच्छेदकत्वखण्डनं भ-
वति इति वाच्यम् तादृशानुमितिकपदेन स्वक्षणाव्यव-
हितोत्तरक्षणवृत्तिउत्पत्तिसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावप्रतिपो-
गितावच्छेदकसमानाधिकरणानुमितिकत्वस्य विवक्षितावात् इति
चेन्न कार्योत्पादादिकमित्यत्रादिपदेन निरुक्तधर्मस्याप्युपग्रहात् इति
तत्र प्रतियोगिप्रदर्शनपरतया दीधितिकारस्य तुनीयप्रतिबन्धित-
क्षणमथतात्पर्येति ।

आदिपक्षप्रसङ्गस्य स्वक्षणाव्यवहितोत्तरक्षणानुत्पन्नकार्यो-
पपत्त्यस्य कारणतावच्छेदकानुप्रवेशे बाधकमाह स्वक्षणेत्या-
दिति कोचिकु प्राशस्त्यस्य स्वत्वघटितत्वेनानुगतत्वाभावात्तुक्तं
स्वक्षणेत्यादीति । न चिकानुमित्युत्तरमनुमित्यन्तरस्य धारणार्थम-
स्यापि स्वोत्पत्तिकालावच्छिन्नप्रत्येन विशेषणीयत्वात् अननुगमताव-
धस्यम् स्वोत्पत्तिकालावच्छिन्नप्रत्यपदेन स्वानुत्पत्तिप्रणावच्छेद्यत्वा-
भावकूटवत्त्वस्य विवक्षितत्वादिति । अधेवमप्यननुगमतावधस्यं
तत्परामर्शानुमित्युत्पत्तिप्रणावच्छेद्यत्वाभावकूटवत्त्वस्य पराम-
र्शद्वितीयक्षणेत्पन्नप्रकृतपक्षसांध्यकानुमित्युत्पादकपरामर्शादावस-
त्वात् न च तत्परामर्शानुमित्युत्पत्तिप्रणावच्छेद्यत्वाभावकूटवत्त्व-
स्य एतत्परामर्शादावसत्त्वेऽपि न क्षतिरेतत्परामर्शानुत्पत्तिप्रणाव-
च्छेद्यत्वाभावकूटस्यैव सत्त्वात् निवेशनीयमपि तत्तत्कूटान्यतमत्व-
मिति वाच्यम् तथा सति अनुमित्यन्तरमनुमित्यापत्तितादवस्थात्
न च स्वानुत्पत्तिप्रणावच्छेद्यत्वाभावकूटवत्त्वस्वतादात्म्योभयस-
म्बन्धेन किञ्चिद्विशिष्टस्य निवेशान्नानुमित्यन्तरमनुमित्यापत्तिः ।
न चा अननुगम इति वाच्यं तथा सति स्वोत्पत्तिप्रणावच्छि-
न्नत्वस्वतादात्म्योभयसम्बन्धेन । किञ्चिद्विशिष्टत्वनिवेशेनैव प्राशु-
कक्षेपधारणसम्भवे नञर्थद्वयप्रवेशवैफल्यप्रसङ्गादिति चेन्न अप्रापि

विशिष्य क्षणनियमस्यावहितैः करणीयत्वात् तथा च तत्परामर्शो-
त्पत्त्यनधिकरणतत्परामर्शसमानाधिकरणात्मद्वयावृत्तिगुणवैशिष्ट्या-
भाव एव तत्परामर्शोत्पत्त्यनधिकरण एतत्परामर्शसमानाधिकरणा-
त्मद्वयावृत्तिगुणवैशिष्ट्याभावकूटवत्वस्य सकलपरामर्शादिसा-
धारणतया नाननुगमो न वानुमित्यन्तरमनुमित्यन्तरापत्तिरिति ।

न च ज्ञानाभावत्वलक्षणध्वंसत्वप्रवेशवैयर्थ्यमभावान्तरा-
णामुत्पत्तिविरहेणैव निरासादिति वाच्यं ध्वंसत्वानिरूपकप्रति-
योगित्वलाभार्थं तदुपादानादन्वया सर्वेषां क्षणानामनुमित्यु-
त्पत्तिक्षणात्पत्तिकस्वभेदात्मकध्वंसान्तरप्रतियोगितयाऽतिप्रसङ्गाप-
त्तेरिति । न च सिद्ध्यात्मकपरामर्शक्षणस्यानुमित्यव्यवहितपूर्व-
त्वानधिकरणत्वविरहेण तद्वदितपक्षत्वाप्रसिद्धिरेव न त्वतिप्रसङ्ग-
इति वाच्यम् अत्रातिप्रसङ्गशब्देनाव्यवहितपूर्वत्वलक्षणातिप्रसङ्ग-
स्योक्तत्वात् निदजानधिकरणत्ववदितपक्षत्वाप्रसिद्ध्या तस्या-
नुमितिजनकत्वासम्भयः किन्तु परामर्शस्यैव तथा च सिद्ध्यात्म-
कपरामर्शोदनुमित्यापत्तेरतिप्रसङ्गशब्दार्थत्वसम्भवाच्च ।

दीधितिः फलानुत्पादयलेनापीति । न नु अयं तत्क्षणावच्छिन्न-
पचनादिपरमाणुसंयोगध्वंसोत्पत्तिमान् तत्क्षणावच्छिन्नानुमि-
त्यनुत्पादयत्त्वादित्यनुमानं न सम्भवति एव तत्क्षणावच्छिन्ना-
नुमित्यनुत्पादस्तादृशसाध्याभाववद्वृत्तिर्नवेति अनुकूलतर्काभायस-
हज्जतेन व्यभिचारसंशयेन प्रतिबन्धात् तादृशहेतौ तादृशसा-
ध्यव्याप्तिनिश्चयासम्भवात् न च स्वसमानाधिकरणानुमित्य-
व्यवहितपूर्वक्षणवृत्तिभिन्नाभावोऽनुमितिहेतुरिति निश्चय एव
तत्रानुकूलतर्कोऽस्ति इति निवृत्त्यव्यभिचारज्ञानस्य प्रतिब-
न्धकत्वसम्भव इति वाच्यं स्वसमानाधिकरणानुमित्यव्यव-
हितप्राक्क्षणवृत्तिभिन्नाभावे स्वसमानाधिकरण्यस्यावच्छेदकक्ष-
णाव्यवहितप्राक्क्षणावच्छिन्नत्वोभयसम्बन्धेन अनुमित्यभावाधिक-
रणताविशिष्टाधिकरणता नवेत्यन्यथान्यभिचारसंशयस्य प्रतिबन्ध-
कतया तादृशहेतुत्वानिश्चयासम्भवादित्याशङ्क्या दीधितिग्रन्थम-
थतारयति नन्यत्यादिना ।

ननु स्याद्वित्यादिना उक्तप्रकारत्रयमपि स्वत्यगर्भत्वादननुग-
ममिति । ननु प्रतिबन्धकतायामननुगमेप्रपि न क्षतिः प्रतिबन्धका-

भावकुटस्थेय हेतुत्वसम्भवादत् आह ताद्रूप्येण प्रतिबन्धक-
तायां नैककारणपरिशेषापत्तिरिति भवेद्वेतीति । न चात्राऽपि
तत्पुरुषीयानुमित्यव्यवहितप्राक्क्षणत्वं तत्पुरुषीयानुमित्युत्पत्तिक्ष-
णोत्पत्तिकर्षव्यसप्रतियोगिस्त्ववृत्तियावद्वसविशिष्टसमयस्वरूपं वाच्यं
तथा चाननुगमतादवस्थ्यमत आह अत्र चेत्यादि ।

ननु तत्पुरुषीयानुमितिं प्रति कालिकसम्बन्धेन तत्पुरुषीया-
नुमित्याश्रयशब्दत्वेन हेतुनायां पुनरनुमित्यापत्तिवारणं कार्यस-
हभावेन हेतुत्यास्तापि न सम्भवति अनुमित्युत्पत्तिक्षणात्पञ्च-
शब्दस्य द्वितीयक्षणेऽपि सत्त्वात् न च स्वप्रागभाववत्पका-
लिकोभयसम्बन्धेनाश्रयत्वोक्त्या नाक्त दोष इति वाच्यं तादृशोभय-
सम्बन्धेन तत्पुरुषीयानुमितिविशिष्टत्वस्य कदाप्यसम्भवेनाश्रयत्वा-
सम्भवादत् स्वप्रागभाववत्पिष्टत्वस्यापलक्षणविधया कालिकसम्ब-
न्धविशेषणत्वेनाह स्वप्रागभाववत्पिष्टकालिकसम्बन्धेनिति । ननु ता-
दृशशब्दस्य न तत्पुरुषीयानुमित्यव्यवहितप्राक्क्षणपदलभ्यत्वं
क्षणद्वयावस्थायित्वादन आह तादृशशब्दविशिष्टशब्दत्वस्येति
वैशिष्ट्यं च स्ववृत्तित्वस्यवृत्तिर्ध्वंसप्रतियोगित्वोभयसम्ब-
न्धेनेति स्ववृत्तित्वमात्रोक्तौ पुनरनुमित्यापत्तिः स्ववृत्तिष्वसप्रति-
योगित्वमात्रोक्तौ च भाव्यनुमित्याश्रयशब्दविशिष्टशब्दमादाय
सिद्ध्यात्मकपरामर्शादनुमित्यापत्तिस्तादृशसम्बन्धेन भिन्नकालीनयो-
स्याधाराधेयभावसत्त्वादत्तदुभयमुपात्तम् ।

सिपाधधियाविरहविशिष्टसिद्ध्यनुमानातिरिक्तसाधकमानयो-
रन्यतरस्याभावः कारणमिति शिरोमणिः । अत्र प्रत्यक्षमान-
मेव निवेशयितुं युक्तं न त्वनुमितिभिन्नसिद्धिजनकमानमात्रं
समानधिपये शाब्दबोधसामग्रीसम्भवेऽनुमितेरेवोत्पादादत् एव ए-
कपदार्थोऽपरपदार्थस्य संसर्गव्याप्यवत्त्वस्य योग्यतात्वे संसर्गस्या-
नुमितिरेव स्यात् न तु शाब्दधीरिति योग्यताग्रन्थे मणिकृतोक्त-
मिति जगदाशः । न च बहुधादिसंसर्गव्याप्यवत्ताज्ञानजन्यसं-
सर्गानुमितेः समानधिपयकत्वाभावात् दृष्टान्तासम्भव इति वाच्यं
संसर्गव्याप्यवत्ताज्ञानात् संसर्गिनोऽनुमितिरिति प्राचां मता-
भिप्रायेणोक्तत्वात् न च संसर्गस्यानुमितिरित्यनेन संसर्गविधेय-
कानुमितिरेव प्रतीयते न तु संसर्गिनोऽनुमितिरिति वाच्यं संस-

गस्यानुमितीत्यत्र तृतीयार्थे पट्टीकरणात् ससर्गानुमितिरित्य-
त्रैव तात्पर्यात् । मूलससर्गपदस्य ससर्गपरत्वादिति ध्येयम् ।

साधकमान हि सिद्धिस्वरूपयोग्य तदुपहित तत्सामग्री या
इति शिरोमणि । तदुपहितमिति स्या सिद्ध्या उपहित विशिष्ट पक्ष
तावच्छेदकसामानाधिकरण्येन सिद्धिविशिष्ट सत् तादृशसिद्धि
जनकमिति यावदिति जगदीशः । अथापसिद्धिविशिष्ट सत्तादृश
सिद्धिजनकमित्यस्यैव सम्यक्त्वे पक्षतावच्छेदकसामानाधिकर-
ण्येनेत्यस्य वैयर्थ्यमिति चञ्चलस्यमाणयुक्त्याऽशाब्दान् जायता
मितीच्छाया साधकमानेऽनुसृजकतया यादृशस्थानविशेषेऽवच्छे-
दावच्छेदेन सिद्धिकालीनप्रत्यक्षजनकभूतयातिक्रित्कारणसत्त्वं
दशाया सामानाधिकरण्येन प्रत्यक्षात्मकसिद्धिकालानतत्कारण
समुदायसामानाधिकरण्येन शाब्दसिद्धिकालीनयातिक्रित्प्रत्य-
क्षकारणसत्त्वादशायां च परामर्शसम्बलन तत्र यदावच्छेदावच्छेदेन
प्रत्यक्षात्मकसिद्ध्यात्मकपरामर्शस्ततस्तद्व्यक्तिभिन्नमशाब्दान् जाय-
तामितीच्छा तत्र चञ्चलसंयोगादिसत्त्वेनुमित्यनुपपत्ते तादृशेच्छा-
या सिद्धावुत्तेजकत्वपि साधकमानेऽनुसृजकत्वात् सामानाधिक-
रण्येनेत्युक्तौ तत्र चञ्चलसंयोगादिरूपसाधकमान न तादृशसामाना-
धिकरण्येन सिद्धिविशिष्टमतो नानुपपत्तिरिति ध्येयम् । तादृशसिद्धि
जनकमिति पदात् तादृशसिद्ध्युपहितत्वं तादृशसिद्धिजनकमित्यर्थो
लभ्यते तथा चात्र तादृशसिद्धिजनकत्वनिवेश उक्तस्थल एव
यदा सामानाधिकरण्येन शाब्दसिद्ध्यात्मकपरामर्शान्तरमशाब्द-
ज्ञान जायतामितीच्छा तत्र चञ्चलसंयोगादिरूपयातिक्रित्कारणस-
त्त्वादशायामनुमित्यनुपपत्ति सिद्धिविशिष्टप्रत्यक्षमानसत्त्वात् त-
दुक्तौ च तादृशसंयोगादिरूपप्रत्यक्षमानस्य प्रत्यक्षात्मकसिद्ध्युप-
हितत्वाभावाप्रानुपपत्तिरिति विभावनीयम् ।

न द्वितीय सिद्धे पूर्वं तदुपहितत्वाभावेन प्रत्यक्षसामग्री
सत्त्वेऽप्यनुमित्यापत्तेरनुमानातिरिक्तैत्यस्य वैयर्थ्याच्चेति शिरोमणि ॥
अनु सिद्ध्यनुपधानदशाया सिद्धिजनकस्य प्रत्यक्षसामग्यादे पृथगे-
षानुमितिविराधित्व वाच्यम् स्वजन्यैकसिद्ध्युपहितया प्रत्य-
क्षसामग्या सिद्ध्यन्तरजननदशायामनुमितिवारणार्थमेव पक्षताया
निरुक्तसाधकमानस्यैव वैयर्थ्यं जगदीशनोक्तम् । अथात्र सिद्ध

नुपहितप्रत्यक्षसामग्र्याः पृथक्प्रतिबन्धकत्वध्रौव्यलाघवेन प्रत्यक्ष-
सामग्रीत्वेनैव प्रतिबन्धकत्वे विशेषणमात्रस्य वैयर्थ्यदानमनुचि-
तमिति चेन्न प्रागुक्तस्थले एव सिपाधयिषानुपहित प्रत्यक्षसामग्री-
दशायां परामर्शसत्त्वेऽनुमितिचारणार्थमेव पक्षतायां तन्निवेश-
स्याद्यदयकत्वात् न चात्र सिद्ध्यभावमात्रस्य पक्षतात्वेनैव उक्तदोषवा-
रणसम्भवे कृतमन्यतराभावस्य पक्षतात्वनिर्वचनेनेति वाच्यं सा-
मग्र्यसत्त्वकालीनप्रत्यक्षदशायां तत्त्वव्यक्तिभिन्नमशाब्दज्ञानं जायता-
मितीच्छा तत्रानुमित्युपपत्तये तादृशेच्छाया उत्तेजकत्वस्यावश्य-
वक्तव्यतया तथाविधेच्छाबलात् प्रत्यक्षयिशिष्टतत्सामग्र्यन्तरम-
नुमितेर्धारणार्थमेव साधकमानान्तभागस्य सार्धक्यात् न च तत्र
तादृशसिद्ध्युपहितचक्षुःसंयोगादिसत्त्वं आलोकाद्यसत्त्वे तादृश-
ेच्छाबलात् अनुमित्युत्पत्त्या साधकमानेपि तादृशेच्छाया उत्तेज-
कत्वस्यावश्यकतया पक्षतायां साधकमानान्तभागस्य निवेशेऽप्युक्ता-
पत्तिवारणसम्भव इति वाच्यं यत्र प्रत्यक्षनुपहितचक्षुःसंयो-
गादिसत्त्वे इतरकारणसमुदयसत्त्वे एतादृशेच्छा न तु इतरकार-
णाद्यभावविशिष्टचक्षुःसंयोगादिरूपयत्किञ्चित्कारणसत्त्वे तत्र ता-
दृशेच्छाविरहस्य प्रत्यक्षोपहितचक्षुःसंयोगादिरूपसाधकमाने विशे-
षणत्वानुपगमात् तादृशविषयविशेषार्थपक्षतायामेव तथाविध-
साधकमानान्तभागस्य वैयर्थ्यादिति ध्येयम् ।

अथात्र यत्रादौ सामानाधिकरण्येन बाधः ततः सामानाधिकर-
ण्येनावच्छेदावच्छेदेन च समूहालम्बनपरामर्शस्ततः सामानाधिक-
रण्येनानुमितिः ततोऽवच्छेदावच्छेदेन च समूहालम्बनपरामर्शस्ततः
सामानाधिकरण्येनानुमितिस्ततोऽवच्छेदावच्छेदेनानुमितिनं स्यात्
निरुक्तसिद्ध्युपहितसाधकमानस्य सत्त्वादतस्तदुपपत्त्यर्थमेवानुमा-
नातिरिक्तत्वविशेषणस्य सार्धक्यसम्भवे कथं वैयर्थ्यमुक्तमिति न
चानुमितेः सामानाधिकरण्येनावच्छेदावच्छेदेन कार्यकारणभावस्य
द्वित्रितया सामानाधिकरण्येनानुमितिकारणतावच्छेदककोटो अनु-
मानातिरिक्तत्वस्यैव वैयर्थ्यमुक्तं न त्ववच्छेदावच्छेदेनानुमिति-
कारणतावच्छेदककोट्याविति वाच्यं एवमपि बहिःश्रव्यधूमवान्
पर्वतो भावि स्नानमप्रमा इत्येतादृशज्ञानानन्तरं सामानाधिकरण्ये-
नानुमित्यर्थमेव तत्सार्धक्यात् इति चेदत्र केचित् यादृशयादृश-

स्थलविशेष उक्तीत्याऽप्रामाण्यज्ञानास्कन्धितसिद्धिभुत्तरं कदाप्यनु-
मितिर्न जाता तादृशस्थलीयपक्षतायामेव धेयर्ध्यस्योक्तत्वादित्याहुः ।

सिपाधयिपाविरहसहकृतसिद्ध्यनुमानातिरिक्तसाधकमानयोर-
न्यतराभावः कारणमितिदीधीति कृतोक्तं तत्र तदुपहितं तथा सिद्ध्या
उपहितं विशिष्टं पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्येन सिद्धिविशिष्टं
सत् तादृशसिद्धिजनकं यन्मानं-तथा चानुमितेः पूर्वं सिद्धिविशिष्टं
सिद्धिजनकप्रमाणासत्त्वात् अनुमानातिरिक्तपदं व्यर्थमितिभाषार्थो
जगदीशेनोक्तः । अथात्र सामानाधिकरण्येन सिद्धिविशिष्ट-
सिद्धिजनकप्रमाणासत्त्वात् अनुमानातिरिक्तत्वाप्रवेशे यत्र पराम-
र्शसहकृतप्रत्यक्षसामग्रीतोऽप्रामाण्यज्ञानास्कन्धितावच्छेदावच्छेदेन
प्रात्यक्षिकी सिद्धिः ततोपि प्रात्यक्षिकसिद्ध्यन्तरं तत्र द्वितीयसि-
द्ध्युत्पत्तिकालेऽनुमितिः स्यात् उक्तसिद्धेः सिपाधयिपाविरहविशि-
ष्टत्वपि अप्रामाण्यज्ञानास्कन्धितत्वेनाविरोधित्वात् प्रत्यक्षसामग्न्या-
स्तु सामानाधिकरण्येन सिद्ध्यविशिष्टतयाऽप्रतिषेधकत्वात् न-
च तत्रानुमित्यनुत्पादेन तदप्रामाण्यप्रदव्यर्कानामनुत्पेजकत्वमिति
प्राच्यम् यत्र प्रत्यक्षसामग्रीतः परामर्शसहकृताप्रामाण्यज्ञाना-
स्कन्धितावच्छेदावच्छेदेन प्रात्यक्षिकी सिद्धिस्ततोपि अप्रामा-
ण्यज्ञानास्कन्धितप्रात्यक्षिकसिद्ध्यन्तरं तदानीं प्रत्यक्षस्य कारणान्तर-
विलोपेन ततोऽनुमितिस्तत्रानुमितिसम्पत्त्यर्थं तथाविधाप्रामा-
ण्यज्ञानद्वयस्य उत्पेजकत्वावश्यकतया तत्र द्वितीयसिद्धिभुत्पत्ति-
कालेऽनुमित्यापत्तेर्बुद्धिरत्यात् । यस्तु सामानाधिकरण्येन-
तादृशमाने सिद्धिविशिष्टत्वमेवोक्तम् न तु सिद्ध्यन्तरव्यावर्तनं प-
क्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्येनेति पाठे तादृशाभिप्रायास-
म्भवात् तदपि प्रागुक्तस्थलीयाप्रामाण्यज्ञानस्यानुमितिसिद्धि-
क्क्षेत्रविशेषितस्यैव उत्पेजकत्वं वाच्यम् तदुपसत् सिद्ध्यन्त-
रव्यावर्तकसंसर्गतावच्छेदकतापर्याप्तनिवेशस्य तदधीनस्थल-
विशेषीयाप्रामाण्यज्ञानस्य विशेषरूपेणोत्पेजकत्वस्य च सिध्-
योजनकतया गौरवास्पदत्वादिति चेन्न सामानाधिकरण्येन सिद्धि-
विशिष्टमि-यत्र संयोगत्वादिपर्याप्तसंसर्गतावच्छेदकत्वार्थकमात्रपद-
स्याकथनेनैव सिद्धिद्वयोरेव प्रविष्टतया उक्तानुपपत्त्यसम्भवात्
तदशरीरैव दीधीतिकारोक्तमात्रपदप्रयोजनं दर्शितं जगदीशेन

साधकमानस्य परामर्शादेरनुमितेः पूर्वं तद्वैशिष्ट्याभावादेव विरो-
धित्वासम्भवादिति भाव इति ।

अथात्र यत्र सामानाधिकरण्येन बाधनिश्चयस्ततोऽवच्छेदाव-
च्छेदेन सामानाधिकरण्येन समूहालम्बनपरामर्शस्ततः सामानाधि-
करण्येनानुमितिस्ततोऽवच्छेदावच्छेदेनानुमितिस्तत्रावच्छेदावच्छे-
देनानुमितेः पूर्वं निरुक्तसिद्धिविशिष्टसिद्धिजनकस्य सत्त्वावच्छे-
दावच्छेदेनानुमित्यनुपपत्तिभिर्या अनुमानातिरिक्तपदस्यावश्यकत्वे
तद्वैयर्थ्यकथनमयुक्तमिति चेदथ केचित् उपाध्यायेन सामानाधिकर-
ण्येनानुमित्यभिप्रायेणायं कार्यकारणभाव उक्तः सामानाधिकरण्य-
मात्रेणानुमित्यनन्तरं सामानाधिकरण्यमात्रेणानुमित्युत्पादेनैव व्यभि-
चारासम्भवात्सुतरामनुमानातिरिक्तपदवैयर्थ्यामेति न च यदि सा-
मानाधिकरण्यमात्रेणानुमितिस्थलमभिप्रायकोर्यं ग्रन्थस्तदा स्वजन्यै-
कसिद्ध्युपहितया प्रत्यक्षसामान्या सिद्ध्यन्तरजननदशायामनुमिति-
वारणार्थमेव पक्षतार्या निरुक्तसाधकमानस्य भवेदयथादिति लि-
खनं कथं सङ्गच्छते सिद्ध्यभावाविरहेणैवोक्तापत्तिवारणसम्भवादिति
वाच्यं प्रागुक्तविशेषात्रापि स्वजन्याप्रामाण्यज्ञानास्कन्धितैकसिद्ध्यु-
पहितया प्रत्यक्षसामान्या अप्रामाण्यज्ञानास्कन्धितसिद्ध्यन्तरजनन-
दशायामनुमित्यापत्तिवारणार्थं पक्षतार्या साधकमाननिवेशस्यावश्य-
कत्वात् सिद्धेस्तु अप्रामाण्यज्ञानास्कन्धितत्वेनाविरोधित्वात् द्विती-
यसिद्ध्यन्तरमनुमित्यर्थं तदप्रामाण्यज्ञानस्योत्पत्त्यावश्यकत्वात् इ-
त्याहुस्तत्र यत्र सामानाधिकरण्येन चन्दिपरामर्शस्ततोऽप्रामा-
ण्यज्ञानास्कन्धिता तथैवानुमितिस्ततोऽनुमित्यन्तरं तत्र सधया यत्र
सामानाधिकरण्येन परामर्शस्ततो बहुचशं अप्रामाण्यज्ञानास्कन्धि-
तानुमित्यात्मकसिद्ध्यन्तरमपरामर्शस्ततोऽनुमित्यन्तरं द्वितीयानु-
मितिर्न स्यात् सिद्धिविशिष्टस्य परामर्शस्थेव सत्त्वात् अतो अनु-
मानातिरिक्तपदसार्थस्यसम्भवे सामानाधिकरण्येनानुमितिस्थला-
भिप्रायकत्वस्याकिञ्चित्करत्वान् ।

परे तु अनुमानातिरिक्तत्वनिवेशे यत्रादौ बहिःप्रत्यक्षसामग्रीतः
सामानाधिकरण्येन बहिःप्रत्यक्षं तदानीं हेत्वन्तरविलोपेन प्रत्यक्ष-
सामान्यभावादेवावच्छेदावच्छेदेनानुमितिस्तत्रानुमितिपूर्वं अनु-
मानातिरिक्तस्य निरुक्तसिद्धिवैशिष्ट्यवतः सिद्धिजनकवधुरादेः

सत्त्वादनुमितिर्न स्यात् अतः सामानाधिकरण्यकालिकोभयसम्बन्धेनानुमितिमदन्या या सिद्धिस्ताद्विशिष्टजनकमात्रस्यैव निरुक्तसाधकमानपदवाच्यतावश्यकतया तावत्तैवोक्तस्थले परामर्शोदेः प्रतिबन्धकत्वासम्भवादेवानुमितिसम्भवेऽनुमानातिरिक्तपदस्य वैयर्थ्यमुक्तं न च यत्र प्रत्यक्षसामग्री ततः सामानाधिकरण्येन बहिःप्रत्यक्षं ततोऽवच्छेदावच्छेदेन परामर्शस्तदानीं प्रत्यक्षसामग्रीविरहादेव ततोऽवच्छेदावच्छेदेनानुमितिस्तत्र परामर्शक्षणे तादृशोभयसम्बन्धेनानुमितिमदन्यसिद्धिजनकवस्तुत्वादेः सत्त्वादनुमित्यनुत्वादावतिरिक्तोऽनुमितिमदन्यत्वनिवेशापि उक्तदोषारणासम्भवेन कथं तस्य निवेश इति प्राच्यम् । अनुमितिमदन्यसिद्धिविशिष्टस्योत्पत्तिघटितसामानाधिकरण्यसम्बन्धतः वाच्यत्वात् तथा चोक्तस्थले ईदृशसम्बन्धेन सिद्धिविशिष्टसिद्धिजनकमानाभापस्य परामर्शक्षणं सत्त्वानुमित्यनुपपत्तिः न च तथापि प्रायश्चसामग्री ततः सामानाधिकरण्येन बहिःप्रत्यक्षं तदव्ययहितोत्तरक्षणे कारणान्तरविरहादेव न बहिःप्रत्यक्षं किन्तु परामर्शोत्पत्तिः कारणान्तरोत्पत्तिश्च तदनन्तरं बहिःप्रत्यक्षं तत्र द्वितीयप्रत्यक्षोत्पत्तिकालेऽनुमित्यापत्तिः उत्पत्त्यादिघटितसामानाधिकरण्यसम्बन्धेन निरुक्तसिद्धिविशिष्टं यत्सिद्धिजनकं तदभापस्य परामर्शोत्पत्तिक्षणे सत्त्वादिति वाच्यम् । सिद्धानुपधानकालीनप्रत्यक्षसामान्याः स्वातन्त्र्येण विरोधित्यवत् अत्राप्यनापत्त्या प्रत्यक्षसामान्याः स्वातन्त्र्येणैव विरोधित्यस्य पक्षम्यात्वात् सिद्ध्युत्पत्तिकालीनकतिपयप्रत्यक्षसामान्यास्तत्तद्व्यक्तित्वेन विरोधित्यकल्पनामपेक्ष्य लाघवात्सिद्धिविशिष्टत्वेन तस्यास्तत्कल्पनात् यद्यप्युत्पत्तिसम्बन्धेनानुमितिमदन्यसिद्धेरपि ताद्विशिष्टकल्पनादेव सर्वेषानुपपत्त्यसम्भवे सिद्धिविशिष्टसिद्धिजनकमानस्य वैयर्थ्यापत्तिस्तथापि अनुमानातिरिक्तपदवैयर्थ्यवत्तद्वैयर्थ्यस्यापि कर्तव्यत्वादिति ध्येयम् ॥

इति पञ्चतापिवेचन समाप्तम् ।

अथ केवलान्वयिजागदीश्याः

कालीशङ्करसिद्धान्तवागीशविरचितं श्रोटपत्रम् ।

व्यातिरेकित्वं चात्रावच्छिन्नवृत्तिकान्यव्यातिरेकप्रतियोगित्वं भेद-
प्रतियोगितावच्छेदकत्वं वा नातः साध्यसहचाराग्रहदशार्था-
संयोगाभावादि साध्यकत्वाव्यत्वादिदेतुककेवलान्वयिन्यातिव्याप्ति-
रिति जागदीशी । न चावच्छिन्नवृत्तिकान्याभावप्रतियोगित्व-
स्य व्यातिरेकित्वस्वरूपत्वे संयोगस्य व्यातिरेकित्वानुपपत्तिः तदभा-
वस्यावच्छिन्नवृत्तिकत्वात् एवं गगनाभावस्य व्यातिरेकित्वापत्तिश्च
गगनस्वरूपतदभावस्य अवच्छिन्नवृत्तिकान्यत्वादिति वाच्यम् अव-
च्छिन्नवृत्तिकान्यपदेन निरवच्छिन्नवृत्तिकत्वस्य विवक्षितत्वात् । के-
चित्तु पूर्व्यकल्पे तद्दोषनिषेध भेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वं येति-
कस्यान्तरानुशरणमित्याहुः ।

अथात्र भेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वं साध्यतावच्छेदकसम्ब-
न्धावच्छिन्नं ग्राह्यम् अन्यथा कालिकसम्बन्धेन गगना-
भावघटा जग्यानां भेदस्य नित्ये सत्त्वात् गगनाभावाऽपि व्याति-
रेकी स्यात् तन्निषेधे च तदीयप्रतियोगितावच्छेदकतायामभावी-
यविशेषणताविशेषावच्छिन्नत्वाभावाच्च गगनाभावस्य व्यातिरेकि-
त्वापत्तिः । एवं च व्यधिकरणसम्बन्धेन गगनादेर्व्यातिरेकित्वानु-
पपत्तिस्तत्सम्बन्धेन तद्वत्त्वाप्रसिद्धेरिति न च भेदप्रतियोगितानव-
च्छेदकत्वविशिष्टवृत्तित्वाभाववत्त्वमेव व्यातिरेकित्वपदेन विव-
क्षणीयम् अयच्छेदकत्वं वृत्तित्वं च व्यातिरेकितायदकसम्बन्धेन ग्रा-
ह्यमतो नोक्तदोष इति वाच्यम् एवमपि व्यधिकरणसंयोगेन
गोत्यादेर्व्यातिरेकित्वानुपपत्तेः तत्र तादृशभेदप्रतियोगितानवच्छे-
दकत्वविशिष्टतत्सम्बन्धावच्छिन्नवृत्तित्वाप्रसिद्धेः इति चेदत्र
केचित् । व्यातिरेकित्वपदेन भेदप्रतियोगितानवच्छेदकत्ववृत्तिम-
त्त्वोभयाभावस्य विवक्षितत्वात् न कोपि दोषः । गगनादौ भेदप्रति-
योगितानवच्छेदकत्वसत्त्वेपि वृत्तिमत्त्वाविरहादेवोभयाभावसत्त्वात्
इत्याहुः । तत्र उक्तविवक्षयापि विषयित्वतादात्म्यादिसम्बन्धेन
ग्रहादेर्व्यातिरेकित्वानुपपत्तिः तत्सम्बन्धेन प्रतियोगितानवच्छेदक-
त्वाप्रसिद्धेः । वस्तुतः स्वप्रतियोगिवृत्तित्वस्वानवच्छिन्नत्वो-

भयाभावविशिष्टभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य व्यतिरेकित्वपदेन
विवक्षितस्यात्र काप्यनुपपत्तिरुभयत्र स्वपद व्यतिरेकित्वावच्छेदकस-
म्यन्वपर तथा च यत्र सयोगन तात्वादेर्व्यतिरेकित्वं तत्र समवा-
यादिसम्यन्धावच्छिन्नगोत्वनिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकतायामेव
तादृशोभयाभाषसत्याश्च तत्राव्याप्ति धृत्यनियामकसम्यन्धावच्छि-
न्नप्रतियोगितानङ्गीकारेण तादृशसम्यन्धावच्छिन्नतावच्छेदकत्वस्य
सर्वत्रेव स्वीकृतत्वादेतत्कल्प न काऽपि वाप इति ध्येयम् ॥ १ ॥

तथापि प्रकृतहेतुधर्मिकप्रकृतसाध्यव्याप्यत्वावगाहियञ्ज्ञा-
नजनकीभूतज्ञाननिष्ठस्य प्रकृतहेतुधर्मिकसाध्यसामानाधिकरण्या-
वगाहित्वसाध्यभाषधर्मिकहृत्प्रभावसामानाधिकरण्यावगाहित्व-
योरन्यतरस्य तादृशस्येन व्यापक हेतुधर्मिकसाध्यसहचारवि-
षयित्वं तज्ज्ञानस्य तज्ज्ञानविषयताविशिष्टप्रकृतहेतुत्व वा प्रकृ-
तहेतुसाध्यककेवलान्यव्यनुमानस्य विवक्षितमिति जगदीश ।
अत्र चानुमितिकक्षेपहितत्वेनापि व्याप्यवगाहियञ्ज्ञान वि-
शेषित तच्चानुमित्यव्यवहितपूर्वपरिचिते सति अनुमितिसामा-
नाधिकरण्यमात्रं न तु जनकत्वादेस्त्वत्र निषेधः । तथा चान्य-
यसहचारात्मकव्याप्तिज्ञानजन्यानुमित्युपधायकसंस्कारेऽप्यव्याप्ति-
धारणाय प्रथमज्ञानपदम् । केचित्तु व्याप्तिज्ञानयतामितीच्छायामति-
व्याप्तिस्तथाहि तज्जनकभूतव्याप्तिर्मदिष्टसाधिका इतीष्टसाधन-
ताज्ञानात्मकधूमो वह्निसमानाधिकरण इतिष्ठानीयतादृशविषय-
ताया साध्यान्ययसहचारावगादिताव्याप्यत्वादता ज्ञानपद-
मित्याहुः । यत्र गुणपदुत्पन्न धूमो वह्निसमानाधिकरण इति सा-
ध्यसहचाराज्ञानं पद्व्यभावो धूमाभावसमानाधिकरण इति व्य-
तिरेकसहचारसंस्कारस्य तदुत्तरज्ञानस्य पद्व्यभावो धूमाभा-
वसमानाधिकरण इति प्रत्यभिज्ञानात्मकधूमन्यापकवह्निसमाना-
धिकरणो धूम इति व्याप्तिज्ञानस्यापि वह्निसाध्यकधूमहेतु-
ककेपलान्यपितयाव्याप्तिर्निरुक्तव्याप्तिज्ञानस्यापि तादृशव्याप्य-
वगादितया तज्जनकवृत्तितादृशान्यतरावगादितयाव्यापकत्वात् सा-
ध्यव्याप्यसहचारावगादित्यस्यति द्वितीयज्ञानपदम् । केचित्तु व्य-
तिरेकसहचारावगादिसंस्कारजन्येऽनुमित्युपधायके व्याप्तिस्मृ-
त्यादावतिव्याप्तिधारणाय द्वितीयज्ञानपदम् आचार्य्यमते तादृशस्मृ-

त्यादेरलक्ष्यत्वात् न च ज्ञानपददानेऽपि अन्वयसहचारज्ञानोत्तरज्ञा-
ततादृशस्मृत्यादावतिव्याप्तिर्दुर्वारैवेति घाच्यम् अन्वयसह-
चारज्ञानस्य तादृशस्मृतेरव्यवहितपूर्वत्वेऽपि जनकत्वाभावादि-
त्याहुस्तच्चिन्त्यम् ॥ २ ॥

स्वरूपसम्बन्धेन व्यापकत्वोक्तौ अन्वयव्यतिरेकिण्यतिव्या-
प्तिरतस्तादात्म्येनेत्युक्तं । प्रकृतहेतुधर्मिकत्वं परित्यज्य प्रकृतसा-
ध्यान्वयसहचारावगाहिताभावस्य तादृशान्यतरावगाहिताव्याप-
कत्वोक्तौ कपिसंयोगाभावाच्चान् कपिसंयोगादित्यादी व्यति-
रेकिण्यतिव्याप्तिस्तत्र व्यतिरेकसामानाधिकरण्यावगाहिता-
यासाध्यान्वयसहचारावगाहितास्वरूपत्वेन तादृशा-
न्यतरावगाहिताव्यापकत्वस्याक्षतेः हेतुधर्मिकत्वो-
क्तौ-

साध्यान्वयसहचारावगाहिताभावस्य तादृशान्यतरावगाहिताव्याप-
कत्वोक्तौ कपिसंयोगाभावाच्चान् कपिसंयोगादित्यादी व्यति-
रेकिण्यतिव्याप्तिस्तत्र व्यतिरेकसामानाधिकरण्यावगाहिता-
यासाध्यान्वयसहचारावगाहितास्वरूपत्वात् हेत्यभाव-
स्य साध्यात्मकत्वात् साध्याभावस्य प्रकृतहेतुस्वरूपत्वाच्च प्रकृत-
साध्यात्पुक्तौ हेत्यभावसामानाधिकरण्यावगाहितायाः साध्यतावच्छे-
दकावच्छिन्नसामानाधिण्यावगाहितारूपत्वाभावाच्चातिव्याप्तिः ॥ ३ ॥

अथात्र यस्य केवलान्वयिनो व्यतिरेकसहचारप्रमोऽप्रसि-
द्धस्तत्राव्याप्तिमिया पूर्व्यकल्पं परित्यज्य पतत्कल्पानुसरणे प-
तत्कल्पेऽपि तादृशस्थले व्यतिरेकसहचारप्रमाप्रसिद्धा निरु-
क्तान्यतरावगाहितस्याप्रसिद्धत्वाच्चक्षेपतादवस्थमिति चेदत्र के-
चित् । तादृशान्यतरावगाहितरूपत्वेन प्रकृतहेतुधर्मिकसाध्य-
व्यभिचारधीविरोधितावच्छेदकीभूतविषयत्वं विवक्षणीयं तथा
च यस्य केवलान्वयिनो व्यतिरेकसहचारप्रमाप्रसिद्धाऽन्वय-
सहचारज्ञानादेव व्याप्तिज्ञानं तत्र व्यभिचारधीविरोधितावच्छेद-
कीभूतविषयिता अन्वयसहचारविषयित्वेव इति नाव्याप्तितादवस्थं न-
च व्यभिचारधीविरोधितावच्छेदकविषयतात्वेन तादृशान्यतरा-

चगाहितयोरनुगमे यत्र धूमव्यापको वह्निर्वह्णभाषवदवृत्तिश्च धूम-
 इतिज्ञानात्मकधूमो वह्निसमानाधिकरण इतिसहचारज्ञाना-
 व्याप्तिज्ञानं तत्राव्याप्तिः तज्जनकीभूतज्ञानवृत्तिव्यभिचारधीवि-
 रोधितावच्छेदकीभूतव्यापकत्वविषयतायां तादृशव्याप्तिविषय-
 तायां वा तादात्म्येन साध्यान्वयसहचारावगाहित्वासरगात् यदि
 च प्रतियोगित्वसम्बन्धावच्छिन्नविषयतानिरूपिताभावत्वाव-
 च्छिन्नविषयता निरूपिताया मुख्यविशेष्यता तदनवच्छिन्नत्वेन प्रति-
 यग्धकताया विरोपणीयत्वाभोक्तदोष इत्युच्यते नदापि अधिकरण-
 विषयतास्तर्भावेन व्यभिचारग्रहं प्रत्यधिकरणविशेषान्तर्भावेन हेतु-
 धर्मिकसाध्यसहचारग्रहस्य विरोधिताया आचार्यस्तम्भ-
 ततया अनुभवयत्नाद्बहिर्धर्मिकधूमसहचारग्रहस्यापि प्रतिवन्ध-
 कत्वेन यत्र वह्निर्धूमसमानाधिकरण इति ज्ञानात्मकं धूमो वह्नि-
 समानाधिकरण इति सहचारज्ञानं तदुत्तरव्याप्तिज्ञानस्यापि के-
 पलान्वयिस्थात्तत्राव्याप्तिः तज्जनकीभूतज्ञानवृत्तिव्यभिचारधी-
 विरोधितावच्छेदकीभूतवह्निधर्मिकधूमसहचाराविषयतायां प्र-
 कृतहेतुधर्मिकसाध्यसहचारावगाहित्वाभावात् । एवं धूम-
 वभिष्ठाभाप्रतियोगितावच्छेदकत्ववदवृत्तिमद्बहिर्व्यमिति तादृ-
 शावच्छेदकत्वाभाषयाप्यज्ञानात्मकधूमो वह्निसमानाधिक-
 रण इति साध्यान्वयसहचारज्ञानोत्तरव्याप्तिज्ञानस्यापि के-
 पलान्वयिस्थात्तत्राव्याप्तिः तज्जनकज्ञानवृत्तिप्रतियोगित्वसम्ब-
 न्धावच्छिन्नविषयतानिरूपिताभावत्वावच्छिन्नविषयतानिरूपितमुप-
 विशेष्यतानवच्छिन्ना वा तादृशप्रतिवन्धकता तदवच्छेद-
 कव्याप्यत्वावच्छिन्नविषयतायां तादृशसहचारावगाहित्वाभा-
 वादितिचाव्यं प्रकृतहेतुधर्मिकव्यभिचारग्रहत्वाव्यापकीभू-
 ता वा तादृशव्यभिचारविषयिस्थावच्छिन्नप्रतिवन्धकता-
 तन्निरूपितप्रतिवन्धकतावच्छेदकीभूतविषयितात्वेन तादृशा-
 न्यतरावगाहित्वयोरनुगमात्तथा च व्यक्तिविशेषमन्तर्भाष्य
 तादृशान्यतरसहचारग्रहप्रतिवन्धकतानिरूपितव्यक्तिविशेषमन्त-
 र्भाष्य तादृशव्यभिचारविषयत्वावच्छिन्ना वा प्रतिवन्ध-
 ता सैव तादृशग्रहत्वाव्यापिका न तु व्यापकत्वग्रहप्रतिवन्धकता-
 निरूपितप्रतिवन्धकता व्याप्तिज्ञानद्वयप्रतिवन्धकतानिरूपितप्रति-

दृशोभयाभावाच्च स्वावच्छिन्नविषयतानिरूपितत्वस्वावच्छिन्नवि-
 पयतानिरूपिताभावत्वावच्छिन्नविषयतानिरूपिताधिकरणविषयता-
 निरूपितवृत्तित्वत्वावच्छिन्नविषयतातादात्म्यपतदन्यतरसम्बन्ध-
 च्छिन्नप्रतियोगिताको प्रश्नः तथा च यत्र व्यतिरेकसह-
 चारभ्रमो ऽप्रसिद्धः तत्र साध्यान्वयसहचारावगाहित्वस्यैव
 तादृशान्यतरत्वसम्भवात् तमादायैव लक्षणसमन्वयः । अत
 एव प्रकृतहेतुधर्मिकसाध्यस्याप्यत्वावगाहित्यजनकज्ञानवृत्त्यन्यतरा-
 वगाहित्वत्वध्यापकं व्यतिरेकसहचारावगाहितान्वयमिति ध्य-
 माणलक्षणस्य यत्र व्यतिरेकसहचारावगाहित्वाप्रसिद्धिस्तत्राध्या-
 मिरित्यपि परास्ते ध्यमाणलक्षणे व्यतिरेकसहचारावगाहिता-
 न्वयत्वपदेनापि निरुक्तान्यतरसम्बन्धेन हेतुतावच्छेदकसाध्यताव-
 च्छेदक एतदुभयाभासस्य विपक्षितत्वात् इत्याहुस्तदपि चिन्त-
 नीयम् । यत्र धूमो वन्द्दिसमानाधिकरणः वन्द्दभाषधुत्तिश्च घ-
 टाभाष इति समूहालम्बनाम्ययसहचारज्ञानाद्यातिष्ठानं तत्राध्या-
 प्यापत्तेः तज्जनकीभूनोक्तसमूहालम्बनज्ञानवृत्तिवन्द्दभाषधूमाभा-
 षधुत्तिधावगाहितार्या निरुक्तोभयाभावासत्त्वेन तस्यापि निरुक्ता-
 न्यतरावगाहितास्यरूपत्वेन तत्रान्वयसहचारावगाहित्वाभावादिति-
 ध्येयम् । अन्ये तु तादृशान्यतरावगाहितापदेन हेतुतावच्छेद-
 काभाववत्त्वे सति साध्यतावच्छेदकाभावरूपवत्त्वे सति हेतुधर्मिक-
 साध्यसामानाधिकरण्यावगाहिताभिप्राया वा विषयता तदन्य-
 रस्यस्य विवक्षणीयत्वात् दोषः । हेतुतावच्छेदकाभावश्च
 स्वावच्छिन्नविषयतानिरूपितप्रतियोगित्वविषयतानिरूपिताभाववि-
 पयतानिरूपितवृत्तित्वविषयतातादात्म्यस्यसमानकालीनसाध्यताव-
 च्छेदकविषयतानिरूपितावच्छिन्नत्वविषयतानिरूपितप्रतियोगित्ववि-
 पयतानिरूपिताभावत्वावच्छिन्नविषयतानिरूपितत्वोभयसंमन्धेन ।
 साध्यतावच्छेदकाभावश्च स्वावच्छिन्नविषयतानिरूपितप्रतियोगि-
 त्वविषयतानिरूपिताभावविषयतानिरूपितत्वस्यसमानकालीनहेतुता-
 वच्छेदकावच्छिन्नत्वविषयतानिरूपिताभावत्वावच्छिन्नविषयतानिरू-
 पिताधिकरणविषयतानिरूपितवृत्तित्वविषयतातादात्म्यसंमन्धेन ।
 तादृशप्रत्येकाभावो वा तत्सम्भषस्थलाभिप्रायेण निवे-
 शनीय इति पदन्ति ॥ ४ ॥

भिन्ना सती व्यतिरेकव्याप्तिविषयताभिन्ना सती हेतुतावच्छेदकवि-
षयताभिन्ना या विषयता तद्विरूपितधूमप्रकारताशालिनिश्चयोत्त-
रानुमितित्वयदितधर्मावच्छिन्नकार्यतायाः प्रवेशात् तथा च
वन्ध्यभावव्यापकाभावप्रतियोगित्वधूमवत्तानिश्चयोत्तरानुमितित्वाव-
च्छिन्नकार्यतायास्तथाविधविषयताभिन्नतत्तानिष्ठविषयतानिरूपि-
तधूमप्रकारताशालिनिश्चयोत्तरानुमितित्वेनावच्छेद्यतया तादृश-
कार्यताया लक्षणाघटकरणात् तदधूमत्वेन व्यतिरेकपरामर्शज-
न्यानुमितिकरणस्य न धूमहेतुककेवलान्वयित्वानुपपत्तिः । न
च धूमव्यापकवन्ध्यसमानाधिकरणनीलधूमवान् पर्यंत इति प-
रामर्शजन्यानुमितिकरणस्य धूमत्वेन केवलान्वयित्वानुपपत्तिः त-
दनुमितिनिष्ठकार्यताया तादृशविषयताभिन्ननीलत्वप्रकारतानिरू-
पितधूमप्रकारताशालिनिश्चयोत्तरानुमितित्वानवच्छेद्यत्वादिति वाच्यं
तादृशपरामर्शस्य धूमव्यापकवन्ध्यसमानाधिकरणधूमवानिति नि-
श्चयसाधारणैकरूपेण धूमव्यापकवन्ध्यसमानाधिकरणधूमवत्ता-
निश्चयत्वेनैव तादृशनिश्चयोत्तरानुमितित्वावच्छिन्नं प्रति जनक-
तया धूमव्यापकवन्ध्यसमानाधिकरणधूमवानितिव्यापितादृशविषय-
ताभिन्नविषयत्वानिरूपितधूमप्रकारताया अपि धूमव्यापकवन्ध्य-
समानाधिकरणधूमप्रकारतात्वेन तदनुमितिनिष्ठकार्यतानिरूपिता-
व्यवहितोत्तरत्वसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकतावच्छेदकतया समही-
तुं शक्यत्वात् न च तदधूमव्यापकवच्छिन्नाभावत्वयदितव्यतिरे-
कव्याप्तिप्रकारताकनिर्धर्मितावच्छेदककस्यापि ज्ञानस्य जनक-
तया ज्ञानभेदेन कार्यत्वकारणत्वयोर्भेदाभावात्तादृशविषयताभि-
न्नविषयत्वानिरूपितायास्तज्ज्ञानीयप्रकारताया अपि तादृशजन्यता-
वच्छेदककोटिप्रविष्टतया व्यतिरेकपरामर्शजन्यताया अपि सं-
ग्रहात् उक्ताव्याप्तितादवस्थमिति वाच्यं व्यतिरेकव्याप्तिर्हि सा-
ध्याभावव्यापकीभूताभावोपवैशिष्ट्यव्यासजन्यवृत्तिधर्मनिवच्छिन्नप्र-
तियोगित्वरूपा एतज्ज्ञाननिष्ठजनकताया हेतुतावच्छेदकविषय-
तानवच्छेदिका अपरं च साध्याभावव्यापकतावच्छेदकहेतुता-
वच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावव्यापकतानिरूपितप्रतियोगित्व-
रूपा एतज्ज्ञाननिष्ठजनकताया तादृशप्रतियोगित्वधर्मितावच्छे-
दकतामकहेतुतावच्छेदकविषयतावच्छेदिका वाच्या अन्यथा व-

द्वयभावव्यापकतावच्छेदकधूमत्वावच्छिन्नाभावत्वाध्वप्रतियोगिघ-
टवानित्यादिनिश्चयोत्तरमप्यनुमित्यापत्तिः. तथा च घटद्वयभाव-
व्यापकतावच्छेदकधूमत्वावच्छिन्नाभावत्वाध्वप्रतियोगिमानितिज्ञा-
नस्य हेतुत्वेन तज्ज्ञानीयनिष्ठकविषयताभिन्नविषयत्वानिरूपित
प्रकारतामादाय नोकाश्यासि. घटद्वयभावव्यापकताभावप्रतियोगिमा
नितिज्ञानकालीनप्रकृतहेतुकाव्यवच्यनिरेकित्वमेवेति दिक् ॥ ६ ॥

मनु परामर्शानुमित्यो कार्यकारणभावे स्वाधिकरणसम-
यध्वसाधिकरणसमयध्वसानधिकरणत्वे सति स्वाधिकरणसमय-
ध्वसाधिकरणस्वरूपाव्यवहितोत्तरत्वस्य धर्माविधया निवेशे गौ-
रवात् सामान्यतो निवेशायोगाच्च अव्यवहितोत्तरत्व सम्बन्ध-
विधयैव निवेशनीय तथा च तादृशधूमवसानिश्चयविशिष्टानु-
मितित्वावच्छिन्न प्रति तादृशधूमवसानिश्चयस्येन विशिष्य हे-
तुहेतुमज्ञाघो वाच्य. वैशिष्ट्यपञ्चाव्यवहितोत्तरत्वसम्बन्धेन प्र-
वक्ष्य लक्षणघटकीभूताव्यवहितोत्तरत्वमपि सम्बन्धविधयैव प्र-
वेशनीयमन्यथा प्रकृतहेतुप्रकारकनिश्चयाव्यवहितोत्तरत्वविशिष्टा-
नुमितित्वावच्छिन्नकार्यत्वाप्रसिद्ध. तथा च प्रकृतहेतुप्रकारकनिश्च-
यविशिष्टप्रकृतसाध्यकानुमितित्वघटितधर्मावच्छिन्नत्वनिष्ठकार्य-
तानिरूपितकारणतावच्छेदकभूतप्रकारितात्वव्यापकप्रकृतसाध्यान्व-
यव्याप्तिप्रकारितात्पकानुमितिकरणत्वमित्युक्तलक्षणार्थ. एव सति
धूमत्वेन धूमहेतुककवलाम्बयितव्यधूमहेतुककेवलव्यतिरेकात्मकधू-
मव्यापकवर्तिहसमानाधिकरणधूमवान् पर्वतो दग्धभावव्यापकी
भूताभावप्रतियोगितव्यधूमवशास्त्रेत्याकारकसमूहालम्बनपरामर्शे प्रागु-
क्ताव्याप्तिर्दुर्वारैश्च तादृशव्यतिरेकपरामर्शविशिष्टयन्त्रिविधेयकानु-
मितित्वघटिततया यन्त्रिविधेयकानुमितिनिष्ठतादृशव्यतिरेकपरा-
मर्शविशिष्टानुमितित्वावच्छिन्नकार्यताया अपि उक्तसमूहालम्बना-
त्मकप्रकृतहेतुप्रकारकनिश्चयविशिष्टप्रकृतसाध्यकानुमितित्वावच्छ-
द्यतया तादृशकार्यतानिरूपितकारणतावच्छेदकीभूतप्रकारितात्व-
स्य व्यतिरेकव्याप्तिप्रकारितायामपि सत्त्वन तत्र प्रकृतसाध्यान्वय-
व्याप्तिप्रकारितात्वाभावाविति चेन्न प्रकृतहेतुप्रकारकनिश्चयवि-
शिष्टप्रकृतसाध्यकानुमितित्वघटितधर्मावच्छिन्नत्वनिष्ठकार्यताय-
मेन प्रकृतहेतुप्रकारकनिश्चयत्वावच्छिन्ननिश्चयज्ञाव्यवहितोत्तर

स्वसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकताकप्रकृतसाध्यकानुमितित्वावच्छिन्न-
कार्यताया विवक्षितत्वादिति निश्चयत्वं तु हेतुतावच्छेदकाव-
च्छिन्नप्रकारत्वान्यप्रकारत्वानिरूपिताविशेष्यत्वमिति तथा च उ-
क्तसमुद्वाहलम्बनात्मकनिश्चयनिष्कार्यतावच्छेदकता द्वयी एका धूम-
त्वावच्छिन्नप्रकारत्वान्यप्रकारत्वानिरूपितविशेष्यतानिष्ठनिरूपकत्व-
सम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकतानिरूपिताव्यवहितोत्तरत्वसम्बन्धाव-
च्छिन्ना अपरा तद्धूमत्वावच्छिन्नप्रकारत्वान्यप्रकारत्वानिरूपित-
विशेष्यतानिष्ठनिरूपकत्वसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकतानिरूपिता ए-
वञ्च धूमत्वपर्याप्तावच्छेदकताकप्रकारत्वान्यप्रकारत्वानिरूपित-
विशेष्यतानिष्ठनिरूपकत्वसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकताकाव्यवहितो-
त्तरत्वसम्बन्धावच्छिन्ननिश्चयनिष्ठावच्छेदकताकस्वनिष्ठप्रकृतसाध्य-
कानुमितित्वावच्छिन्नकार्यतानिरूपितकारणतावच्छेदकीभूतप्रकारि-
तात्वस्य इत्यतिरेकव्याप्तिप्रकारितायामसत्त्वात् न च परा-
मर्शानुमितयोः कार्यकारभभावे धूमव्यापकवन्धिसमानाधिकरण-
धूमादिमत्तानिश्चयत्वेनैव हेतुतया तादृशनिश्चयस्य धूमादिव्यापक-
वन्धिसमानाधिकरणधूमत्वावच्छिन्नप्रकारत्वान्यप्रकारत्वानिरूपित-
विशेष्यतामकतया निवृत्तलक्षणघटकीभूतहेतुतावच्छेदकपर्याप्ता-
वच्छेदकताकप्रकारताघटितनिश्चयस्यादिघटितधर्मावच्छिन्नकाव्य-
त्वाप्रसिद्धिरिति घाट्य व्याप्तिप्रकारतानिरूपितधूमत्वावच्छिन्न-
विशेष्यत्वामिन्नधूमनिष्ठप्रकारत्वान्यप्रकारत्वानिरूपितपक्षतावच्छेद-
कावच्छिन्नविशेष्यताया इव पक्षतावच्छेदकार्यवच्छिन्नविशेष्यता-
विशिष्टहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारताया अपि विभिन्नमनावि-
रहेणानुमितिजनकतावच्छेदकतया पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशे-
ष्यताविशिष्टहेतुतावच्छेदकपर्याप्तावच्छेदकताकप्रकारतानिष्ठनिरू-
पकतासम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकताकनिश्चयनिष्ठाव्यवहितोत्तरत्वस-
म्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकताकप्रकृतसाध्यकानुमितित्वघटितधर्माव-
च्छिन्नकार्यताया विवक्षणीयत्वादिति तथा च तादृशकार्यतानि-
रूपितकारणतावच्छेदकप्रकारितात्वस्य तद्धूमहेतुकव्यतिरेकव्याप्ति-
प्रकारितायामसत्त्वात् न बोधः पक्षतावच्छिन्नविशेष्यतापेशिष्टपञ्च
स्वनिरूपितप्रकारतानिष्ठभेदप्रतियोगित्वसम्बन्धावच्छिन्नस्वनिष्ठाव-
च्छेदकताकभेदव्यवस्थसम्बन्धेन । यद्वा हेतुतावच्छेदकपर्याप्तावच्छे-

दकताकप्रकारतानिष्ठावच्छेदकताकमेद्विनिष्ठावच्छेदकताकनिरूपित-
 त्वनिष्ठावच्छेदकताकाभावननिष्ठावच्छेदकताकविशेष्यतानिष्ठनिरूप-
 कत्वसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकताकनिश्चयानिष्ठाव्यवहितोत्तरत्वस-
 म्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकताकप्रकृतसाम्यकानुमितित्वघाटितधर्माव-
 च्छिन्नस्यनिष्ठकार्यताया विवक्षितत्वात् वाच्यम् । धूमत्वपस्याप्ताव-
 च्छेदकताकप्रकारतायास्तद्धूमहतुकव्यातिरेकपरामर्शजन्यतावच्छे-
 दकतोऽप्यप्रविष्टत्वात् धूमत्वपस्याप्तावच्छेदकताकत्वञ्च अन्वय-
 व्याप्तिविषयताभिन्ना सती व्यतिरेकस्याप्तिविषयताभिन्ना सती
 धूमत्वविषयताभिन्ना या विषयता तद्वनिरूपितः स तातो
 धूमस्यापक्ववहितमानाधिकरणधूमवान् यद्व्यभवापक्वकीभूता-
 भावप्रतियोगिमात्राकारकपरामर्शद्वयाया अन्वयव्यतिरेकेण्य-
 तिस्याप्तिरिति व्ययम् ॥ ७ ॥

अथ हेतुतावच्छेदकपर्याप्तावच्छेदकताकप्रकारतानिष्ठावच्छे-
 दकताकाव्यवहितोत्तरत्वसम्बन्धावच्छिन्नज्ञाननिष्ठावच्छेदकताकप्रकृ-
 तसाम्यकानुमितित्वघाटितधर्मावच्छिन्नकार्यतामिवशनैव सामञ्ज-
 स्ये प्रकृतद्वतुप्रकारकनिश्चयत्वप्रवशो व्यर्थ इति । न च वक्ष्यमाव-
 व्यापकीभूताभावप्रतियोगिधूमवान् पर्यन्त अभावव्यापकवहि-
 समानाधिकरणाभावमात्रेणाकारकसमूहालम्बनपरामर्शाज्जायमा-
 नानुमितिकरणस्याभावहतुकवेवलाभ्यतिवात्तत्राव्याप्ति चञ्चल-
 भावव्यापकाभावप्रतियोगधूमवत्यानिश्चयोत्तरवहिनाभ्यकानुमिति-
 त्वस्यापि यमात्रज्ञानाव्यवहितोत्तरवन्निविधेयकानुमितित्व-
 घटिततया प्रकृतसाम्यकान्त्यव्याप्तिप्रकारतायस्य तादृशधर्माव-
 च्छिन्नकार्यतानिरूपितकारणतावच्छेदकप्रकारितत्वाव्यापकत्वात्
 निश्चयत्वप्रवश च तादृशपरामर्शस्य विज्ञापनतावच्छेदकविधयेवा
 भावज्ञानाना कारणतया तद्वशे सन्द्वाकारविशिष्टैरिष्टव्यवश्रुत-
 पादात् तद्वशे निश्चयत्वनिवशस्याप्रयोजनकत्वात् न दोष इति
 वाच्यम् पक्षविशेष्यतानिरूपितहेतुप्रकारतानवशेनैव उक्तदोष-
 प्रारणसम्भवात् किञ्च उक्तस्थले धूमहतुकव्यातिरेकपरामर्श-
 जन्यताया हेतुतावच्छेदकाभूताभावत्वपस्याप्तावच्छेदकताकप्र-
 कारतानिष्ठावच्छेदकताकत्वाभावादेव तज्जन्यताया धर्तृमश-
 क्यत्वन उक्तव्याप्यभावात् एतेनाभाव कालहृत्ति इतित्यादि

त्यत्र पर्वतवृत्तिस्त्रादिना व्यतिरेकदशायामव्याप्तिवारणाय तदुपा-
 हातं तादृशव्यतिरेकव्याप्तिविशिष्टहेतुप्रकारकनिश्चयजन्यतायां का-
 लवृत्तित्वरूपसाध्याभावव्यापकताघटकतया अभाववृत्तित्वात्वाच-
 ङ्छिन्नप्रकारताशालिज्ञानत्वावच्छिन्नस्यावच्छेदकघटकत्वात् तादृ-
 शप्रकारितायां च प्रकृतसाध्यान्वयव्याप्तिप्रकारितात्वाभावादित्यपि
 परास्तम् । अत्राहुः । यत्र संयोगेन यद्वा साध्यत्वं प्रतियोगितास-
 म्यन्धेन प्रवेहेतुत्वं तत्र वह्निव्यापकवह्निमानाधिकरणवह्नि
 मान् सभाषव्यापकीभूताभावप्रतियोगिधूमवर्ध्वाकारकसमूहाल-
 म्बनपरामर्शाज्जायमानानुमितिकरण वह्नित्वेन वह्निहेतुककेवला-
 न्वयिन्यव्याप्तिः तादृशव्यतिरेकपरामर्शजन्यताया अपि सा-
 ध्याभावव्यापकताघटकतया प्रकृतहेतुभूतवह्निप्रकारताशालि-
 ज्ञानाव्यवहितोत्तरानुमितित्वघटितधर्मावच्छिन्नत्वात् एवमभावो
 वह्निमान् वह्न्यभाववद्वृत्तित्वादित्यादौ धूमादिना व्य-
 तिरेकितादशायामव्याप्तिः धूमादिहेतुकव्यतिरेकपरामर्शजन्यत्व-
 स्वापि व्यतिरेकव्याप्तिघटकीभूतसाध्याभावव्यापकताघटकप्रकृत-
 हेतुभूतवह्निभाववद्वृत्तित्वप्रकारताशालिज्ञानाव्यवहितोत्तरानुमिति-
 त्वावच्छिन्नत्वात् अतस्तद्वारणाय निश्चयपदं तथा चोक्तस्थले
 व्यतिरेकपरामर्शस्य साध्याभावव्यापकताघटकतया प्रकृतहेतुप्रका-
 रताया निश्चयीयत्वेन ज्ञप्यतानवच्छेदकत्वात् न दादा न च ति-
 श्रयत्वमनिवेश्य मुख्यविशेष्यतानिकृषितत्वस्य प्रकृतहेतुप्रकारतायां
 निवेशेपि उक्ताव्याप्तिवारण सम्भवतीति वाच्य यत्र स्थलवि-
 शेषे पक्षमुख्यविशेष्यकपरामर्शोऽप्रसिद्धः तत्र तदङ्कुरक्षेत्रधान्
 देश इत्याकारकज्ञानेऽव्याप्तिप्रसङ्गादिति ध्येयम् ।

तनु तथापि प्रकृतहेतुप्रकारकनिश्चयोत्तरप्रकृतसाध्यविधेय-
 कत्वघटितधर्मावच्छिन्नत्वेनैव कार्यता प्रवेक्ष्यताम् अनुमिति-
 त्वान्तर्भावो व्यर्थ इति चेन्न तथासत्याप्राप्तापादकभेदेन व्या-
 प्तिज्ञानतर्कयोर्हेतुहेतुमद्भावभेदोऽवश्यं वक्तव्यः अन्यथा वह्निवि-
 धेयकापत्तिं प्रति वह्निव्याप्यधूमवत्तानिश्चयत्वेन हेतुत्वे वह्निव्याप्या-
 लोक्तवान् इदं इत्याकारकनिश्चयजन्ये हृदो यशालोकवान् स्यात्
 तदा वह्निमान् स्यात् इत्याकारकतर्के व्यभिचारापत्तेः तथा च वह्नि-
 व्याप्यधूमवत्तानिश्चयोत्तरवह्निविधेयकापत्तिं प्रति तादृशनिश्चयत्वेन

बहिःस्थाप्यालोकयत्तानिश्चयोत्तरापत्तौ तादृशनिश्चयत्वेन हेतुत्वम् ए
 वं च बहिःस्थाप्यधूमयत्तानिश्चयोत्तराद्बहिविधेयकापत्तित्वस्यापि प्रकृ-
 तहेतुप्रकारकनिश्चयोत्तरबहिविधेयकत्वघटिततया तादृशापत्तिकर-
 णस्यापि केवलान्वयित्वापत्ते न च लक्षणे स्वपदस्याप्रिमानुमितिप-
 रत्वेन स्वयं वक्तव्यतया कुतस्तर्ककरणस्य केवलान्वयित्वापत्ति-
 रिति याच्यं तत्रानुमितिपदस्योपलक्षणतया प्रवेशादितिष्येयम् ।

ननु हेतुतावच्छेदकपक्षतावच्छेदकव्याप्तिघटकपदार्थीयप्रकार-
 तानामपि तादृशजनकतावच्छेदकत्वेन तत्रान्वयव्याप्तिप्रकारि-
 तात्वाभावादसम्भवः । पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारत्वाभिन्नविशेष्यतानिरूपितनिवृत्तज-
 नकतावच्छेदकप्रकारतात्पस्यापकत्वनिवेशोऽभावत्वावच्छिन्नपक्षक-
 हिसाध्यकवृत्तिर्वादिहेतुककेवलान्वयिान व्यापकताघटकाभावादि-
 शेष्यतानिरूपितवृत्तिप्रकारत्वाभिन्नविशेष्यतानिरूपितहेतुवधिक-
 रणनिरूपितप्रकारताया अपि तादृशजनकतावच्छेदकप्रकारता-
 त्वात्वेन तत्रान्वयव्याप्तिप्रकारितात्वाभावादव्याप्तिः । एवं हेतुता-
 वच्छेदकप्रकारताया अपि तादृशत्वात् तत्रान्वयव्याप्तिप्रका-
 रितात्वाभावादेवासम्भवाद्यस्य च पक्षविशेष्यतानिरूपितविष-
 यतानिरूपितहेतुतावच्छेदकविषयतातिरिक्तादृशजनकतावच्छेदक-
 प्रकारिताव्यापकतानिवेशेष्युक्ताव्याप्तितादवस्थ्य जल निर्गन्ध-
 मिश्यादिग्रन्थासङ्गतिश्च । अत्र पृथिवीत्याभावव्यतिरेकव्याप्तिविषय-
 तायां हेतुतावच्छेदकविषयतातिरिक्त्वाभावादिति न च ता-
 दृशजनकतावच्छेदकप्रकारतापदेन पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नमुख्य-
 विशेष्यतानिरूपितप्रकारत्वाभिन्नविशेष्यतानिरूपितप्रकारतात्वाव-
 च्छिन्नतादृशजनकतावच्छेदकतात्प्रकारतात्पस्य विवक्षित-
 त्वात्तर्वापः पक्षतावच्छेदकहेतुतावच्छेदकप्रकारत्वादेरव-
 च्छेदकतात्वावच्छिन्नतादृशजनकतावच्छेदकत्वेपि प्रकारतात्वाव-
 च्छिन्नतादृशजनकतावच्छेदकत्वाभावात् हेतुप्रकारतायाश्च प्रका-
 रतात्वावच्छिन्नतादृशजनकतावच्छेदकत्वेपि पक्षतावच्छेदका-
 वच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितविषयतानिरूपितत्वाभावादिति याच्य-
 म् प्रकृतहेतुप्रकारतन्निवेशेयत्वात् यत्र स्थलविशेषे प-
 क्षमुखविशेष्यकपरामर्शोऽप्रसिद्धस्तत्राव्याप्तिश्च एतत् तत्र न-व-

यस्यातिप्रकारितापदेन प्रकृतसाध्यान्वयव्याप्तिविशिष्टहेतुमत्पक्षवे-
शिष्टाधगाद्विबुद्धित्वावच्छिन्नजन्यतानिरूपितजनकतावच्छेदकप्र-
कारितात्वस्य विवक्षितत्वाच्च काप्यनुपपत्तिः तथा च जल
निर्गन्धमित्यादौ पृथिवीत्वव्यापकाभावप्रतियोगिमज्जलमिति
परामर्शाज्जल निर्गन्ध पृथिवीत्वाभाववच्चेत्यनुमितिर्जायते
तत्र परामर्शे जलविशेषणतापन्नप्रतियोगिविशेषणतापन्न-
प्रतियोगित्वे सामानाधिकरण्यप्रकारत्वनिरूपितविशेष्यताव-
च्छेदकता पक्षेनावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितप्रकारताव-
च्छेदकता च इति विशेषणताद्वयी निर्गन्धत्वानुमितिजनकताव-
च्छेदिका तयोरस्या प्रतियोगित्वप्रकारता सा च निर्गन्धत्वानुमिति-
जनकतायां नावच्छेदिका किन्तु पृथिवीत्वाभावानुमितिजनकता
वच्छेदिका इति साध्यविषयकत्वानुक्ती सापि धर्तुं शक्यते तस्या
ञ्च निरुक्तसाध्यान्वयव्याप्तिप्रकारितात्वाभावात् जल निर्गन्ध-
मित्यादिप्रगन्धसङ्गतिः । अथ निरुक्तपृथिवीत्वाभावानुमितौ पृथिवी-
त्वव्यापकाभावप्रतियोगित्वावच्छिन्नप्रकारकनिश्चयस्यैव हेतुत्वात्
कथं तादृशप्रतियोगित्वप्रकारतामादाय द्रव्य इति चेन्न पृथिवीत्व-
व्यापकाभावप्रतियोगित्वरूपस्यान्तेर्विशेष्येविशेषणमिति रीत्या भान-
प्यनुमितिस्वीकारात् निरुक्तप्रकारतानिरूपितपक्षतावच्छेदका-
वच्छिन्नविशेष्यताशालिनिश्चयत्वैव हेतुत्वात् तादृशप्रकारताया
अपि जनकतावच्छेदकत्वादिता । अथवा परामर्शानुमित्योर्ज्ञानभेदे-
न कार्यकारणभावस्याभिन्नतया तादृशानुमितिनिष्ठपृथिवीत्वा-
भावरत्रावच्छिन्नविधेयकानुमित्यावच्छिन्नकार्यतानिरूपितकारण-
तावच्छेदकीभूतायां पृथिवीत्वाभावव्यापकाभावप्रतियोगिमज्जल-
मित्याकारकज्ञानीयप्रकारतायां निर्गन्धत्वरूपप्रकृतसाध्यव्याप्तिवि-
शिष्टहेतुमत्पक्षवेशिष्टाधगाद्विबुद्धित्वावच्छिन्नजन्यतानिरूपित—
जनकतावच्छेदकत्वाभावाज्जल निर्गन्धमित्यादिप्रगन्धसङ्गति-
रिति ध्येयम् ॥

अथ प्रकृतहेतुप्रकारकनिश्चयोत्तरप्रकृतसाध्यकानुमितित्ववद्वि-
तधर्मावच्छिन्नस्वनिष्ठकार्यतानिरूपितकारणताव्यापकप्रकृतसाध्या-
न्वयव्याप्तिप्रकारिताकानुमितिकरणत्व केवलान्वयिव्यमित्ये-
वास्तु लक्षणम् अवच्छेदकीभूतप्रकारितात्वपर्यन्तानुधारण व्यर्थ-

मिति । न चावयव्यतिरेकिन्यतिव्याप्तिरिति वाच्य स्वरूपयो
 ग्यत्वरूपतादृशकारणताया अवयवव्याप्यनवगाहिव्यतिरेकपरा
 मशेषि सत्त्वात्तत्र साध्यावयवव्याप्तिप्रकारितात्वाभावात् । न च धू
 मव्यापकवन्दिहसमानाधिकरणधूमकालीनपर्वता यदुद्यमव्यापका
 भूताभावप्रतियोगिधूमवानित्याकारकव्यतिरेकपरामर्शस्यापि कथला
 भव्यिरवापत्ति तादृशकार्यतानिरूपितकारणतावत् तस्य प्रकृत
 साध्यावयवव्याप्तिप्रकारिनावत्तात् तादृशकारणताव्यापकधर्मिता
 यच्छुद्धकतानात्मकसाध्यावयवव्याप्तिप्रकारिताक्तयुक्तावपि धूमव्या
 पकवाहुतमानाधिकरणधूमवान् पर्वतो घटवान् इत्याकारकाव
 यपरामर्शव्याप्तिदुर्बारा तत्र घटधर्मितावच्छेदकविधयेय ता
 दृशव्याप्तिमधूमत्वप्रवशात् इति वाच्य प्रकृतसाध्यावयवव्याप्ति
 प्रकारिनापत्ति तादृशव्याप्तिविशिष्टयदनुमतपक्षानगाहितानजन
 कतावच्छुद्धकप्रकारितस्य । यथाक्षतत्वादिति । मैव तादृशकारणता
 व्यापकचनिवदा यादृशस्थलविशेषव्यवस्थितमनवगाह्य व्यापक
 रामश्च कदापि न जायत किं तु अवयवव्याप्तिमवगाह्यव जायते
 अत्रयपरामर्शश्च व्यतिरेकव्याप्यनवगाह्यव जायते तत्रान्वय
 व्यतिरेकिन्यतिव्याप्यवापत्ते तत्र तादृशकार्यतानिरूपितकारण
 तावच्छानमवयवैव साध्यावयवव्याप्तिप्रकारितावत्त्वात् अ
 स्माकं तु तत्र तादृशकारणतावच्छुद्धकीभूतव्याप्तिप्रकारिताया
 मवयवव्याप्तिप्रकारिना वभावात् नाति याति न च ता
 दृशस्थले व्यतिरेकपरामर्शस्य कारणत्वमत्र नास्तीति वाच्यम् अ
 वयवव्याप्यता समत्वप्रवृत्तकालानुमित्यनुत्पत्त्यर्थं तत्कारणत्वस्या
 यदयकत्वादिति ध्ययम् । यतन व्यतिरेकव्याप्तिप्रकारितव्याप्य
 कतावच्छुद्धकतादृशानुमितिव्यघाटनधर्मावच्छिन्नस्वनिष्ठकार्यतानि
 रूपितकारणतावच्छुद्धकत्वकेत्युक्तावयव सामञ्जस्य गुरुतराभिधानं
 मनुजितानत्यपि प्रयुक्तम् उत्तस्थलं केवलान्वयिन्व्याप्त । यत्र
 व्यतिरेकप्रमाप्रसिद्ध तत्रान्वयि यव्याप्तश्च भवत्येव ता
 दृशानुमिति-व्यघटितरमावच्छिन्नस्वनिष्ठकार्यतानिरूपितकारणता-
 वच्छुद्धकतानवच्छुद्धकव्यतिरेकव्याप्तिप्रकारितावकानुमितिकरणत्व
 स्यननकज्ञान वयवव्याप्यव्यतिरेकव्याप्यनवगाहितव्यापकानुमितिक
 रणत्वस्य कथं नान्न परस्परजनकत्वपक्षेणैव वाच्यम् इत्यपि स

मादितं व्यतिरेकव्याप्तिप्रमाप्रसिद्धिस्थलेऽव्याप्यापत्तेरिति ध्येयम् ।
 लिङ्गतावच्छेदकविशिष्टस्य यज्ज्ञाने इतरत्वव्यापकाभावप्र-
 तियोगित्वप्रकारित्वानवच्छिन्नं प्रकृतहेतुसाध्यकानुमितिजनकत्वं
 तज्ज्ञानत्वं केवलान्वयित्वमिति जगदीशः । लिङ्गतावच्छेदक-
 विशिष्टस्येत्यनुक्तौ इतरव्यापकाभावप्रतियोगित्वहेतुकेऽव्याप्तिः
 तत्रान्वयव्याप्तिज्ञाननिष्ठजनकताया इतरव्यापकाभावप्रतियोगित्व-
 प्रकारित्वावच्छिन्नत्वादिति । न च तन्निवेशेऽपि तत्र तद्व्यपत्ता-
 द्यस्यमिति वाच्यं यज्ज्ञानं लिङ्गविषयकस्यमनिवेश्य इतरव्याप-
 काभावप्रतियोगित्वप्रकारतायां लिङ्गतावच्छेदकावच्छिन्नप्रविशेद्य-
 त्वावच्छिन्नत्वस्य विवक्षितत्वादिति । न चैवं समूहालम्बनव्या-
 प्तिद्वयज्ञानाद्यनुमितिः तत्रान्वयव्यतिरेकिण्यतिव्याप्तिः तत्रान्व-
 यव्याप्तिज्ञानत्वावच्छिन्नप्रत्यक्षिजनकतायामितरव्यापकाभावप्र-
 तियोगित्वप्रकारित्वानवच्छिन्नत्वादिति वाच्यम् यज्ज्ञाननिष्ठज-
 नकतासामान्ये तादृशप्रकारित्वानवच्छिन्नत्वस्य विवक्षितत्वात् । अ-
 धैवमपि यत्र क्रमिकव्याप्तिज्ञानाभ्यामेकेयानुमितेर्जनिता त-
 त्रान्वयव्याप्तिज्ञानव्यतिरेकित्यतिव्याप्तिः । न च तादृशस्थलमेव
 न सम्भवति भादौ व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानेन तदनन्तरज्ञानकालेऽनु-
 मित्युत्पत्तेरिति वाच्यम् सिद्धादिप्रतिबन्धकवशात् तादृशस्थ-
 लसम्भवात् । न च तत्रैतादृशज्ञानव्यतिरेकः केवलान्वयित्वमिष्टमे-
 वेतिवाच्यम् अनुभवविरोधात् न च यज्ज्ञानकालीनज्ञाननिष्ठजन-
 तासामान्ये तादृशप्रकारित्वानवच्छिन्नत्वं तत्त्वमिति विवक्षित-
 मिति न कोपि दोष इति वाच्यम् तथा सति यत्र व्यतिरेकव्या-
 प्तिज्ञानाशस्ततोऽनुमितिरुत्पन्नान्वयव्याप्तिज्ञानेऽव्याप्यापत्तेरिति चे-
 न्न लिङ्गतावच्छेदकावच्छिन्नलिङ्गज्ञाननिष्ठप्रकृतसाध्यकयदनुमिति-
 जनकतासामान्ये तादृशप्रकारित्वानवच्छिन्नत्वं तदनुमितिकर-
 णत्वं केवलान्वयित्वमित्यस्य विवक्षितत्वात्तत्र दोष इति ध्येयम् । अधै-
 वं जलं निर्गन्धं पृथिवीत्वव्यापकाभावप्रतियोगित्वत्वादित्या-
 दौ भट्टव्याप्तिः तत्र निर्गन्धत्वानुमितिजनकतायामपि तादृश-
 प्रतियोगित्वप्रकारित्वावच्छिन्नत्वादिति चेन्न हेतुतावच्छेदक-
 चिरयताया धर्मितावच्छेदकतात्वेनावच्छेदकत्वात् प्रकारितात्वे-
 नावच्छेदकतालाभाय प्रकारितापदोपदानमिति ध्येयम् ॥

यत्प्रकारकज्ञानत्वेन व्यभिचारधीप्रतिबन्धकत्वं तत्प्रकारकपक्षधर्मतानिश्चयत्वेनैव हेतुत्वमिति जगदीशः । ननु अभावांशे घटित्वेनान्यायगाहिवद्ब्रह्मभाववदवृत्तिधूमवान् पर्वत इति ज्ञानस्य जनकत्वानुरोधेन व्यभिचारधीप्रतिबन्धकतावच्छेदकीभूतप्रकारतानिरूपितपक्षतावच्छेदकावाच्छिन्नविशेष्यताशालिनिश्चयत्वेनैव हेतुत्वं साध्यम् एवञ्च निर्धर्मितावच्छेदकसाध्याभाववदवृत्तिमान्पर्वत इति ज्ञानस्य व्यभिचारज्ञानाप्रतिबन्धकतयाऽनुमित्यनुवधापत्तेरिति चेन्न मुख्यविशेष्यतानिरूपितप्रकारतानिष्ठव्यभिचारधीप्रतिबन्धकतावच्छेदकतापर्व्याप्त्याधिकरणरूपवत्प्रकारतानिरूपितपक्षतावच्छेदकावाच्छिन्नविशेष्यताशालिनिश्चयत्वेनैव हेतुत्वादिति तथा च साध्याभाववदवृत्तिमान् पर्वत इति ज्ञानस्य नास्त्युदा ।

प्रकृतहेतुप्रकारताकनिश्चयोत्तरप्रकृतसाध्यविधेयकानुमितित्वघटितधर्मावच्छिन्नस्वनिष्ठजगत्तानिरूपितजनकतावच्छेदकभूतप्रकारितारयास्तमानाधिकरणप्रकृतसाध्यान्वयव्याप्तिप्रकारितारयाभावाकानुमितिकरणत्वस्य लक्षणान्तरस्य लघुत्वेपि यथाश्रुतदीधितिप्रमथानुरोधस्तथा नोक्तमिति ध्येयम् ॥ ० ॥

इति कालीशद्वारसिद्धान्तधार्मिकशिवरचितं
जागदीशोक्तवैयर्थ्यान्वयिकोऽपत्रम् ।

ननु निरुक्तयथार्थज्ञानविषयतामात्रं समूहालम्बनज्ञानविषय-
तामादाय उदासीनेऽतिप्रसक्तमतो यथार्थज्ञाननिष्ठस्यानुमिति-
कारणीभूताभाषप्रतियोगित्वस्य विषयविधया अवच्छेदकत्वमेवार्थो-
पादयः स च ह्रदो वह्निमान् धूमादित्यादौ बाधितहेतावभ्यास इत्यत
आह यथाश्रुतमिति जगदीशेनोक्तम् । अत्रेदमालोचनीय तत्स-
म्बन्धावच्छिन्नप्रकारताशालिनिश्चयोत्तरतत्पक्षकतत्साध्यकानुमिति-
त्वघटितधर्मावच्छिन्नकार्यतानिरूपकसम्बन्धिकारणीभूताभाषप्रतियो-
गित्वस्य विषयविधया अवच्छेदकत्वमेव तत्सम्बन्धेन तत्-
पक्षकतत्साध्यकस्थाने दुष्टत्वमिति लक्षणादरे बहुवचनवद्ब्र-
ह्मादरपि हृदपक्षकवह्निसाध्यकस्थाने संयोगेन दुष्टत्वस्येष्टत्वात्
बहुवचनवद्ब्रह्मादरपि कश्चिद्वेतुत्वात् अतो दोषेऽतिव्याप्तिम-
नभिधाय दुष्टहेतावभ्यासिर्दिशिता पञ्चतपक्षकवह्निसाध्यकस्थाने स-
मवायादियथाकथञ्चित्सम्बन्धेन धूमादिसकलहेतोरिव दुष्टत्वात् स-
म्बन्धानियन्त्रितलक्षणस्य तत्पक्षकतत्साध्यकदुष्टेतरभेदसाध-
कात्वानुपपत्तिरतस्तत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रकारताशालिनिश्चयोत्तरा-
नुमितित्वघटितधर्मावच्छिन्नत्वस्य कार्यतायां निषेधः । यद्यपि
ह्रदो वह्निमान् धूमादित्यादौ धूमादिहेतोरपि तादृशकार्यतानि-
रूपकसम्बन्धिवद्बहुवचनवद्ब्रह्मवान् इह इति ज्ञान तत्कारणीभू-
ताभाषप्रतियोगित्वस्य ह्रदो धूमाभाषयान् धूमो ह्रदावृत्तिरित्यादि-
ज्ञाने सत्त्वात् तादृशप्रतियोगित्वस्य विषयतया ऽवच्छेदकत्व धूमहे-
तावपीति तत्रातिप्रसक्तस्तथापि तादृशकार्यतानिरूपकस-
म्बन्धिज्ञान यद्धर्मावच्छिन्ने यद्धर्मावच्छिन्नप्रकारक तद्धर्मा-
वच्छिन्नाभाषप्रकारकत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकत्वस्य मुख्यविशेष-
तयाऽवच्छेदकत्वमेव लक्षण कर्तव्यमन्यथा शब्दाधिकरणत्वं गग-
नान्यत्वन्याप्यशब्दाधिकरणत्वाभाववदिति स्वरूपसम्बन्धावच्छि-
न्नप्रकारताशालिनिश्चयोत्तरानुमितित्वघटितधर्मावच्छिन्नकार्यता-
निरूपकसम्बन्धि यत्परामर्शात्मक ज्ञानं तत्प्रतिबन्धकत्वस्य शब्दा-
धिकरणत्वं गगनान्यत्वाभाववद्बृत्तिगगनान्यत्वाभाववद्बृत्तित्व
शब्दाधिकरणत्वे इत्यादिज्ञाने सत्त्वात् तत्प्रतिबन्धकताया विषय-
विधयाऽवच्छेदकीभूतत्वादवृत्तित्वस्य शब्दाधिकरणत्वपक्षकगगना-
न्यत्वरसाध्यकस्थले स्वरूपसम्बन्धेन वृत्तिस्वरूपहेतोरपि दुष्टत्वा-

पक्षेः । तथा च शब्दाधिकरणत्वं गगनान्यत्वव्याप्यशब्दाधि-
 करणत्ववदिव ज्ञान शब्दाधिकरणत्वे गगनान्यत्वव्याप्यवगाहित-
 दशे तदभावावगाहित्वावच्छिन्ना या शब्दाधिकरणत्वं गगनान्यत्व-
 व्याभिचारीतिज्ञानीयप्रतिबन्धकता तस्या मुख्यविशेष्यतयावच्छे-
 दकत्व शब्दाधिकरणत्व एव तत्र च शब्दाधिकरणत्वपक्षकग-
 गनान्यत्वसाध्यकस्थले स्वरूपसम्बन्धेन दुष्टत्वमिष्टमेव एवं च इ-
 दं बहिष्मान् धूमादित्यादौ अनुमितिनिष्ठकार्यतानिरूपकसम्बन्धि
 इदं बहिष्कृत्य धूमवानितिज्ञान इदं वावच्छिन्ने धूमस्यावच्छिन्नप्र-
 कारक तदशे तदभावावगाहित्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकत्व न इ-
 दावच्छिन्नं इति ज्ञाने किं तु इदं धूमाभावावगाहित्वावच्छिन्न एव इति
 तत्प्रतिबन्धकताया मुख्यविशेष्यतया अवच्छेदकत्व न धूमे इति
 बाधितहेतावन्व्याप्तिः सुस्थिरा । न च हेतुविशेष्यकपरामर्शस्य का-
 रणतया हेतुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नाधेयतासम्बन्धावच्छिन्नप्र-
 कारताशालिनिश्चयघटितलक्षण हेतुतावच्छेदकसम्बन्धाति-
 रिकसम्बन्धानवच्छिन्नविषयताशालिनिश्चयघटितलक्षण तत्स-
 म्बन्धेन दुष्टत्वस्य कर्तव्य तथा च तादृशकार्यतानिरूपकस-
 म्बन्धि यत् इदं बहिष्कृत्य धूम इति ज्ञान तत्प्रतिबन्धकताया धू-
 मो इदावच्छिरेव तादृशाधेयतासम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकइवा-
 भाववान् धूम इति ज्ञाने सत्तात्तस्य मुख्यविशेष्यतया अवच्छेदक-
 त्व धूमेऽपीति नाभ्याप्तिरिति याच्यं तन्मतानुसरणे सयोगसम्ब-
 न्धावच्छिन्नाधेयतासम्बन्धावच्छिन्नप्रतिबन्धकप्रकारेण धूमस्य
 पर्यंतविशेष्यकसयोगसम्बन्धावच्छिन्नाधेयतासम्बन्धेन यज्ज्ञानं
 तस्यापि सयोगसम्बन्धावच्छिन्नाधेयत्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रका-
 रताशालिनिश्चयोत्तरानुमितित्वावच्छिन्नकार्यतानिरूपकसम्बन्धि-
 त्वेन यत् समवायसम्बन्धावच्छिन्नाधेयतासम्बन्धेन पर्यंत-
 प्रकारकं यत् समवायसम्बन्धावच्छिन्नप्रतिबन्धकप्रकारेण विशेष-
 व्यकृतान तस्यापि सयोगसम्बन्धातिरिक्तसम्बन्धानव-
 च्छिन्नधूमविषयताशालिनिश्चयोत्तरानुमितित्वावच्छिन्नकार्यतानि-
 रूपकसम्बन्धित्वेन प्रतिबन्धक सयोगसम्बन्धावच्छिन्नाधे-
 यतासम्बन्धेन बहिष्यभिचारि इति ज्ञान यत् धूमः समवायसम्ब-
 न्धावच्छिन्नाधेयतासम्बन्धेन पर्यंतवृत्तिरितिज्ञान तन्मुख्यविशेष्य

त्वस्य धूमे सत्त्वात् पर्वतपक्षकवह्निसाध्यकस्थले संयोगेन धूमस्या-
पि दुष्टत्वापत्तिरिति सङ्क्षेपः ॥ ० ॥ अत्रानुमितिपदमनुमितिनिष्ठ-
कार्यतानिरूपकसम्बन्धित्वेनानुमितितत्कारणज्ञानपरमिति दी-
धितिः । अत्रानुमितिशब्दस्य लाक्षणिकत्वापातादाचार्यानुमिति-
मात्रस्यैव लिङ्गोपधानमितिमतमनुसृत्य व्याचष्टे साध्यव्याप्ये-
ति जगदीशः । अत्रेयमनुपपत्तिः । ननु पर्वतपक्षकवह्निवि-
धेयकधूमहेतुकस्थाने बहुवभाववद्बृहत्स्य दोषत्वापत्तिः पर्वतप-
क्षकवह्निविधेयकानुमितिनिष्ठकार्यतानिरूपकसम्बन्धित्वस्य पर्व-
तो वह्निमान् हेतुश्च तथा इत्याकारकसमूहालम्बनानुमितापि सत्त्वे-
न तत्प्रतियन्धक्यथार्थज्ञानविषयत्वसत्त्वात्तत्परित्यज्य लक्षणाप-
त्तिः सन्दर्भविरुद्धा न च तत्पक्षकतत्साध्यकानुमितिप्रकार्यता-
निरूपकसम्बन्धित्वस्यापकप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकताभ्रयी-
भूतयथार्थज्ञानविषयत्वं वक्तव्यं तावदेव समूहालम्बनानु-
मितिमादायोक्तदोषे नातिव्याप्तिरिति वाच्यम् । तथा
सति ह्यो वह्निमान् धूमादित्यादिस्थलीयवाधाद्यव्याप्तिस्ताद-
शानुमितिनिष्ठकार्यतानिरूपकसम्बन्धिनि परामर्शो बाधप्रतिबध्य-
ताविरहेण एव तादृशसम्बन्धिन्यामनुमितौ स्वभिचारस्वरूपासि-
द्धादिप्रतिबध्यताविरहेण तादृशप्रतिबध्यतायां व्यापकवविरहात्
किन्तु परामर्शानुमित्युभयविरोधितया आभयासिद्धादौ लक्षणसम-
न्वयः । न च तादृशानुमितिनिष्ठकार्यतानिरूपकसम्बन्धित्वाव-
च्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपितत्वं लक्षणे प्रवेदयमप्रसिद्धेः इति
चेत्तादृशानुमितिमादाय बहुवभाववद्बृहदे ऽतिव्याप्तिपारणा-
य तादृशानुमितिनिष्ठकार्यताविशिष्टविषयित्वावच्छिन्नप्रतिबध्य-
तानिरूपितप्रतिबन्धकताभ्रयीभूतयथार्थज्ञानविषयत्वमेव लक्ष-
णार्थः कार्यताविशिष्टं च स्वावच्छेदकत्वस्वन्निरूपितकार-
णतावच्छेदकत्वान्यतरसम्बन्धेन । तथा चान्यतरघटकस्वावच्छे-
दकत्वसम्बन्धेन कार्यताविशिष्टा या पर्वतत्वावच्छिन्नविशेष्य-
तानिरूपितप्रकारितारमकविषयिता तदवच्छिन्नप्रतिबध्यतानि-
रूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदकीभूतविषयत्वस्य बहुवभाववद्बृहदे स-
त्त्वेन नातिव्याप्तिः ॥

ननु तथापि स्वमते यद्विसाध्यकधूमहेतुकानुमि-

ति प्रति शुद्धधूमत्वावच्छिन्नव्यापकताविशिष्टवह्नित्वावच्छि-
न्नसमानाधिकरणनीलधूमवान् इति निश्चयस्यापि हेतुत्वेन ता-
दृशस्थाने नीलधूमाभाववत्पक्षेऽतिव्याप्तिः तादृशानुमितित्वा-
वच्छिन्नकार्यतानिरूपितकारणतावच्छेदकीभूता या नीलधूमत्वा-
वच्छिन्नप्रकारता तन्निरूपितप्रकारितात्मकविषयित्वावच्छिन्नप्र-
तिषयतानिरूपितप्रतिबन्धकताशालिनीलधूमाभाववत् पक्ष इति
ज्ञानविषयत्वसत्त्वात् एवं एकत्र द्वयमितिरीत्या इदं धूमव्यापकवह्नि-
समानाधिकरणधूमः - बहुधभावव्यापकीभूताभावप्रतियोगिधूमश्च-
इत्युभयायनादि यज्ज्ञानं तस्यापि इदं वह्निमानित्यनुमिति
प्रति हेतुतया तादृशोभयामावयद्बृहदेऽतिव्याप्यापत्तेश्च तादृशानु-
मितित्वावच्छिन्नकार्यतानिरूपितकारणतावच्छेदकीभूता या धू-
मस्यावच्छिन्नविषयता तदवच्छिन्नप्रतिषयतानिरूपितप्रतिबन्ध-
कताशालि—उभयाभाषणान् इदं इति ज्ञानविषयत्वसत्त्वात्
न चोक्तान्यतरघटकस्वनिरूपितकारणतावच्छेदकत्वं विहाय स्व-
निरूपितकारणतानवच्छेदकीभूतविषयताशून्यज्ञानीयत्व तादृशान्य-
तरघटकं एकव्यं तावदेव वह्नित्वाप्यनीलधूमवान् इदं इति ज्ञा-
ने स्वनिरूपितकारणतानवच्छेदकीभूतनीलधूमत्वावच्छिन्नविषयिता-
सत्त्वेन तादृशज्ञानीयविषयतायाः स्वनिरूपितकारणतानवच्छेदक-
विषयताशून्यज्ञानीयत्वं नास्ति एकत्र द्वयमितिरीत्या ज्ञाने स्व-
पदेनाभ्यपराप्तमशौचानुमितित्वावच्छिन्नकार्यताया उपादाने त-
न्निरूपितकारणतानवच्छेदकीभूतव्यतिरेकव्याप्तिविशिष्टहेतुविषय-
तायाः सत्त्वेन एवं स्वपदेन व्यतिरेकपरामशौचानुमिति-
त्वावच्छिन्नकार्यताया उपादाने तन्निरूपितकारणतानवच्छेद-
कीभूतान्वयव्याप्तिविशिष्टहेतुप्रकारतायाः सत्त्वेन तादृशज्ञानी-
यविषयितायाः न स्वनिरूपितकारणतानवच्छेदकविषयिताशून्य-
ज्ञानीयत्वमतो न तादृशान्यतरसम्बन्धेन तादृशकार्यताविशिष्टवि-
षयतामादाय मोक्षस्थलद्वयेऽतिव्याप्तिरिति वाच्ये वह्नित्वा-
प्यधूमाभाववद्बृहदेऽतिव्याप्यापत्तेः वह्नित्वाप्यधूमवान् इदं इति
ज्ञानीयविषयितायां स्वनिरूपितकारणतानवच्छेदकीभूतविषयता-
शून्यज्ञानीयत्वात् तादृशान्यतरसम्बन्धेन कार्यताविशिष्टं य-
ज्ज्ञानीयवह्नित्वाप्यत्वावच्छिन्नविषयत्वं तदवच्छिन्नप्रतिषय-

तानिरूपितप्रतिबन्धकताशालिवह्निय्याप्यधूमाभायवान् हृद इति
 ज्ञानविषयत्वसत्त्वात् इति चेदत्र केचित् । तादृशकार्यताविशिष्टवि-
 षयित्वावच्छिन्नप्रतिबन्धतायां अनुमितिजनकतावच्छेदकीभूतमु-
 ख्यविशेष्यत्वावच्छिन्नप्रत्यक्षधर्मिकहेतुमत्ताप्रहृत्वाव्यापकत्व ए-
 तदुभयाभायवैशिष्ट्यस्य निवेशनोपत्वात् तथा च वह्निय्याप्याभा-
 यवान् हृद इत्यादिज्ञानस्य प्रतिबन्धकीभूतं यद्वह्निय्याप्यधूमा हृद
 इति ज्ञानं तद्विषयप्रतिबन्धतायां तादृशप्रकारतावच्छेदकीभूतमु-
 ख्यविशेष्यत्वावच्छिन्नप्रत्यक्षधर्मिकहेतुमत्ताप्रहृत्वाव्यापकत्वोभयोः
 सत्त्वादुभयाभायविशिष्टप्रतिबन्धतानिरूपितप्रतिबन्धकत्वं वह्निय्या-
 प्याभायवान् हृद इति ज्ञाने नास्तीति लक्षणापत्तिरेवाभिहिता
 जगदीशेनेति सर्वं सुस्थमित्याहुः । तच्चिन्त्यं एवमपि एक-
 त्र द्वयमितिरीत्या हेतुतावच्छेदकं धर्मितावच्छेदकीकृत्य वह्निय्या-
 तियटौ प्रकारीभूय तादृशव्याप्तिघटवद्धूमयान् पर्वत इत्यादि-
 निश्चयानिष्टतादृशव्याप्तिघटोभयाभाययानिमितिनिश्चयानिष्टप्रतिबन्धक-
 तानिरूपितप्रतिबन्धतायां तादृशजनकतावच्छेदकीभूतमुख्य-
 विशेष्यत्वावच्छिन्नप्रत्यक्षविरहादेव तादृशोभयाभावसत्त्वेन वह्निय्याप्ति-
 घटोभयाभाववद्धूमे ऽतिव्याप्तिः यदि स्वनिरूपितजनकता-
 वच्छेदकविषयिताशून्यज्ञानीयत्वं स्वनिरूपितस्थान्यतरसम्बन्धेन
 तादृशकार्यताविशिष्टं यद्विषयित्वं नद्वयच्छिन्नप्रतिबन्धतानिबेशो-
 ऽपि तादृशोभयाभाववद्धूमे नातिव्याप्तिरित्युच्यते तदा वह्निय्याप्यधू-
 मघटपर्वतवह्निय्याप्यधूमाभायवद्धूमेऽतिव्याप्तेर्दुर्वारत्वात् व-
 ह्निय्याप्यधूमवत्पर्वतवह्निय्याप्तिरेकप्रद्वयमिति रीत्या हेतुताव-
 च्छेदकावच्छिन्ने प्रकारीभूय वह्निय्याप्यधूमवत्पर्वतवह्निय्याप्तिमव-
 धूमयानिमितिज्ञानीयप्रतिबन्धतायां सत्त्वादिति कृतं पण्डितेन ।
 अन्ये तु स्वानवच्छेदकत्वे सति स्वनिरूपितकारणतानव-
 च्छेदिका या विषयिता तच्छून्यज्ञानानिष्टप्रतिबन्धता एव वाच्या
 अत्र स्वपदं प्रकृतपक्षकप्रकृतसाध्यकानुमितित्वावच्छिन्नकार्ये-
 तापरं तावतैव सख्खालम्बनमादाय न दोष इति न चैकत्र द्वय-
 मिति रीत्या हेतुतावच्छेदकं धर्मितावच्छेदकीकृत्यान्वयव्याप्ति-
 व्यतिरेकव्याप्ती प्रकारीभूय तादृशव्याप्यहेतुमत्तानिश्चयस्य तादृश-
 नवच्छेदकविषयिताशून्यतया तद्विषयप्रतिबन्धतानिरूपितप्रतिबन्ध-

कतावज्ञानविषयतयान्वयव्यतिरेकस्याप्युभयाभाववद्वेतावतिव्या-
सिरिति वाच्यं स्वाध्यायत्वस्यासमनियततादृशकारणताध्यायत्वोभय-
सम्बन्धेन कारणतावदन्यत्वेन ज्ञानविशेषणात् । अत्र स्वपदं
तादृशकार्यवानिरूपितकारणतापरं तथा च धूमाभावव्यापकी-
भूताभावप्रतियोगिवद्ब्रह्मभाववद्वृत्तिधूमवान् इदं इत्यादिज्ञाने
तादृशकारणतावदन्यत्वासत्त्वात् तादृशोभयाभाववदधूमे ऽति-
व्यासिरिति न च तथापि बहिर्व्याप्यधूमवत्पर्वतो बहिर्व्याप्यधूमवत्
पर्वतो बहिर्व्याप्यधूमवत्पर्वतवानितिज्ञानस्य तादृशानवच्छेदकविष-
यिताद्यन्यतया तादृशकारणतावदन्यतया च तन्निष्ठप्रतियोग्यतानिरू-
पितप्रतिबन्धकताके तादृशधूमवत्पर्वताभाववत्तादृशधूमवत्तादृशधू-
मवत्पर्वते ऽतिव्यासिरिति वाच्यम् तादृशबहिर्व्याप्यधूमवावच्छिन्न-
प्रकारतानिरूपितपर्वतस्यावच्छिन्नविशेष्यताशालिनिश्चयत्वेन यव
जनकत्वात् तादृशपर्वतप्रकारतायास्तदवच्छेदकत्वात् स्वाध्यायत्व-
स्वभिन्नस्वावच्छेदककारणतावच्छेदकविषयितावत्स्वोभयसम्बन्धेन-
विषयितावदन्यत्वेनापि ज्ञानविशेषणत्वात् स्वपदमत्र तादृशकार-
णतावच्छेदकविषयितापरं तथा चोक्तज्ञानस्य तादृशपर्वतत्वाव-
च्छिन्नविषयितावदन्यत्वासत्त्वादेव तमादाय नातिव्यासिरिति । अत्र
सम्बन्धप्रदेकावच्छिन्नार्थं साक्षादेव निषेध्यं न तु साक्षात्परम्प-
रासाधारणमतो न व्यभिचारादावभ्यासिः । न चैवं बहिर्व्याप्यधू-
माभाववद्वृद्धे स्वरूपासिद्ध्यानात्मके बहिर्व्याप्यधूमवान् इदं इत्याका-
रकपरामर्शमात्रविरोधिनि अतिव्यासिरिति वाच्यं स्वानव-
च्छेदकविषयित्वावच्छिन्नत्वेन उक्तज्ञाननिष्ठप्रतियोग्यताविशेष-
णात् तथा चोक्तस्थाने बहिर्व्याप्यधूमाभाववानिति ज्ञाननिरूपि-
तप्रतिबन्ध्यताया बहिर्व्याप्यधूमवान् इदं इति ज्ञानीयविषयिता-
मात्रेणावच्छेद्यतया तस्याश्च कचिदपि स्वानवच्छेदकत्वविरहेण न
तादृशप्रतिवध्यतामादायातिप्रसङ्गः । अथ स्वपदं तत्पक्षकत-
त्वाध्यकतत्वेतु कानुमितिकारणतापरं धूमाभाववान् इदं इति ज्ञाननि-
रूपितप्रतिबन्ध्यतायाः स्वानवच्छेदकेन धूमवान् इदं इति ज्ञानीय-
विषयत्वेनावच्छिन्नत्वात् तत्सद्ब्रह्म इति स्वरूपासिद्ध्यादौ लक्षण-
समन्वयः । न चैवं बहिर्व्याप्यधूमाभाववद्वृद्धे ऽतिव्यासिस्तथा-
पि बहिर्व्याप्यवान् इदं इति ज्ञानीयविषयतायाः स्वानवच्छेद-

कतया तादृशप्रतिषेधतायामवच्छिन्नत्वात् इति वाच्यम् तथा
 प्युक्तविशेषणं परित्यज्य स्वावच्छिन्नत्वधर्मितावच्छेदकता-
 नात्मकस्वरूपितप्रकारतानिरूपितप्रकारत्वावच्छिन्नत्वउभयसम्य-
 न्धेन अनुमितिजनकतावच्छेदकमुख्यविशेष्यतावदन्यत्वेन उ-
 कप्रतिषेधतानिवेशान्नोक्तज्ञानोपप्रतिषेधताया वह्निव्याप्यधूमवान्
 इह इति ज्ञाननिष्ठाया एतज्ज्ञानीयहृदत्वावच्छिन्नमुख्यविशेष्य-
 त्वावच्छिन्नतया तादृशविशेष्यतानिरूपिता या वह्निव्याप्य-
 धूमत्वावच्छिन्नप्रकारता तन्निरूपिता या व्याप्तिप्रकारता तया-
 एवच्छिन्नत्वेन . सोभयसम्यन्धेन तादृशविशेष्यतावदन्यत्वावि-
 रहेण तादृशप्रतिषेधताया लक्षणाघटकत्वादिति नातिश्यासि ।
 न च तथापि बह्वैः साध्यतायां बह्वभाषबहुत्तित्वस्य हे-
 तुताया बह्वभाषबहुत्तित्वस्य पक्षतायां बह्वभाषबहुत्ति-
 बह्वभाषबहुत्तित्वरूपव्यभिचारेऽश्यासि । बह्वभाषबहुत्तित्वं
 बह्वभाषबहुत्तिबह्वभाषबहुत्तित्ववदित्यादिपरामर्शोपमुख्यवि-
 शेष्यत्वावच्छिन्नत्वस्य तादृशविशेष्यतानिरूपितं बहुत्तित्वप्रकार-
 त्वं तन्निरूपितवृत्तित्वप्रकारित्यावच्छिन्नत्वस्य तादृशप्रतिषेधता-
 यां सत्त्वादिति वाच्यम् जनकतावच्छेदकमुख्यविशेष्यतानिरूपि-
 तप्रकारतात्वेनावच्छिन्नत्वस्य निषेधात्तादृशप्रतिषेधताया बह्व-
 भाषबहुत्तित्वविषयतानिरूपितबह्वभाषबहुत्तित्वविषयतानिरूपित-
 बह्वभाषबहुत्तित्वप्रकारतात्वेनैवावच्छेदात् अप्रामाण्यज्ञानोक्ते-
 जकत्वानुरोधेन च प्रतिषेधताया भिन्नत्वाच्च न तत्रातिश्या-
 सिरिति न कोपि दोषः पदमादधातीति प्राहुः ॥

अत्रानुमितिशब्दस्य लाक्षणिकत्वापातादाचार्यानुमितिमात्रस्य
 लिङ्गोपधानपक्षमनुसृत्य व्याचष्टे साध्यव्याप्येति जगदीशः ।
 मनु व्याप्तिरननुगतत्वात् साध्यव्याप्तिपदेनान्वयव्याप्तेरुपादानेऽनु-
 संहारिण्यव्याप्त्यापत्तेः व्यतिरेकव्याप्त्युपादाने साध्याभाषबहुत्ति-
 हेत्वादिरूपव्यभिचारस्यासंग्रहापत्तेः । न चान्वयव्याप्तिधर्मि-
 तावच्छेदिका सर्वा व्यतिरेकव्याप्तिधर्मितावच्छेदिका यानुमिति-
 स्तत्परत्वं यत्कथमिति वाच्यम् तथापि लक्षणापत्तिदोषतादयस्या-
 त्पचं यत्र स्थलविशेषे कदाचिदपि उभयव्याप्तिरनुमिती न भासते
 तत्स्थलीयव्यभिचारादावव्याप्तेरिति चेन्न पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नवि-

शोध्यतानिरूपितहेतुनावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारताशालिनिश्चयत्वाव-
च्छिन्नकारणताप्रतियोगिकसाध्यविधेयत्वावच्छिन्नकार्यतावच्छेद-
कीभूतविपर्ययत्वावच्छिन्नप्रतिवध्यतात्वेनानुमितिप्रातेवध्यताया अ-
नुगमनीयत्वात् । आचार्यमते परामर्शकार्यतावच्छेदककोटी
अव्ययहितोत्तरत्वं न निविशते तदेव लाघवं तथा च धूमव्यापकव-
ह्निसमानाधिकरणधूमाविशिष्टवत्त्वावच्छिन्नधर्मिकवह्न्यनुमितित्वाव-
च्छिन्नं प्रति धूमव्यापकवह्निसमानाधिकरणधूमवत्त्वानिश्चयत्वेन हे-
तुतायाप्याप्तिविपर्ययताया अपि कार्यतावच्छेदकतया व्यभिचारादौ
नाख्यातिरतो व्याप्तेरनुगमनरूपेण न क्षतिः ।

न च इदो बहिमान् घटत्वादित्यादौ बहुषभाषवद्वदे इति
व्याप्तिर्घटत्वावच्छेदेन . . बहुषभाषवत्त्वानिश्चयस्यापि बहि-
स्याप्यघटत्ववान् इदो बहिमानित्याकारकानुमितिविरोधि-
त्वादिति वाच्यं साध्यनवतः साध्याभाववत्त्वस्य सव्यभि-
चारत्वेन मणिकुन्मते तस्यापि लक्षणादिति श्लेषमिति जगदी-
शः । ननु बाह्यव्याप्यघटत्ववद्बहिमानित्याकारकानुमितिं प्रति घट-
त्वावच्छेदेन बहुषभाषवत्त्वानिश्चयस्यापि प्रतिवन्धकत्वाद्वह्न्यभाष-
व्याप्यवद्वदस्यापि दोषत्वापत्तेः न चेष्टापत्तिः साध्याभावव्याप्या-
दिकं हेतुसामानाधिकरण्याविरोधित्वभास इति साधारणप्र-
त्ययितोभापत्तेः । एवं इदो गगनवान् धूमादित्यादौ साचार्यमते
धूमव्यापकगगनवद्वृत्तिधूमवान् इदो गगनवान् इत्याकारानुमितेऽपि
वृत्तिमत्त्वधर्मितावच्छेदकगगनप्रकारकतया तदवच्छिन्नं प्रति प्रति-
बन्धकस्य वृत्तिमत्त्वावच्छेदेन गगनाभावप्रकारकनिश्चयस्य विपर्य-
यवृत्तिमत्त्वावच्छेदेन गगनाभावे दोषत्वापत्तेः एवं इदो बहिमान्
धूमादित्यादौ बहिर्व्याप्यधूमवान् इदो बहिमानित्याकारकानुमिति-
प्रतिबन्धकज्ञानविषये बाह्यव्याप्याभाववद्वदे दोषत्वापत्तिः सा-
मान्याभावयोधस्य सामान्यघटितविशेषवत्त्वात्कुडिं प्रति विरोधि-
त्वादिति पूर्वपक्षः ।

अत्रेदं समाधानम् । साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारताभिन्ना या
हेतुतावच्छेदकार्यावच्छिन्नप्रकारताभिन्ना धर्मितावच्छेदकतानात्मक-
प्रकारता तद्वनिरूपितपञ्चतावच्छेदकावच्छिन्नविशेषवत्त्वावच्छिन्ना या
प्रतिपक्ष्यता तच्छून्यज्ञानीयत्व तादृशप्रतिवध्यताया निवेशनीयम् ।

तथा च उक्तस्थलत्रये घटत्ववान् ह्रदो बद्धिमान् वृत्तिमवधूमवान्
ह्रदो गगनवान् ह्रदो बद्धिःश्याप्यवान् इत्याकारकज्ञानीयविशे-
ष्यतात्रयस्यैव तथाविधविशेष्यतात्वेन तदवच्छिन्नप्रतया तादृशप्रति-
षध्यतायां तदन्यत्वविरहाप्रातिप्रसङ्गः प्रकारतायां साध्यता-
वच्छेदकावच्छिन्नप्रकारताभिन्नत्वानुक्तौ घटत्ववान् ह्रदो बद्धिमा-
नित्यादिज्ञानीयविशेष्यताया अपि हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकार-
ताभिन्नप्रकारतानिरूपिता या ह्रदो घटत्ववान् इत्यादिज्ञानीयविशेष्य-
ता तदवच्छिन्नधर्मितावच्छेदकबद्धिमस्त्वबुद्धित्वावच्छिन्नप्रतिषध्यता-
मादाय बहुवचनमात्रायाप्यवदुष्टादावतिव्याप्तेस्तादवस्थम् एवं हेतु-
तावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारताभिन्नत्वानुक्तौ ह्रदो बद्धिःश्याप्यधूमवा-
नितिज्ञानीयविशेष्यतायाः साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारताभिन्न-
प्रकारतानिरूपिततया तदनिरूपिता या ह्रदो बद्धिमानितिज्ञानीयविशे-
ष्यता तदनवच्छिन्नत्वस्य ह्रदत्वधर्मितावच्छेदककवद्धिःश्याप्यप्रका-
रबुद्धित्वावच्छिन्नप्रतिषध्यतायां सत्त्वेन तामादाय बद्धिःश्याप्या-
भात्रयद्वेऽतिव्याप्तिस्तदवस्था साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारता-
निरूपिता या हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारतानिरूपिता विशेष्यता
तदवच्छिन्नप्रतिषध्यतानिवेशे एकत्र द्वयमिति रीत्या साध्यहेतुद्व-
यावगादिज्ञाने तादृशप्रतिषद्यता प्रतिष्यति ह्रदो बद्धिमान् ह-
दादिस्वादौ व्यभिचारज्ञानीयप्रतिषध्यतायामपि ह्रदो बद्धिमान् ब-
द्धिःश्याप्यश्च इत्याकारकेकत्र द्वयमिति रीत्या ज्ञानीयविशे-
ष्यतावच्छिन्नतया व्यभिचारे ऽभ्यासिरतोऽभावद्वयगर्भनिरुक्तिः
तथा च एकत्रद्वयमितिरीत्या ज्ञानीयविशेष्यतायास्तादृशप्रका-
रताभिन्नव्याप्तिप्रकारतानिरूपिततया व्यभिचारज्ञानीयप्रतिषध्य-
तायास्तदवच्छिन्नत्वमपि न क्षतिः । बहुवचनमात्रवान् बहुवचनव-
द्वृत्तित्वादित्यादौ बहुवचनमात्रवद्वृत्तित्वाभावो बहुवचनवद्वृत्ति-
त्वाभाववानित्यादिज्ञानविशेष्यताया अपि हेतुभूतव्याप्तिप्रकार-
ताभिन्नप्रकारतानिरूपिततया तादृशस्थलीयव्यभिचारज्ञानप्रति-
षध्यतायास्तदवच्छिन्नत्वेन तादृशस्थलीयव्यभिचारे ऽभ्यासिरतः
प्रक्षतावच्छेदकावच्छिन्नत्व विशेष्यतायां निवेशनीय न च ह्रदो-
बद्धिमान् धूमादिस्वादौ बद्धिमान् ह्रदो धूमवानितिज्ञानीयविशेष्य-
तायाश्च तादृशविशेष्यतात्वेन बाधस्वरूपासिद्ध्यादिप्रतिषध्यताया

अपि तदवच्छिन्नतया बाधस्वरूपासिद्धादावव्याप्तिरिति वाच्यं
पक्षधर्मिकसाध्यवत्त्वग्रहत्वाव्यापिका पक्षधर्मिकहेतुमत्त्वग्रहत्वाव्या-
पिका या पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यत्वावच्छिन्नप्रतिवध्यता त-
दन्यत्वस्य प्रकृतप्रतिवध्यतायां निवेशात् । तादृशभेदप्रति-
योगिप्रतिवध्यतायां तादृशसाध्यवत्त्वग्रहत्वव्यापकतादृशहेतुमत्त्व-
ग्रहत्वव्यापकत्वयोश्च सत्त्वात्तादृशविपर्ययत्वावच्छिन्नप्रतिवध्यता-
भिन्नत्वसत्त्वाच्च बाधाव्याप्तिरिति विभाजनीयम् ॥ ० ॥

हेत्वाभासप्रथमनिरुक्तौ सत्त्वेतावदव्याप्तिवारणाय यथार्थपर्य-
निवेशितं तत्र यथार्थत्वञ्च भ्रमसामान्यमिन्नत्वं तेन पर्यतो बहुषभावा-
धानित्यादिभ्रमाणामध्यांशिकप्रमात्वेपि न क्षतिरित्युक्तं जगदीशे ।
अथ भ्रमसामान्यमिन्नत्वमनुगतं दुर्बलम् अतस्तत्र तत्प्रकारकत्व-
लक्षणभ्रमत्वस्य प्रकारादिभेदेन मिश्रत्वात् न च तस्याननुगतत्वेपि
न क्षतिर्या या भ्रमन्यक्तिस्तत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नभेदकूटबलत्वस्यैव
लक्षणे प्रवेश्यत्वादिति वाच्यम् तन्निवेशे गौरवात् इति
चेन्न स्वनिरूपकत्वं स्वविशिष्टावच्छेदकताकमप्रतियोगिताकमेव प्रति-
योग्यन्यनिष्ठत्वमुभयसम्यग्भेदेन प्रकारताविशिष्टविशेष्यत्वानिरूप-
कत्वरूपं सर्वत्र प्रमात्वं वाच्यम् तत्र च स्वपरद्वय प्रकार-
तापरं तत्रोभयीयप्रत्येकसम्यग्भेदनिवेशे सर्वत्रासम्भवः अवच्छेदकता-
यां स्वविशिष्टपक्षे स्वसामानाधिकरण्यस्वावच्छेदकसम्यग्भेदावच्छि-
न्नत्वावच्छेदकतासम्यग्भेदावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्वाभाववच्छिन्न-
वच्छिन्नत्वेतन्निष्ठसम्यग्भेदेन सर्वत्र इत्यपि प्रकारतापरं तथा
च पर्यतो बहुषभावानित्यादिभ्रमाणां निरुक्तकृतत्वं स्वप-
देन यद्यभावावच्छिन्नप्रकारतामादाय तन्निरूपकत्वस्य निरुक्तवि-
त्तपसम्यग्भेदेन तन्निशिष्टावच्छेदकताको यो बहुषभाववाच्य इति
प्रतीतिविषयो भेदस्तत्प्रतियोग्यन्यनिष्ठत्वयोः पर्यतनिष्ठविशेष्यतायां
सत्त्वादिति तादृशोभयसम्यग्भेदेन तादृशप्रकारताविशिष्टविशेष्य-
त्वानिरूपकत्वात् इति । सामानाधिकरण्याननिवेशे घटो द्रव्यमि-
त्यादिप्रमाया असङ्गद- घटनिष्ठविशेष्यतायां द्रव्यत्वाप्रकारतानिरूप-
कत्वस्य तादृशोभयसम्यग्भेदेन द्रव्यत्वप्रकारताविशिष्टावच्छेदक-
ताको यो पक्वनिष्ठत्वतादिभेदस्तत्प्रतियोग्यन्यनिष्ठत्वस्य च द्वयोः
सत्त्वात् तादृशोभयसम्यग्भेदेन प्रकारताविशिष्टावच्छेदकताकमेव सा-

धीभिरालोकनीयम् । अथवा स्वप्रतियोग्यन्यनिष्ठत्वस्वावच्छेदक-
ताविशिष्टप्रकारतानिरूपितत्वेतदुभयसम्बन्धेन भेदविशिष्टविशे-
ष्यत्वानिरूपकत्वं सर्वत्र प्रमात्वं वाच्यम् । अत्र स्वपदं यत्किञ्चि-
द्भेदपरम् । स्वावच्छेदकतावैशिष्ट्यञ्च स्वावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्न-
त्वस्वसामानाधिकरण्योभयसम्बन्धेन । पर्यतो बहुव्यभावयानित्या-
दिवृद्धौ बहुव्यभाववद्भेदप्रतियोगिपञ्चतगिष्ठत्वस्यावच्छेदकताविशि-
ष्टबहुव्यभावनिष्ठप्रकारतानिरूपितत्वोभयसम्बन्धेन भेदविशिष्टविशे-
ष्यत्वानिरूपकत्वसत्त्वात् तादृशत्वं तस्याः । ननु सत्तावान् गुण इ-
त्यादौ तादृशोभयसम्बन्धेन विशिष्टसत्तावद्भेदविशिष्टविशेष्यता-
निरूपकत्वात् एतादृशयथार्थत्वं न स्यात् तथापि स्वावच्छेदकसम्ब-
न्धावच्छिन्नत्व-स्वावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणधर्मावच्छिन्नत्व-ए-
तदुभयसम्बन्धेन स्वावच्छेदकताविशिष्टप्रकारतानिरूपितत्व-स्व-
प्रतियोग्यन्यनिष्ठत्व-एतदुभयसम्बन्धेन भेदविशिष्टविशेष्यत्वानि-
रूपकत्वे सति स्वावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वस्वसामानाधिकर-
ण्योभयसम्बन्धेन स्वावच्छेदकताविशिष्टनिरवच्छिन्नप्रकारतानिरू-
पितत्वस्वप्रतियोग्यन्यनिष्ठत्वेतदुभयसम्बन्धेन भेदविशिष्टविशे-
ष्यत्वानिरूपकत्वमिति तु निष्कर्षः । प्रथमस्वपदद्वयं भेदप्रति-
योगितावच्छेदकतापरं द्वितीयस्वपदद्वयं यत्किञ्चिद्भेदपरम् ॥ सत्ता-
त्वावच्छिन्नप्रकारतायां विशिष्टसत्तावद्भेदप्रतियोगितावच्छेदकताव-
च्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वेपि स्वावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणधर्मा-
नवच्छिन्नत्वाश्रोक्तापत्तिः इति ध्येयम् । घटः समवायेन गगनवानि-
त्पादौ पूर्वोदोपोजारो योऽर्थः । इति प्रथमलक्षणवादार्थः ॥ ० ॥

ननु विशिष्टान्तराद्यदित्यविशेषणं व्यर्थं यद्रूपवच्छिन्नविषय-
ताशून्यज्ञानवृत्तिप्रतिबन्धकतानतिरिक्तयद्रूपावच्छिन्नविषयकत्वं त-
द्रूपवत्त्वमित्येव विवक्षणान्मेयत्वविशिष्टव्यभिचारदो नातिप्रसङ्गः
मेयत्वविशिष्टव्यभिचारत्वावच्छिन्नविषयताशून्यं यत् शुद्धव्यभिचार-
त्वावच्छिन्नविषयताशालिष्ठानं मेयत्वविशिष्टव्यभिचारत्वावच्छिन्न-
विषयकत्वस्य तद्रूपत्वानुमितिप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्तिवत् । न च
घटव्यभाववद्भेदादावसम्भवः घटव्यभावात्वेन घटाभावावगाहि यद्र-
हपमावधान् इदं इति छानं तत्रानुमितिप्रतिबन्धकताया वृत्ति-
त्वात् भ्रमप्रमासाधारणैकरूपेण प्रतिबन्धकत्वादिति वाच्यम् ।

तादृशविषयताशून्यभ्रमाभ्यक्षानावृत्तिप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्तिय-
द्रूपावच्छिन्नविषयकत्वस्य विवक्षणादिति चेन्न तस्य यथा-
थपदाघटिततया लक्षणांतरत्वेनादोषत्वात् । ननु तथापि स्वा-
नवच्छेदकीभूतविषयताशून्यज्ञानवृत्तिविविशिष्टद्रूपावच्छिन्नविषय-
कत्वस्यानतिरिक्तवृत्तिवैयर्थ्यत्वमित्येव विवक्ष्यताम् किं विशिष्टा-
न्तराघटितविविशेषणनति । स्वपदमनुमितिनिरूपितप्रतिबन्धक-
त्वपरम् । मेयत्वविशिष्टव्यभिचारविषयकज्ञानस्य स्वानवच्छेदकी-
भूतमेयत्वविशिष्टविषयतावत्तु तच्छून्य यद्यभिचारविषयक ज्ञान-
तत्र मेयत्वविशिष्टव्यभिचारत्वावच्छिन्नविषयकत्वासत्त्वात् मेयत्व-
विशिष्टव्यभिचारादौ नातिप्रसङ्ग । न चैवमेकदेशेऽतिव्याप्तिः इदो-
षद्वयभावयानिति विशिष्टज्ञानविवक्षुषभावत्वावच्छिन्नविषयताया-
स्तादृशतया तत्रानुमितिप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्तिवैयर्थ्यादिति
वाच्यम् अप्यापकीभूतविषयताशून्यत्वेन ज्ञानविशेषणात् । न चैव
सयागः सयागभावमानित्यादिस्थलीयसयोग सयोगवानिति बाध-
भ्रमविषयैरुद्देशसयागस्यावच्छिन्नेऽतिव्याप्तिः सयोग सयोगवा-
निति बाधभ्रमस्यैव तादृशत्वादिति वाच्यम् । यद्रूपावच्छिन्नविषय-
तानिरूपितयद्रूपानवच्छिन्नविषयतात्वं स्वावच्छिन्नविषयकत्वसमाना-
धिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदक तद्रूपावच्छिन्नविषयतानिरूपित-
तद्रूपारच्छिन्नविषयताशून्यत्वरूपाप्यापकीभूतविषयताशून्यत्वनिवे-
शे तादृशभ्रमे सयोगत्वावच्छिन्नविषयतानिरूपितसयोगत्वावच्छि-
न्नविषयताया एव तादृशतया तच्छून्यत्वविरहेणैवातिप्रसङ्गानवका-
शादिति चेन्न शुभो द्रव्यमित्ति इत्यादिस्थलीयबाधभ्रमविषयैरुद्देशे
शुभत्वावच्छिन्नवृत्तिव्याप्तिः सर्वनासम्भवश्च इदो बहुषभावयानित्या-
दिज्ञानस्यापि अनुमितिप्रतिबन्धकतानवच्छेदकीभूततद्वत्तादिनिष्ठप्र-
कारतानिरूपितद्वयनिष्ठनिरवच्छिन्नविशेष्यताशून्यत्वविरहात् ।

ननु तथापि स्वानवच्छेदकत्वस्त्वावच्छेदकीभूतविषयतानिरू-
पितस्योभयसम्बन्धेनानुमितिप्रतिबन्धकताविशिष्टविषयताशून्यत्वे-
न ज्ञान विशेष्य तत्रैव मेयत्वविशिष्टव्यभिचारादौ नाति-
प्रसङ्ग । न चाऽसम्भवं किं निदिष्टान्तराघटितत्वनति । न च
भूतल घटपटोभयाभावत् इत्यत्र घटपटोभयवद्भूतलरूपवा-
धेऽव्याप्तिस्तत्र भूतलत्वावच्छिन्नधर्मिकतादृशोभयाभाववत्तावुद्धि

प्रति घटत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितत्वे सति घटत्वावच्छिन्न-
प्रकारनानिरूपितभूतलत्वावच्छिन्नविशेष्यताशालिनिश्चयत्वेनैव ए-
कत्र द्वयमेति रंत्या ज्ञानसाधारण्यानुसंधेन प्रतिबन्धकत्वात्
उभयत्वस्य प्रतिबन्धकतानवच्छेदकत्वादिति वाच्यम् तत्र घट-
पटविशिष्टभूतलरूपतादशविशिष्टान्तरघटितत्वेन तस्यालक्ष्यत्वात्
इति चेन्न इदत्वावच्छिन्नधर्मिकबहिमत्तावुद्धिं प्रति बह्विषयपर्याप्ता-
वच्छेदकताप्रतियोगिनाकत्वसम्बन्धावच्छिन्नबह्विषयविषयतानिरू-
पिताभावत्वावच्छिन्नविषयतानिरूपितइदत्वावच्छिन्नविषयनाशालि-
निश्चयत्वेनैव इदो बहुव्ययभावनिसंज्ञाकारकज्ञानस्य प्रतिबन्धकतया
तदीयबहिप्रकारतायाः प्रानियन्धकतावच्छेदककोट्यवधिपुत्रतया ता-
दृशोभयसम्बन्धेन प्रकृतानुमितिप्रतिबन्धकताविशिष्टतया तच्छू-
न्यत्वस्य तत्र विरहादुक्तवाधासम्भवापत्तेरिति तद्विस्त्यम् ।

अत्रवदन्तिरुद्धे यादृशोदशविषयकनिश्चयोत्तरानुमितिना-
मान्ये यादृशविशिष्टविशिष्टविषयकनिश्चयवाभावव्याप्यविषयता-
प्रतियोगिकः प्रकृतपक्षे प्रकृतसाध्यावगाहित्वप्रकृतसाध्यनिरूपित-
व्याप्तिविशिष्टप्रकृतहेतुमत्साध्यावगाहित्वोभयव्यापेरेकतादृशविशि-
ष्टमेव प्रकृतपक्षसाध्यहेतुकस्थलं वाप्य इति फलितार्थः कृतो जगदी-
शेन । तत्र बहुव्ययभावन्याप्यसाध्यकस्थले बहिमत्पर्वतेश्चिद्व्याप्तिवा-
रणाव सामान्य इत्यन्तमुक्तं जगदीशैः । अत्रातिव्याप्तिर्न लगच्छते सा-
ध्यावगाहितासामान्यस्य बन्धनाव्याप्यसंशयात्मकबहिमत्पर्वत-
विषयकनिश्चयादार्थानिश्चययोर्वृत्तित्वेन बहिमत्पर्वतविषयकनिश्च-
यावृत्तिव्यवहारेण निरुक्तोभयाभावस्य तादृशविषयताप्रतियोगिक-
त्वविरहात् । न च तादृशनिश्चयावृत्तिव्यवहारेण बहिमत्पर्वतविषयताप्रतियो-
गिकत्वमेव निरुक्ताभावे निवेद्यम् न च तादृशविषयतासामान्य-
प्रतियोगिकत्वम् तथा च कथं नातिव्याप्तिरिति वाच्यम् । पर्वतो
बहिमान् बहिम्यभिचारिभूमादित्यादौ घटवद्गृहादायतिव्या-
प्तिवारणाय तादृशविषयतासामान्यप्रतियोगिकत्वनिवेशस्याध-
म्यकत्वात् । अन्यथा घटवद्गृहाविषयकनिश्चयावृत्तिघटाभाव-
वद्गृहाकालीनः पर्वतो बहिमान् इत्याकारकानुमितिबृत्ति-
विशिष्टसाध्यावगाहिताया निरुक्तोभयाभावे प्रतियोगिकत्वसत्त्वेना-
तिव्याप्तिर्दुर्वार्येव स्यादिति । यद्यपि तादृशव्याप्यतादृशसामा-

न्ये तादृशनिश्चयावृत्तित्वानिवेशे व्यभिचारादावव्याप्तिः साध्या-
 यगादितासामान्ये व्यभिचारादिविषयकनिश्चयवृत्तित्वविरहात् ।
 तथापि स्वाधिकरणावृत्तितादृशनिश्चयत्वकस्वप्रतियोगिकत्वस्य
 निरुक्ताभावे निवेशनीयत्वावेवातिव्याप्तिनिरासात् । यत्तद् तादृश-
 यगादितादृशपरम् । स्वाधिकरणत्वञ्च स्वनिरूपितान्यतरसम्यग्धेन ।
 तादृशान्यतरसम्यग्धश्च पञ्चविशेष्यकसाध्यावगाहित्वत्वावच्छिन्ना-
 धिकरणत्वतादृशसाध्यव्याप्यहेतुमत्त्वावगाहित्वत्वावच्छिन्नाधिकर-
 णत्वान्यतरस्वरूपः । एवञ्च घटवद्गृहं पर्वतश्च यद्विमानं इत्याकार-
 फक्षानेपि निरुक्तसम्यग्धेन तादृशानुमितिनिष्ठसाध्यावगादितायाः
 सत्येन घटवद्गृहविषयनिश्चयत्वस्य तद्वदवृत्तित्वविरहेण तत्र घट-
 वद्गृहादौ नातिप्रसङ्गः । अत एव अवृत्तित्वप्रतियोगिकुक्षी नि-
 श्चयानिवेशनमपि सार्थकम् । अन्यथा हृदो यद्विमानं वा इत्यादिसं-
 शये साध्यावगादितासत्येपि निरुक्ताभावाभावे तदवृत्तिहृदो य-
 द्द्विमानित्याद्यनुमितिनिष्ठविषयताप्रतियोगिकत्वसत्त्वेनासम्भवाभा-
 वेन निश्चयत्वनिवेशवैयर्थ्यं स्यादिति चेन्न बहुषभाषवद्गृहादावस-
 म्यवधारणाय निश्चयेऽनाहार्यत्वस्य स्वयमेव निषेदनया मना-
 हार्यवद्विमतपर्वतविषयकनिश्चयावृत्तिविषयताप्रतियोगिकत्वेन नि-
 रुक्ताभावाभासस्य बहुषभाषव्याप्यसाध्यकस्थले यद्विमतपर्वत-
 तादावतिव्याप्तिर्दुर्धारा स्यादिति तद्वारणाय सामान्यान्तनिवे-
 शनं सुसङ्गतमिति । न चैयमपि बहुषभाषव्याप्यसंशयात्मकयद्विमत-
 त्वपर्वतनिश्चये साध्यावगादितासत्त्वेन तन्निश्चयत्वस्य निरुक्ता-
 न्यतरसम्यग्धेन तद्वदवृत्तित्वविरहाच्चातिव्याप्तिर्वदते इति याच्यम्
 बहुषभाषव्याप्यतत्त्वपर्वताभाषसाध्यकस्थले यद्विमतपर्वतसिद्ध्या-
 त्तेर्दुर्धारात् । तत्र पर्वतो यद्विमानं धूमात् यद्विमतपर्वतकाली-
 नधूमाद्वा इत्यादौ पक्षतावच्छेदकविशिष्टे साध्यावगाहितानमाधस्य
 साध्यव्याप्यहेतुवैशिष्ट्यावगाहितानमाधस्य च यद्विमतपर्वतविषय-
 कतया यद्विमतपर्वतविषयकनिश्चयत्वस्य स्वाधिकरणावृत्तिविषय-
 रहेण यद्विमतपर्वतरूपाश्रयासिद्ध्यादौ लक्षणगमनाय तादृशज्ञान-
 स्यैव भेदनिवेशे घटवद्गृहं निर्वाणः पर्वतो यद्विमानं, इत्यादि-
 समुहालम्बनस्यापि भेदनिवेशस्यावश्यकतया घटवद्गृहादावति-
 व्याप्तिर्दुर्धारा । न च इत्याजन्यतानवच्छेदकयद्रूपावच्छिन्नविषयता-

शालिनिश्चयस्य स्वाधिकरणावृत्तिरुपदिष्टक्षणे निर्वर्द्धिः पर्वतो
 पद्भिमान् पर्वतश्च चद्भिमान् इत्यादिपमूहालम्बने तादृशविषयता
 सत्त्वपि घट्टिमत्पर्वतविषयकोक्तसमूहालम्बनस्यैव भेदानिवश
 स्यादशक्यतया घट्टवद्गृहविषयकतादृशसमूहालम्बनभेदस्य नि
 षेधेनैव उक्तातिव्याप्तिनिरास इति वाच्यम् । तथासति घट्टिम
 मत्पर्वतकालाननिर्वर्द्धि पर्वतो वद्भिमान् इत्यादौ तादृशपञ्चताव
 च्छेदकविशिष्टतादृशसाध्यावगादिज्ञानमात्रस्यैव कालीनाशे घट्टि
 मत्पर्वतविषयताया इच्छाज-न्यतानयच्छेदकत्वेन तत्र घट्टिमत्प
 र्वतादौ लक्षणसमन्वयाय तादृशज्ञानमात्रस्यैव भेदनिवेशस्याव
 श्यकतया घट्टवद्गृहादावतिव्याप्तिस्तुर्वात्त्वात् । न च घट्टपा
 वच्छिन्नमुष्यविशेष्यतानिवेशनेन न तत्राव्याप्तिः कालीनाशे घट्टि
 मत्पर्वतविषयताया इच्छाज-न्यतानयच्छेदकत्वेपि तस्या मुष्य
 विशेष्यताव्यतिरेकात् घट्टवद्गृहविषयकतादृशज्ञानमात्रस्यैव भे
 दनिवेश्यत्वात् इति वाच्यम् । काञ्चनमयत्वाभावोपाप्यवान् प
 रतः काञ्चनमयपर्वतकालानवाद्भिमानित्यादौ काञ्चनमयत्वाभाव
 व्याप्यपर्वतरासिद्धादौ पक्षतावच्छेदकविशिष्ट साध्यावगादिज्ञा
 नमात्रस्यैव इच्छाज-न्यतानयच्छेदकमुष्यविशेष्यतात्वात्मककाञ्च
 नमयत्वाभावव्याप्यवत्पर्वतविषयताया सत्त्वेन स्वविशेषधर्म
 धर्मितावच्छेदकस्वप्रकारकातिरिक्तस्थले प्रतिवक्ष्यतावच्छेदक
 विषयतातुल्यविषयताया परेच्छाज-न्यतावच्छेदकत्वात् ज-न्यतश्च
 स्यादच्छेदकवर्मावच्छिन्नत्वेन इत्युक्तविषयताया उक्तरूपत्वात्
 क-याप्तवार्त्ताय तादृशज्ञानमात्रस्य भेदनिवेशस्यावश्यकत्वेन
 घट्टवद्गृहाविषयकतादृशज्ञानमात्रस्यापि भेदस्यानिवेशनीयतया
 तत्र घट्टवद्गृहादावतिव्याप्त्यु वात्त्वादिति चेन्न काञ्चनमयत्वाभा
 वव्याप्यत्वावत्पर्वतः काञ्चनमयत्वाभावव्याप्यवान् काञ्चनमयप
 र्वतकालीनवद्भिमान् गृह्यत घट्टवदित्यादिसमूहालम्बन इच्छा
 ज-न्यतानयच्छेदकतादृशकाञ्चनमयत्वाभावव्याप्यवत्पर्वतविषय
 ताया असत्त्वेन तथा भेदनिवेश्यतया तत्र च घट्टवद्गृहनिश्चय
 त्यस्य स्वाधिकरणावृत्तिव्यतिरेकेण उक्तातिव्याप्तिरनवकाशादिति ।
 इदं तु बोध्यम् । यथाकथं व्याप्तिव्याप्तिभयनानुगतानाहार्यत्व
 निरेच्छावच्छेदक तत्तदाह्वयेन पक्ष निवृत्तकीयस्तथा च घट्टवत्

यस्याप्यसाध्यकस्थले बहुधभावव्याप्यवान् पर्वतो वह्निमान् इत्या-
काराहार्य-यक्तिभेदनिवेशानावश्यकत्वेन तत्र वह्निमत्पर्वतनि-
श्चयस्य स्वाधिकरणावृत्तित्वाविरहेण वह्निमत्पर्वतातिव्याप्तेर-
प्रसक्त्या सामान्य इत्यन्तस्य व्यावृत्त्यसङ्गतिरिति । निर्व-
ह्नि पर्वतो वह्निमानित्यादिस्थले घटवद्गृहादावतिव्याप्तिवारणा-
य केचित्समाधत्तन्ति । तथाहि पक्षतावच्छेदकविंशष्टसाध्यवे-
शिष्टयावगाहितानन्त-पातित्वे सति साध्यव्याप्यहेतुवेशिष्टयावगा-
हितानन्त-पातित्वमेव यदूपावच्छिन्नविषयतायां निवशनीयम् । तादृ-
शावगाहितानन्त-पातित्वञ्च पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नमुख्यविशेष्य-
तानिहपित्वाहतावगाहित्वावच्छिन्नभद्रप्रतियोगितानवच्छेदकत्वम् ।
एवञ्च पर्वतो वह्निमान् बहुधभाववत्पर्वतकालीनधूमादिस्थादौ वह्नि-
मत्पर्वतत्रातिव्यादिज्ञानोपवह्निमत्पर्वतविषयताया एव उक्तानन्त-
पातित्वेन तामादायैव वह्निमत्पर्वतादिरूपमपेक्ष्यदौ लक्षण सङ्गमनी-
यमिति । न चैवमपि वह्निमन्निर्वह्निपर्वतत्रातिव्याकारकज्ञानीययदू-
पावच्छिन्नविषयतामादायाव्याप्तिवारणाय तादृशज्ञानभेदनिवेशाव-
श्यकत्वे घटवद्गृहादायुक्तस्थलेऽतिव्याप्तिरिति वाच्यम् । तथा
सत्यपि निर्वह्नि पर्वतो वह्निमान् घटवद्गृहञ्च इत्यादिसमूहाल-
म्बनभेदनिवशावश्यकत्वेन तत्रैवातिव्याप्तेर्निवशादिति । अत्रापि
कठो वह्निमत्पर्वतेऽतिव्याप्यप्रसक्त्या सामान्य इत्यन्तस्य व्यावृत्ति-
र्न सङ्गच्छते इति श्रेयम् । परंतु यदूपावच्छिन्नविषयतायास्तदालिनिश्चयत्वस्यैव
स्वाधिकरणावृत्तित्वनिवेशानिर्वह्नि पर्वतो वह्निमान् इत्यादि-
ज्ञानीयवह्निमत्पर्वतविषयतायास्तादृशत्वाभावेन तादृशज्ञानमात्र-
स्य भेदनिवेशानावश्यकतया निर्वह्नि पर्वतो वह्निमान् गृहञ्च
घटवदिति ज्ञान एव घटवद्गृहनिश्चयत्वसत्त्वेन तादृशस्थले घटव-
द्गृहादौ नातिव्याप्यवकाश इत्याहुः । एतन्मते ज्ञानभेदेन वि-
षयताया भिन्नत्वे तु घटवद्गृहादावतिव्याप्तेरशक्यपरीहारत्वा-
त् । घटवद्गृह निर्वह्नि पर्वतो वह्निमान् इत्यादिज्ञानस्याव्याप-
कीभूतविषयतायु-यत्तविरहात्तादृशविषयतायु-यत्वञ्च यत् घट-
वद्गृहमित्याकारकासमूहालम्बनात्मकज्ञानं तदीयविषयतायाश्च
उक्तसमूहालम्बनेऽसत्त्वात् । अपुचित्यप्रतियोगिकुक्षौ निश्चयत्वद-

वह्निमत्पर्वतादावतिव्याप्तिर्विज्ञेता । अन्यथाः सामान्यत आहार्य-
भिन्नत्वरूपानाहार्यत्वस्य सर्वत्र निवेशे पर्वतीयवद्बहुभाषयान् पर्वतः
पर्वतीयवह्निमान् बहुभाषयव्याप्यादित्यादि-आहार्यस्थले वह्निमत्पर्व-
तादावतिव्याप्तिरशक्यपरिहारैव स्यादिति न काप्यनुपपत्तिः सर्व-
चतुरस्रेमिति प्राहुः । ११

इदन्तु बोध्यमित्यादिना विशिष्टान्तराघटितत्वं निरुक्तलक्षणाध्यायी-
भूतं पस्तुगत्या यद्विशिष्टान्तरं हेत्यामासत्वविशिष्टाद्विधं तदघटि-
तत्वमेव तदर्थं इत्युक्तं जगदीशः । अत्र विशिष्टान्तरस्य घास्तव-
हेत्यामासायापच्छिन्नपर्याप्तावच्छेदकत्वानिरूपकप्रकारतावच्छेदक-
त्वम् । तेन मेयत्वविशिष्टव्यभिचारोदेवास्तव्यव्यभिचारमिच्छाधुविर-
हेपि न क्षतिः । अत्र च तादृशविशिष्टान्तरे निरुक्तलक्षणाध्यायीभू-
तत्वनिवेशनं बोधमात्रस्यैव तादृशविशिष्टान्तररूपतत्तदेकदेशघटि-
तरवाद्विधमवधारकं बोध्यम् । तत्र निरुक्तलक्षणघटकप्रथमद्वलानि-
वेशे पर्वतः पर्वतीयवद्बहुभाषयान् बहुभाषयव्याप्यादित्यादी-पर्व-
तीयवह्निमत्पर्वतकमवाच्यस्य तादृशविशिष्टान्तरेण वह्निमत्पर्वतेन
घटितत्वात् उक्तोभयाभासस्य वह्निमत्पर्वतनिश्चयावृत्तिविषयताप्र-
तियोगिकत्वादव्याप्तिः स्यादतः सामान्य इत्यन्तप्रथमद्वलनिवेशः ।
अयं पुनर्यत्र स्थले अनाहार्यत्व सामान्यत आहार्यत्वभिन्नत्व नि-
वेद्यते तत्रैव नान्यत्रेयनुसन्धेयः । द्वितीयद्वलानिवेशे निर्वह्निः पर्व-
तो वह्निमानित्यादी वह्निमत्पर्वतरूपाध्यासिज्यावेस्तादृशविशिष्टान्त-
रेण तदेकदेशेन तथापिधेन वह्निमत्पर्वतेन च घटितत्वादव्याप्तिः
स्यादतस्तद्विशिष्टानिश्चयावृत्तित्वरूपद्वितीयद्वलनिवेशः । १२ तादृशवि-
शिष्टान्तराघटितेति । तादृशोक्तद्वलव्यावृत्तिस्तु ग्रन्थकृता द्वा-
वत्यनुसन्धेयम् । अत्रैव बोध्यम् । बोधकदेशस्य घास्तविकहेत्या-
मासत्वविशिष्टाद्विधत्वेऽपि तदघटितत्वपदेन तदपर्याप्तप्रकारता-
वच्छेदकत्वस्य विषयज्ञेनैवासम्भववारणसम्भवे विशिष्टान्तरे नि-
रुक्तलक्षणाध्यायीभूतत्वनिवेशनम् व्यर्थमिति ।

यदि च नव्यानां मते इत्यादिव्याख्यायां मेयत्वविशिष्टबहुभाषय-
वृद्धतादावतिव्याप्तिस्तथा हि निरुक्तश्रित्वावच्छिन्नाभावस्य बहुभाष-
यवृद्धत्वावच्छेदेन मेयत्वप्रकारकनिश्चयत्वविरोधितादृशस्याव-
गाहिताप्रतिबोधिक्त्यादिति चेत् तादृशनिश्चयत्वविरोधिविषयतायां

तद्वर्माच्छिन्नविषयकनिश्चयवृत्तित्वे सति तादृशवर्मावच्छिन्नप्र-
कारकनिश्चयवृत्तित्व निवेदय यथारणम् तादृशनिश्चयत्वविरोधिन्त्याः
पक्षे साध्यायगाहिताया षड्व्यभाषवद्बहुव्यावच्छिन्नप्रकारकनिश्चय-
वृत्तित्वविरहादिति । न च तथाप्यतिव्याप्तिः मेघहृदयावच्छेदेन षड्व्य-
भावप्रकारकनिश्चयत्वविरोधिविषयताप्रतियोगिकत्वादुक्तमित्वाव-
च्छिन्नाभावस्य इति वाच्यम् । पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्येनाव-
च्छेदावच्छेदेन वा साध्यतास्यलमात्र एव सामानाधिकरण्यायगा-
हिताधारणेन पक्षे साध्यायगाहितात्वेन निरुक्तमित्याद्यच्छिन्नाभाव-
प्रतियोगिकुक्षौ तादृशायगाहिताया निवेशात्तथा च मेघहृदया-
वच्छेदेन षड्व्यभाषावगाहिद्वन्वसामानाधिकरण्येन षड्व्यभाषगाहि-
निश्चयस्यैकदोषस्या साध्यायगाहितायास्तद्विषयत्वविरोधित्ववि-
रहात् प्रागुक्तपुच्छा तादृशायगाहितासामान्य एव प्रागुक्ती-
त्या तादृशनिश्चयत्वविराधित्व परिष्कार्यमिति ध्येयम् ।

अथावच्छेदावच्छेदेन साध्यतास्थले यद्वर्मायच्छेदेन यद्वर्मा-
प्रकारकनिर्धयावृत्तिविषयिताप्रतियोगिको निवृत्तविषयवच्छिन्ना-
भावस्तद्वर्मापत्तीद्वस्तद्वर्मायच्छिन्न एव दोषः सामानाधिकरण्येन
साध्यतास्थलेपि तद्वर्मावच्छेदेन तादृशधर्मायत्वमेव दोष इत्युक्त
जगदीशेन । तमेवमनुपपत्तिः । यत्र यद्वित्त्वसामानाधिकरण्येन महान-
नसीयत्वस्य साध्यतावच्छेदकता पर्वतत्वावच्छेदेन महानसीयत्वमेव
साध्यता तादृशरूपेण हेतुता तत्र महानसीयत्वाभाववद्वेदापत्ति-
पत्तिः । यत्र च यद्वित्त्वावच्छेदेन महानसीयत्वादेः साध्यतावच्छे-
दकता पर्वतत्वसामानाधिकरण्येन महानसीयत्ववद्वेदापत्तिः साध्यता
तादृशरूपेण हेतुता तत्र महानसीयत्वाभाववद्वेदापत्तिपत्ति-
पत्तिः, उक्तरूपविरहादिति । साध्यतावच्छेदकायतो अवच्छे-
दकसामानाधिकरण्यमेदेन विनिप्रलक्षणकरणे अत्रच्छेदावच्छे-
दस्थले तद्वर्मापत्तीद्वस्तद्वर्मायच्छिन्नो दोष सामानाधिकरण्य-
स्थले तद्वर्मावच्छेदकतद्वर्मायच्छिन्नपरत्र, दोष इत्यादिजगदी-
शप्रत्यासन्नतिः । हेतुतावच्छेदकसामानाधिकरण्येन साध्याभाव-
वृत्तित्वाद्वेदस्थत्वकथनानुपपत्तेश्च ।

यथायच्छेदावच्छेदेन साध्यतान्यते
यस्मात्तदवच्छेदेन यस्मात्तदवच्छेदेन यस्मात्तदवच्छेदेन

निरुक्तप्रतिष्ठां चच्छिन्नाभावः । यादृशसंसर्गेण तद्धर्मावच्छिन्नविशेष्य-
कतद्धर्मप्रकारकनिश्चयत्वविरोधित्वेन रूपेण साध्यताच्छेदकत्वं
साध्यत्वं पक्षतावच्छेदकत्वञ्च तेन रूपेण साध्यवगाहितायामस्ति
तादृशसंसर्गेण तद्धर्मावच्छिन्नतद्धर्मस्य दोष इत्यादिकं पुनर्विंशि-
ष्य धक्तव्यम् । एव हेतुतावच्छेदकादावपि बोध्यम् तथा चोक्तस्थलादौ
नाप्याप्यतिव्याप्ती । तत्र सामानाधिकरण्येन साध्यतास्थलेपि ता-
दृशसामानाधिकरण्येन साध्यावगाहितादिकमुक्तरूपेण पुनर्विंशिष्य
निवेद्य लक्षणे कर्त्तव्यमिति न तत्स्थलेऽप्याप्यतिव्याप्यधका-
शः । नचैव यादृशसंसर्गेण यादृशधर्मावच्छिन्नविशेष्यकयादृ-
शधर्मप्रकारकनिश्चयत्वविरोधि प्रकृततादृशसाध्यावगाहितादि
तादृशसंसर्गेण तादृशधर्मावच्छिन्ने तादृशधर्मवत्त्वमित्येव लक्षण-
मुच्यताम् किं पुनर्यादृशधर्मावच्छेदेन यादृशधर्मपञ्चानिश्चयत्व-
विरोधिविषयताप्रयुक्तस्तित्वावच्छिन्नाभाव इत्याद्युक्तदलेनेति वाच्य-
म् । मेयस्यविशिष्टवद्भूतभावधद्विधावतिव्याप्यापत्तेः तथाहि इद-
स्यावच्छेदेन यद्वै साध्यतास्थले मेयइदस्यावच्छिन्नविशेष्यकबहुय-
भायप्रकारकनिश्चयत्वविरोधित्वस्य प्रकृततादृशसाध्यावगाहितायां
सहायधोक्तलक्षणसमन्वयसम्भवादिति । तद्वलदाने च न ताद-
गिति सुधीभिर्धेयम् ॥ ० ॥

गुरुरस्तु निर्वर्द्धिः पर्वतो वृद्धिमानित्यादौ सामान्यत इ-
च्छाजन्यभिन्नत्वकृपानाहार्यत्वस्य निषेधे घटवद्गृह निर्वर्द्धिः
पर्वता वृद्धिमानित्यादिरपि इच्छाजन्यत्वात् घटवद्गृहादौ विरो-
धिविषयताप्रयुक्तानिर्वर्द्धित्वेतिव्याप्तिरतस्तद्वारणप्रकार इदृशोऽनु-
सर्तव्यः । तथाहि इयन्निरूपकत्व-इयविशिष्टप्रकारत्वावच्छिन्नप्रति-
पक्ष्यतानिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदकप्रकारतानिरूपकत्व-उभयस-
मन्धेन प्रकारतावद-यत्वमेवानाहार्यत्व सर्वत्र निषेदयम् । इयै-
शिष्ट्यञ्च 'इयवच्छेदकधर्मावच्छिन्नत्व-स्यावच्छेदकसमन्धाव-
च्छिन्नत्व-इयनिरूपितविशेष्यतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपि-
तत्व-प्रितयसमन्धेन बोध्यम् । सर्वत्र स्वयम् प्रकारतापरम् तथा च
निर्वर्द्धिः पर्वतो वृद्धिमानित्यादौ घटवद्गृहादौ नातिव्याप्तिः । घटव-
द्गृह निर्वर्द्धिः पर्वतो वृद्धिमानित्यादिममूहालम्बनस्य नियतोभयस-
मन्धेन प्रकारतावद्व्यत्यन पारिभाषिकानाहार्यतया तत्र प्रकृतसा-

स्याधगाहित्वस्य सत्त्वाधिकोभयाभावात् । घटवद्गृहविषयक-
 निश्चयावृत्तिविषयताप्रतियोगिकत्वाविरहात् । एतन्निरूपकत्वससर्ग-
 स्य भेदप्रतियोगितावच्छेदकघटकत्वे । सचिरुत्पन्नानमात्रस्य तादृ-
 शसम्बन्धेन प्रकारतायां सत्त्वात् यथोक्तानाहार्यज्ञानाप्रसिद्धा
 बाधादौ । सर्वप्रासम्भवः स्यादतः स्वाविशिष्टत्वादि । स्ववि-
 शिष्टप्रकारत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धितानिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदकप्र-
 कारतानिरूपकत्वमात्रस्य तथात्वेऽपि बहुधभाववद्बुद्धादिविषयक-
 निश्चयादेरपि इदंत्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितवद्विध्यावच्छिन्न-
 तथा निरुक्तसम्बन्धेन सत्त्वादुक्तदोषतादवस्थपमत उभय-
 मुपात्तम् । प्रकारतायां स्ववैशिष्ट्यघटकससर्गांशे स्वावच्छे-
 दकधर्मावच्छिन्नत्वानुक्तौ निर्वह्ति पर्वतो वह्निमान् परंतश्च घट-
 षानित्यादिसमूहालम्बनस्यापि प्रकारतानिरूपकत्वस्य निरुक्त-
 सम्बन्धेन बहुधभावप्रकारताविशिष्टं यत् पर्यंतत्वावच्छिन्नविशे-
 ष्यतानिरूपितघटाभावत्वावच्छिन्नप्रकारत्वं तदवच्छिन्नप्रतिबन्धित-
 निरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदकीभूतघटप्रकारतानिरूपकत्वस्य च स-
 स्वेनोभयसम्बन्धेन प्रकारताविशिष्टतया तद्वयोऽग्रे घटवत्पर्यंतवि-
 षयकनिश्चयस्तद्विरोधिषिष्यताप्रतियोगिकत्वस्य निर्वह्तिपर्वतधर्म-
 कबहुधधगाहित्वघटितोभयाभावे सत्त्वाधिवर्ह्ति पर्वतो वह्निमानित्या-
 दौ । घटवत्पर्यंतेऽतिव्याप्तिः स्यादतस्तदुपादानम् । स्वावच्छेदकाव-
 च्छिन्नत्वस्वनिरूपितविशेष्यतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपित-
 त्वोभयसम्बन्धेन स्ववैशिष्ट्याभिधाने च पर्वतो वह्निमान् बहुधभावव-
 त्पर्यंतादित्यादौ कालिकसम्बन्धेन वह्निमत्पर्यंतेऽतिव्याप्तिः । कालिकेन
 वह्निमान् पर्वतः वह्नित्वाप्यवहुधभाववान् पर्वत इत्यादिसमूहालम्बन-
 स्य । कालिकसम्बन्धावच्छिन्नवद्विध्यावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितत्वस्य
 कालिकसम्बन्धावच्छिन्नतादृशप्रकारताविशिष्टं यत् सयोगसम्बन्धा-
 वच्छिन्नवद्विध्यावच्छिन्नप्रकारत्वं पर्यंतत्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपित-
 तदवच्छिन्नप्रतिबन्धितानिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदकप्रकारतानिरू-
 पकत्वस्य च सत्त्वेनाहार्यतया तदन्यज्ञानावृत्तिविषयताप्रतियोगिक-
 त्वस्य निरुक्तोभयाभावे सत्त्वात् । स्वावच्छेदकधर्मावच्छिन्नत्व-स्वा-
 वच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वोभयसम्बन्धेन स्ववैशिष्ट्याभिधाने च
 निर्वह्ति पर्वतो वह्निमान् धूमादित्यादौ वह्निमद्गृहाद्यावतिव्याप्तिर्वह्ति-

निश्चयावृत्तित्वस्य तादृशावगाहितासामान्ये विवक्षितत्वात् । अथवा-
यदुपावच्छिन्नविषयकनिश्चयावृत्तिः प्रकृतपक्षे प्रकृतसाध्यावगाहित्वा-
व्यापकं सत् यत्प्रकृतपक्षप्रकृतहेत्ववगाहित्वाव्यापकविषयत्वं त-
त्तदन्यद्व्याप्यतादृशावगाहित्वमित्येष विवक्षितमतो नोक्तातिव्या-
प्तिरिति ध्येयमिति । अधिकं, पूर्ववदिति प्राहुः ।

अत्र, यद्वन्ति इत्यादिकल्पे-इत्यनुबोध्यमित्यादिना विशिष्टा-
न्तराघटितत्वे निवेशितम्-तत्र कल्पो यथा । परंतुतो यद्विष-
यकनिश्चयत्वविरोधितादृशविषयताप्रतियोगिको निरुक्तोभयाभावा-
स्तदन्ययद्विषयकनिश्चयावृत्तिः तादृशविषयताप्रतियोगिकस्तदघटि-
तत्वंमेव तादृशविशिष्टा-न्तराघटितत्वमित्यस्यार्थो बोध्य इति । जग-
दीशतर्कालङ्कारमहाचार्याः । अत्रापि तदन्ययद्विषयकनिश्चयत्व-
विरोधितादृशविषयताप्रतियोगिकनिरुक्तोभयाभावे तदन्ययद्विषय-
कनिश्चयोत्तरानुमितित्वव्यापकत्वमवश्यं निवेश्यम् अथवा बहुप्र-
भावस्याप्यप्यतुर्वर्तकालीनस्य पर्यतीयवद्भूयभावस्य साध्यतायां प-
र्यंतस्य पक्षतायां बहुयभावस्याप्यस्य हतुतायां पर्यतीयवद्भिन्नपर्य-
तरूपवाधस्य यद्विन्नपर्यंतघटितत्वेनाव्याप्यापचेस्तत्रापि निरुक्तो-
भयाभावात्स्य यद्विन्नपर्यंतविषयकनिश्चयत्वविरोधितादृशविषयताप्र-
तियोगिकत्वात् । अथात्र कल्पे प्रमेयत्वमवृत्तिः प्रमेयत्वादित्यादौ वा-
धघटितत्वभिचारेऽप्याप्तिस्तथाहि अत्र लक्षणगमनाय यादृशविषय-
तापदेन साध्यव्याप्यहेत्ववगाहिताया एव धर्तव्यतया तस्याश्च
वृत्तिः मेयत्वमवृत्तित्वव्याप्यमेयत्ववत् मेयत्वमित्याकारकानाहार्य-
निश्चयात्मन्यपि वृत्तिमेयत्वरूपवाधविषयकनिश्चयावृत्तितया तदन्य-
यत्पदेन वाधस्यापि धर्तुं शक्यतया निरुक्तव्यभिचारस्य तद्व-
द्विन्नत्वविरहादिति चेत् ।

अत्र क्वचित् प्रकृतपक्षधर्मिकप्रकृतसाध्यावगाहित्वस्य प्रकृत-
पक्षे प्रकृतहेतुमत्त्वावगाहित्वस्य-प्रकृतहेतुधर्मिकप्रकृतसाध्यनि-
रूपितव्याप्यवगाहित्वस्य चैतन्निष्ठावच्छिन्नाभावो यद्विषयकनि-
श्चयत्वविरोधी । तादृशविषयताप्रतियोगिकः तदन्ययद्विषयकनि-
श्चयत्वविरोधितादृशविषयताप्रतियोगिकः तदघटितत्वमित्येष, नि-
रुक्तोभयाभावात् इति । तथा चोक्तप्रकृतहेतुधर्मिकसाध्यव्या-
प्यवगाहिताया एव यादृशपदेन उपादेयतया तस्याश्च वा-

ध्विपयकनिश्चयत्वेविरोधित्वाभावेन 'तदन्यपदेन । तस्य उपादे-
यत्वासम्भवेन । नाव्याप्तिरिति । न । चैषमपि । प्रमेयत्वमवृत्ति
अवृत्तिप्रमेयत्वादित्यादौ 'बाधघटितव्यभिचारेऽव्याप्तिस्तस्य वृत्ति-
मेयत्वरूपसाधनाप्रसिद्धिर्घटितत्वात् अवृत्तित्वव्याप्यावृत्ति मेयत्वं
वृत्ति मेयत्वञ्च इति निश्चयस्याहार्यत्वादिति बाध्यम् । तादृशस्थले
यद्विपयकनिश्चयवृत्तियादृशविषयताप्रतियोगिकः साध्यव्याप्यहेत्व-
व्याप्तिरिति भावः तदन्ययद्विपयकनिश्चयवृत्तित्वादृशविषयताप्रतिपो-
शिकः इत्यस्यैव वक्तव्यत्वात् । एवं प्रतियोगित्वसम्बन्धेन यन्त्रमाय-
यदभायकालीनवद्धिमान् इदोऽवृत्तिघटत्वादित्यादौ तादृशवृद्धि सा-
ध्यकतादृशदेतुवृत्तिघटत्वादिवक्षकस्थले च यथायथ वृत्तित्वा-
वच्छिन्नाभायचतुष्टयत्वावच्छिन्नाभायपञ्चत्वावच्छिन्नाभायान् नि-
वेक्ष्य तत्तत्स्थलीयरोपेऽव्याप्तिः परिहरणीया कथलमेवेन लक्षण-
स्य नानात्वात् शब्दैष्यस्याधिकश्रुत्करणत्वात् इत्याहुस्तश्चिन्त्यम् ॥

प्राञ्जस्तु वादशविषयत्वात्समानाधिकरणयद्विपयकनिश्चयत्वेवि-
रोधियादृशविषयताप्रतियोगिको निरुक्तोभयभावस्तादृशविषयत्वा-
समानाधिकरणत्वव्ययद्विपयकनिश्चयत्वेविरोधितादृशविषयताप्र-
तियोगिकस्तदघटितत्वमेव निवेदनीयमिति । एवञ्च प्रमेयत्वम-
वृत्ति प्रमेयत्वादित्याहुस्तस्थले बाधघटितव्यभिचारे नाव्याप्ति-
स्तथाहि प्रथमयादृशपदेन प्रमेयत्वधर्मिकत्वाव्याप्यव्याप्यव्या-
प्तिताया एवोपादेयतया तादृशविषयत्वासमानाधिकरणत्वस्य
वृत्तिमेयत्वविषयनिश्चयत्वेऽसत्त्वेन तदन्ययत्पदेन बाधस्य धर्तृ-
मन्त्रकपत्वेन मेयत्वविशिष्टतादृशव्यभिचारादेर्हेतुनिष्ठताभ्या-
भाववृत्तित्वादेर्वा धर्तृव्यतया तदघटितत्वस्य उक्तबाधघटितव्य-
भिचारे सत्त्वात् तादृशवाधघटितत्वेपि क्षत्पमायाविति । अत्र
एव गृहादौ घटसामान्याभावादेः साध्यतायां नीलघटवद्गृहस्य
बाधत्वमुक्तं जगदीशस्तदपि साधु सङ्गच्छते । तथाहि तत्रापि या-
दृशविषयतापदेन नीलघटाभायवद्गृहविषयतामादाय तादृश-
विषयत्वासमानाधिकरणत्वस्य घटवद्गृहविषयकनिश्चयत्वेऽसत्त्वेन
तदन्ययत्पदेन घटवद्गृहस्य धर्तृमन्त्रकप्यतया धर्तृव्यनीलघट-
व्याप्यवद्गृहादिनाऽघटितत्वस्योक्त्याये । सत्त्वेन लक्षणसमन्वय-
सम्भवादित्याहुः ।

तत्र मनोरमम् । तथासति यादृशविषयतापदेन वक्ष्यभाषवद्ब्र-
वत्त्वावच्छेदेन मेयत्वाभावविषयतामादाय बहुषभाववद्ब्रवद्विषयक-
निश्चयस्य च यादृशविषयत्वासमानाधिकरणत्वविरहेण तदव्यय-
त्पदेन तस्याधर्तव्यतया धर्तव्यमेयत्वव्याप्यवद्वक्ष्यभाववद्ब्रवद्वत्त्वा
दिनाऽघटिते मेयत्वविशिष्टवक्ष्यभाषवद्ब्रवद्वौ लक्षणसमन्वयस-
म्भवेन मेयत्वादिघटितदोषमात्रेऽतिव्याप्यापत्तेः । न च प्रथमयादृश-
विषयतायाः सामानाधिकरण्यं द्वितीययादृशविषयतायां निवेशनो-
पमिति नोक्तानिष्पत्तिरिति वाच्यम् । तथा सति प्रथमयादृशपदेन
ब्रवत्त्वावच्छेदेन मेयत्वाभावविषयतामुपायाय उक्तीत्या भक्ति-
व्याप्तेर्बुद्ध्यात् इति ॥

नभ्यास्तु यद्विषयकनिश्चयत्वचिरोधियादृशविषयतापदेन यद्विष-
यकनिश्चयवृत्तितानवच्छेदकयस्मावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितयादृ-
शधर्मावच्छिन्नप्रकारतात्वघटितधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताको नि-
रुक्तोभयाभाषस्तदव्ययद्विषयकनिश्चयवृत्तितानवच्छेदकतज्ज्माय-
च्छिन्नविशेष्यतानिरूपितयादृशधर्मावच्छिन्नप्रकारतात्वघटितधर्मा-
वच्छिन्नप्रतियोगिताकस्तदघटितत्वमेवार्थो वाच्य इति । प्रमे-
यत्वमवृत्ति प्रमेयत्वादित्यादौ वन्हाभाषवद्भाषकालीनवह्नि-
साध्यकावृत्तिघटत्यहेतुकस्थलादौ च यस्मावच्छिन्नविशेष्यता-
निरूपितयादृशधर्मावच्छिन्नप्रकारतात्वपदेन प्रथमस्थले हेतु-
तावच्छेदकप्रमेयत्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितसाध्यनिरूपितव्याप्ति-
प्रकारतात्वस्य तत्स्थलीयतावघटितव्यभिचारविषयकनिश्चयवृत्ति-
तानवच्छेदकतया तस्य च वृत्तिमेयत्वरूपयाधविषयकनिश्चय-
वृत्तितानवच्छेदकत्वविरहेण तदव्ययत्पदेन तस्यानुपादेयतया तदु-
पादेयहेतुनिष्ठसाध्याभाववद्वृत्तित्वादिना घटितत्वस्योक्तयावघटित-
व्यभिचारेऽसत्त्वेनान्यासिपरीहारः । एवरीत्येव विशेष्यप्रकारत्वमु-
पादाय लक्षणसमन्वयो बोध्यः । प्रतन्मने न गृहादौ घटसामान्याभाष-
स्य साध्यतायां गृहादौ घटादिसत्त्वमेव बाधः न तु नीलघटादिमस्यम-
पि तस्य तादृशविशिष्टान्तराघटितत्वविरहादिति ध्येयम् । न चैत्रमपि
तेजस्त्वाभावव्याप्यवद्भूमव्यभिचारी वह्निर्धूमयानिर्वाहस्तजस्त्वाभाव-
व्याप्याभाषवद्ब्रह्मिन्द्रधूमव्यभिचारी वह्निर्धूमयानिर्वाहस्तजस्त्व-
विशिष्टधूमव्यभिचारिवन्हादावतिव्याप्तेः । तथाहि यस्मावच्छि-

अविशेष्यतानिरूपितयादशधर्मावच्छिन्नप्रकारतात्पर्यपदेन . धूमव्य-
भिचारिवह्निनावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपिततेजस्वाभावव्याप्यत्वाव-
च्छिन्नप्रकारतात्वमुपादाय तस्य धूमव्यभिचारिवह्निनिश्चयतेजस्व-
विशिष्टवह्निनिश्चयवृत्तितानवच्छेदकत्वविरहेण तदव्ययत्पदेन तयो-
रनुपादेयतया तदुपादेयतेजस्वाभावव्याप्याभाववद्धूमव्यभिचारि-
बहुपादिनाऽघटितत्वस्य उक्ततजस्वविशिष्टधूमव्यभिचारिवहुपादौ
सत्त्वन लक्षणसमन्वयसम्भवादिति वाच्यम् । धूमव्यभिचारी वह्नि-
स्तेजसरी तादृशवह्निस्तेजस्वाभावव्याप्यवानित्याहार्यव्यक्तीनां
भेदस्य निवेदस्यानापद्यकतया उक्तप्रकारतात्वे तन्निश्चयवृत्तितान
वच्छेदकत्वविरहेण तस्य धर्तृमशक्यत्वादिति । अथ वह्निस्तेजस्वा-
भावव्याप्याभाववद्बहिमतेजस्वाभावव्याप्यवानित्यादौ तेजस्वा-
भावव्याप्याभाववद्बहिमतेजस्वाभावव्याप्याभाववद्बहिरूपवाधस्य
तेजस्वाभावव्याप्याभाववद्बहिरूपवाधात्मकेन विशिष्टा-तरेण घटि-
तत्वाव्याप्तिरत उक्तप्रकारतात्पर्यपदेन पक्षविशेष्यकविशिष्टसाध्य-
प्रकारतात्वस्यैव धर्तृमशक्यतया तस्य च तादृशवाधात्मकविशिष्टा-तदु-
पदिपकनिश्चयवृत्तितानवच्छेदकतया तदव्ययत्पदेन तस्य उपादे-
यवसम्भवादिति सुधीभिर्धेयम् ॥ ० ॥

इति श्रीकालीशङ्करसिद्धा-ववागीशविरचित सामान्यनिरुक्ति-
जागदीशी क्रोडपत्र सम्पूर्णम् ॥

अथ कालीशङ्करसिद्धान्तवागीशविरचितं

सव्यभिचारजागदीशीकोडपत्रम्

साध्यसन्वेदजनककोटिद्वयोपस्थापकपक्षधर्मज्ञानविषयत्वे सति
देव्यभिमत इति मूलम् । सशयप्रति साधारणादिधर्मज्ञानत्वेन हेतुत्वे
कोटिद्वयोपस्थापकस्य वैयर्थ्यापत्तिरतः सशयहेतुकोटिद्वयोपस्थि-
ति प्रत्येव तादृशेण हतुत्यम् सशयसामान्य प्रति तु धर्मिज्ञान हेतु-
रिति मतानुसारेण व्याचष्टे कोटीत्यादीति जगदीश । अथ धर्मि-
तावच्छेदकऽतिव्याप्तिवारणार्थमेव कोटिद्वयोपस्थापक इत्यस्य सार्ध-
कतासम्भवेन कथं तद्वैयर्थ्याभिधानमिति । न च साधारणादिधर्म-
वत्ताज्ञानस्य सशयप्रति साक्षादनुत्वेन धर्मितावच्छेदकप्रकारक-
ज्ञानस्य स्वातन्त्र्येण कारणत्वमेव नास्ति धर्मितावच्छेदकप्रकारक-
ज्ञानहेतुतायामेव साधारणादिधर्मविषयत्वात्तर्भावादिति वाच्यम्
तथासति सन्वेद प्रत्यसाधारण्यादिविशिष्टधर्मवद्भूमिज्ञानत्वेन
हेतुता सज्जनककोटिद्वयोपस्थिति प्रति तु तादृशधर्मज्ञानत्वमा-
त्रेण इत्यभिप्रेत्य—इत्यादिवक्ष्यमाणदीधितिकारित्यसिद्धात्तत्र-
साधने । साक्षात् साधारणादिधर्मवत्ताज्ञानहेतुतायामपि पद-
जम्बोपस्थितिज-यसशये पदज-यधर्मिज्ञानत्वेन हेतुताया भावस्य
कत्वेन धर्मितावच्छेदकऽतिव्याप्तितादवस्था । एतेनोत्तरप्र-
सन्वेद प्रत्येव साधारणधर्मवद्भूमिज्ञानज-योपस्थिति-त्वेन हेतुत्वम्
कोटिद्वयोपस्थिति प्रति तु साधारणधर्मज्ञानत्वमात्रेणेत्यर्थकरण-
ऽपि न निस्तार इति चेन्न भट्टचार्यादिरित्येव तादृशतिव्याप्तिना
रणसम्भवादिति ध्येयम् ।

न च व्याप्यधिकृत्यो साधारण्यसममादायातिव्याप्ति धर्मिणि
पदोपावच्छिन्नप्रवत्ताज्ञान साध्यसशयजनक तदूपावच्छिन्नत्वस्यो-
क्तत्वादिति शिरोमणि । धर्मिणीति । तथा च यत्किञ्चिज्जर्मा
वच्छिन्नविशेष्यकयदूपावच्छिन्नप्रकारत्व साध्यसशयत्वघटित-

धर्मावच्छिन्न प्रति जनकतावच्छेदक तद्रूपवत्त्व विधक्षितम्
 पर्वतरथाद्यवच्छिन्नधर्मिकवहितदभावसहचरितत्वाद्यवच्छिन्नप्रका-
 रताकत्वेन बहिःसशयजनकत्वात् तादृशसहचरितत्वस्य धर्मादाव-
 सत्त्वाधातिप्रसङ्गः । अत्र जनकताया अवच्छेदकत्वं स्वरूपसम्बन्ध-
 विशेषः । साधारणत्वाद्यमानेषु तद्रूपवत्त्वतत्तद्रूपेण, वस्तुवन्त-
 र्वादिभिरपि सन्देहसम्भवापत्तेः । किन्त्वनतिरिक्तवृत्तिषु न
 तु साधारणत्वाद्यवच्छिन्नप्रकारताकत्वमात्रं तथा इत्यतो धर्मिणी-
 त्युक्तम् । न च साधारणत्वाद्यवच्छिन्नहेतुमत्तासशयस्य सन्देहाज-
 कत्वादसम्भवं, किञ्चिद्वैकिक्यद्रूपावच्छिन्नप्रकारकार्यं साध्यसन्देह-
 जनकताशून्यनिश्चयावृत्ति तद्रूपवत्त्वस्यैव ज्ञानपदमहिम्ना विधक्षितत्वा-
 दिति । किञ्चिद्वैकिक्यद्रूपावच्छिन्नवत्त्वनिश्चयत्वं साध्यसन्देहजनक-
 तानतिरिक्तवृत्ति तद्रूपवत्त्वन्तु नार्थः, पश्चाद्वक्ष्यमाणस्य व्याप्यसशय-
 स्य पृथक्कारणतामवे इत्यादिप्रसङ्गस्य विरोधापत्तेरिति श्रेयमिति ज-
 गदीशः । अथ व्याप्यसशयस्येत्यादिप्रसङ्गे व्यापकसशयः, मति व्या-
 प्यसशयस्य व्याप्यवत्ताज्ञानत्वेन हेतुताया स्वयमेव वक्ष्यमाणत्वेन
 व्याप्यवत्तानिश्चयत्वस्यापि जनकतानतिरिक्तवृत्तिः, व्याप्यवत्ताव-
 च्छिन्नेऽतिव्याप्तिः, सम्भवत्येवेति कथमुक्तं, व्याप्यसशयस्येत्यादि-
 प्रसङ्गविरोध इति । यदि च व्याप्यसशयत्वेन जनकत्वाभिप्रा-
 येणैव तद्रूपमर्थोक्तिरित्युच्यते तदा स्वमतेपि व्याप्यवत्तावच्छिन्न-
 प्रकारकत्वस्य साध्यसन्देहजनकताशून्यव्याप्यवत्तानिश्चयवृत्ति-
 नातिव्याप्यसम्भवाव्याप्यसशयस्येत्यादिप्रसङ्गविरोधस्तुल्य एवेति
 चेदत्राहुः । व्याप्यसशयस्य संशयत्वेन जनकत्वमभिप्रेत्यथ
 इदानीमुत्तरप्रसङ्गस्य विरोधाभिधानम् व्याप्यवत्तानिश्चयत्वस्य ज-
 नकतानतिरिक्तवृत्तिरिति । न, च स्वमतेपि व्याप्यत्वावच्छिन्नप्र-
 कारकत्वस्य, जनकताशून्यनिश्चयवृत्तिरित्यात् उत्तरप्रसङ्गविरोधः, सं-
 भवं इति वाक्यम् । तदुक्तविशेषस्य व्याप्यवत्ताज्ञान सशयात्मकमेव
 जायते तदुक्तविशेषस्य व्याप्यत्वावच्छिन्नप्रकारत्वस्य जनकताश-
 ून्यसशया-यादासीनज्ञानावृत्तित्वेन तदुक्तविशेषस्य व्याप्यत्वाव-
 च्छिन्नप्रकारपरत्वेय - स्वमते उत्तरप्रसङ्गस्यैव, तदुक्तविशे-
 षस्य सशया-व्याप्यवत्तानिश्चयाप्रसङ्गा वक्ष्यमाणातिव्याप्तिप्र-
 तिरेवेति । न च तथापि, तदुक्तविशेषव्याप्यत्वावच्छिन्नप्रकारक-

त्यस्य जनकताशून्यभगवन्निश्चयवृत्तित्वात् वक्ष्यमाणातिव्याप्यसन्न-
तिरेवेति वाच्यम् । नित्यस्य स्वरूपयोग्यस्य फलावश्यम्भाव इत्या-
दिनियमात् नित्यज्ञाने जनकताविरहेण साधारणत्वाद्यवच्छिन्नप्रका-
रकत्वस्यापि तादृशजनकताशून्यभगवन्निश्चये वृत्तित्वादसम्भयमि-
या अन्यज्ञानीययद्रूपावच्छिन्नप्रकारकत्वस्यैव विवक्षणीयतया तदङ्ग-
रविशेषस्य व्याप्यत्वावच्छिन्नप्रकारकत्वस्य भगवद्ज्ञाने सर्वेषु
क्षतिषिरुदादिति श्रेयम् ॥

केचित्तु विशेषणसशयस्य, विशिष्टसशयजनकत्वमतेऽतिव्याप्ति-
घाट्णाय इदानीमेव जनकतायां निश्चयत्वावच्छिन्नत्व निवेशनीय-
मिति तन्मते व्याप्यसशयस्येत्यादिप्रत्यविरोधानुधावनम् । स्वमते
च विशेषणसशयस्य जनकत्वं न स्वीक्रियते इत्याहुः । तद्विपर्ययम् ।

अथ पक्षिद्विज्जन्मापक्षिच्छविशेषतान्निष्ठापितयद्रूपावच्छिन्नप्र-
कारतासामान्यं तादृशजनकतापच्छेदकमित्युक्तावेव सामञ्जस्येऽत-
तिरिक्तवृत्तित्वनिवेशो व्यर्थ इति चेन्न सामान्यपदस्य व्यापकता-
याचित्वेन तादृशप्रकारताव्यापक जनकतावच्छेदकत्वमित्यर्थ-
पर्यवसितत्वेन स्वजते, सशयनिश्चययोर्विपर्ययाभावात् व्यापक-
तादृशज्ञानायानादायैर्निश्चयीयप्रकारताया- भवतापि निवेशनीयतया
लाघवमिति वाच्यम् । अप्रामाण्यज्ञानाभावादिनिवेश-
एव लाघवमिति वाच्यम् । अप्रामाण्यज्ञानाभावस्य स्वतन्त्रकारण-
त्वाभिप्रायकत्वादिति श्रेयम् ॥

विप्रतिपक्षी प्रत्येक कोटिद्वयोपस्थापकत्वाभवात्क्षणस्पष्ट-
पदेन तद्वारणम् मिहितस्य तदुपस्थापकत्वेपि न तद्वत्तात्त्विकं तथा न
वा मिहितता द्वयोजनकरं तथाप्येपि येन सम्बन्धेन तद्वत्तात्त्विकं तदु-
भयकोट्युपस्थापकत्वेन सम्बन्धेन हेतुत्वेऽवश्यं सव्यभिचारत्वमिति
शिरोमणिः । तथा च धर्मिणि यद्वत्तात्त्विकत्वेन कोटिद्वयोपस्थिति-
जनकत्व, तद्वत्त्वमेव सव्यभिचारत्व विवक्षितम् । न च विप्रतिपक्षि-
वाक्यत्वेन तथात्वम् प्रोपेकार्थोपस्थितिं प्रति प्रत्येकज्ञानेन हेतुत्वा-
दतो नातिप्रसङ्गः, शब्दो नित्यः शब्दो नित्यो न पेत्यादिवाक्यवा-
दित्यादौ बोध्यत्वादिसम्बन्धेन हेतुतायां विप्रतिपक्षे, सव्यभिचार-
त्वमिष्टमेवेति भाव इति जगदीशः । अथैतन्मतेऽततिरिक्तवृत्तित्व-
रूपपच्छेदकत्वस्यैव प्रतिनिविष्टतया बोधत्वादिसम्बन्धेनैव ता-

दात्म्यादिसम्बन्धेनापि' शब्दो नित्यो न चेत्यादिवाक्यस्य हेतु-
तायामपि अनित्यत्वादिसाध्यरूपस्थले सव्यभिचारत्वापत्तिः । तादा-
त्म्येन तादृशवाक्यवत्त्वज्ञानत्वस्यापि कोटिद्वयोपस्थितिजनकतान-
तिरिक्तवृत्तित्वात् । एवमेकवाक्यकालीनापरवाक्यस्यापि तादात्म्ये-
न सव्यभिचारत्वापत्तिः तादात्म्येनैकवाक्यकालीनापरवाक्यव-
त्ताज्ञानत्वस्यापि कोटिद्वयोपस्थितिजनकतानतिरिक्तवृत्तित्वादिति
चेन्न स्थानिरूपकविशिष्टविषयत्वानवच्छिन्नत्वस्य जनकताविशेषण-
त्वेनैव उक्तातिव्याप्तिवारणसम्भवात् विप्रतिपत्तिवाक्यज्ञानीयजनक-
तार्या स्वानिरूपकापरवाक्यविपर्ययत्वावच्छिन्नत्वादिति ध्येयम् ।

पक्षवृत्तित्वे सति अनुमितिविरोधिसम्बन्धाध्याप्यसिरैकान्तिक
इति मूलम् । सम्बन्धपदबलेन प्रकृतहेतुसम्बन्धितया विरोधित्वे
तात्पर्यापवर्णनेन प्राप्यो याधादिवारणेपि घटत्वमनित्यं घटत्वादि-
त्यादौ प्रयत्नसाध्यमित्य तत्र प्रतिभाति इति शिरोमणिः । प्रकृत-
हेतुसाध्यकानुमितिसामान्यं प्रति प्रकृतहेतुसम्बन्धितया यदुपव-
त्ताज्ञान विरोधि तत्त्वमित्यभिप्रायेणोक्तदोषवारणेपि इदो बहिमान्
धूमादिश्यादौ रज्जुपासिद्धहेतुवारणार्थमुपास्यस्य पक्षवृत्तित्वे - सती-
त्यस्य व्यर्थतापत्तिः धूमनिष्ठहृद्बृत्तिस्वाभावज्ञानस्य धूमलिङ्गका-
नुमितिसामान्यं प्रत्यविरोधित्वात् तत्रातिव्याप्यसम्भवादित्याशये-
न प्रयत्नसाध्यमित्युक्तमिति जगदीशेनोक्तम् । अत्रानुमितिसामान्य-
निवेशाद्वाधादिवारणेपि साध्यनिष्ठावृत्तित्ववारणाय प्रकृतहेतुसम्ब-
न्धितयेति । न च काश्चनमयबहिमान् बहुरित्यादौ साध्याप्रसिद्धि-
वारणमशक्यमिति पाठ्यम् स्यातन्त्र्येण साध्यग्रहाविरोधित्वस्यापि
निवेशनार्थत्वात् । अथ प्रकृतहेतुसाध्यकानुमितिसामान्यविरो-
धित्वनिवेशेपि हेतुनिष्ठावृत्तित्ववारणार्थमेव पक्षवृत्तित्वे सतीत्यस्य
सार्धक्यसम्भवेन तद्व्यर्थ्यदानमनुचितमिति चेन्न प्रकृतहेतौ वृत्ति-
मत्त्वग्रहाविरोधित्वस्यापि निवेशनीयत्वात् तद्वारणसम्भवे पक्षवृत्ति-
त्यपर्यन्तनिवेशस्य व्यर्थताया दुर्वारत्वादिति ध्येयम् ॥

साध्याध्याप्यत्वे सति साध्याभावाध्याप्यहेत्याभासत्वमिति मूलम् ।
हेत्याभासत्वं हेतुयदाभासमानत्वं पत्यर्थो वर्तमानत्वम् एवञ्च साध्य-
तदभावाध्याप्यत्वग्रहाविरोधिवृत्तिमत्त्वग्रहाविरोधित्वरूपवत्यर्थः ।
साध्यतदभावाध्याप्यत्वं साधारण्यमनिश्चितसाध्यतदभावाध्याप्यत्वं

त्वमसाधारण्यम् तच्च व्याप्तिद्वयप्रवृत्तिविरोधीति हृदयमिति शिरोमणिः ।
 असाधारण्यमिति । इदमुपलक्षणम् केवलान्वयिधर्मावच्छिन्नपक्षता-
 क्तये सति साध्यतद्भाववद्वृत्तित्वमनुपसंहारित्वमित्यपि द्रष्टव्यम् ।
 अत्र च यादृशविशिष्टविषयकत्वेन ज्ञानस्य व्याप्तिद्वयप्रवृत्तिविरोधित्व-
 नार्थः । कथितसाधारण्यादेव तथात्वेनासम्भवापत्तेः । किन्तु प्रकृत-
 हेतो साध्यस्य तद्भावस्य च व्याप्यवगाहित्वं यादृशविशिष्टविषय-
 कनिश्चयत्वविरोधि तद्वत्त्वमेव प्रमेयत्वविशिष्टसपक्षविपक्षवृत्तिहेतो-
 र्हेत्याभासस्य सामान्यलक्षणोक्तविशेषाद्वारणीयत्वादिति ध्येयमिति
 जगदीशः । अत्रेदं बोध्यम् । यादृशविशिष्टविषयकत्वेन ज्ञानस्य व्याप्ति-
 द्वयप्रवृत्तिविरोधित्वं तद्वत्त्वमित्यर्थकरणे स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदक-
 त्वनिवेशाभिप्रायेणेवाऽसम्भवापत्तिवारणम् । अनतिरिक्तवृत्तित्वरूपा-
 वच्छेदकत्वनिवेशे च गौरवमेव उक्तार्थपरित्यागे धीजम् । न च प्रकृत-
 हेतो साध्यस्य तद्भावस्य च व्याप्यवगाहित्वं यादृशविशिष्टविषय-
 कनिश्चयत्वविरोधि तद्वत्त्वमित्यर्थकरणेपि धूमवान् बहुपभावस्याप्यव-
 त्पश्यन्तकालीनवद्वेदित्यादौ घट्टिमन्तपश्यन्तेऽतिव्याप्तिः प्रकृतहेतो सा-
 ध्यतद्भावव्याप्यवगाहित्वस्य बाहुमन्तपश्यन्तविषयकनिश्चयेऽप्यवृत्ति-
 त्यादिति तद्वारणाय प्रकारान्तरानुसरणे च गौरवस्तुल्यमेवेति वा-
 च्यम् । विशिष्टसाध्यसाधनावगाहित्वात् तादृशविशिष्टविषयकनिश्चय-
 त्वविरोधि तद्व्यवहार्यकत्वे साध्याप्रसिद्धादिसाधकविशिष्टसाध्य-
 साधनप्रवृत्तिविरोधित्ववर्जनैवाकातिव्याप्तिवारणसम्भवादिति ध्येयम् ।

अथ प्रमेयत्वविशिष्टसपक्षविपक्षवृत्तिहेत्याभाससामान्यलक्षणो-
 कविशेषाद्वारणे केवलान्वयिधर्मावच्छिन्नपक्षताकृतये सति साध्यतद्-
 भाववद्वृत्तित्वरूपानुपसंहारित्वेऽव्याप्तिः अत्रापि हेत्याभाससामान्य-
 लक्षणोक्तविशिष्टान्तराघटितत्वस्यासत्त्वादिति चेत् अत्राहुः । प्रति-
 योगिनि स्वत्वमन्तर्भाव्य प्रकृतलक्षणाक्रान्तं यद्विशिष्टान्तरं तद्व-
 द्घटितं यद्यत स्वन्तदन्यत्वरूपमेव विशिष्टान्तराघटितत्वं निवेश-
 नीयम् तथा च मेदप्रतियोगिनि निरुक्तानुपसंहारित्वमिदं नि-
 पेशनीयम् तथाच निरुक्तानुपसंहारित्वस्य विशिष्टान्तराघटितत्वे-
 पि निरुक्तानुपसंहारित्वमिदं तत्त्वाभावाभावाव्याप्तिः । निरुक्तानुपसं-
 हारित्वञ्च तादृशानुपसंहारित्ववर्जितवच्छेदकत्वप्रकारताभिन्न-
 प्रकारतावच्छेदकत्वम् नातः विशिष्टानुपसंहारित्वस्यानुपसंहा-

रित्वानतिरिक्तत्वेऽप्यतिव्याप्तिरिति ध्येयम् । इदन्त्ववधेयम् । साधन-
निष्ठावृत्तित्ववारकेन प्रकृतहेतौ वृत्तित्वप्रहाविरोधित्वार्थकहेत्वाभा-
सत्पक्षेनैव साधनाप्रसिद्धेरपि चारणसम्भवात् तद्वारणात् पुन-
साधनप्रहाविरोधित्वनिवेशन व्यर्थमिति । यत्तु हेतौ वृत्तिमत्त्वप्रहावि-
रोधित्वनिवेशे साधननिष्ठावृत्तित्ववारणसम्भवेऽपि साध्यनिष्ठावृत्ति-
त्ववारणमशक्यमिति तदुभयवारणार्थं वृत्तिनात्वपर्याप्तिवच्छेदकता-
कप्रकाशस्याप्यच्छिन्नप्रतिषेधतानिष्ठापितप्रतियोग्यकतानवच्छेदकत्व-
स्यैव हेत्वाभासत्पक्षेनैव विवक्षणीयतायां तद्वलनैव साध्यसाधना-
प्रसिद्धवारणमशक्यमेवति साध्यसाधनप्रहाविरोधित्वनिवेशनमा-
वश्यकमिति । तच्छिद्यत्यम् । प्रकृतहेतौ वृत्तित्वप्रहाविरोधित्ववि-
शिष्टसाध्यत्वप्रहाविरोधित्वविशेषणद्वयनिवेशेनैव सर्वसामञ्जस्ये
उक्तरीत्या विशेषणद्वयदानस्यानौचित्यादिति सुधीभिर्लालोचनीयम् ।

“पदे” तु साध्यसाधनभेदेन ध्येयविचारभेदादयत्र वृत्तिमत्त्वावि-
प्रहाविरोधिरूपमप्रसिद्धम् । तत्र हेतुप्रहाविरोधित्व नोपादेयम् ।
तच्छब्दानुपसृष्टादिभ्यो वक्ष्यते एवञ्च “यत्र वृत्तिमत्त्वप्रहाविरोधि-
प्रसिद्धम्” तत्र हेतौ वृत्तिमत्त्वप्रहाविरोधित्वम् । यत्र च साधनाप्र-
सिद्धिमात्रं प्रसिद्धम् तत्र साधनप्रहाविरोधित्वमेव निवेशनीयम्
यत्र नूनमप्यप्रसिद्धं तत्र तदुभयप्रहाविरोधित्वम् न निवेद्यमि-
त्याशयेन साधनप्रहाविरोधित्व निवेशनीयमित्याहुः ।

१) कोटिद्वयसहचरितत्वादिना सातस्य ऊर्द्धेधादेरुर्द्धत्वादि-
धर्मिणि ज्ञानमेव साध्यसन्देहजनकं न तु तदानीं साहचर्यादि-
ज्ञानमपेक्ष्यते इति नये तु यद्रूपविशिष्टत्वेनागृहीतस्य धर्मि-
वृत्तिताज्ञानं तथा तद्वत्त्व वाच्यमिति शिरोमणिः । इदञ्च सत्कारस्य
स्मृतिमात्रे हेतुत्वप्रवादमनुसृत्य यदा तु स्थाणु-धादिसशयम्प्रति इदं
धर्मिकोर्द्धत्वनिश्चयः स्थाणुन्यतद्भावसहचरितोर्द्धत्वसत्कारश्च
यमेव विनिगमनाविरहेण हेतुरिति पक्षस्तदा साध्यसन्देहत्वावच्छिन्न-
प्रति यद्रूपावच्छिन्नप्रकारताकमस्कारत्वेन यद्रूपावच्छिन्नप्रकारता-
कन्येनैव वा हेतुत्वं तद्रूपवत्वमेव वक्तव्यमित्यवधारयामिति जगदीशः ।
अथ यद्रूपप्रकारताकत्वेन साध्यसन्देहजनकत्वं तद्रूपधत्वमित्युक्तो-
त्तादात्म्येन हेतौ व्याप्यादावतिव्याप्तिः शुद्धहेतुतावच्छेदकावच्छिन्न-
प्रकारतायामपि हेतुधर्मिकसाधारण्यादिप्रकारकसत्कारवैशिष्ट्या-

यच्छिन्नजनकतायामवच्छेदकत्वादिति चेन्न जनकतायां संस्कारवै-
शिष्ट्यानवच्छिन्नत्वस्य ज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नत्वस्य वा निवेशे-
नैषोक्तातिव्याप्तिवारणसम्भवादिति । वस्तुतस्तु संस्कारज्ञानयोः
साधारण्यादिप्रकारकविशिष्टधर्मवृत्तिताज्ञातत्वेन धर्मवृत्तिता-
ज्ञानविशिष्टसाधारण्यादिप्रकारकत्वेन च संशयजनकत्व न तु सं-
स्कारस्य तत्र प्रवेशः एतच्च मट्टाचार्य्येणोक्तम् । एवञ्च यद्रूपावच्छि-
न्नप्रकारताकसंस्कारत्वेन संशयजनकत्वमित्युक्तपूर्व्वकल्पेऽसम्भवा-
स्यादतो द्वितीयकल्पानुसरणम् । तत्र च प्रकारतायां संस्कारीयत्व-
निवेशेनैषोक्तातिव्याप्तिवारणः सम्भवति ज्ञानीयहेतुप्रकारताया एव
संशयजनकतावच्छेदकत्वात् । साधारण्यादिप्रकारकसंस्कारत्वस्य
जनकतावच्छेदकत्वेपि संस्कारीयसाधारण्यादिप्रकारताया जनक-
तावच्छेदकत्वाच्च न पूर्व्वकल्पोक्तसम्भव इति ध्येयम् ।

- यद्यर्द्धमिमवृत्तिर्यं हेतोर्भाषते तत्रतत्रैवानुमितिषिरोधि यद्रूपं
तत्रत्वमिति शिरोमणिः । वस्तुतो यद्यर्द्धमिमकयादशरूपविशिष्टप्रकृत-
हेतुमत्तानिश्चयार्थं तत्तद्यर्द्धमिमकप्रकृतसाध्यतयाप्यप्रकृतहेतुमत्तानु-
मितिप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्ति तादृशरूपयस्त्वमिति जगदीशः ।
न, च यद्यर्द्धमिमकयादशरूपावच्छिन्नवृत्तानिश्चयत्वं तत्तद्यर्द्धमिम-
तादृशानुमितिप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्तीत्युक्ताधेयः । सर्वत्र पादश-
पदेन दोषतावच्छेदकमादाय लक्षणसमन्वयात् प्रकृतहेतुमत्त्वपर्य्य-
प्तनिवेशोऽयं इति वाच्यम् । यद्विध्यापकीभूताभाषप्रतियोगिजल-
त्वस्येव जलव्यापकबहुवभाववत्त्वस्यापि असाधारण्यरूपदोषताव-
च्छेदकतया तदवच्छिन्नवृत्तानिश्चयत्वस्यानुमितिप्रतिबन्धकताति-
रिक्तवृत्तितया जलव्यापकबहुवभाववत्त्वासाधारण्यसङ्ग्राहार्थमेव प्र-
कृतहेतुमत्त्वनिवेशस्यायदयकत्वात् । तन्निवेशे च जलव्यापकबहुवभा-
ववत्त्वरूपेण हेतुमत्तानिश्चयमादाय तत्र लक्षणसमन्वयादिति भावः ।
अथेतत्कल्पे यद्विमान् अभाषादित्यादौ बहुवभावेऽतिव्याप्तिः । प्रति-
योगित्वसम्बन्धेन यद्विविधविशेषमात्रप्रकारकहृद्भार्द्धमिमकनिश्चयत्वस्य
तत्तद्यर्द्धमिमकयद्विविधेयकानुमितिप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्तित्वात् ।
यवं महानमीयबहुवभाववान् यद्वेत्तित्यादौ घटवृत्तित्वविशिष्टद्रव्यत्वा-
भाषवान् दृश्यत्वादित्यादौ महानसीयबहुव भाटवृत्तित्वविशिष्टद्रव्यत्वे-
चातिव्याप्तिः । यदादिधर्मिकमहानुसीयत्वविशिष्टद्रव्यत्वादिनिश्चय-

त्यस्य तत्तद्वर्त्मिकमहानसीयवहुपभाषयद्वृत्तिरपि शिष्टप्रत्ययामा-
 यविधेयकानुमितिप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्तित्यादिति चेत् । अत्र
 केचित् पदवर्त्मिकयादृशरूपविशिष्टहेतुमत्तानिश्चयस्य तादृशानुमि-
 तिनिरूपिततादृशरूपावच्छिन्नविषयतानन्तगातिविषयताशून्यता-
 नीयतादृशरूपावच्छिन्नविषयपरत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्ति-
 तद्रूपस्यविषयधने न कोऽपि दोषः । अत्राभ्यारण्यस्थले तादृ-
 शरूपावच्छिन्नविषयतानन्तगातिविषयताशून्यतादृशरूपावच्छिन्न-
 यप्रतियोगि जलामति-ज्ञानोपविषयपरत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतामादा-
 य साधारणस्थलं च साध्यामायगृह्यते साधनमित-ज्ञानीयविषय-
 त्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतामादाय लक्षणसमन्वयः । यद्विमान् अ-
 भावादित्यादिप्रागुक्तस्थले बहुपभाषत्याद्यच्छिन्नविषयतानन्त पाति-
 विषयताशून्यवहुपभाष इत्यादिज्ञानीयविषयस्यावच्छिन्नानुमित्यप्र-
 सिद्धेय मोक्षातिष्यासि । यादृशरूपपदञ्च दोषतावच्छेदकरूपपरम् ।
 एतेन यद्विमान् जलादित्यादी यद्वपभाषयज्जलवृत्तिजलादावप्यति-
 ष्यासिनिवारिता । तादृशजलस्यावच्छिन्नविषयतानन्तगातिविषय-
 ताशून्यज्ञानवृत्तित्वाद्दृशजलस्यावच्छिन्नविषयित्वावच्छिन्नविषयित्वा-
 भावादिति । जलावच्छेदेन बहुपभाषयत्पञ्च लक्ष्यमेव हेतुमति-सा-
 ध्याभावस्य साधारण्यरूपवत्त्वादित्याहुः । ६. १. ६ । ७ । ८ ।
 नभ्यास्तु पदवर्त्मिकयादृशरूपविशिष्टहेतुमत्तानिश्चयत्वमित्य-
 यस्यावच्छिन्नविषयित्वसम्बन्धेन यादृशरूपस्य वैशिष्ट्य हेतुमत्ता-
 निश्चयत्वात् एव विप्रक्षणीयम् । रूपपदञ्च दायतावच्छेदकरूपपरम् । तथा
 च यद्विमान्जलादित्यादी स्वावच्छिन्नविषयित्वसम्बन्धेन यद्विष्वा-
 पकीभूनाभाप्रतियोगिजलस्याविशिष्टपदपदादिधर्मिकसमूहालम्ब-
 नहेतुमत्तानिश्चयत्वस्य तत्तद्वर्त्मिकप्रकृतानुमितिप्रतिबन्धकतानति-
 रिक्तवृत्तित्वेन असाधारण्ये लक्षणसमन्वयः । यद्विमान् अभावादित्य-
 त्यादो तादृशसम्बन्धेन बहुपभाषयत्वविशिष्टहेतुमत्तानिश्चयत्वस्य च
 ज्ञानीयत्वान् बहुपभाषय इत्यादिसमूहालम्बनमज्ञानेपि सत्त्वेन तत्र
 कानुमितिप्रतिबन्धकतामात्रात् बहुपभाषादो नातिष्यासि । अत-
 एव व्यादृशरूपपदस्य दोषतावच्छेदकरूपवद्वयवर्त्मिकयादृशरू-
 पावच्छिन्नवृत्तानिश्चयत्वनिवेशेनैव सामान्ये हेत्वशे यादृशरूपस्य
 वैशिष्ट्यनिवेशो व्यर्थ इति प्रत्युक्तम् । हेत्वशे यादृशरूपस्य वशि-

एवानिवेशादिति प्राहुः ।

परे तु यद्यस्मिन्मकहेतुमत्तानिश्चयाविशिष्टादृशरूपावच्छिन्नव-
रानिश्चयत्वं तत्तदस्मिन्मकतादृशानुमितिप्रतिबन्धकत्वानतिरेकवृत्ति
तादृशरूपवत्त्वं लक्षणार्थं विवक्षणीयः । यादृशरूपपदञ्च लक्ष-
तावच्छेदकपरम् । तथा च बहिमान् अभावान्दित्यादौ हेतुमत्तानिश्च-
याविशिष्टवद्बहुभावा इत्याकारकनिश्चयस्यानुमितिप्रतिबन्धकत्वाभा-
वाद्वद्बहुभावावौ नातिव्याप्तिरिति धरन्ति ।

ननु बहिमान् अभावप्रतियोगित्वाभावयज्जलादित्यादौ बहिष्या-
पकीभूताभावप्रतियोगिजलादिरूपासाधारण्येऽव्याप्तिः । तादृशप्र-
तियोगित्ववन्प्रकृतहेतुतावच्छेदकीभूताभावयज्जलादिरूपावच्छि-
न्नयत्नानिश्चयस्य नियताहार्यत्वेन प्रतिबन्धकत्वात् । हेतुतावच्छे-
दकघटकीभूतधर्मनिवेशे च बहिमान् जलशंखालोभयश्मादित्या-
दौ बहिष्यापकीभूताभावप्रतियोगिजलादिरूपासाधारण्ये भट्टाचार्य-
पत्रिकोक्ताव्याप्तिः । यदि च प्रकृतलक्षणेऽनुमितौ प्रकृतहेतुधर्मि-
साध्यान्वयस्याप्त्यवगाहित्वस्येव व्यतिरेकस्याप्त्यवगाहित्वस्याप्त्य-
वयनिवेशनीयतया उक्तस्थले तादृशानुमितेरप्रसिद्ध्या एतद्वृत्तणाल-
क्ष्यत्वमेव स्वीक्रियते तदा बहिमान् अवृत्तिजलादित्यादौ बहुभावा-
वद्वृत्तित्वार्थकसाधारण्ये बहिष्यापकीभूताभावप्रतियोगिजलात्मका-
साधारण्ये च तत्तद्रूपविशिष्टहेतुमत्तावगाहनाहार्यनिश्चयाप्र-
सिद्ध्याऽव्याप्तिरिति चेन्न यत्किञ्चिद्रूपावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपित-
प्रकारत्वाभिन्नवद्रूपप्रकारकानाहार्यज्ञानीयविशेष्यतावच्छेदकं यजे-
तुतावच्छेदकं तद्रूपविशिष्टतत्तद्देतुतावच्छेदकावच्छिन्नवत्तानिश्चय-
विवक्षणादेव सर्वज्ञानवस्यादिति सुधीभिर्भाष्यम् ॥

इति श्रीकालीशङ्करसिद्धान्तबागीशविरचितं सव्यभिचार-

जामवीशोकोऽष्टमः समाप्तम् ॥

ॐ नमो गणेशाय ॥

अथ कालीशङ्करसिद्धान्तवागीशविरचितं .

साधारणजागदीशीक्रोडपत्रम् ।

अथ साध्यतद्वत्त्वस्तान्योन्याभावाद्यनुगम्य अभिचारयोरेकोपा-
दानेऽन्यतराध्यासिः साध्यवत्ताज्ञानप्रतिबन्धकज्ञानविषयत्वेनाभाव-
द्वयानुपगमेऽपि हेतुमति तादृशाभाववत्त्वस्य तादृशाभाववाति हेतुम-
त्यस्य तादृशाभावे हेतुसामानाधिकरण्यस्य साध्यतद्वत्वाद् हे-
तुसमानाधिकरणतादृशाभावप्रतियोगित्वादेव्यासङ्ग इति शिरो-
मणिः । साध्यवसेति । तादृशाभाववत्त्वानिष्पद्येन साध्यवत्ता-
ज्ञानविरोधित्व तादृशाभाववत्त्वेनेत्यर्थः । तेन साध्याभावाप्याप्यव-
हृत्तित्वे नातिप्रसङ्ग इति जगदीशेनेकम् । अथैवमपि साध्यव्यापका-
भावावहृत्तित्वेऽतिप्रसङ्गो दुर्वार एवेति स्वसत्त्वप्रतिबन्धकताभेदेति-
येशेनैव उक्तातिव्याप्तिवारणसम्भवादिति ध्येयम् । यत्तु प्रतिबन्ध-
कतायां प्रकृतसाध्यवहृत्तित्वविषयित्ववदितधर्मानवच्छिन्नत्वनि-
येशाश्रयमतिप्रसङ्ग साध्यव्यापकाभावावत्ताज्ञानीयप्रतिबन्धकताया-
व्यापकताघटकीभूतसाध्यवहृत्तित्वविषयित्वावच्छिन्नत्वात् । न
तद्वैवमपि महानसीयधूमसाध्यकस्थले धूमव्यापकाभावावहृत्तित्वेऽति-
प्रसङ्गो दुर्वार, एव धूमव्यापकतायां महीनसीयधूमवहृत्तित्वस्याघट-
कत्वादिति वाच्यम् । साध्यतावच्छेदकेतरधर्मानवच्छिन्नविषयता-
निरूपिताधिकरणविषयतानिरूपितवृत्तित्वविषयत्वानवच्छिन्नत्वस्य
विवक्षितत्वादिति । तत्तुच्छम् तथासति धूमवहृत्तित्वकालीनधूमवा-
न् घट्टेरित्यत्र धूमवहृत्तित्वकालीनधूममाववहृत्तित्वाद्यसङ्गहापचे-
रिति ध्येयम् ॥ १ ॥

साध्याभावाप्याप्यादिव्यावृत्तेन साध्यवत्ताज्ञानविरोधित्वेन सा-
ध्यतद्वत्त्वोरुत्तान्योन्याभावाद्यनुगम्य तत्र हेतुसामानाधिकरण्या

भावग्रहविरोधित्वमिति शिरोमणिः । अत्र यादृशविशिष्टप्रकारत्वेन प्रकृतसाध्यवत्ताज्ञानत्वावच्छिन्न प्रति प्रतिबन्धकत्वं तत्प्रमेयान्नाध्यवत्ताज्ञानविरोधित्वं वाच्यम् शशशृङ्गवान् शृङ्गादित्यादौ शशीयत्वाभावस्यापि साध्यतावच्छेदकांशे प्रकृतसाध्यवत्ताज्ञानविराधितया तन्निष्ठहेतुसामानाधिकरण्येऽतिव्याप्यापत्तेः । एवञ्च शृङ्गवान् द्रव्यत्वादित्यत्र शृङ्गाभायनिष्ठद्रव्यत्वसामानाधिकरण्येऽप्यातिः शृङ्गनामान्याभायस्य शशीयशृङ्गयत्ताज्ञानत्वावच्छिन्न प्रत्यविरोधित्वात् । शृङ्गयत्ताज्ञानत्वावच्छिन्न प्रत्येव तस्य तथात्वात् । एवं धूमान्धूमवान् बह्वेरित्यादौ धूमान्धूमवत्ताशुद्धित्वावच्छिन्नप्रतिबन्धित्वाप्रसिद्धिश्च स्यादतो लक्षणान्तरमाह साध्यवत्ताज्ञानविरोधिनि तादृशाभाग्रहविरोधिहेतुभासतावच्छेदकरूपवत्त्वं वेति । तथा च साध्यवत्ताज्ञानं प्रति विरोधिताभायनिष्ठज्ञानाकाङ्क्षातिः । शशशृङ्गवान् शशशृङ्गादित्यादौ शशीयत्वाभावस्य साध्यवत्ताज्ञानविरोधित्वे तन्निष्ठहेतुसामानाधिकरण्यस्य हेतुभासतावच्छेदकत्वान्निरदाव्यं नातिव्याप्तिरिति भाव इति जगदीशः । अत्र प्रकृतव्याप्तिग्रहविरोधितावच्छेदकत्वेमेवभासतावच्छेदकत्वम् न तु समुदाहरणानुमितिविरोधित्वम् तेन धूमासमानाधिकरणकाञ्चनमयत्वाभावविशिष्टपर्वतः काञ्चनमयपङ्क्तिमान् धूमादित्यादौ साध्यतावच्छेदकांशे प्रकृतसाध्यवत्ताज्ञानविरोधिकाञ्चनमयत्वाभावे धूमासमानाधिकरण्यस्याभ्यतिष्ठितेन हेतुभासतावच्छेदकत्वेऽपि नातिव्याप्तिः । तस्य प्रकृतहेतुसाध्यव्याप्तिज्ञानाविरोधित्वादिति श्येयम् ॥

नन्वेवमपि पर्वतः काञ्चनमयपर्वतवान् पर्वतत्वादित्यादौ साध्यतावच्छेदकांशे साध्यवत्ताज्ञानविरोधिनि काञ्चनमयत्वाभावे पर्वतत्वसामानाधिकरण्यस्य साध्याप्रसिद्धित्वेन व्याप्तिज्ञानाविरोधित्वात्तत्प्रातिव्याप्तिरत आह विरोधित्वमिति । विशिष्टसाध्यसाधनवत्त्वग्रहविरोधिना ज्ञानस्य विषयतया यत् साध्यवत्ताग्रहविरोधिनि हेतुसामानाधिकरण्यग्रहविरोधित्वं तदेव वाच्यम् इति भाव इति जगदीशः । अत्र गमनवान् गमनत्वादित्यादौ गमनत्वसमानाधिकरणवृत्तित्वे भट्टाचार्य्यपत्रिकोक्तदिशाप्रतिव्याप्तिवारणाय साध्यवत्त्वपर्यन्तनिवेशः । धूमवान् बह्वसमानाधिकरण्यमाश्रय्यकालीनस्योदित्यादौ बह्वसमानाधिकरणधू-

भाषाध्याप्यात्मकसाधनाप्रसिद्धावतिव्याप्तिवारणाय साधनवत्त्व-
निवेशः । इदञ्च साध्यवत्त्वज्ञानविरोधिरस्मिन्नुद्देशे सामानाधि-
करण्यग्रहणव्यापकप्रतिवध्यत्वनिवेशाभिप्रायेण । स्वरूपसम्बन्धा-
त्मकावच्छेदकत्वनिवेशे तु साधनाप्रसिद्धावतिव्याप्तिशङ्के न-
स्तीति भट्टाचार्येणैवोक्तमिति ध्येयम् । अत्रेदमवधेयम् । साध-
नप्रदायिरोधित्वनिवेशेनैव साधनाप्रसिद्धिवारणसम्भवात् साध-
नयत्त्वपर्यन्तनिवेशो ध्येय इति चेत् । अथ केचित् आकाशाभाष-
यान् आकाशाभावाभावादित्यादौ हेतुनिष्ठावृत्तित्वधारणाय साध-
नयत्त्वपर्यन्तनिवेश इत्याहुस्ताप्यन्त्यम् ॥ २ ॥

अथ व्याप्तिप्रदविरोधित्वमित्यत्र व्याप्तिरनुगमः । अनुमितिजन-
कत्वेन व्याप्तिज्ञानानुगमे चोक्तपक्षाप्रसिद्धावतिव्याप्तिरिति चेन्न पक्ष-
तावच्छेदकविशिष्टपक्षध्वेयतानिरूपितहेतुमकारत्वाघटकानुमिति-
जनकताप्रच्छेदकविषयतात्वेन व्याप्तिविषयतानामनुगमात् । प्रा-
प्तिरित्युक्तत्वेन घोषादाय समूहालम्बनस्याप्तिज्ञानविरोधित्वमेव नि-
वेशनार्थमिति नाननुगमशङ्कापीति ॥ ३ ॥

अथ व्याप्तिप्रदविरोधित्वनिवेशे साध्यवत्त्वज्ञानविरोधिताद्यादि-
स्तत्त्वन्तदलनिवेशो ध्येय इति । ध्येयत्वसमानाधिकरणवाच्यत्ववान् ध्ये-
यत्वादिस्थावो भभाषाप्रतिपक्षित्वाध्यात्मकानुपसंहरित्वस्य च तद-
लनिवेशेपि धारणायोगात् प्रकारान्तरेणैव धारणीयत्वादिति चेन्न धू-
मवान् घष्ठेतित्यादेः भूमाभाववद्वृत्तित्वव्यापकवह्निसमानाधिक-
रणतद्बहिर्मेदाभाववद्ब्रह्मादावतिव्याप्तिधारणायेतदलसार्थक्यात् ।
न च तदलनिवेशेपि वाच्यत्वत्ववान् वाच्यत्वादित्यादौ वाच्यत्व-
त्वाभाववद्वृत्तिव्यापकवाच्यत्वसमानाधिकरणवाच्यत्वत्वाभावा-
भाववद्व्याप्यत्वादावतिव्याप्तिर्व्यार्येति । वाच्यम् वाच्यत्वस-
मानाधिकरणवाच्यत्वत्वाभावरूपविशिष्टान्तरघटितत्वादेवोक्तानि-
व्याप्यजनककाशादिति ध्येयम् । यत्तु विरोधवारणाय तदुपादानमि-
ति । तन्नूच्छम् । व्याप्तिप्रदविरोधित्वमित्यत्र व्याप्तिशरीरे प्रयोजन-
विरहेण सामानाधिकरण्यस्यानिवेशाद्विरोधातिव्याप्तेरेषा सम्भवात् ।
यद्यपि साध्यवत्त्वज्ञान प्रति विरोधितामाप्रनिवेशे समूहालम्बनसा-
ध्यवत्त्वज्ञानविरोधित्वस्य तद्बहिर्मेदादावपि सत्त्वेन तदलनिवेशेप्यु-
क्तातिव्याप्तिरित्युक्तम् । किञ्चिदस्मिन्कसाध्यवत्त्वप्रदव्यापकप्र-

तिवध्यतानिवेशे च एतद्वृत्तानुसन्धेनाभासविरोधः पूर्वलक्षणे सा-
ध्यवत्ताज्ञानव्यापकप्रतिवध्यतानिवेशसम्भवान् । प्रतिवध्यतायां
साध्यवत्ताग्रहव्यापकत्वनिवेशेनैव शशशृङ्गवान् शृङ्गादित्यत्र
शशीयत्वाभावाद्विरोधरूपसम्भवात् । तथापि किञ्चिद्विरोधसाध्यव-
त्ताज्ञानव्यापकीभूतविषयिताशून्यसाध्यवत्ताज्ञानं प्रति विरोधि-
तानिवेशात् समूहालम्बनमादायातिप्रसङ्गः । पूर्वलक्षणे प्रतिवध्य-
तायां साध्यवत्ताग्रहव्यापकत्वनिवेशेनैव बहिमान् बाह्वित्यादित्यादी
साध्यवत्ताज्ञानविरोधि यद् इवावृत्तित्वं तत्र हेत्वसमानाधिकरण-
ग्रहविरोधिइवावृत्तित्वेऽतिव्याप्तिरेव दोष इति । न च हेत्वाभास-
त्वावच्छेदकत्वदलेनैव तद्वारणसम्भव इति ध्येयम् ॥ ४ ॥

अथैतादृशकल्पे भेदाभावतद्वाहिमान् गगनाभावादित्यादौ भेदा-
वच्छेदेन गगनाभावपक्षेऽतिव्याप्तिस्तस्य साध्यवत्ताज्ञानविरोधि-
नि भेदे हेत्वसमानाधिकरणग्रहविरोधित्वात् । साध्यवद्व्यावृत्तित्व-
रूपव्याप्तिज्ञानविरोधित्वेन हेत्वाभासतावच्छेदकत्वाच्च इति । न
च साध्यवत्ताज्ञानप्रतिबन्धकतायां प्रतियोगित्वसंसर्गावच्छिन्न-
प्रकारतानिर्विरुद्धीचरनिवेशाश्रोक दोष इति वाच्यम् तावतापि
भेदाभाववद्व्यावृत्ताभावकालीनबहिमान् गगनाभावादित्यादौ तादृशो-
ऽतिव्याप्तिर्दुर्वारत्वात् । न च प्रतियोगित्वसंसर्गावच्छिन्नप्रकार-
तायां स्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतावच्छेदकाभूतप्रकारतानिरूपित-
विशेष्यतावच्छेदकताभिप्रायं निवेशनीयमिति वाच्यम् तथा सति
बहुपभायसाध्यकधूमहेतुकस्थले बहिमद्वृत्तिधूमात्मकसाधारण्याव्या-
प्तेः । प्रतियोगित्वसम्बन्धावच्छिन्नतादृशप्रकारतानिर्विरुद्धीचरबहि-
मत्ताग्रहवावच्छिन्ननिरूपितप्रतिबन्धकताकवाहिमज्ञेदे हेत्वसमा-
नाधिकरणग्रहविरोधिनि भेदावच्छेदेन गगनाभावपक्षेऽतिव्याप्ति-
तादृशव्यापसेषः । एतेन साध्यवत्ताज्ञाननिष्ठप्रतिवध्यतायां साध्य-
ग्रहवाव्यापकत्वनिवेशेनैव उक्तातिव्याप्तिवारणसम्भव इत्यादि प्र-
त्युक्तम् । उक्तरीत्या बहिमत्ताग्रहवावच्छिन्ननिरूपितप्रतिबन्धक-
तामादायोक्तातिव्याप्तितादृशव्यापदिति चेदगत्या तत्तत्प्रतिबन्ध-
कताभेदं निवेश्यैवोक्तातिव्याप्तिवारणयेति ध्येयम् ॥ ५ ॥

स्वनिरूपितप्रतिबन्धतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतिवध्यतानिरूपित-
प्रतिबन्धकताशास्त्रानुमितिनिप्रजन्यतानिरूपितजनकतातवच्छेदक-

तिव्यप्यतानिरूपितज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नप्रतियन्धकत्वाप्रसिद्धेः ।
 उक्तस्थले विशिष्टविषयत्वन प्रतिबन्धकतयैवापपत्तौ ज्ञानवैशिष्ट्या-
 नवच्छिन्नप्रतियन्धकत्वाकल्पनात् । प्रतिबन्धकतायां ज्ञानवैशिष्ट्या-
 नवच्छिन्नप्रतियन्धकत्वप्रतीकारादित चेत् । यत्राच्यत । स्वनिरू-
 पितप्रतिबन्धकतायच्छब्दकावच्छिन्नप्रतियन्धनानिरूपितप्रतिबन्धकत्व-
 मानवेभ्य स्वनिरूपितप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबन्धकताशाब्दयनुमि-
 तिनिष्ठजन्यतानिरूपितजनकतानिवेशाश्लोक्तदोषावकाशः । स्वनिरू-
 पितप्रतिबन्धकतायच्छब्दकीभूतबाह्यस्याप्याभाववत्तायुद्धित्वायच्छि-
 न् प्रति बाह्यस्याप्याभावाभाववत्त्वकालीनपर्यन्तो यद्विमानित्याकारक
 ज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वेति तादृशप्रतिबन्धकत्वाभावाश्लोक्त दोष इति
 सुधीभिर्भाष्यम् ॥ ० ॥

इति श्रीकालीशङ्करसिद्धान्तवागीशप्रणीता साधारण-
 जागृदीशीपत्रिका क्षमात्ता ॥

अथ कालीशङ्करसिद्धान्तवागीशविरचितं

सत्प्रतिपक्षजागदीशीकोडपत्रम् ।

प्रकृतपक्षकप्रकृतसाध्यकप्रहस्यापकविषयताशून्यप्रहनिष्ठप्र-
तिव्यवधानिरूपितप्रतिव्यवधकतावच्छेदिका सर्वा प्रकृतपक्षकप्रकृत-
साध्यवृत्ताप्रहस्यापकविषयिताशून्यप्रहनिष्ठप्रतिव्यवधानिरूपित-
प्रतिव्यवधकतावच्छेदकीभूततादृशपक्षसाध्यप्रहप्रतिव्यवधकतानवच्छे-
दकविषयिस्थायानुमानमितिनिष्ठजन्यतानिरूपितजनकतावच्छेदि-
का यादृशविशिष्टनिरूपितविषयिता तादृशविशिष्टव्यवधिमिति समु-
दायार्थः ।

अथ यानमेवेन विपयिताया भेदात्तादृशप्रवृत्त्याप्यापकवि-
यिताशून्यप्रमाप्रसिद्धाऽसम्भवापत्तिः । न च समानाकारकज्ञानवि-
षयताया रेकपात्रासम्भव इति वाच्यम् तथापि पक्षधर्मिकसाध्य-
वत्ताग्रहणस्य केवलपक्षधर्मिककेवलसाध्यवत्ताज्ञानासमानाकार-
कज्ञानसाधारणतयाऽसम्भवात् । न च केवलपक्षधर्मिक-
केवलसाध्यवत्ताग्रहणाप्यापकत्वमेव निवेद्यमिति नासम्भव इति
वाच्यम् तथापि निर्वह्निद्वयो वहिमानित्यादेरसङ्गहेनाप्यातिरिक्ति
चैत्रं यद्वर्मावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितयत्सम्बन्धायाच्छिन्नप्रकार-
तात्वं तादृशप्रवृत्तसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितायच्छेदक तद्व-
र्मावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपिततत्सम्बन्धायाच्छिन्नतद्वर्मावच्छिन्न-
प्रकारताशून्यत्वस्यैव विवक्षितत्वात् । कालिकतया घट्यभाव-
व्याप्याभापयिनिष्ठदृक्कालीनवद्वेः साध्यत्वे ह्यस्य पक्षत्वे, घ-
ट्यभावव्याप्यव्याप्ययिनिष्ठदृक्कृतसत्प्रतिपक्षोपप्रायकविशयणतया
तादृशाभाववत्पर्वतकालीनवद्विसाप्यकद्वद्वपक्षकसत्प्रतिपक्षोपप्रा-
यकत्वात् । अतः साध्यव्याप्यव्याप्याभापयवद्वद्वकालीनवद्विसाप्यकसत्प्रति-
पक्षोपप्रायकस्य च धारणाय सत्यन्तवृत्तघटकतादृशाभापप्रतियो-

गितायच्छेदककोटौ क्रमेण प्रकारतायां यत्सम्बन्धावच्छिन्नविशेष-
 तानिरूपितव्ययसम्मानावच्छिन्नानां निवेशः । कालिकतया बहुप-
 भाववत्पर्यंतकालीनवह्निस्याप्याभावसाध्यकपर्यंतपक्षकस्थली-
 यवह्निस्याप्यवत्पर्यंतरूपवाधस्य विशेषणतया बहुधभाववत्तद्व-
 कालीनवह्निस्याप्याभावसाध्यकपर्यंतपक्षकतादृशवाधस्य घटा-
 भाववत्पर्यंतकालीनवह्निस्याप्याभावसाध्यकपर्यंतपक्षकतादृशवा-
 धस्य च धारणाय विशेष्यद्वलघटकतादृशभाषप्रतियोगिता-
 वच्छेदककोटौ प्रकारतायां यत्सम्बन्धावच्छिन्नव्ययसम्मानावच्छि-
 विज्ञेयतानिरूपितव्ययसम्मानावच्छिन्नत्वानां निवेशः । सत्प्रतिपक्षो-
 प्रायकधारणाय सत्यन्तम् । आध्यासिद्धिसाध्याप्रसिद्धिधारणाय
 अधिरोध्यन्तम् । तच्च उभये उभयके च विशेषणम् । तत्र वह्निसपर्यंत-
 पक्षकबहुधभावव्याप्यव्याप्याभावसाध्यकवाधस्य पर्यंतपक्षकवह्निम-
 वत्पर्यंतकालीनवह्न्यभावव्याप्यव्याप्याभावसाध्यकवाधस्य च धार-
 णाय उभेयविरोध्यन्तम् । बहुधभावव्याप्यव्याप्याभाववत्पर्यंतपक्ष-
 कवह्निसाध्यताध्यासिद्ध्याः मरुसत्प्रतिपक्षोप्रायकस्य पर्यंतपक्षक-
 बहुधभावव्याप्यव्याप्याभाववत्पर्यंतकालीनवह्निसाध्यकतादृशसत्प्र-
 तिपक्षोप्रायकस्य च धारणायां भाषकेऽविरोध्यन्तम् । पर्यंतपक्षक-
 वह्निस्याप्याभावसाध्यकवाधस्य धारणाय विशेष्यद्वलम् । अथ
 विशेष्यद्वले तादृशप्रहविरोधित्वे तादृशप्रहनिष्ठप्रतिबन्धकतानिरू-
 पितप्रतिबन्धतायच्छेदकविषयिताकरवरूपं वक्तव्यम् । एवञ्च सत्प्र-
 प्रतिपक्षोप्रायकेऽतिव्याप्यसम्भवेन तद्वारकसत्यन्तद्वलं व्यथेम् ।
 न च तादृशविरोधित्वनिवेशे वह्निस्याप्यसाध्यकवृत्तस्थले
 बहुधभावव्याप्यवद्वद्वादावतिव्याप्तिस्तादृशसाध्यवत्ताप्रहप्रतिषेध-
 तावच्छेदकबहुधभाववद्वद्वादिविषयित्वावच्छिन्नानुमितिकृतकता-
 वच्छेदकविषयिताकरवादिति तद्वारणाय सत्यन्तद्वलसार्थक्य-
 मिति वाच्यम् । विशेष्यद्वलघटकतादृशप्रहप्रतिषेधतावच्छेदकवि-
 षयितायां तादृशप्रहप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वनिवेशादेव तद्वोप-
 धारणसम्भवे तथापि वैषम्यापातादिति चेन्न सत्यन्तद्वलानुक्तौ व-
 ह्नियह्न्यभावव्याप्याभावव्याप्योभययान् इव इत्यादौ बहुधभावव्या-
 प्यवद्वद्वत्सत्प्रतिपक्षोप्रायकानिर्व्याप्तेः । न च सत्यन्तद्वलेपि
 तादृशप्रहनिष्ठप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबन्धतावच्छेदकविषयिता-

सति तादृशप्रहनिष्ठप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिषेधतावच्छेदिका या
विषयिता तद्विरूपकत्वस्य विषयक्षणीयत्वादिति । न च तथापि बहिमान्
हृदो बहुयभावव्याप्याभाववानित्यादौ सत्प्रतिपक्षे बहुयभावव्याप्य-
व्याप्यबहुदादिरूपेऽव्याप्तिस्तादृशबाधे बहुयभावबहुदाधायकोप्रा-
यकत्वस्यैव सत्त्वादिति वाच्यम् तादृशविरोधिताघटकप्रतिषेधतायां
पक्षताभ्यप्रद्वत्त्वाव्यापकत्वस्य निवृत्तात् । न च तथापि बह्विबहुयभा-
वव्याप्याभावव्याप्यबहुयभावव्याप्यव्याप्याभावोभयवानित्यादौ प-
हुयभावव्याप्यव्याप्यबहुदादिरूपसत्प्रतिपक्षेऽव्याप्तिः । बहुयभाध-
व्याप्यव्याप्यबहुदादिविषयिताया बहिमत्ताज्ञानप्रतिषेधकतावच्छे-
दकतया बहुयभावव्याप्यव्याप्यव्याप्यज्ञानप्रतिषेधतावच्छेदकतया ता-
दृशप्रहविरोधिकोप्रायकोप्रायकत्वस्यैव सत्त्वादिति वाच्यम् विष-
यितायां तादृशप्रहनिष्ठप्रतिषेधतायेशिष्ट्यनिवेशात् । वैशिष्ट्यञ्च
निरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्व-स्यावच्छेदकावच्छिन्नप्रतिषे-
धकतावच्छेदकत्वोभयसम्यन्धेन प्राप्यमिति न कोपि दोषः । अथ व-
हुयभावव्याप्यव्याप्यबहुयभावबहुदादिरूपसत्प्रतिपक्षेऽव्याप्तिरिति
चेन्न सत्यन्तस्य तादृशप्रतिषेधकतानवच्छेदकानवच्छिन्नत्वकूपस्य
विशेष्यदलघटकजनकतायां विशेषणत्वादेव तद्वारणसम्भवात् ।
तज्ज्ञानजनकतायां तादृशप्रतिषेधकतानवच्छेदकीभूतबहुयभावव्या-
प्यव्याप्यत्वादिविषयितावच्छिन्नत्वस्यैव सत्त्वादिति यद्वन्ति ॥ ३ ॥

अथ बहुयभावबहुयभाववत्पहुयभावव्याप्यव्याप्यवत्कालीनहृदो
बहिमानित्यादौ बहुयभावव्याप्यव्याप्यवच्छेदेन चन्द्रभावस्य पक्षता-
वच्छेदकघटत्वम् । तत्र बहुयभावव्याप्यव्याप्यबहुयभाववत्पहुयभा-
वव्याप्यवत्कालीनहृदात्मकसत्प्रतिपक्षोप्रायकेऽतिव्याप्तिः । सत्-
प्रतिपक्षोप्रायकतया विशेष्यदलसत्त्वात्तज्ज्ञानस्यावच्छेदकधर्मदर्श-
नविधया पक्षधर्मिकसाध्यवत्ताधीप्रतिबन्धकतया सत्यन्तदलस-
त्त्वात् । न च हृदो बहिमान् धूमादित्यादौ चन्द्रभावव्याप्यवत्काली-
नचन्द्रभावव्याप्यव्याप्यबहुदादिरूपसत्प्रतिपक्षोप्रायकेऽवच्छेदक-
धर्मदर्शनविधया प्रतिबन्धकतामादायातिव्याप्तिवारणाय सत्यन्त-
घटकप्रतिषेधकतायां ज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नत्वमवश्य निवेशनी-
यम् तथा ह तज्ज्ञानव्याप्तिसम्भवा इति वाच्यम् हृदप्रतिपक्ष-
विमत्ताप्रहापावच्छिन्नप्रतिषेधकतानिरूपितप्रतिबन्धकतायां ज्ञानवै-

शिष्ट्यान्वयच्छिन्नत्वस्यापि सत्त्वेनोक्तदोषधारणसम्भवादिति चेन्न
 बहुपभावव्याप्यव्याप्यावच्छेदेन बहुपभावस्य धर्मितावच्छेद-
 कघटकता यत्र च घन्यभावव्याप्यव्याप्यसामानाधिकरण्येन बहुप-
 भावस्य धर्मितावच्छेदकघटकता तत्स्यलक्षणसाधारणैकरूपे-
 ण प्रतिषेधप्रतियन्धकभावानुरोधेनैव विशेषणतया बहुपभा-
 वबहुपभावव्याप्यव्याप्यवत्कालीनहृदधर्मिकयाहिमत्ताप्रहम्प्रति ।
 बहुपभावव्याप्यावच्छेदेन बहुपभावप्रकारकनिश्चयाविशिष्टतादृशहृ-
 दधर्मिकवह्न्यभावव्याप्यव्याप्यवत्तानिश्चयत्वेन प्रतियन्धकतायां
 ज्ञानवैशिष्ट्यान्वयच्छिन्नत्वविरहादेयातिशयासिनिरासात् । वैशि-
 ष्ट्यान्तमनिवेश्य तादृशहृदधर्मिकवह्न्यभावव्याप्यव्याप्यवत्ता-
 निश्चयत्वेन प्रतिषेधकतये बहुपभावव्याप्यव्याप्यावच्छेदेन बहुप-
 भावनिश्चयविरहदशायां बहुपभावव्याप्यव्याप्यसामानाधिकरण्येन
 बहुपभावावगाहिबहुपभावबहुपभावव्याप्यवत्कालीनहृदधर्मिकव-
 ह्न्यभावव्याप्यव्याप्यनिश्चयसत्त्वे तादृशहृदधर्मिकवह्न्यप्रकारककुत्सा-
 दानुदयप्रसङ्गः स्यादतो वैशिष्ट्यान्तं निश्चयविशेषणम् । तथा च शु-
 द्धाविशेषणतया धर्मितावच्छेदकत्वापकत्वविशिष्टविशेषणतासा-
 धारणविशेषणतात्वावच्छिन्नसंसर्गिकविषयतानिरूपितबहुपभाव-
 विषयतानिरूपितबहुपभावव्याप्यव्याप्यत्वावच्छिन्नविषयतानिरूपित-
 कालीनत्वविषयतानिरूपितहृदत्वावच्छिन्नविषयतानिरूपितघटित्या-
 वच्छिन्नप्रकारताशाब्दियुद्धित्यावच्छिन्नं प्राप्ते बहुपभावव्याप्य-
 व्याप्यावच्छेदेन बहुपभाववत्तानिश्चयविशिष्टतादृशहृदत्वावच्छिन्न-
 विशिष्टतानिरूपितबहुपभावव्याप्यव्याप्यत्वावच्छिन्नप्रकारताशालि-
 निश्चयत्वेनैव प्रतिषेधकत्वमुभयसाधारणं निर्वाच्यम् । न च घटा-
 भावप्रतिषेधिकविशेषणतया बहुपभावावगाहितादृशहृदधर्मिकव-
 ह्न्यभावव्याप्यव्याप्यावच्छेदेन बहुपभावनिश्चयदशायां बहुपभावव्या-
 प्यव्याप्यव्यापकविशेषणतया बहुपभावावगाहितादृशहृदधर्मिकव-
 द्द्विज्ञानानुदयप्रसङ्ग इति याच्यम् विशेषणतात्वावच्छिन्नसंसर्गिकवि-
 षयतेत्यत्र विशेषणतात्वावच्छिन्नत्वं विशेषणतात्पप्यातावच्छेद-
 कत्वम् तत्र विशेषणतात्वावच्छिन्नत्वच्छेदकत्वकत्वनिष्ठा वा धर्मि-
 तावच्छेदकताव्यापकत्वनिष्ठावच्छेदकताभिप्रायच्छेदकता तद्वनिरूप-
 कंत्वमिति नोक्तप्रतिप्रसङ्ग इति यद्वन्ति । तद्वत्प्रतिषेधकतायां

ज्ञानवेशिष्टस्यानवच्छिन्नप्रतिपक्षे प्रकृतसाधनसाध्यव्यापकीभूता-
भावप्रतियोगित्वादानवगादी प्राज्ञ इति दीधितिकृन्नन्धविरोधापत्ति-
रित्यसाधारण्यज्ञानस्य ज्ञानविशिष्टज्ञानत्वेनैव प्रतिबन्धकतयाऽसा-
धारण्यस्य ज्ञानवेशिष्टस्यानवच्छिन्नप्रतिपक्षकताकथयिरहेणाति-
व्याप्यप्रसक्त्या तन्न्यथानुत्थानात् । वस्तुतस्तु पक्षसाध्यभेदेन लक्ष-
णस्य भिन्नतया सत्यन्तघटकप्रतिबन्धकतायाम् अगत्या तादृश-
पक्षधर्मिकसाध्याभावाप्यव्याप्यवत्तानिश्चयत्वं निवेशनीयम् ।
इदपक्षकवह्निमाध्यकस्थलेऽव्याप्तिवारणस्तु जनकतायां तादृश-
प्रतिबन्धकतानपच्छेदकावच्छिन्नप्रतिपक्षनिवेशादेवेति प्रस्थापिमायः ।

कौञ्चस्तु ह्यावच्छेदकत्वस्यान्यज्ञानवेशिष्ट्यावच्छिन्नप्रतिपक्ष-
कतावच्छेदकयोभयसम्बन्धेन ज्ञानवेशिष्ट्यावच्छिन्नप्रतिपक्षक-
ताविशिष्टविषयतानिरूपकत्वमेव सत्यन्तार्थः । तादृशसत्त्वप्रतिपक्षो-
न्नायकविषयितायां तादृशप्रतिपक्षकताविशिष्ट्यविरहाप्रतिपक्ष-
ज्ञानवेशिष्ट्यावच्छिन्नप्रतिपक्षनिवेशात् ह्यो बहुवभावस्याप्यव्याप्यवद्बु-
द्धकालीनघटोभययान् इत्यादौ बहुवभावस्याप्यव्याप्यवद्बुद्धकालीन-
घटाभावाप्यवद्बुद्धाविरूपसत्त्वप्रतिपक्षे नातिपक्षेति । प्रकृतसाध-
न इत्यादिप्रत्यक्षस्तु असाधारण्यज्ञानप्रतिबन्धकतायां ज्ञानवेशिष्ट्या-
नवच्छिन्नप्रतिपक्षमिति मते । अथवा यादृशविशिष्टविषयितायां ह्याव-
च्छेदकत्वस्यान्यज्ञानवेशिष्ट्यानवच्छिन्नप्रतिपक्षकतावच्छेदकत्वो-
भयसम्बन्धेन ज्ञानवेशिष्ट्यावच्छिन्नप्रतिपक्षकताविशिष्ट्याप्यव ति-
वेशनीयम् । असाधारण्यविषयितायां प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्ववि-
रहादेव तादृशप्रतिपक्षकताविशिष्ट्यान्वत्त्वमिति तन्न्यथाविरोधः ।
इदपक्षकवह्निसाध्यकस्थलीयतादृशप्रतिपक्षोन्नायकस्य वारणस्तु ज-
नकतायां प्रतिबन्धकतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतिपक्षनिवेशादेव सम्भवती-
त्याहुस्ताद्विन्यम् ।

परे तु यादृशविशिष्टविषयिताव्यापकताजनकतासामान्ये ता-
दृशप्रतिबन्धकतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतिपक्षतादृशविशिष्टत्वमिति समुदा-
यार्थः । तादृशजनकतासामान्यस्तमेता इदपक्षकबहुवभावस्याप्यसा-
ध्यकानुमितितयावच्छिन्नजन्यतानिरूपिता या इदधर्मिकबहुवभाव-
व्याप्यव्याप्यवत्तानिश्चयत्वावच्छिन्नजनकता तत्र तादृशप्रतिबन्ध-

कतायच्छेदकावच्छिन्नत्वविरहाद्याव्याप्तिरिति वदन्ति ।

इति श्रीकालिशङ्करसिद्धान्तवागीशविरचित सत्प्रतिपक्ष-

जगदीशक्रोडपत्र समाप्तम् ॥

अथ कालीशङ्करसिद्धान्तवागीशविरचितं

बाधजागदीशीकोडपत्रम् ।

प्रकृतपक्षे प्रकृतसाध्यवैशिष्ट्यावगाहिप्रहृतिरोध्यनुष्ठापकत्वे सति
प्रकृतपक्षे प्रकृतसाध्यवैशिष्ट्यावगाहिप्रहृतिरोधित्वमिति शिरोम-
णिः । तत्र प्रथमस्तयन्तस्य पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतिशेधतानि-
रूपितसाध्यतावच्छेदकामच्छिन्नप्रकारताशालिप्रहृतिरोध्यापकविषय-
ताशून्यप्रहृतिप्रतिशेधतानिरूपितप्रतिशेधकत्वं यादृशविशिष्टवि-
षयकत्वेन तादृशविशिष्टविषयकानुमितिनिष्ठजन्यतानिरूपितजन-
कत्वं यादृशविशिष्टविषयकत्वेन तादृशविशिष्टान्यत्वे सत्तात्प-
र्यस्तेन निर्व्यभिः पर्वतो बहिमानित्यादौ पर्वतो बहिमानित्य-
नाहार्यज्ञानमादाय बहुपभाववत्पर्वतरूपबाधे लक्षणसमन्व-
यः । अखिन्निवारणाय प्रकृतपक्षयोपादानमिति जगदीशः ।
अथात्र निर्व्यभिः पर्वतो बहिमानित्यादौ तादृशविषयताशून्या-
नाहार्यज्ञानाप्रसिद्धा तत्रत्यवाधव्याप्तितादृशस्थम् । पर्वतो
बहिमानिति ज्ञाने तादृशविषयिताशून्यत्वविरहात्तदीयविषयतायाः
प्रकृतसाध्यवैशिष्ट्यावगाहिप्रहृतिरोध्यापकत्वात् असमानप्रकारक-
ज्ञानीयविषयतायाः भिन्नत्वात् । यदि च ज्ञानभेदेन विषयताभिन्नत्वं
स्वीक्रियते तदा सर्वत्राप्रसिद्धेः । एवं विशिष्टवद्भेदमादाय सर्वस्या
एव विषयताया अव्याप्यकतयाप्रसिद्धिरिति चेत् तादृशप्रहृतिप्रमा-
द्यप्रतियोगितावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणं यदुर्मावच्छिन्नप्रतिशेध-
तानिरूपितयत्सम्बन्धावच्छिन्नयदुर्मावच्छिन्नप्रकारत्वं तादृश-
प्रकारताशून्यत्वस्य तादृशविषयतापदेन विवक्षितत्वात् । बाहिमत्-
कालोनहदौ बहुपभावव्याप्याभाववानित्यादौ बहुपभावव्याप्यवदु-
दादिरूपयाध्याप्तिवारणाय तादृशप्रकारतार्या निरूपितत्त्वान्तम् ।
समपायसम्बन्धेन बहिद्वद्वयोः पक्षतावच्छेदकत्वं संयोगसम्बन्धा-

वच्छिन्नप्रतियोगिताकवह्यभावव्याप्याभावस्य साध्यत्वं तत्रत्यवाधे-
ऽव्याप्तिवारणाय यत्सम्यन्धावच्छिन्नेति-प्रकारताविशेषणम् । संयो-
गेन जलघान् हृदो बह्व्यभावव्याप्यवानित्यादिस्थलीयवाधाव्याप्ति-
वारणाय यद्धर्मावच्छिन्नत्वं प्रकारताविशेषणम् ।

अथ तथापि गुणो द्रव्यभेदव्याप्याभावघान् द्रव्यं गुणभेद-
व्याप्याभावघानित्यादौ गुणो द्रव्यं गुण इत्याकारकज्ञानमादाय द्रव्य-
भेदव्याप्यवद्गुणरूपयाधगुणभेदव्याप्यवद्बहुवृत्त्यधवादावव्याप्तिरि-
ति चेन्न अव्यापकीभूतविषयिताद्यून्यत्वपदेन तादृशप्रकारताशून्य-
त्वस्यैव तादृशप्रह्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदक यद्धर्मावच्छिन्न
विशेष्यतानिरूपितयत्सम्यन्धावच्छिन्नपक्षिष्ठनिरवच्छिन्नप्रकारता-
त्व तादृशप्रकारताशून्यत्वस्यापि विवक्षितत्वात् । न च तथापि
पर्वतो बह्व्यभावव्याप्याभावघानित्यादौ बाधाव्याप्तिस्तादृशप्रह्म-
त्ववच्छेदकधर्मेदर्शनविधया बह्व्यभाववत्पर्वताविषयकज्ञानस्या-
पि साध्यवत्तायुक्तिप्रतिषन्धकताप्रादिति याच्यम् प्रतिषन्धकतावच्छे-
दकत्वस्यानूनायकत्वबलपट्टकस्यानतिरिक्तवृत्तिकत्वरूपत्वात् । न च
बह्व्यभावव्याप्यवत्त्वबह्व्यभाववत्काल्पितबह्व्यभाववत्पर्वतो बह्व्य-
भावव्याप्याभावघानित्यादौ बह्व्यभावव्याप्यवत्तादृशपर्वतरूपया-
धेऽतिव्याप्तिरतिरिक्तेति याच्यम् । ज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नत्वेन प्रति-
बन्धकताया विवक्षितत्वात् ॥ १ ॥

अथ तादृशविशिष्टविषयकानुमितिजनकत्वमित्यस्य कोऽर्थः ।
यदि तादृशविशिष्टविषयकानुमितिनिष्ठजन्यतानिरूपितजनकत्वम्
तदा विशेषणज्ञानत्वावच्छिन्नजन्यतानिरूपितजनकत्वमादाय सर्व-
प्राप्त्यसम्भवः । अनुमितित्वावच्छिन्नजन्यता निवेद्यासम्भववारणे-
ऽपि हृदो बह्व्यभावघान् बह्व्यभावव्याप्यवानित्याकारकसमूहाल-
म्बनानुमितिनिष्ठानुमितित्वावच्छिन्नजन्यतानिरूपितजनकत्वमादाय
बह्व्यभावव्याप्यवद्बहुवृत्त्यावव्याप्तिः यदि तादृशविशिष्टविषयकानु-
मितित्वव्यापकत्वस्य विशिष्टविषयितानतिरिक्तवृत्तिकत्वस्य वा
जनकताविशेषणत्वम् तदा तादृशजन्यताया अप्रसिद्धाऽसम्भ-
वापत्तिः । यदि तादृशविशिष्टविषयकत्वनिष्ठावच्छेदकतानि-
रूपकत्वं जन्यताविशेषणम् तदा बह्व्यभावव्याप्यवद्बहुवृत्त्याप्या-
भावघानित्यादौ बह्व्यभाववद्बह्वरेऽव्याप्तिः तादृशप्रतिबन्धकतान-

तिरिक्तपुष्टिकवद्वयमाधेयद्वयविषयित्वावच्छिन्नजन्यतानिरूपितजनकतावच्छेदकत्वादिति चेन्न अनतिरिक्तपुष्टिकपावच्छेदकत्वमनि-
वेद्यं प्रकृतपक्षे प्रकृतसाध्यवैशिष्ट्यावगाहिप्रवृत्त्यापत्तीभूतवि-
षयताशून्यमहानिष्ठप्रतियोग्यतानिरूपितप्रतिबन्धकतानिरूपितस्वरूप-
सम्यग्गुणायच्छेदकत्ववधित्वविषयतावच्छिन्नजन्यतानिरूपितजनक-
तानतिरिक्तपुष्टियादृशविशिष्टविषयिता तादृशविशिष्टान्यत्वमित्यर्थ-
करणादुद्देश्यताविधेयतयोः प्रतियोग्यकतावच्छेदकविशेष्यताप्रकार-
ताभ्यां निमित्तत्वे यद्रूपपर्याप्तावच्छेदकताकविशेष्यतानिरूपितयज्जर्म-
पर्याप्तावच्छेदकताकप्रकारत्वं तादृशप्रतिबन्धकतावच्छेदकं तद्रूपप-
र्याप्तावच्छेदकताक-उद्देश्यतानिरूपिततद्रूपपर्याप्तावच्छेदकताक-
विधेयताशालपनुमितिपापाच्छिन्नजन्यतानिरूपितजनकत्वं तद्वन्ति-
रिष्टुसिवादृशविशिष्टविषयित्वं तादृशविशिष्टान्यत्वमित्यर्थः । यद्वा
विषयितानिष्ठातादृशप्रतिबन्धकतानवच्छेदको य उद्देश्यतावधिवेय-
तात्वातिरिक्तो धर्मस्तद्वन्त्यच्छिन्नविषयितानिष्ठावच्छेदकताकानु-
मितित्वावच्छिन्नजन्यतानिरूपितजनकतानतिरिक्तपुष्टितादृशविशि-
ष्टान्यत्वमित्यर्थः । न च पर्यंतो महानसीपयष्टिमान् घटयान् पर्यंतो
घोहमानित्पादौ महानसीपयष्ट्यभावाप्ययत्तपर्वतयष्ट्यभावाप्य-
यत्तपर्वतपर्वतादावतिव्याप्तिः । पक्षतावच्छेदकाभ्यनिष्ठावच्छे-
दकताकविशेष्यतानिरूपितसाध्यताभ्यनिष्ठावच्छेदकताकप्रकारता-
शालिप्रवृत्त्याव्यापकविषयिताशून्यं यत् पर्यंतो घटिमानिति ज्ञानं
तत्रिरापी यः केवलवद्वयभावयान् पर्यंतस्तदनुष्ठापकत्वात् विशेष्य-
यलक्षणात् महानसीपयष्टिमानित्यादिज्ञानस्य तादृशप्रवृत्त्याव्यापक-
विषयितावत्यादिति घाट्यम् । पक्षतावच्छेदकतासाध्यतावच्छेद-
कतयोः पर्याप्तित्वादितादृशप्रवृत्त्याव्यापकत्वस्य निवेशनीयत्वात् ।
विशेष्यवलपरिष्कारस्तु तादृशरीत्या करणीयः ।

अप्राप्यं पूर्वपक्षः । ननु वह्निमज्जलहृदो वह्निमाधव्याप्यवान् पार्श्वतो
वह्निमाधवहृदिव्याप्याभावोभयवान् हृदो वह्निमाधव्याप्याभावाभावा-
वह्निमानित्याविरूपलीययापेक्ष्यातिस्तादृशमद्विरोधी यो वह्निमाध-
ववह्निमाधविरुद्धप्रामाण्यत्वाविमि चेन्न विशेष्यलघटकप्रतिषेधतास-
त्यन्तलघटकप्रतिषेधतयोरेकस्यावच्छिन्नत्वनिवेशात् । न च
काश्चनमपहवः काश्चनमपहवास्मानाधिकरणधर्माभावयानित्यत्र

याधेऽव्यामिस्तादृशबाधस्य पक्षग्रहविरोधित्वादिति वाच्यम् । पक्ष-
साध्यग्रहत्वाव्यापकविपर्यिताशून्यज्ञानावृत्तित्वेन विशेष्यदलघटकी-
भूतप्रतिषेध्यतानिवेशादत्राक्तदोषवारणात् । न चेककृतावाच्छिद्यप्र-
तिषेध्यतानि न श साक्षात्प्रतिबन्धकतानुधावन व्यर्थमिति वाच्यम् ।
साक्षात्प्रतिबन्धकत्वपदेन तादृशार्थलाभादिति ॥ ० ॥

इति श्रीकालांशद्वुरसिद्धान्तवार्ताशिराचिर्न

वाधग्रन्थजागदीशीकोटपत्रं समाप्तम् ।

समाप्तोऽयमनुमानजागदीशी—

कोटपत्रसङ्ग्रहः ।